

BHARTRIHARI'S
SRINGARA SATAKA
AND
VAIRAGYA SATAKA
WITH SANSKRIT COMMENTARY, ENGLISH NOTES,
TRANSLATION & INTRODUCTION.
BY
SRI A. V. GOPALACHARIAR, M.A., B.L.,
Tiruchirapalli.

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
292, Subhash Chandra Bose Road
MADRAS-1..
1954
All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS
MADRAS.—1954.

INTRODUCTION

The Satakas of Bhartrihari, Niti, Sringeri and Vairagya contain many ancient oft-quoted familiar sayings in the Sanskrit language which have become proverbial and enjoyed a unique popularity throughout the Sanskrit world both in and out of India. Prof. D. D. Kosambi who has spent many long years in the research of the manuscripts of these Satakas for settling the text in the order of the verses has published the text of the Satakas and recently a long introduction describing his assiduous labours during several decades and the hopeless irreconcilability of the numerous MSS. (more than a hundred) from various parts of the country in regard to the order and number of the verses. A Bombay edition published more than sixty years ago by Mr. Justice Telang with extracts from a commentary by Ramarishi gives a table noting the differences in the order and number of the verses in various MSS. and their printed books. There is very little in common between the order and total number of verses in the various MSS. mentioned in that table. The table given by Kosambi is even more varied.

It is unfortunate that after a laborious research extending over several decades, Kosambi has to say in his introduction that the literary tradition associated with the poet's name, as the supposed author of the SATAKATRAYAM contains manuscript evidence of such astonishing diversity that the poet could hardly have promulgated this famous work, transmitted to us as his.

in any properly integrated form. He rightly points out with a feeling of disappointment that nothing of his life even his actual period, can be stated with any certainty about this very great poet, whose slokas have been so popular and familiarly quoted from very ancient times and have won immortal and world-wide distinction for Sanskrit literature. The order of verses in the commentary of Ramarishi is totally different from the order adopted by the very learned Andhra commentator, Ramachandra Budhendra whose commentary was published in this edition without any mistakes unlike the older ones which are said by Kosambi to be full of mistakes.

Ramachandra Budhendra was an ocean of learning, being a master of all the Sastras and his commentary is thorough and illuminating. He has classified the slokas under divisions called PADDHATIS. The contents of the Paddhatis are indicated by their headings. The classifications are quite natural. The Paddhati classification of Budhendra is rightly praised by Prof. Kosambi as logical. The number of slokas in each Sataka according to this commentary is exactly hundred. The first sloka in the Niti Sataka, 'Dikkaladi' describing the Brahman Tejas Absolute is said to be an introduction to all the three Satakas. Vedantha Desika adopts the division of Paddhatis in his Niti work, called *Subhashita Niti* (Treasury of Subhashitas—proverbial good sayings) divided into twelve dozen slokas. The Paddhati names, SUJANA and DURJANA, occur there also. Bhartrihari's Satakas are known as Bhartrihari's Subhashitas. It is very likely that Desika living in the 13th and 14th centuries A. D.

had read a manuscript of Bhartrihari's Satakas containing divisions of Paddhatis just like those given by Budhendra in his commentary.

At the opening of his Niti Sataka, the poet cries obviously with bitter disappointment based upon self-experience. "Learned men of taste who can appreciate lovely poetry are possessed by the devil of envy. The wealthy lords who convened and presided over Vidvat Sabhas are themselves puffed up with pride and conceit and are reluctant to admit merit in the poems seeking appreciation and patronage. Others are replete with ignorance. Where is the hope for appreciative response from Sahrudaya hearts? My Subhashithams must perish in me for want of unbiassed rasika receptive critics." The poet opens his mouth with cursing the devil of envy possessing men of learning as the great singer of the Gita himself does at the end of his Gita song, while he exhorts Arjuna to refrain altogether from giving the Gita song to the man of envy. The second sloka says: "A totally ignorant man can be easily pleased and persuaded. A well-knowing man can be more easily pleased and persuaded. But the man of dangerous little learning puffed up with pride over his little knowledge is impossible of pleasing to the Great Creator—Brahmadeva with Saraswathi seated in his heart." The poet must have adopted a continuous order in the slokas and also classified them under intelligible sub-divisions when he composed the work and gave it to the world. In spite of the hopelessly confusing varieties of readings in many manuscripts, we may prefer the text adopted by Budhendra on account of the intelligible

continuity of the slokas as per the order given therein and also the very good classification of the Satakas under different headings according to the topics dealt with, the number of slokas of each Sataka being exactly a satakam.

In our notes on SRINGARA and VAIRAGYA Satakas we have spared no pains to find the Kavi Hrudaya and explain it fully to the readers. We have given of our best to this work. We hope the notes and the translations will be read widely.

We deal very briefly with the Satakas and refer the reader to our full notes attempting to show the greatness and richness of Bhartrihari's poetry.

The poet is a very devout Bhaktha of Siva and has evidently spent years of his life in rapturous meditation of Lord Siva in lovely and solitary places of retreat on the banks of the Ganges etc. In the last two Paddhatis of the Sataka named as Daiva and Karma Paddhati, he, like Rama in his speeches to violent rebellion-minded Lakshmana and to Bharata most earnestly seeking to take back Rama from Chitrakuta to be crowned, stresses the unalterability of the decrees of Providence and the power of past Karma to which they must submit. The Niti Sataka winds up with stressing unspeakable good service from prior good deeds due to a man by saving him from grave dangers which surrounded him. The *Purakrti Punyas* (the previously done good deeds) guard and save a man in distress while in a thick jungle or in the thick of a battle, while surrounded by torrential floods or enveloped by fire or while caught in storms in the sea or

precipitous mountainous heights and when dangers visit him when he is asleep or absent-minded and inattentive. In the last sloka the poet says that to a man of previous good history by storage of *Punya*, all men become friends and helpers and earth blesses him with treasures and wealth. These slokas would naturally be the closing slokas of Niti Sataka exhorting people to do good works and good works only.

It may look odd that the great author of the Niti Sataka and Vairagya Sataka, whose life can be gathered from these two Satakas as one of unparalleled god-devotion and the purest of morals should have put into the middle the Sringara Sataka. A careful reading of the whole of the Sringara Sataka clearly suggests that the poet's main object was to warn men and women against dangers of Sringara indulgences and to impress on them the uselessness of our life as passion's slave, as the slave of Kama, and the glory of conquering Kama and also the importance of leading a life of Vairagya dispassion and abstinence. This Sataka does not divide the hundred slokas into ten decades as the other Satakas do under the first heading of *Striprasamsa* we have a score of slokas. The last division called *Rithuvarnanam* which describes after the manner of *Rithu-Samhara* the seasons' evoking love in the hearts of lovers contains a score of slokas. The second division of *Sambhogvarnanam* stopping with 13 slokas does not count a full score. Evidently the poet's mind was not in the description of *Sambhoga sukha* to pander to the tastes of a voluptuous reader. Slokas (34-40) come under the heading *Pakshadvayanirupanam* which call a halt to the

Sambhoga and raise the enquiry as to the choice between the Sambhoga with the other sex and *tapas* and meditation on God in solitude. The poet may have in mind the immortal Upanishadic words “*Ātma Midhuna*” and “*Atma Kreedā*” and Gita words of “*Ātma Rama* and *Atma Rati* as opposed to *Indriya Rama* and *Vishaya Rati*. The *Midhunapari* may be the lover Jiva self and Higher Self into which the Jiva must finally enter and expand. *Atma Midhuna* may imply the absence of a second companion and making one’s own self a companion which happens in soliloquies. Even Jesus Christ speaks of Bhaktas (devotees) as bed chamber mates. The next division under the heading *Kaminigarhanam*, censure of Kaminis and the warning against falling into their traps, contains a full score of slokas. This is absolutely a severe censure of Kaminis. This is obviously in opposition *Sringara* commending *Sataka* and undoubtedly confirms the view that the author in *Sringara Sataka* is anti-*sringara* in indulgence and that this *Sataka* is in fitting with the *Niti Sataka* foregoing and the *Vairagya Sataka* following. The *Suviraktha Paddhati* (1 slokas 61-69) describing the man of good *Vairagya* having mastery over *Kama* and the *Durvirkatha Paddhati* (slokas 70-80) exposing the weaknesses of the man of fickle *Vairagya* are also totally in fitting with the poet’s object of inculcating good *Vairagya* even in the *Sringara Sataka*. The *Rithivarnanam* score at the end of the *Sataka* although showing the love-stirring features of the seasons to some extent appears to have been composed by the poet to exhibit his poetic talent in poetically describing the seasons after the manner of *Valmiki*, *Vyasa* and *Kalidasa*.

The Vairagya Sataka is divided into ten Paddhatis. The first Paddhati condemns *Thrushna* which is the opposite of Vairagya. The second Paddhati begins with dissatisfaction with the fruits *Punyam* given in the shape of wealth and luxuries. The Vairagi Vedanthi must discard fruit coveting *Punyam* as he discards *Papam*. The third derides the despicability of assuming the role of a beggar before the rich. The name (*Yachgyna Dainyam*) given in the heading reminds one of Kalidasa's use of that fine expression in the Meghasandesa. The fourth Paddhati exhibits the transitoriness of worldly pleasures. The well known four sadhanas of the Vedantha (1) Nitya Anitya Vasthu Viveka (2) Ihamutra Phala Bhoga Viraga (3) Sama damadi Sadhana sampatti and (4) Mumukshathvam are in the poet's mind in the Sataka. The name of the eighth Paddhati is *Nitya Anitya Vasthu Vichara*. The fifth Paddhati describes the power of Kala, Providence and Fate in working disastrous changes. Reading of the fourth pada in the 41st sloka "कालः काल्या भुवनफलके" is better than reading कालः कल्यो भुवनफलके'. The god and the goddess are pictured as engaged in the game of chess moving the pawns from place to place on the chess board. Mortals placed on the board of Cosmos are tossed to and fro like pawns on the chess board. The mortal creatures are compared to *Saras* coloured pieces, (pawns). Vedanta Desika has fully echoed this reading of suggesting the game between the god and the goddess and developed it finely in a sloka in "Sri Stuti" wherein he describes Vishnu and Lakshmi playing on a board described as TRIPUNAPHALAKAM

INTRO.

placed between them and moving Devas and men from position to position. Desika's sloka game is one of dice. Instead of Bhuvana Phalakam he says Tripunaphalakam and uses the division of Prakriti into three gunas as Sattwam, Rajas and Tamas, whose colours are white, red and black respectively to show the different colourings in the chess board. The word "क्षेत्रिक" found in both readings of Bhartrihari slokas points to the poet thinking of two people playing. The sixth Paddhati is a discourse between a sanyasi ascetic and a king. It is suggestive of the famous discourse between the great world-wandering Avadhuta sanyasi said to be Avatar Dattatreya who is described by Suka as having given upadesa to Yadu, Haihaya etc., which Krishna quotes at length to Uddhava in the eleventh skandha of Sri Bhagavata. The first sloka where the sage claims parity with the high King on account of his *gnana and tapas* heights is suggestive of Kanva's message to Dushyantha where he refers to his own wealth and tapas. In the seventh Paddhati he addresses his own mind. The ninth Paddhati is styled Sivarchanam. The poet is a devout Siva Bhaktha but as a great Vedanthi of ancient times, he emphatically declares the unity of Siva and Vishnu which forms the true Murthi's art. He echoes the emphatic declaration to the same effect by Siva Bhaktha Kalidasa in the 7th Canto of his Kumarasambhava. His sloka

महेश्वरे वा जगना मघोश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वसुभेदपतिपत्ति रस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्त्रृणेन्दुशेखरे ॥ (८५)

as became proverbial like Kalidasa's sloka

“एकैवमूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

द्विरिंधाता हर आदिदेवः ॥”

The description of Saguna Iswara devotion to Saguna Murti in the ninth Paddhati and of the Avadhutha Sanyasi life seeking absorption into Nirguna Parabrahma points to his practising devotion both to Saguna and Nirguna Brahma. The last Paddhati describes the life of the Avadhutha Sanyasi which is the culmination of Vairagya with great pride and contemptuous discard of riches and luxury. The slokas are strongly suggestive of the actual Yoga Abhyasas and experiences of the poet himself. His passion for the Ganges-Banks, the foot of the Himalayas, the Padmasana yoga, the practice of meditation on Brahma in the Padmasana yogic posture and falling into yoga *Nidra* which is described wonderfully by Bhagavan at the end of the second chapter in Gita as all awareness in Paramatma Brahman and all obliviousness of the sleeping state of the material world's surroundings as in worldly man's sleeping state is beautifully voiced in sloka 98. In sloka 99 the poet proudly, describes the glory of using the bare hand as the eating vessel, the Bhiksha food given to him by sympathising men and women while walking along the streets without stopping as *Akshayyam Annam* imperishable manna comparable to the famous Droupadi's *Akshayapatra* feeding thousands of hungry people, the vast sky with ten cardinal immeasurable directions affording his clothing which cannot be measured by any yard stick or any other measure and the vastly wide earth being his bed. In the last sloka, he pathetically addresses the great elements, Mahabhutas, as "Dear

Mother Earth, Father Wind, Friend Fire, Good Bandhu Water, Brother Sky" and makes his last obeisance and farewell Anjali and takes leave of them to throw off all mortal coils and be absorbed into the Highest Brahman. लीये परब्रह्मणि are the last words of the hundredth sloka with which the Sataka closes. Surely they would have been the last words uttered by the poet when he passed away into Moksham.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भर्तृहरिसुभाषितम् ॥

॥ रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचित् व्याख्यानसहितम् ॥

॥ शृङ्गारशतकम् ॥

॥ स्त्रीप्रशंसा ॥

शम्भुस्वयम्भुहरयो हरिणेक्षणानां
 येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
 वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय
 तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥

१

व्या.—शंभिति—अत्र स्वयम्भुशब्दस्य शम्भुशब्दवदौणादिकहुप्रत्ययान्तत्व-
 मवगन्तव्यम् - न तु * 'भुवस्संज्ञान्तरयोः किं बिति किवप्रत्ययान्तत्वम् -
 अन्यथा 'स्वयम्भू देवोऽसा' वित्यादाविव दीर्घप्रसंङ्गात् । तथाच । येन
 मकरध्वजेन । शम्भुस्वयम्भुहरयः हरविरिच्छिमुरारयः संहारसृष्टिस्थितिकर्तृत्वेन
 सकलभुवताधीश्वरा अपीति भावः-हरिणेक्षणानां हरिणवन्मनोहरलोचनानां
 पार्वती सरस्वती श्रीदेवीनां । सततम् * 'समो वा हिततयोरि' ति वचनात्
 समो मकारस्य लोपः । गृहे कुम्भदासाः जलकुम्भभारवाहकभृत्याः । अक्रियन्त
 तासु ताद्दूमोहमुत्पाद्य तथा विधेयीकृता इत्यर्थः - किमुतान्य इति भावः *
 कृजः कर्मणि लङ्घ तङ्घ अर्धनारीश्वरत्वाच्छम्भोः । स्वयम्भुवश्च सरस्वतीनि-
 केतनीकृतमुखत्वात् । हरेवक्षःस्थलस्थापितलक्ष्मीकृत्वाच्छैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।
 अत एव । । वाचामगोचरमवाद्यानसगोचरंयज्ञरित्रं भाहात्म्यम् तेन विचित्र-
 वकृतो विचित्रितः । स्मै । अत्यन्ताश्रयकारकायेत्यर्थः नि. 'विम्मयोऽहुतमाश्रय
 चित्रमि' त्यग्मरः * विचित्रशब्दा 'तत्करोती'ति एत्यन्तारकर्मणि रु-
 णाविष्टवज्ञावेविन्मत्सोरुक् भगवते सकललोकारात्प्राय । यद्या । चतुर्भ्यूऽमध्य-
 ग्रविष्टत्वात्प्रद्युम्नरूपेण भगवसुप्रत्वाद्या तद्रूपायेत्यर्थः ॥

‘आत्मावै पुंत्रनामासि’ ‘पतिर्जर्यां प्रविशति गभौ भूत्वा स्वमातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दक्षमे मासि जायत’ इत्यादि श्रुतेः ॥ न्तस्मै
मकरध्वजाय मकरकेतनाय कामदेवसार्वभौमाय । नमः * ‘नमस्त्वस्तो’-
त्यादिना चतुर्थी ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया
पराङ्गुखैर्धकटाक्षवीक्षणैः ।
वचोभिरीष्याकलहेन लीलया
• समस्तमवैः खलु बन्धनं लियः ॥

२

व्या.—तत्र आलम्बनविभावयोः स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये स्त्रीणां प्रशस्तत्वं देक्षोनविं-
शत्याश्छोकैः प्रथमं स्त्रीप्रशंसां चिकीर्षुस्त्रादौतावत्तासां बन्धनं वावमाह
स्मितेनेति—स्मितेन यौवनादिमद्विकारजनिताकस्मिकमन्दहासेन ‘आकस्मि-
तु हसितं यौवनादिविकारज’मिति वचनात् । बाल्ययौवनसंधावुत्पन्नः शङ्कार-
विषयः प्रथमान्तःकरणविकारो भावस्तेनं च तदुक्तं चित्तस्य विकृते कारणे सति
‘ततोऽर्वाङ्गुक्तिर्भावो बीजस्यादिविकारवत्’ इति ॥ ‘हावेने’ ति पाठे
‘ईषद्वृष्टिविकारस्याद्वावो’ हावः प्रकीर्तिः इत्युक्तलक्षणेन चेष्टाविशेषेण
च लज्जया कुचकुम्भदोर्मूलाच्छादनवदनविनमन दर निमीलित नयन-
त्वानुभावकमनस्संकोचनरूपब्रीडयाच । ‘चेतस्संकोचनं व्रीडासङ्गराग स्तना-
दिभि’रिति लक्षणांत् । भिया । आकस्मिकभयजनितन्रासेनेर्धः तदुक्तम्-
‘आकस्मिकभयाच्चित्तक्षेभस्त्रासः प्रकीर्तिः’ इति । ‘लज्जया गुणैरिति’ पाठे
आसामेवालम्बनभूतोनां रूपयौवनादिगुणैरित्यर्थः । ‘आलम्बनगुणो रूपयौव-
नादिरूदाहृतः’ इत्युक्तत्वात् । पराङ्गुखैः हियार्धास्फुटप्रसारिभिरित्यर्थः । अर्ध-
कटाक्षवीक्षणैः असमग्रापक्षावलोकनैश्च कटाक्षलक्षणं तु संगीतरक्ताकरे.

‘यद्रुतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञास्तत् कटाक्षं प्रचक्षते’ इति ।
वचोभिङ्गुककोकिलमधुरतरमृदुलाळापैश्च । ईर्ष्यया परोत्कर्षासहनरूपा-
सूयया यः कलहस्तेन च ‘परोत्कर्षासहिष्णुत्वमीष्या प्राहुर्मनीषिणः’ इति
लक्षणात् । यद्वा ईर्ष्यया कलहेन प्रणयकलहेन चेति द्वन्द्वैककञ्जावः ॥ * ‘सर्वो-

दन्वो विभाषैकवद्धवती'त्यनुशासनात् । लीलया वागादिभिः प्रियानुकरणरूप-
विलासविशेषेण च - 'लीला प्रियानुकरणं वार्षिर्गत्याऽथचेष्टये 'ति लक्षणात्,
किं बहुना समस्तभावैः स्तम्भरोमाञ्चस्वेदादिसात्विकभावैः हषौंसुक्यावहित्थादि-
सञ्चारिभावैश्चेत्यर्थः । स्थियः बन्धनं खलु । पुंसां संसारबन्धहेतवः खल्व-
त्यर्थः । लिङ्गवचनव्यत्ययो नित्यनपुंसकत्वेन जात्यभिप्रायेण च - 'वेदाः प्रमाणम्'
इति वद्वृष्टव्यः;

अत्र स्मितकटाक्षालापाः अनुभावाः - 'कार्यभूतोऽनुभावस्याकटाक्षादि-
इशरीरज' इत्युक्तत्वात्; लजाभयेष्याः संचारिभावाः । भावलोले शङ्कारचेष्टा-
विशेषा इति द्वष्टव्यम् । तदुक्तम् ।

'भावो हावश्च हेला च माघुर्यं धैर्यमित्यपि ।

लीला विलासो विच्छिन्निर्विभ्रमः किलिकिञ्चित्तम् ॥

मोद्यायितं कुट्टमितं ब्रिब्बोको ललितं तथा ।

कुतूहलं च चकितं विहृतं हास इत्यपि ॥

एवं शङ्कारचेष्टास्युरष्टादशविधा भताः' ।

इति ।

ईदक्षाधनसंपन्नानां स्त्रीणां बन्धहेतुत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ तथा चैतासां
शङ्कारनायिकानां मध्ये भावलजाभयवत्यो मध्यमाः । ईर्ष्यांकलह लोलावत्यः
ग्रौदाश्रेति - विवेकः ॥

'उदयद्यौवना मुग्धा लजात्रिजितमन्मथा ।

लजामन्मथमध्यस्या मध्यमोदितयौवना ।

सारमन्दीकृतवीडा प्रौढा संपूर्णयौवने 'ति ॥

वंशास्थवृत्तम् ॥

भ्रूचातुर्यात् कुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः

स्त्रिग्धा वाचो लजितान्ताश्च हासाः ।

लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च

स्त्रीणामेतद्वृषणं चायुर्धं च ॥

३

व्या.—उक्तमर्थं प्रकारान्तरेणाद् - भ्रूचातुर्यादिति.—भ्रुवौशातुर्यांलिंगां
क्षेपवैचित्र्यात्कुञ्चितानि कुणोकृतान्यक्षरोणि येषां ते तथोक्ताः * 'बहुवीह

सकथ्यक्षणोः स्वाङ्गात्षच् । इति षच् । कदाक्षाः अपाङ्गेक्षणानि च । एतेन रेचित-
अुकुट्याख्यौ व्यापारविशेषावुक्तौ । तदुक्तम् ॥

“ स्थाङ्गबोर्ललिताक्षेप एकस्या एकरेचितम् ।

द्वयोर्मूलसमक्षपक्वाटिल्याङ्गुकुटिं विदुः ॥”

इति ।

स्थिरधाः स्नेहपरिषुप्ता वाचश्च - स्नेहलक्षणं तु -

“ विस्त्रम्भे परमां काष्ठामारुद्धे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥”

इति ।

लज्जितमन्तं येषान्ते लज्जितान्ता लज्जावसाना हासाश्र । तथाभूतहासानामेव
मोहनत्वात् । अन्यथा हास्यरसापर्यवसानादिति भावः । लीलामन्दं लीला-
मधुरं । प्रस्थानं गमनमिति यावत् । स्थितं अवस्थानं चेत्युभयत्वापि * भावे क्तः ।
इत्येतत्सर्वं छीर्णां भूषणं च चातुर्यातिशयहेतुत्वात् । आयुधं शस्त्रं युवजन-
विषयसाधनत्वादिति भावः ॥

अत्र कदाक्षादीनां लक्षणानि प्रागेवोक्तानि । संचारिलीला शृङ्गारचेष्टा ।
अुकुट्यादयोऽन्ये अनुभावा इति शेयम् । तथा लीलामन्थरगमनस्य पद्मिनी-
तियतलक्षणात्प्रायेणैतासां लज्जातिशयत्वं सूच्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये ॥

“ ब्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी

न्निवक्लिलितमध्या हंसवाणी सुवेषा ।

मृदु शुचि लघु भुज्जके मानिनी गाढलज्जा

धवळकुसुमवासो वल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥”

अत्र अुकुट्यादिसमुदाये भूषणत्वायुधत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

शालिनीवृत्तम् ॥

क्वचित्सभूमङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः

क्वचिद्द्वीतिन्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।

कुमारीणामेतैर्मदनसुभगैनेत्रवलितैः

स्फुरन्नीलाढ्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥

४

व्या.—अथ शृङ्गारानुभावद्विलासान्सपरिकरं वर्णयति—क्वचिदिति ।

क्वचित् कुन्नचित् । सभूमङ्गैः अुकुटिरेचिताख्यभूष्यापारसंहितैः । क्वचिदपि च ।

लज्जया परिगतैः प्रत्यावृत्तैश्च । स्वानुकूल्यप्रकाशकैरित्यर्थः । तदुक्तम् । सवोढा
लोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशकैरित्यर्थः । तदुक्तम् ॥ ‘सवोढा लोकनेनैव स्वानु-
कूल्यप्रकाशनमिति । कवचिद्भूरित्रस्तैः । बहुलभयसम्भ्रान्तैः । कवचिदपि च ।
कीलाभिर्गतप्रत्यागतविलासविशेषैर्हेतुना । विलसितैः कमनीयैः उज्ज्वलैर्वा । तथा
मदनेन सुभग्मर्मनोहरैः । विरक्तत्यापि चित्तक्षोभकरैरित्यर्थः । ‘यद्दर्शनाद्विरक्तो-
ऽपि क्षुभ्यते तस्यमन्मथ’ मिति लक्षणात् । एतैरुक्तपकारैः कुमारोणां तहणीनाम् ।
उत्पलाक्षीणामिति भावः । * वयसि प्रथमे इति ढीप् । नेत्रवलितैर्नयनविलासै-
दीक्षाः । स्पुरतां विकंसितानां नीलाब्जानां । नीलोत्पलानां प्रकरैर्निकुरुम्बैः ।
परिकीणौ इव व्याक्षिप्ता इव । लक्ष्यन्त इति शेषः । प्रसिद्धकियाद्याहारो न दोष
इत्याहः वामः । ‘लिङ्गाद्याहारा’वित्यन्त्र ॥

अत्र नयनविलासानां प्रियजनादिरम्यवस्तुदर्शनचापलं विना आलग्बनात्कुत्तु-
हलं नाम शङ्खारचेष्टिं सूच्यते । कुतूहलं रम्यदृष्टौ चापलं परिकीर्तितमिति
लक्षणात् । अुकूम्ब्यादीनां लक्षणं प्रागेवोक्तम् ; तथा नयनवलनक्रियया विकीण-
त्वक्रियोप्रेक्षणात् । गुणकियानिमित्तकियास्वरूपोप्रेक्षा ॥

“ यत्रान्यदपि सम्बन्धादन्यत्वेनोपकीर्तितम् ।

प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ”

इति लक्षणात् । तथा च नयनानां नीलोत्पलसाम्यं गम्यते । तेन चोपमा व्यज्यत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारघ्वनिः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

वक्त्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीजिष्णुः कचानां चयः ।

वक्षोजाविभक्तमविभ्रमहरौ गुर्वी नितम्बस्थंली

वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ ५

व्या —अथ यदुक्तमुद्दीपनविभावश्चतुर्विध इति । तत्र प्रथमोद्विष्टालम्बन-
गुणकथनमुत्तरत्र करिष्यत इत्युपेक्ष्य ‘सितेन’ इत्यादिष्ठोकत्रयेण काश्चिच्छृङ्खार-
चेष्टाः केविदनुभावाः सञ्चारिणश्च वर्णिताः ॥ इदानीं हु तदलङ्करणं विवक्षुस्तस्य
नैसर्गिकाहार्यभेदेन द्वैविष्णवादाद्वार्यकमनुपदमेव लक्ष्यत इति मनसि कृत्वासम्प्रति-

नैसर्गिकं मण्डनमाह वक्त्रमिति.—चन्द्रवद्धिं सति ताच्छील्येनेति चन्द्रविकासि
सुन्दरमित्यर्थः * ताच्छील्ये णिनिः । वक्त्रं वदनं च । पङ्कजानां, पद्मानां ।
परिहासक्षमे अवहेळनसमर्थे । तत्सदृशी इति (यावत् । लोचने नयने ।
पृथिव्यासेत्यन्न * 'उपसगैस्य घव्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । स्वर्णमपाकरिण्यः ।
स्वर्णम् "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति लुक्ष, तदपाकरिण्यः तत्सदृशा इत्यर्थः । एतेन
पश्चिनीत्वं सूच्यते । 'काऽपि चाम्पेयगौरी 'ति लक्षणात् । वर्णो देहकान्तिश्च ।
तथा अलिनीनां भृङ्गाङ्गनानां जिणुर्जुयशीलः, तत्सक्षिभ इत्यर्थः *
'ग्लाजिस्थश्चवत्तु' रिति वस्तुप्रत्ययः । कचानां चयः केशपाशश्च । इभकुम्भयोर्विर्भु-
अमहरौ विलासहारिणौ । करिवरशिरः पिण्डकल्पावित्यर्थः । 'कुम्भौ तु शिरसः
पिण्डौ' इत्यमरः । वक्षोजौ कुचकुम्भौ च । गुर्वीं दुर्भरा * 'वोतो गुणवत्तना दि' 'ति
डीष् । नितम्बस्थली कटिपश्चाङ्गागश्च । नि—'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकड्याः' इत्यमरः ।
* 'जानपदे' त्यादिना अकृत्रिमार्थे ढीखू । हरतीति हारि मनोहरं ॥ २ ॥
पूर्ववर्णिणिः । वाचां । मार्दवं वाञ्चाधुर्यं मधुरकोमलालापश्चेत्यर्थः । एतत्सर्वं
युवतिषु ॥ तरुणीषु । स्वाभाविकं स्वभावसिद्धं * 'तत आगत' इति ठक् । मण्डनं
तरुणीनामेतन्नैसर्गिकालङ्करणमित्यर्थः ॥

अन्न चन्द्रविकासीत्यादिशब्दाः प्रायशसाद्यवाचकाः । अत एवोप-
भालङ्कारः - तदुक्तमाचार्यदण्डना ॥

‘स्पर्धते जयति द्वेष्टि हस्तीर्थ्यत्यसूयति ।
तदन्वेत्यनुबधाति तच्छीलति निषेधतिं ।
तंच्चैषाऽनुकरोतीति शब्दास्त्राद्यवाचकाः’ इति ॥

स्मितं किञ्चिन्मुग्धं सरङ्गतरङ्गो दृष्टिविभवः

परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

गतानामरम्भः किसलयितलीलापरिकरः

स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदशः ॥

६

व्या.—अथालम्बनगुणं यौवनमाह । स्मितमिति.—स्मितं मन्दहासः
किञ्चिदीषन्मुग्धं सुन्दरं भवतीति यथायोगमध्याहार्यम्, नि. 'मुग्धः सुन्दर-
मूढयोः' इत्यमरः । बाल्ययौवनमध्यस्थत्वेन तरुण्याः प्रागलभ्याभावात् स्मितस्ये-

षन्मुग्धत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टिविभवो विलोकनसंपत्तिः । संरलं अकुटिलं
यथा तथा तरळश्चञ्चलो भवति । वाचां परिस्पन्दो वाग्व्यापारोऽपि अभिनवा
नूतनाविलासा थासां ता या उक्तयो वचनानि ताभिः सरसो रसयुक्तः रुचिर
इति यावत् । भवति । गतानां गतीनाम् * कर्तरिकः ॥ आरम्भ उपक्रमः ।
किसलयितः पल्लवितः * तारकादित्वादितच् । लीलापरिकरो विलाससमृद्धिर्यस्य
तथोक्तः - विलाससंबन्धबन्धुरोऽभवतीत्यर्थः ॥ अतस्तारुण्यं पौवनं स्पृशन्त्या
मृगदृशस्तरुण्याः सम्बन्धिः । किमिव किं वा । रम्यं मनोहरं । नहिभवति - सर्व-
मपि रम्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ इयं मुग्धा नायिका - 'उदयद्यौवना मुग्धा लजा-
विजितमन्यथा' इति लक्षणात् ॥

अत्र श्लोकद्वयेऽपि श्लाघ्यविद्वेषणयोगादुदाच्चता नाम गुणः - 'श्लाघ्यैर्विशेष-
णैर्मोगो यस्याश्च स्यादुदाच्चता' इति लक्षणात् ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदृशः प्रेमप्रसन्नं मुखं
ग्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः ? श्राव्येषु किं ? तद्वचः ।
किं स्वाद्येषु ? तदोष्टपलवरसः स्पृश्येषु किं ? तद्वपु-
धर्येयं किं ? नवयौवने सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमाः ॥

व्या.—अथ चक्षुःप्रभृतिषडिन्द्रियाणामत्रैव लोकोत्तरप्रतिनियतविषयान्वर्ण-
यति - द्रष्टव्येष्विति.—अत प्रश्नोत्तरमालिक्याऽन्यः कार्यः द्रष्टुं योग्यानि द्रष्ट-
व्यानि - तेषु दर्शनीयेषु वस्तुषु * योग्यार्थे तव्यप्रत्ययः । उत्तमं श्रेष्ठं वस्तु
किमिति प्रश्नः । प्रेमप्रसन्नं अनुरागविकसितं प्रेमदायीत्यर्थः । 'द्रवीभूतं मनो यत्त-
दर्शने प्रेमदायिनि' इति लक्षणात्' मृगदृशस्तरुण्या मुखं वदनमित्यर्थः । एव-
मुत्तरत्रापि - चक्षुः प्रोतिकरत्वादिति भावः । ग्रातव्येषु आग्रातव्येषु किमुत्तममिति
प्रश्नः । तदास्यपवनस्तस्याः तरुण्याः आन्यपवनों मुखमारुतः । तस्यैव ग्राण-
तर्पणत्वादिति भावः । यद्यपि ग्राणेन्द्रियविषयो गन्धः न तु पवनः तथाऽपि
तस्याः पद्मिनीजातित्वात्तदास्यपवने तस्य सङ्कुमणात् 'वीणाः श्रूयन्ते - भेर्यः
श्रूयन्ते पुष्पाण्याग्रायन्ते' इत्यादिवद्रून्धसम्बन्धिनि पवने तद्वर्मस्योपचरितत्वात्

विरोधः । श्रावयेषु - श्रोतव्येषु अन्न * योग्यार्थे यस्त्रयः । एवमुत्तरत्रापि । उत्तमं किम् । तद्वचस्तस्यास्तरुण्या वचः स्त्रुमधुरभाषणम् । तस्यैव श्रवणानन्दकरत्वादिति भावः । स्वाध्येषु अनुभवयोरयेषु उत्तमं किम् । तस्या ओष्ठः पलुव इव तस्य रसः अधरामृतमित्यर्थः । तस्यैव रसनेन्द्रिय तृप्तिहेतुत्वादिति भावः । स्पृश्येषु स्पर्शनयोरयेषु वस्तुषु उत्तमं किम् । तस्या वपुः कुसुमसुकुमारशरीरमित्यर्थः । तस्यैव निरुपमत्वमिन्द्रियसैख्यावहत्वादिति भावः । उत्तमं ध्येयं व्यानाहं किम् - ध्यातव्येष्वित्यर्थः । नवयौवनं तरुणीनवतारुण्यमेव - तस्यैवात्मन्तमनोरञ्जकत्वादिति भावः । अथ सर्वथामुख्यं ध्येयमाह, सहृदयैर्हृदयालुभिः । रसिकज्ञैरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च । तस्यास्तरुण्या विश्रमा विलासाः । ध्येयां हति शोषः । अन्न तत्त्वेसिद्धविषयाणामेऽन्न समश्चिवर्णनान्महान् शृङ्गारपरिपोषातिशय उक्तः । एतेनास्या लोकोत्तरमाभिरुण्यं - सूच्यते । तथा चोत्तमविषयाकांक्षिभिर्विशिष्टतरुणोसम्भोग एव कर्तव्य इति फलितार्थः । तत्र प्रश्नोत्तरयोश्चात्मातिशयार्थमसकृन्निबन्धनादुदात्तालङ्गारभेदः ॥

‘उत्तरात् प्रश्न उच्चेयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा ।
बहुधा च निबच्यते तदुत्तरमुदोर्यते.’

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-

झङ्गारनूपुरपराजितराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्ये

विश्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥

व्या—अंथासां मुखाद्यलङ्गरणवर्णनद्वारा सकललोकसम्मोहकत्वमाह - एता इति ॥ चलन्त्यौ गतिवैचित्र्याद्वलमाने । ये वलय संहतिमेखले - वलयसंहतिः कङ्गणश्रेणिः । मेखलाशब्देन काञ्चीवाचिना तज्जिवद्धाः किङ्गणयो लक्ष्यन्ते । तदुत्थसदुत्पन्नो यो झङ्कारो झणझणस्तेन - नूपुराभ्यां मञ्जुलनिनादमञ्जीराभ्यां च पराजिताः तिरस्कृता राजहंस्यः कलहंसाङ्गना याभिस्ताः । कलनादसुन्दरमन्दगमनराजहंसरमणीया इत्यर्थः ॥ नि. ‘राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्ब कलहंसयोः’ इति विश्वः । * ‘जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ इति डीप-शैषिकस्य कपो वैभाषिक-

रवान्न प्रथोगः । एताः पूर्वोक्तास्तरुण्यः - किंचिदूनविशतिवार्षिकाः स्थिय इत्यर्थः । विवस्ता चक्रिता - मुग्धा - प्रौढाच या हरिणी कुरङ्गी - तत्सदैः - तद्विलोकन - निभैरित्यर्थः । कदाक्षैरपाङ्गवीक्षणैः । एतेनैतासां पञ्चनीत्वं सूच्यते — ‘चक्रित- मृगद्वगाभे प्रान्तरके च नेत्रे’ इति लक्षणात् । कस्य मनो विवशं सम्मोहितं न कुर्वन्ति । सर्वस्यापि कुर्वन्त्येवेत्यर्थः । तरुणीलक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—

“ बाला स्यात् षोडशाब्दा तदुपरि तरुणी विंशतेर्यावृद्धवै
प्रौढा स्यात् पञ्चपञ्चाशदवधि प्रतो वृद्धतामेति नारी ॥ ”

बयोलक्षणमुक्तम् ।

“ निदाघशरदोर्बाला पथ्या विषयिणो भवेत् ।

हेमन्ते तरुणी योग्या प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।

सन्तां सेव्यमानापि बाला प्रथयते वलम् ॥ ” इति ।

अत्र राजहंसीपराजयस्य सादृश्यर्थवसानादेका उपमा । हरिणीसदैश्चरित्यत्र चान्या । अनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्सजातीयसंसृष्टिः एताश्च मध्यमानायिकाः ‘लजामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना’ इति लक्षणात् ॥

चसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।

नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ ९

व्या—कुङ्कुमेति.—कुङ्कुमपङ्केन काइमीरजकर्दमेन.—नि. ‘अथ कुङ्कुमं । काइमीर- जन्माम्निशिखम्’ । ‘पङ्कोऽस्मी शादकदंसौ’ इत्युभयव्राप्यमरः । अथवा धुमूणापर- पर्यायकुङ्कुमकुसुमरञ्जितचन्दनपङ्केन । नि. ‘कुङ्कुमं धुमूणम्’ इत्यभधानरक्तमाला- याम् । यद्वा कुङ्कुमेन पङ्केन-सिन्दूरापरनामशृङ्गारभूषणाल्यद्रवद्वयविशेषेण च-नि। ‘सिन्दूरंनागसम्भवम् । चीनपिण्ठं च गान्धारं पङ्कं शृङ्गारभूषणम्’ इत्यमरः । कल- ङ्कितश्रिहितो देहो यस्यास्पा-कुङ्कुमपसिन्दूरादिरञ्जकद्रव्यशृङ्गारिताकारेत्यर्थः । अत एव गौरयो रुणयोः - यद्वा पञ्चनीत्वात् श्रीफलसच्छाययोः । ‘सनयुगलमनिन्द्य- श्रीफलश्रीविडम्बि’ इति लक्षणात् । पयोधरयोः - कुचकुमयोः कम्पिताश्रलिता- हारा मुक्तावलयो यस्यास्पा तथोक्ता । नूपुरौ मञ्जीरावेव हंसौ हंसाविव नूपुरौ वा । ताभ्यां रणती शब्दायमाने - पदे एव पञ्चे पञ्चे इव पदे वा - यस्यास्पा । अत एव रूपकोपमयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहसङ्करः । रामा सुन्दरी

भुवि कं पुरुषं । न वशीकुरुते न स्वायत्तीकुरुते । जितेन्द्रियमपि स्वायत्तीकुरुत
इत्यर्थः । नि. 'वश आयत्तायां च' इति विश्वः * 'अभूततद्वाषे व्विः' ॥-
'ऊर्यादिच्चिवडाचश्च' इति गतिसंज्ञायाम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।
अन्न सुप्तसुपेयननुवृत्तेः ॥

अन्न ढारणां कम्पितत्वविशेषणेन पयोधरयोरत्यन्तपटुत्वं सूच्यते । अन्यथा
कम्पनायोगात् । तेन चात्युत्कटयौवनसम्पत्तिश्च गम्यते । पयोधरयोश्च गौरत्वं
विशेषणेन रूपसमृद्धिर्व्यञ्यते ; एतेनालग्बनगुणलाभ उक्तः । एवं कुङ्कमपङ्केत्यनेन
तटस्थोदीपनभावः कथितः । तथा हारनूपुरात्मकालग्बनालङ्करणमभ्युदङ्कितम् ;
रणत्पदप्लेत्यनेन सूचितो लीलागतिविशेषरूपानुभावश्च ; तथा चैवंविधसामग्रो-
समुलसितेन—

'आभिरूप्यमकाठिन्यमङ्गानां चातिमादैवम् ।

एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत्' इत्युक्त्वा—

कृताधराङ्गसंस्कारा सखीकेळिषु लालसा' ॥

इत्युक्त्वेष्टाविशिष्टयौवनपरिपूर्णेन रमयतीति रामेति व्युत्पत्त्या लोकोत्तरलावण्य-
सम्पञ्चेनालग्बनविभावेनोदिते श्रङ्गाररसार्थवे को वा न निमज्जतीति भावः । अन्न
श्लाघ्यविशेषणयोगादुदात्तता नामा गुणः । लक्षणं तूक्तम् । तथात्यन्तसुकुमारार्थ-
सन्दर्भितत्वात्कैशिकीवृत्तिः । 'अत्यन्तसुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी मता' इति
लक्षणाद्वौधकवृत्तम् । 'दोधकवृत्तमिदं भभभा गौ' इति लक्षणात् ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतवाचो

ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ।

याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपतैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥

१०

व्या.—अथैतासां प्रागलभ्यं वर्णयति । नूनमिति.—ते कविवराः कवीश्वराः ।
विपरीतवाचो व्यत्यस्तवचनाः । नूनं सत्यं हि । ते क इत्याशङ्कायामाह ये
कविवरास्ताः प्रसिद्धाः । कामिनीः । अबलाः दुर्बला इति नित्यमाहुः ब्रुवते ।
वर्णयन्तीत्यर्थः । त इति सम्बन्धः * 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' । इति
उसा देशः । ब्रुव आहादेशश्च । कथं विपरीतवाच इत्याशङ्कय तासां प्रागलभ्यं

साधयति थाभिः कामिनीभिर्विलोलतरा भातितरकास्तारकाः कनीनिका-
येषु ते तथोक्ता ये दृष्टिपाता लोचनप्रसारास्तैर्द्विप्रेरणैः * 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'
इति 'तृतीया' - 'तारकाक्षणः कनीनिका' इत्यमरः । शकादय इन्द्रादयोऽपि
किमुतान्य इति भावः । विजितानिर्जिताः स्वायत्तीकृता इत्यर्थः । तास्तु
कामिन्यः - कथमबलाः कुतो दुर्बलाः किं तु प्रबलाएवैत्यर्थः । वीक्षणमात्रे-
णैवेन्द्राद्युजयिनोनां बलिष्ठत्वं किं वक्तव्यम् - अत एतासां दौर्बल्यप्रतिपादकाः
कवथ एव दुर्बलवाचो न तु ता इति भावः ॥

अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थसमर्थकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः - 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' - इति लक्षणात् - वसन्त-
तिळकावृत्तम् ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।
यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥

११

व्या. - अथ कामदेवस्य कामिनीकिंकरस्त्वमुख्येभ्यते नूनमिति ॥ मकरध्वजः
कामदेवस्तस्याः प्रसिद्धायाः पूर्वोक्ताया वा । सुभ्रुवः कामिन्याः - जातावेकवच-
नम् - सुभ्रुवामित्यर्थः । आज्ञां करोतीत्याज्ञाकरः किंकरः * 'कृजो हेतुं'
इत्यादिना टपत्ययः । नून मित्युत्प्रेक्षायाम्; कुतः - यतः कारणात्तस्याः सुभ्रुवो
नेत्रसंचारेण दृष्टिप्रसारेण , सूचितेषु संज्ञापितेषु । प्रवर्तते तद्वित्यर्थः । अतः
कामिनीनां नूनमयं किंकिर इति भावः; कामिनीकदाक्षमात्रेणैव जनस्य मन्मथा-
वेशसम्भवादियमुख्येक्षा ; सा च नूनमिति व्यञ्जकसज्जावाद्वाच्या । तदुक्तम् -

"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥" इति ॥

एतेन तासामप्रतिहतजगद्वशीकरणसामर्थ्यं व्यज्यते ॥ अनुष्टुप् ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने
अन्तर्वक्तमपि स्वभावसूचिभिः कौर्ण द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवाससूचिरौ वक्षोजकुम्भाविमा-
वित्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥ १२.

व्या.—अथ रागिणः श्लेषवैचित्र्यात्कामिनीपशंसापरं वचनसम्बोधनमभिधायाहद्वास्थाम्—केशा इति । केशाः शिरोहृष्टाः । संयमिनः संयताः सम्यक्षनियमवन्तश्च । लोचेन, अपि श्रुतेः परं पारं कर्णान्तविश्रान्तत्वं वेदान्तपरिशीलनतात्पर्यं च गते । अन्तर्वक्त्रं वक्त्राभ्यन्तरमपि । स्वभावतः निसर्गाच्छुचिभिः शुद्धैः पवित्रैश्च । द्विजानां दन्तानां विप्राणां च । नि. ‘दन्तविप्राण्डजाद्विजाः’ इत्यमरः । गणैः । कीर्णं व्यासम् । इसौ एतौ इति हस्तनिर्देशः । वक्षो जुम्खौ कुचकुम्खौ मुक्तोनां मौक्किकहाराणां जीवन्मुक्तानां च । सतताधिवासेन निरन्तरावस्थानेन सन्ततनिवासेन च । रुचिरौ—नि. ‘मुक्तातु मोक्षिके मुक्तः’—‘प्राप्तमुक्तौ तु मोचितः’ इत्युभयन्नापि विश्वः । अतः हे तन्व—इत्थमुक्तप्रकारेण । ते वपुः शरीरं । प्रशान्तं प्रसन्नम्-वैराग्यसधनसंपत्तिमदपीति यावत् * ‘वादान्त’ इत्यादिना निपातः । नोऽस्माकं । रागमनुरक्तिम्—सम्भोगाभिलाषमेवेति यावत्करोति उत्पादयति - न तु वैराग्यमिति विरोधः । स चोक्तरीत्या आभासितत्वाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः - ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते’ इति लक्षणात् । स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति । तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः; लोचने अन्तर्वक्त्रमित्यन्न * प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः * ‘ईदूरेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ।

यया विष्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥   १३

व्या.—मुग्धे इति.—धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः धन्वी * ‘प्रहरणम्’ इति ठक् * ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ । नि. ‘धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः’ इत्यमरः । तस्य भावस्तत्त्वा । हे मुग्धे सुन्दरि - नि. ‘मुग्धसुन्दरमूढपोः’ इत्यमरः । यद्वा हेउदय-द्यौवनभावे । त्वययपूर्वा, अदृष्टचरा - असाधारणीति यावत् । धानुष्कता दृश्यते । इयं धानुष्कता । का कीदृशी - न ज्ञायत इत्यर्थः । कुतः - ययां धानुष्कतया हेतुना । चेतांसि युवजनमनांसि - दुर्लक्ष्याणीति भावः । गुणा मोर्घ्यो रूप-यौवनादयश्च तैरेव । विष्यसि । सम्प्रहरसि । सायकैः बण्णैस्तु न विष्यसि । यतः लोके धानुष्काः प्रौढा एव सुलक्ष्याण्येव लक्ष्याणि बाणैरेव विष्यन्ति । - त्वं तु मुग्धाऽपि दुर्लक्ष्याण्यपि लक्ष्याणि मौर्वीभिरेव विष्यसीति कृत्वा त्वद्युपधानु-

क्रताया अपूर्वत्वादज्ञेयत्वमिति भावः । स्त्रीणां रूपयौवनगुणसम्पत्तिरेव परप्रहरण-
साधनमिति फलितार्थः ॥

अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योक्तरवाक्यार्थसमर्थितत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
तच्च गुणयोः श्लेषभित्तिकाभेदाद्यवसायमूलातिशयोक्तिनिर्वृद्धिमित्यनयोरङ्गाङ्गिः -
भावेन संकरः । तेन च प्रसिद्धाद्वाजुष्कादुपमानादुपमेयभूतसुखाया आधिक्य-
प्रतीतेव्यतिरेको व्यज्यतद्वृत्यलङ्घारेणालङ्घारध्वनिः । अनुष्टुप् ॥

सति प्रदीपे सत्यमौ सःसु तारारवीन्दुषु ।

विना मे मृगशाबाद्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १४

व्या.—अथ विंशतिसमासिकामित्युद्देशेनोक्तान्यत्यन्तानुरागिणां प्रशंसा-
वचनान्याह—सतीति.—प्रदीपे अर्थप्रकाशदीपार्चिषि । सति विद्यमानेऽपि । अमौ-
तीथा भूते वह्नौ च सत्यपि । ‘सत्यर्के’ इति पाठे त्रिलोकप्रकाशक सूर्ये ।
सत्यपि । तथा तारामणीन्दुषु तिमिरनिरासकत्वेन प्रसिद्धेषु नक्षत्रपद्मरागादि-
माणिक्यचन्द्रेषु । सत्स्वपि । तथा प्रसिद्धया पूर्वानुभूतया वा । मृगशाबस्य
बालहरिणस्येवाक्षिणी यस्यास्तया । प्रियतमया विना * ‘बहुव्रीहौ सकथ्यक्षणोः
स्वाङ्गात्षच्’ * ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ इति ढीप् । इदं जगन्मे मम । तमोभूतमन्ध-
कारमयम् । लक्ष्यत इति शेषः । तस्या एव मम नयनज्योतिष्ठादिति भावः ॥

अन्नान्धकारनिराकरणसमर्थत्वेन प्रसिद्धे प्रदीपादिकारणसमुदाये सत्यपि
तन्निरासरूपकार्यानुथानाद्विशेषोक्तिरलंकारः । ‘तत्सामझ्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्ति-
र्निगद्यते’ इति लक्षणात्, तथा प्रदीपादिसञ्चावेऽपि तमोभूतत्वमिति विरोधश्च
व्यज्यते । तेन चास्य महामोहान्धत्वं वस्तु गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । वृत्तं
पूर्ववत् ।

उद्वृत्तः स्तनभार एव तरळे नेत्रे चले भ्रूलते
रागाधिष्ठितमोष्टपलवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।

सैभाग्याक्षरपद्मक्तिकेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं
मध्यस्थस्याऽपि करोति तापनधिकं रोमावक्षिः केन सा ॥ १५

व्या.—उद्वृत्त इति.—उद्वृत्तोऽत्यन्तवर्तुलः उत्पथगतश्च । एष इति पुरोवर्तिनो
हस्तनिर्देशः । स्तनभारश्च । तरले लीलाविलोले - चपले चेति गम्यते । नेके ।
चले रेचितादिविलासचञ्चले स्थित्वविहीने च । भ्रूलरे च । रागेण लौहित्येन
मात्सर्येण चाधिष्ठितम् - तज्ज्ञयिष्टमित्यर्थः । नि - 'रागश्च रक्ते मात्सर्यं क्लैशादौ
लोहितेषु च' इत्युभयन्नापि विश्वः शाश्वतश्च । इदमिति निर्देशः । ओष्ठपल्लवं अधर-
किसलयं । चेत्येतानीति शेषः । व्यथां मनः पीडां । कुर्वन्तु । नामेति कुत्मायाम् ।
खलानां परपीडाकरणस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ; किंतु पुष्पायुधेन कामदेवेन ।
स्वयं स्वहस्तेन । लिखिता । सौभाग्याक्षरमालिका सौभाग्यव्यञ्जकपुण्यवर्ण-
पञ्जिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । तथा मध्यस्था अवलग्नप्रदेशविलग्ना तटस्थाऽपि । सा
रोमावलिः रोमराजिः । केन वा हेतुना । अधिकं । तोपं करोति मनस्संताप-
यति । विशिष्टतस्यस्य परसंतापकरणान्नौचित्यादिति भावः ॥

अन्न पूर्वोर्ध्वे उद्वृत्तत्वादिपदार्थानां श्लेषभद्रग्या स्वाभाव्येन च विशेषणगत्या
पोडाकरणं पदार्थं प्रति॒ हेतुत्वकथनात्पदार्थहेतुकमेकं काव्यलिङ्गम् ; उत्तरार्धे तु
तदस्यपदार्थस्य श्लेषभद्रग्यैव केन सन्तापयतीत्याक्षेपपदार्थं प्रति॒ हेतुत्वकथनादपरं
च । तच्चोक्तोत्प्रेक्षया सापेक्षितत्वात्सङ्कीर्णम् ; तत्पूर्ववाक्यकाव्यलिङ्गेन नैरपेक्ष्यात्सं-
स्मज्यत इत्यनयोः सजातीयसंसृष्टिः । एतेन स्तनभारादेलोकोत्तरलावण्यसम्पन्नत्व-
मत्यन्तजनसम्मोहत्वेन सूच्यते ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

कराभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥

१६

व्या.—मुखेन इति.—चन्द्रकान्तेन इन्दुसुन्दरेण चन्द्रकान्तमणिरूपेण
चेति गम्यते । मुखेन च । महानीलैरतिमेचकैः सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलैश्च -
शिरोरुहैः कुन्तलैश्च - 'सिंहलस्याकरोऽन्नता महानीलास्तु ते स्मृताः' इति
भगवानगस्त्यः । तथा पद्मस्य राग इव रागो ययोऽस्तौ ताभ्यां पद्मराग रूपाभ्यां
च । कराभ्याम् । सा सुन्दरी । रत्नमयी रत्नरूपेव । रेजे * 'तत् प्रकृतवचने मयद'
* 'टिंडाणज् - ' इत्यादिना डीप् ॥ अनुष्टुप् ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ।

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे अहमयीव सा ॥

१७

व्या. —गुरुणेति.—गुरुणा दुर्भरेण गीष्पतिरूपेण च - नि. ‘गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरो पितरि दुर्भरे’ इत्युभयन्नापि शब्दार्णवे । स्तनभारेण च । भास्वतृ प्रकाशवता भास्वरेण च नि. ‘भास्वान् भास्करसूर्ययोः’ हति विश्वः । मुखमेव चन्द्रस्तेन च — शनैश्चराभ्यां मन्दगमनाभ्यां शनैश्चराख्यग्रहाभ्यां च । पादाभ्यां च सा ग्रहमयीव रेजे । प्रक्रियातु पूर्ववत् ॥

अत श्लोकद्वयेऽपि श्लेषमहिन्ना रक्षमयत्वग्रहमयत्वोत्प्रेक्षणात् श्लेषसङ्कीर्णेय-
मुत्प्रेक्षा । तथा चास्या लोकोत्तराकाररूपलावण्यसौन्दर्यकान्तिविशेषभास्य-
सौभाग्यादि सकलकल्याणगुणाभिरामस्वं गम्यते । एतच्च मदोयश्छारश्छाटके
खकिमणीवल्लभव्याख्याने ‘निधिमयीग्रहमयी’ इत्यन्न विस्तरेण प्रपञ्चित मितीहो-
परम्यते ॥ अनुष्टुप् ॥

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि
वक्त्रं च चाह तव चित्त किमाकुलत्वम् ।
पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥

१६

व्या.—तस्या इति.—तस्यास्तरुण्याः स्तनौ । घनौ निबिडौ यद्यपि । जघनं
कटिपुरोभागश्च । हारि मनोहारि यद्यपि । नि. ‘स्त्रीकछ्याः क्लीबे तु जघनं पुरः’
इत्यमरः । वक्त्रं च चाह मनोज्ञं यद्यपि । हे चित्त । तवाः आकुलत्वं लोलुपत्वं
किं । किमर्थम् - मास्त्वत्यर्थः - तावन्मात्रैणासम्भवादिति भावः । तर्हि किं
कर्तव्यमित्यत आह - तेषु स्तनादिषु । तव वाञ्छा सम्भोगाभिलाषोऽस्ति यदि
दर्तते चेत् । तर्हि । पुण्यं सत्कर्म । कुरुष्व समाचर । कुतः - पुण्यैर्विना
समीहितार्थाः न भवन्ति हि खल्लु । ज्योतिष्ठोमादि सत्कर्माचरणेन सम्भासम्भोग-
चत्केनचित्पुण्यविशेषेण तवापि तत्सम्भोगः सम्भविष्यतीति भावः । अर्थान्तर-
न्यासालङ्कारः ॥ वसन्ततिलका ॥

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमिळाः प्रौढसुरत-
प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

चिरं चेतश्चोरा अभिनवविकारैकगुरवो

विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् ॥

१९

व्या.—अथ विलासवर्णनं निगमयति.—इमे इति.—तारुण्यश्रियो यौवनसम्पदो, नवपरिमला नूतनपरिमलप्रायाः, तद्वदभिव्यञ्जका इत्यर्थः। यद्वा तारुण्यश्रियो, नवोऽपूर्वः, परिमलः सौभग्यविशेषो, येषां ते तथोक्ताः । श्रौढसुरतं प्रचण्डरति स्त्री यः प्रतापः सामर्थ्यम्, तस्य, प्रारम्भा उपक्रमाः । स्त्रीस्य जगज्जित्वरस्य, मन्मथस्य, विजयदाने, प्रतिभुवः लङ्घकाः । नि—‘स्युर्लङ्घकाः प्रतिभुवः’ इत्यमरः । तथा प्रतिभुवः अधर्मणात्, धनसुज्ज्वल्य उत्तमर्णाय दातुं समर्थास्तथा इमेऽपि दिग्विजयमाकृष्य स्त्राय दातुं समर्था इत्यर्थः । चिरं चिरकालमारभ्य । चेतश्चोराः चित्ताकर्षकाः मनोहरा इति यावत् । अभिनवविकारैराकस्त्रिकभयकम्पानुकरणादिप्रत्यययौवनविकारैरेकगुरवोऽत्यन्त भूयि षु । मृगदृशां तस्मीनां सम्बन्धिनः इमे पूर्वोपवर्णिता विलासव्यापाराः, शृङ्गारचेष्टविशेषाः । किमपि धनिर्वाच्यतया । विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ‘विपराभ्यां जेः’ इत्यात्मनेपदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

प्रणयमधुराः प्रेमोद्गारा रसाश्रयतां गताः

फणितिमृदुला मुग्धप्रायाः प्रकाशितसम्मदाः ।

प्रकृतिसुभगा विस्तम्भाद्राः स्मरोदयदायिनो

रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगदृशाम् ॥

२०

व्या.—प्रणय इति ॥

“विस्तम्भे परमां काष्ठामारुद्धे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स खेह इति कथ्यते ॥”

इत्युक्तलक्षणः खेहः प्रणयशब्देन विवक्षितः तेन प्रणयेन मधुराः सन्तापहराः, ‘शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मरतम्’ इति लक्षणात् । प्रेमा अनुरागविशेषेण, उदारा रम्याः, मनोहरा इतिः यावत् । रसाश्रयतां शृङ्गारास्पदत्वं गताः शृङ्गाररसप्रसरोष्टसिता इत्यर्थः । फणित्या संदर्भविशेषेण मधुराः माधुर्यगुणयुक्ताः—अमृतप्रायाः इत्यर्थः । मुग्ध प्रायाः सौकुमार्यभरिताः श्रुतिरञ्जका इत्यर्थः ॥

प्रकाशितोऽभिव्यजितः । सम्मदः संभोगौत्सुक्यं, यैस्ते तथोक्ताः । प्रकृतिसुभगाः स्वभावरुचिराः । विस्तम्भाद्र्विश्वासपरिष्ठुताः । अत एव । सरोदयदायिनो-जितेन्द्रियस्यापि मन्मथोद्रेकावहाः । मृगीदशां संबन्धिनः स्वैरालापाः नर्मोक्तय इति यांवत् । रहसि किमपि हरन्ति । यद्वा रहसि स्वैरालापा इत्यन्वयः किमपि हरन्ति । यद्वा अनिर्वच्यतया मनोहरा भवन्तीत्यर्थः ॥

अत्र श्लोकद्वयेऽपि समर्थसंहिष्णोः शृङ्गारस्य पाठसमयेऽप्यास्वाध्यमानत्वादन्तर्बहिःस्फुरणेन द्राक्षापाकोऽनुसंधेयः । ‘द्राक्षापाकः सकथितो बहिरन्तः स्फुर-द्रसः’ इति लक्षणात् । तथा श्लेषप्रसादादयो दण्ड्याचार्योक्ता दश प्राणाश्र प्रायेणात्र सन्ति । ते निपुणैरुक्तेया इति संक्षेपः । प्रकरणेऽस्मिन्प्रायशो नायका अनुकूला दक्षिणाश्राऽनुसंधेयाः । ‘एकायत्तोऽनुकूलः स्यात्तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः’ इति लक्षणात् । हरिणीबृत्तम् ॥

इति शृङ्गारशतके स्त्रीप्रशंसा सम्पूर्णा ॥

॥ संभोगवर्णनम् ॥

विश्रम्य विश्रम्य वने द्रुमाणां छायासु तन्वी विच्चार काचित् ।
स्तनोत्तरीयेण करोद्भूतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २१ .

व्या—अथ संभोगविप्रलभभेदविभिन्नयोः शृङ्गारयोर्मन्ये संभोग शृङ्गारं सप्रपञ्च मुत्तरत्र वर्णयिष्यन्नादौ विप्रलभशृङ्गारमेकेनाह—विश्रम्य इति ॥ काचि-तन्वी कृशाङ्गी । वनद्रुमाणां । छायासु चन्द्रातपरहिताधःप्रदेशेषु विश्रम्य पुनः पुनः श्रममभपनीय * वीपसायां द्विर्भावः । नि. ‘छाया त्वनातपे कान्तौ’ इर्ति विश्वः । विच्चार संच्चार केलीवनसंचारस्य विरहिजनविनोदोपायत्वादिति भावः । कथं भूता सती? करोद्भूतेन हस्तोत्क्षसेन । स्तनोत्तरीयेण कुचकुम्भाच्छादनपटाङ्गलेन ॥ शशिनश्वन्दस्यःमयूखान्किरणान् । आतपानिपि यावत् । निवारयन्ती निराकुर्वन्ती ग्रीष्मोष्मणो व्यजनेनेवेति भावः । चन्द्रकिरणानां विरहिणी-

जनसन्तापकरत्वात्जिवारणोक्तिः; एतेन दशावस्थापक्षे पष्ठी मन्मथावस्था, तथा च चतुर्थी जागरावस्था, तथा उत्तरीयेण शशिमयूखानामनिवारणीयत्वविवेकाभावाच्चित्तविभ्रमप्रतीतेः कामशास्त्रोक्तद्वादशावस्थापक्षे दशमी उन्मा दूष्वस्था सूच्यते, तन्वीत्यनेन काइर्यावस्था च कथिता । तदुक्तम् ।

“ दृढ़ मनसङ्ग संकल्पा जागरः कृशता इरतिः ।

हीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ” ॥ इति ॥

कामशास्त्रोक्तास्तु—

“ चक्षुःप्रीति भर्नसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलृपिता ।

जागरः काइर्यमर्तिलज्जात्यागोऽथ संज्वरः ।

उन्मादो मूर्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ” ॥

इयं च विरहोत्कृष्टिता—

‘विरयत्यधिकं कान्ते विरहोत्कृष्टितोन्मनाः ॥’ इति लक्षणात् ॥

उपजातिवृत्तम् ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा दृष्टा परिष्वङ्गरसैकलोला ।

आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्यामाशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २२

हया—अथ संभोगशृङ्गारः—साच बाह्याभ्यन्तर भेदेन द्विविधः । वात्स्यायनेनाख्यस्य द्विविधस्याऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधत्वं सुक्तम्—

“ बाह्य माम्यन्तरं चेति सुरतं द्विविधं स्मृतम् ।

तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् ।

द्वितीयं सुरतं साक्षात्त्रानाकरणकलिपतम् ॥”

इति ॥

तत्र प्रथममालिङ्गनरूपं सोपस्कारमाह द्वाभ्याम्—

अदर्शन इति ॥ अत्र यत्तच्छब्दाभ्याहारेणान्वयः कार्यः । अदर्शने प्रियतमविषयकदर्शनाभावे सति * क्वचित्प्रसन्न्य प्रतिषेधेऽपि नव्समास इष्यते, यथा अदर्शनमभ्रवणभाषणमनुच्चारणमित्यादभियुक्तोक्तेः । दर्शनमात्र एव कामोऽभिलाषो यस्याः सा तथोक्तातावान्मात्राभिलाषिणीत्यर्थः । ततो दृष्टा । प्रियतम मिति शेषः । परिष्वङ्गसुखे आलिङ्गनजनितसुखे एवं मुख्यं यथा तथा लो सतृष्णानि.

‘लोलश्चलसतुष्णयोः’ इत्यमरः । या, आयताशीति शेषः । तस्यामात्यताक्षरां कर्णान्तविश्रान्तलोचनायां प्रियतमायां । पुनरालिङ्गितायां संपरिष्वक्तायां सत्यम् । विग्रहयोः शरीरयोः—नि. ‘शरीरं वर्ष्म विग्रहः’ इत्यमरः । अभेदम् एक्यम् । आशास्महे, तादगाढालिङ्गनसुखमनुभविसुमभिलषामहे इस्तर्थः । तद्यथा—‘प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः’ इत्यादि श्रुतेः । प्रियतमगाढालिङ्गनपरिष्वज्ञे विगलितवेद्यान्तरभ्वेन ब्रह्मानन्द सब्रह्मचारि सुखविशेषसंभवात्तथाविधालिङ्गनाशंसनं युक्तमेवेति भावः । तदुक्तं रतिरहस्ये—

“तत्सौख्यं परतत्त्ववेदन महाऽऽनन्दोपमं मूढधीः
को वा निन्दति सूक्ष्ममन्मथकला वैचित्र्यमूढो जनः ॥” इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

‘प्रौढालिङ्गनचुम्बनामितसुखं प्रच्छल्ल वेद्यान्तरम्’ इति; वृत्तं पूर्ववत् ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।

वक्षसि प्रियतमा मदालसा स्वर्ग एषु परिशिष्ट आगमः ॥ २३

इति—एवं परमानन्दानुसंधायकत्वेन परिष्वज्ञस्यापवर्गत्वमुक्त्वा संप्रति स्वर्गरूपत्वमाह—मालतीति—शिरसि मालती जातीकुसुममालिकेत्यर्थः । नि. ‘सुमनामालती जातिः’ । ‘पुष्पे जाती प्रभृतयः’ इत्युभयत्राप्यमरः * ‘पुष्प-मूलेषु बहुलम्’ इति लुक्त । मुखे । जृम्भगं मदनमदजनितजृम्भश्च । नि. ‘जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम्’ इत्यमरः । यदा संभोगौत्सव्यसूचकरागविलासस्फूर्तिश्च । वपुषि । कुङ्कुमाविलं काश्मीरजमिश्रितं घुसृणरसमसृणितं च । चन्दनं पाटीरपङ्कं च । वक्षसि । मदालसा मदेन मन्थरा । प्रियतमा गाढालिङ्गितमत्तकाशिनी च । इत्येषोऽयं समुदायः । स्वर्गः स्वर्गशब्दवाच्यः । आगमः एतद्यतिरिक्तस्वर्गाभिधायकशास्त्रं तु । परिशिष्टः सदानभिज्ञत्वादमुख्यः । स्वर्गपदवाद्यमुख्यार्थबोधशून्य इत्यर्थः ॥ अन्यथैतत्स्वर्गत्वेनैव वदेदिति भावः । स्वर्गसमानसौख्यप्रदोऽयमेवेति परमार्थः ॥ रथोद्धतावृत्तम्—‘राज्ञराविह रथोद्धता लग्नौ’ इति लक्षणात् ॥

प्राण्डिमेति मनागनागतरसं जाताभिलाषं ततः
 सब्रीडिं तदंनु श्लथीकृततनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।
 प्रेमार्द्धं स्पृहणीय निर्भर रहः क्रीडा प्रगल्भं ततो
 निश्चांकाङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलघीरतम् ॥ २४

व्या.—अथाभ्यन्तरसंभोगं वर्णयितुमुपक्रमते—प्रागिति.—प्राक् प्रारम्भे ।
 मनाकृ अल्पं । मा मेति मास्तु मास्त्विति निषेध बचनेन । अनागतः अनुत्पक्षः
 इसोऽनुरुगविशेषो यस्मिंस्तत् । मौख्यादिति भावः । ततो निषेधानन्तरं
 जातोऽङ्गरितोऽभिलाषो वान्छाः यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तदन्वभिलाषानन्तरं *
 ‘अनुरुक्षणे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । नीवीविस्तंसनादिषु मन्दोद्यमन-
 भावो व्रीडा तथा सहस्रीडम् * ‘तेनसह -’ इति सुल्ययोगे बहुवीहिः । *
 ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहभावस्य सत्वम् । अथ व्रीडानन्तरं । श्लथोद्यमं निरा-
 करणे शिथिलप्रयत्नं । पुनरुद्यमनाभावानन्तरम् । पुनः शब्दोऽव्यानन्तर्यार्थकः ।
 प्रध्वस्तं विगलितं । धैर्यं प्रातिलोभ्यलक्षणम् यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अङ्गीकृताभि-
 मुख्यमित्यर्थः । ततः प्रेमार्द्धं प्रणयरसपरिष्टुतम् । ततः स्पृहणीया अन्योन्य-
 मभिलषणीया । निर्भरा उद्वेलाश्च या रहःक्रीडा एकान्तकेलयः विस्तम्भविहारा
 इत्यर्थः । तामिः प्रगल्भं प्रौढम् । ततो निस्सङ्गेनाप्रतिबन्धेन । अङ्गविकर्षणेन
 कुचाद्यवयवमर्दनेन । अधिकं सुखं परमानन्दो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । कुलघीरतं
 स्वस्थीसंभोगः रम्यं सुन्दरम् । अत्यन्तमनोहरमिति यावत्; एतच्च प्रथमसमा-
 गमपरत्वेन द्रष्टव्यम् । अन्यथोक्तव्यवहारासंभावादिति भावः । कुलशब्द-
 व्यावृत्तिसंभोगत्वादित आरभ्य प्रागलभ्यटित्वेनोक्तविलक्षणत्वादन्यादशो द्रष्टव्यः।
 नायिका तु मुरधा । नायक रत्नूकूलः कामतन्त्रेषु निपुणः । अन्य-
 थोक्तक्रमसंभोगासंभवादिति मन्तव्यम् ॥ संभोगलक्षण मुक्तं रतिरहस्ये ॥

“अनुकूलां निषेवेते यस्ताऽन्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शन स्पर्शनादीनि संभोग उदाहृतः ॥”

इति ॥

अत्र मा मेति वागारम्भसूचितैरनुभावैर्जाताभिलाषमित्युक्तेन रत्यास्य-
 स्यायोभावेन सब्रीड मित्यनेनोपलक्षितैः संचारिभावैः अवशिष्टैर्विशेषणैर्यथायश्च

प्रतीयमानैरनुभावादिविशेषैः कुलघो इत्युक्तेनालम्बनविभावेन प्रतीयमानो
रससार्वभौमः स्फङ्गारो निष्पङ्गाङ्गविकर्षणाऽधिकसुखमित्यनेन परितोषातिशयं
प्राप्नोतीति वेदितव्यम् । ज्ञादूँडविक्रीडितम् ॥

उरसि निपतितानां स्त्रस्तथमिमलकानां
मुकुलितनयनानां किंचिदुन्मीलितानाम् ।
उपरि सुरतखेदस्विन्नगंडस्थलानां
अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥

२५

व्या.—अथ यदुक्तम् ‘नानाकरणकलिपतम्’ इति । तत्रनानाकरणानि
धैनुकादि बन्धविशेषाः तेषां मध्ये एकं बन्धविशेषं विविक्षुलदनुकूलमुपरि
सुरतमाह—उरसोति—उरसि निपतितानां पुरुषायितवन्धवशाद्वक्षःस्थलम्
धिष्ठितानाम् । अत एव स्त्रस्तथमिमलकानां रति रभस विश्वधक्षप्रचयानाम् नि
धमिम्लः संयताः कचाः । इत्यमरः । मुकुलित नयनानां सुखपांखवश्यालुजानु-
भावानुकरणाङ्गा विनिमीलितलोचनानाम् । तथाऽपि किञ्चिदुखमीलितानां
ईषन्मुकुलितलोचनानाम्, अन्यथा अनौचित्यादिति भावः । अत एव उपरिसुरते
षः, खेदः श्रमस्तेन स्विन्नानि स्वेदाद्र्वणि, गण्डस्थलानि यासां तासाम्, ‘श्रमः
खेदो हि रत्यादे जर्तः स्वेदादिभूमिकृत्’ इति लक्षणात् । वधूनां प्रियतमानां
सम्बन्धि । अधरमधु अधरामृतं । भाग्यवन्तः भाग्यशालिनः ॥ पिबन्ति ।
स्त्रीसुखस्य निजसुखसाम्मुख्यादक्षेषोनाधरं चुम्बन्तीत्यर्थः । एतच्च पुण्यकृतामेव
सम्भवति न त्वन्येषा मत एव भाग्यवन्त इत्युक्तम्; तथा बाह्यसुरतविशेषरूपमपि
चुम्बन मारभ्यान्तरङ्गतया कथित मित्यवगन्तव्यम् ॥

पुरुषायितलक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—

‘स्वेच्छया श्रमिणि वल्लभे तथा योषि दाचरति पूरुषायितम्’

इति ॥   नायिकास्तु प्रगल्भाः—

‘स्त्रमन्दी कृत वीडा प्रौढा सम्पूर्ण यौवना’ इति लक्षणात् ॥

नायिकाः कामतन्त्र कुशलाः अनुकूलाश्र. स्वभावोक्ति रलङ्गारः—

‘स्वभावोक्ति रसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्’ इति लक्षणात् ॥

मालिनीवृत्तम् ॥

आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनु संविदं भाति ।

मिथुनैर्मिथोऽवधारित मवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥ २६

व्या.—अथ ज्ञानपूर्वक एव सुरतानुभवः सार्थकः । न त्वन्यद्वित्याह—
आमीलित इति ॥ आमीलितनयनानां सुखपारवश्याहस्मुकुलितनयनानां । यूनां
यः सुरतरसः सुरतास्वादः । संविदं अनु ज्ञानमनुसृत्य भाति, अयमेतादश इति
ज्ञानगोचरतया प्रतिभातीत्यर्थः । हृदमेव ज्ञानपूर्वक सुरतानुभव प्रतिभानमेव ।
अवितर्थं अव्यर्थम्, सार्थकमित्यर्थः । कामस्य मन्मथस्य कामपुरुषार्थस्य वा
निर्वहणं षट्प्रतिष्ठापनम्, उज्जीवन मिति यावत् । न त्वन्यदाभासत्वादिति, भावः ।
मथुनैः रसज्जैः श्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमि' त्यमरः । मिथोऽन्योन्यं ।
अवधारितं निश्चितम्, अनुभविनामेवार्थनिश्चयसम्भवादिति भावः । ज्ञानपूर्वक
सुरतानुभव एव कामपुरुषार्थ इति फलितार्थः । अत इत्थं भूतसुरत मेव कर्तव्यम्
न त्वन्यादशम् । तस्य क्लेशमात्रफलकत्वादिति तात्पर्यम् ॥ आर्यावृत्तभेदः॥

इदमनुचितमऋग्मध्यं पुंसां

यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।

तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां

स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

२७

व्या.—अथ सुरतविधिं कथयन्निगमयति—इदमिति ॥ इहास्मिलोके ।
पुंसामिदमनुचितं अन्यायम् । अक्रमो निर्मर्यादश्च । किमिदमित्याशङ्काया
माह, जरासु वार्धकावस्थास्वपीत्यर्थः । मान्मथा विकाराः सुरतव्यासङ्गाः कृता
इति यत् । इदमिति संबन्धः । किं तु यौवनावधिकसुरतमेव न्यायं
मर्यादागोचरं चेत्यर्थः । तदुपरितनसुरतस्याभासत्वादिति भावः । । तथा
नितम्बिनीनां श्रीणां च तदनुचितम् । किं तदित्यत आह—स्तनपतनम् अवधिः
मर्यादा यस्य तत्त्वोक्तं । जीवितं जीवनं वा रतं वा सुरतंवा । न कृतमिति यत् ।
ब्रह्मणेति शेषः । तदिति सम्बन्धः । श्रीणां तावत् स्तनपतनावधिकमेव जीवनं
कर्त्तव्यं । सुरतमपि तदवधिकमेव । अन्यथा 'तारुण्यं पञ्चपञ्चाशदवधि परतः

बृद्धतमेति नारी । इति कामशास्त्रोक्ते वृद्धानां संभोगानहैत्वात् । ‘त्यजेदन्त्यकुलो-
भूतां वृद्धस्त्री कन्यकां त्यजेत्’ इति निषेधस्मरणात् । ‘आलिङ्गनं लम्बपयोधराणां
खीणां च दुःखतय मेव भूमौ’ इति लम्बस्तननितम्बनीसंभोगस्य दुःखरूपत्वा-
स्थेति भावः । यथाह माधः—

। “अय मपि जरठः प्रकामगुर्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।
सतत मसुमता मगम्यरूपाः
परिणतिदिक्करिका स्त्री विभर्ति ” ॥ इति ॥

अत्र खीणां पुरुषाणां च यौवनकृतसुरत मेव रमणीयमिति तात्पर्यम् ॥
पुष्पिताग्रा वृत्तम्—‘अयुजि नयुग रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्र
पुष्पिताग्रा’ ॥ इतिलक्षणात् ॥

• राजस्तृष्णाम्बुराशे नहि जगति गतः कश्चिदेवावसानं
कोवार्थोऽर्थैः प्रभूतैः स्वपुषि गच्छिते यौवने सानुरागे ।
गच्छामः सद्ग यावद्विकसितनयनेन्दीवरालोकिनीना- ॥
मात्रम्याक्रम्य रूपं झडिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥ २८

व्या.—यदुकं सुरतानुगुण्येन यौवनस्यात्यन्तावद्यकर्त्वं त्रिभिर्वर्णयति—तत्रादौ चिरप्रवासनिर्विणानां राजसेवातत्पराणां यूनां वचनमेतत् । राजन्निति ॥ हे राजन् ! जगति अस्मिन् लोके । कश्चिदेव कश्चिदपि पुमान् । तृष्णा धनलिप्सा सा एवाम्बुराशिः समुद्रस्तस्य अवसानं पारं न गतो हि न प्राप्तः खलु । किन्तु मग्न एवे त्यर्थः । तृष्णाया अपरिच्छन्नत्वा दम्बुराशित्वरूपेणम् । अथ यावत्काङ्क्षा-तार्थलाभेऽपि न तैः प्रयोजनसिद्धिरित्याहुः । प्रभूतैः प्रचुरैः । नि. ‘प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्’ इत्यमरः । अर्थैर्धनैः । कोवार्थः किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । नि. ‘अर्थोऽभिधेयरैवभुप्रयोजन निवृत्तिषु’ इत्यमरः । कस्मिन् कथं भूते सति ? वपुषि निजशरीरे (अधिकरणे) । सानुरागे सम्भोगेच्छा-जनके अनुरागसहिते वा यौवने । गलिते सति, कोऽर्थ इति संबन्ध । धनलाभादपि यौवनमेवास्माकं बलीय इत्यर्थः । अतस्तावत्तत्पूर्वमेव । सद्ग स्वगृहं प्रति । गच्छामो यास्यामः । यावत् यदा । विकसितानि उत्कुल्लानि, कुंमुदानि कैरवाणि

इन्दीवराणि नीलोत्पलानिधि—तत्सद्वशा आलोका नेत्राणि आसां सन्तीति तथो-
क्षानाम् सितासिताब्जदलमनोहरनयनानामित्यर्थः । नि. ‘सिते कुमुदकैरवे’
‘इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्’ इत्युभयत्राप्यमरः । प्रेयसीनां प्रियतमानां संबन्धि ।
रूपं यौवनप्रयुक्तसौन्दर्यं । जरया । आकृष्टाकृम्य अभीक्षण माकृम्य । ज्ञडिति
अज्ञसा । नि. ‘साग्रज्ञाडित्यज्ञसाऽद्वाय’ इत्यमरः । न सुप्यते न हियते । ताव-
दिति संबन्धः । अन्यथा शशकापाये बिलखननवद्वमननैष्फलयाद्वद्वधीगमन-
निषेधाच्चेति भावः । नि. ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौमानेऽवधांरणे’ इत्यमरः ॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु-
मौहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं

लोकेऽस्मिन्न ह्यनर्थब्रजकुलभंवनं यौवनादन्यदस्ति ॥ २९

व्या.—अथानर्थमूल माह—रागस्येति ॥ रागस्य मात्सर्यस्य । एकम् अगारं
सुख्यायतनम् अनुरागैकस्थानमिति वा । तथा नरकशतेषु निरयपरस्परा सु-
यानि महादुःखानि तीव्रयातनास्तेषां संप्राप्तिहेतुः प्राप्तिसाधनम् । अगम्यागम-
नादि दुष्कर्म प्रवर्तकत्वादिति भावः । मोहस्य स्वयन्तरासक्तिरूपस्य । उत्पत्ति-
बीजं जन्मकारणम्—नि । ‘हेतु ना कारणं बीजम्’ इत्यमरः । ज्ञानताराधिपस्य
प्रबोधचन्द्रस्य । जलधरपटलम् अभ्रवृन्दं ज्ञानप्रकाशप्रतिबन्धकमित्यर्थः ।
कन्दर्पस्य कामदेवस्य । एकं मित्रं मुख्यबन्धुः । तदुद्देकमित्यर्थः । प्रकटितो
विविधो नानाविधः स्पष्टः प्रकाशश्च दोषप्रबन्धः पातकसंबन्धो यस्य तत्त्वोक्तम् ।
यद्यौवनमिति शेषः । अतोऽस्मिन् लोके । तस्माद्यौवनादन्यत् इतरत् ।
अनर्थाना मुक्तविधानां वजस्य समूहस्य कुलभवनम् उत्पत्तिनिकेतनं । नास्ति हि ।
इदमेवात्यन्तानर्थमूलमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्व मविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्?’

इति ॥

शृङ्गारद्रुमनीरदे प्रसृमरक्रीडारसस्रोतसि

प्रद्युम्न प्रियबान्धवे चतुरवाङ्गुक्ताफलोदन्वति ।

तन्वीनेत्रचकोर पार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ

धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयते प्राप्ते नवे यौवने ॥ ३० ।

४५

व्या.—इत्थं भूते यौवने कश्चिदेव निर्विक्रिय इत्याह शङ्गार इति ॥ शङ्गारः संभोग विप्रलभ्म रूप शङ्गाररसएव दुमो वृक्षस्तस्य नीरदे अम्बुचाहे अङ्गुरितत्व कन्दलितत्व पल्लवितत्व पुष्पितत्व रूपावस्थाभिः परिपोषावह इत्यर्थः । प्रसृमरो रुपापनशीलो यः क्रीडारसो मन्यथकेलिरसस्तस्य खोतासि रसप्रवाहे अविच्छेदेन प्रवर्तक इत्यर्थः । अथवा प्रसृमरक्रीडानां रसस्तोतसि रसप्रवाहे—यथेच्छाविहारान्वित इत्यर्थः । प्रसृमरे त्यत्र * “सृघस्यदः कमरच्” प्रद्युम्नस्य कन्दर्पस्य प्रियं बान्धवे आसबन्धौ * स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । नि. ‘प्रद्युम्नो मीनकेतनः । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः’ इत्यमरः । चक्षुरवाचो निषुणवाक्यान्येव मुक्ताकलानि मौक्तिक-अणयः तेषा मुदन्वति समुद्रे सरससंलापोत्पत्तिनिकेतनभूत इत्यर्थः । ‘उदन्वाचुदधौच’ इति निपातनात्साधुः । समुद्रस्य मुक्ताकरत्वं मुक्तं रत्नशास्त्रे—

‘करीक्षु जीमूत वराहशङ्गु मत्स्याहिशुकर्यर्णव वेणुजानि ।

मुक्ताकलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्रत्युद्धव मेव भूरि ॥’ इति॥

तन्वीरीनां विलासिनीनां नेत्राण्येव चकोराः चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषास्तेषां पार्वणविधौ पूर्णचन्द्रे तद्वदुल्लासक इत्यर्थः । * पर्वणि भवः पार्वण इति विग्रहः नि. ‘विधु विष्णो चन्द्रमसि’ इत्यमरः । सौभाग्यलक्ष्म्याः सौन्दर्यसम्पदो निधौ निधाने कदाचिदपि स्वावस्थानन्ददशायां सौन्दर्यलक्ष्मीः न क्षीयत इत्यर्थः । नवे वौयने नूतने वयसि । प्राप्ते सति कोऽपि धन्यः कश्चिदेव सुकृती । विक्रियां मन्मथ विकारं । न कलयते न प्राप्नोति ; ईदशस्तु विरल इति भावः ॥

श्लोकद्वयेऽपि निरवयव रूपकालङ्कारः ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

संसरेऽस्मिन्नसरे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकलङ्क-

व्यासङ्गव्यस्तधैर्यं कथममलधियो मनसं सन्निदध्युः ।

यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः

प्रेह्लद्काञ्चीकिलापाःस्तनभरविनमन्मध्यभाजस्तरुणः ॥

३१

व्या.—यदुकं थौवनस्यानर्थमूलत्वं तत् कामिनीपरित्यागेऽत्यन्तदूरापास्त-
मित्याशङ्क्य तासामपरित्याज्यतां त्रिभिर्वर्णयति—संसार इति ॥ अमलधियो
निर्मलमतयो महान्तः । मानसं निजं मनः । असारे निस्सारे । अस्मिन् पुरिवर्त-
माने संसारे कलत्रादि पोषण व्यासङ्गरूपे कुनृपतिभवनद्वारस्य कुरिसत राज-
मन्दिरस्य प्रतिहारस्य सेवा अनुवर्तनमेव कलङ्कोऽपवादः तत्र यो व्यासङ्गः
अत्यासक्ति स्तेन व्यस्तं धैर्यं धीरत्वं यस्य तत्तथोक्तम् । ईदक्षष कर्मासक्त्वान्मलिन-
मित्यर्थः । कथं सञ्चिदध्युः कुर्युः न कथंचिदपीत्यर्थः । किं न स्या चेदित्यत आह
प्रोद्यन् उदित्वरो य इन्दुः तस्य श्रुति रिव श्रुति यैषां तानि चन्द्रधवलानि
माञ्जिष्ठानि वा उद्यद्विशेषण सामर्थ्यात् तानि निचयानि अङ्गुशानि विश्रतीति
तथोक्ताः । अभोजे इव नेत्रे यासां ताः पद्मपलाशविशाललोचना इत्यर्थः ॥
प्रेष्टुत्काञ्चन्यः क्वणद्रशना एव कलापा भूषणानि यासां ताः । यद्वा काञ्चयो-
भूषणानि यासां ताः । नि. 'कलापो भूषणे बहें' इत्यमरः । स्तनभरेण कुचकुम्भ-
गौरवेण विनमन्ति अवनतानि भव्यानि वलग्नानि भजन्तीति तथोक्ताः पीवरकुचाः
कृशोदर्यं श्री इत्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशयं उक्तः । एताः प्रसिद्धात्मरूप्यो युवतयः
न स्युर्यदि न भवेयु यदि-तर्हि कथं सञ्चिदध्युरिति संबन्धः । अतो विशिष्ट-
तरूपोनां विद्यमानस्वादेव सुधियोऽप्येवमभूता भवन्तीत्यर्थः । तस्मात्तरूपो
दुष्परिहरा इति भावः । तदुक्तम्—

“असाधाविह संसारे दुर्वारे मकरघ्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का वा स्यात्परिकल्पना ? ” इति ॥
अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थसमर्थकहेतुर्वाक्यलिङ्गभेदः ॥ स्वरधरा ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृष्ट म्काधावरुणद्रुमे

गङ्गाधौतशिलातेले हिमवतः सानौ स्थिते श्रेयसि ।

कः कुर्वीत शिरः प्रणाममलिनं ग्लानं मनस्वी जनो

यद्वित्रस्तकुरङ्गशाबनयना न स्युः स्मरास्तं खियः ॥ ३२

व्या—सिद्धेति । सिद्धैयोगिभिः अध्यासिता अधिष्ठिताकन्दरा गुहा यस्मि-
स्तत्तथोक्ते एतेन तपसिद्धिहेतुत्वं सूच्यते । हरस्य नित्यसञ्चिद्वितस्य योवृषो
वाहनभूतो महोक्षस्तस्य स्कन्धेन अंसपीठेन ककुदेति यावत् अवरुगणाः भग्नाः

द्रुमा यस्मिन् तत्तथोकम् * 'रुजो भङ्गे' कर्मणि कः * 'ओदितश्च' इति निष्ठा-
नत्वे णत्वम् । एतेनास्त्रिलश्रेयः प्रदशिवसाञ्चित्य मुक्तम् । गङ्गाधौतानि गङ्गाप्रक्षालि-
तानि शिलातलानि । यस्मिन् तत्तथोक्ते एतेनाऽत्यन्तपवित्रत्वमुक्तम् । अत एव
श्रेयसि श्रेष्ठे श्रेयस्करे वा हिमवतो गिरे: । संबन्धिनि स्थाने प्रदेशे
स्थिते सति । कोवा मनस्वी सुमेधाः धीरो जनः * प्रशंसाया मिनिः । शिरो
निजोक्तमाङ्गः प्रणामेन कुनृपतिपादवन्दनेन मलिनं कलद्वितम् । अत एव म्लानं
उत्कर्षहीनं । कुर्वीत । 'मलिनं मानम्' इति पाठे मानं निजाभिमानं (कर्म)
शिरः प्रणामेन निजोक्तमाङ्गविनमनेन मलिनं प्रतिष्ठाहीनं कुर्वीत । न कोऽपीत्यर्थः ।
कुतः यद्यस्मात्कारणात् । वित्रस्तकुरङ्गशाबनयनाः पद्मनीजातित्वाच्चकितबाल-
हरिणेक्षणाः । अत एव । स्मरास्यं महावीरत्य स्मरस्य जगद्विजयसाधनभूतबाण
इत्यर्थः * लिङ्गवचनव्यत्ययो नित्यनपुंसकत्वेन जात्यभिप्रायेणवा 'वेदाः प्रमाणम्'
इत्थादिव दृष्टव्यः इत्युक्तं प्राक् । स्त्रियः नस्यु श्रेत् अतः अमोघ मदनशास्त्रं भूत-
खीणा मपरित्याज्यतया विद्यमानत्वादेव मनस्त्रिनामपीहरदुरवस्थापत्तिरिति
भावः ॥ वृत्तमुक्तम् ॥

संसार ! तव पर्यन्तपदवी न दर्शयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि ते मदिरेक्षणाः ॥

३३

व्या—संसार इति ॥ हे संसार ! तव । प्रथन्तपदवी अवसानसीमा न
दविष्ठा भवति न दूरतरेति श्रावत । किन्तु नेदीयस्येवेत्यर्थः । * दूरशब्दा दीयसुनि
'उगितश्च' इति डीपू * 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादि परलोप पूर्वगुणौ । कुतः
ते तव अन्तरामध्ये । दुस्तरा महानद्य इव तरितुमशक्याः * 'ईषद्वुः—' इत्या-
दिना खलप्रत्ययः । मदिरेक्षणाः स्त्रियः । न स्युर्यदि न संभाविता श्रेत् । न दर्शय-
सीति सम्बन्धः । सम्भावितत्वादेव दर्शयसी त्वर्थः । एतेन संसारपारपारगमन
प्रतिबन्धन्यः स्त्रिय इत्युक्तम् । तत्परित्यागे तु श्रेयसंभव इति भावः । पूर्व-
श्लोकेऽप्यन्नाऽपिच पूर्वतस्लोकवक्तार्थमुच्चेयम् ॥ अनुष्टुप् ॥

इति शङ्गारशतके संभोगवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ पक्षद्वयनिरूपणम् ॥

दिश वनहरिणेभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां
कबल मुपलकोटिच्छन्नमूलं कुशानाम् ।
शकयुवतिकपोला पाण्डु ताम्बूलवल्ली
दलमरुणनखाम्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥

३४

व्या.—इत्थं स्त्रीणां परिहर्तु मशक्यत्वे तदासक्तस्य कुतः श्रेयः प्राप्ति-
रित्याशङ्कार्या तदत्यन्तात्याजययोरप्यैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वमेवेति मनुसि-
कृत्वा । तदुभयमिदानीं तावन्निरूपयितुं प्रतिज्ञानीते—अथ पक्षद्वयनिरूपण
मिति ॥ अथ स्त्रीणां परित्याजयत्वकथनानन्तरं पक्षयोः विरक्त्यनुरक्तिरूपपक्षयोः
द्वयस्य निरूपणं क्रियते । तत्प्रकार माविंशतिसप्तमासे वर्णयति—दिशोति ॥ हे जने-
त्यज्याहार्यम् । वने पुण्यारण्ये । हरिणेभ्यः कुरङ्गेभ्यः तयः प्रसक्त्या निर्भीकत्वेन
तेषां समीपवर्तित्वादितिभावः । उपलकोट्या निशितपाषाणप्रान्तेन च्छन्नानि
लूनानि मूलानि यस्य तथोक्तम् तत्र लवित्रादिसाधनान्तरासम्भवान्मूलानामुपल-
कोटिच्छन्नत्वमुक्तम् । वंशकाण्डस्य वंशकरीरस्य छविरिव छविर्येषां तेषाम्
सरसाना मित्यर्थः । कुशानां । कबलं ग्रासं वा दिश । तपश्चरणसमय इति शेषः ।
अथवा । वधूभ्यः प्रियतमाभ्योऽरुणनखाना मग्रैः पाटितं शकलितं शकयुवतीनां
शकाख्यदेशोयतरुणोनां कपोलवदापाण्डु आसमन्ताद्वचलं । यत्ताम्बूलवल्ली
दलं नागवल्लीपत्रं । तद्वा दिश । संसरणसमय इति शेषः । उक्तोभयमेव
परमसौख्यनिर्दानम् उभयत्र । नान्यदिति भावः । एवमुक्तरत्वापि यथा योग-
मूहनीयम् ॥

अत्र नखानामारुण्यग्रहणं महाभाग्यलक्षणत्वेन सुखित्वयोतनार्थम् । तदुक्तं
सामुद्रिकैः

‘पाणी पादतले रक्ते नेत्रान्तश्च नख स्थाया ।
तालु जिह्वाऽधरोष्ठं च सप्तरक्त सुखी भवेत्’ ॥ मालिनी । इति ॥

असाराः सन्त्वेते विरतिविरसा वाथ विषया
जुगुप्स्यन्तां यद्वा तनु सकलदोषास्पद मिति ।

* तथा उप्येतद्भूमौ न हि परहितात्पुण्यमधिकं

. न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥

३५

व्या—असारा इति—ते प्रसिद्धाः । सर्वे । पापहेतुत्वात्पापाः विषयाः शब्दादयः स्वकचन्दन वनितादयो वा । असाराः अस्थिराः निस्सारा इति वा नि ‘सारो बले स्थिरांशेच’ इत्यभिधानात् । तथा विरतौ परिणतिसमये विरसाः अनर्थकरा इति वा । यद्वा सकलदोषास्पदम् राग द्वेष मोहाद्यशेषदोषा इति वा * ‘आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ इति निपातनात्सुडागमः । लिङ्गवचनद्यत्ययस्तु पूर्ववद्दृष्ट्यः । जुगुप्स्यन्तां परित्यज्यन्ताम् । परित्यागेपरमसुखलाभादिति भावः । तथा च वक्ष्यति—‘स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुख मनन्तं विदधति’ इति * ‘गुणेन्द्रिन्दाग्राम्’ इति सञ्चन्तात् कर्मणि यकि विधौ लोटि तद्वा । तथा उप्युक्तप्रकारे विषयाणां जुगुप्स्यत्वेऽप्येतद्भूमौ अस्यां भुवि । परहितात् परोपकारकरणात् । अधिकं अतिरिक्तं । पुण्यं न हि नास्ति खलु ॥

“श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्” ॥

इति वचनादिदमेवात्यन्तपुण्यमित्यर्थः । अथास्मिन्संसारे च । कुवलयदश उत्पलाक्ष्याः * ‘अन्यारादितरते-’ इत्यादिना पञ्चमी । अपरं अन्यत् । रम्य वस्तु नास्ति इयमेवात्यन्तं मनोहरेत्यर्थः । अतो दोषदृष्ट्या विषयान्परित्यज्य शमसुखानुभवतात्पर्येण स्यात्तद्यम् । अन्यथा परहिताचरण तत्परेण सांसारिकतया वा वर्तीतव्यम् । न तु प्रकारान्तरेणेति भावः ॥ शिखरिणी ॥

मात्सर्यमुत्सर्य विचार्य कार्य-

मार्याः समर्याद्विदं वदन्तु ।

सेव्या नितन्वाः किमु भूधराणा-

मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

३६.

व्या—मात्सर्यमिति ॥ आर्यः पण्डितः मात्सर्यं असूयां पक्षपातमिति
यावत् । उत्सर्यं निराकृत्य तस्य यथार्थकथवप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । कार्यं
कर्तुं योग्यम् विधेयमित्यर्थः । विचार्यं ऊहापोहाभ्यां सम्यगालोच्य । ततः ।
समर्यादं सर्यादया सन्मार्गान्तिक्रमणेन सहितं यथा भवति तथा । इदं एतत् ।
वदन्तु कथयन्तु । किमिदमित्यत आह—धरन्तीति धराः * पचाद्यच् । भुवोधरा
भूधरा स्तेषां भूधराणां । नितम्बाः कटकप्रदेशाः । सेव्याः किमु आश्रयणीया वा ।
उत अथवा स्मरस्मेराः स्मरोलसिताः मदनमदोल्कटा इत्यर्थः । यद्वा सरेण मन्मथा-
वेज्ञेन हेतुना स्मेराः संभोगौत्सुक्यसूचकमन्दस्मितसुन्दरवदनारविन्दा
इत्यर्थः * ‘ष्मिङ् ईषद्वसने’ इति धातोः * ‘नमिकमिप-’ इत्यादिना रप्रत्ययः ।
अथवा विषयमावृत्विश्रान्तिविरहेण विश्वङ्गलवृत्तिः वमदमन्धरत्वादिगुणविशिष्ट-
कटाक्ष वीक्षणानि स्मेरशब्दविवक्षतानि । तदुक्तं भावप्रकाशे—

‘अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीलितम् ।

स्फुरण्डूपक्षतायुक्तं तत् स्मेर मिति कथ्यते’ ॥ इति

तानि च स्मरप्रधानानि यासां तासां स्मरस्मेराणां । विलासिनीनां विलसनशी-
लानां तरुणीनाम् * ‘वौ कलषलस’ इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः । नितम्बाः कटि-
प्रदेशाः आश्रयणीयावा इदं वदन्तिवति सम्बन्धः । यदि वैराग्यं स्यात्तर्हि गिरि-
नितम्बाः सेव्याः । अन्यथा विलासिनीनितम्बा इति त्वदीयप्रश्नस्येदमुत्तरं न
त्वन्यदस्तीति भावः । नि.—‘कटकोऽस्मी नितम्बोऽद्वेः’ । ‘पश्चान्नितम्बः स्मीकट्याः’
इति चोभयत्राप्यमरः ॥

अत्र पूर्वार्थे एकवर्णस्य पुनः पुनरावृत्तेवृत्त्यनुप्राप्तः शब्दालंकारः—

‘एकद्वि प्रभृतीनां च वर्णानां तु यदा भवेत् ।

पुनरुक्ति रसौ नाम वृत्त्यनुप्राप्त इत्यते ॥’

इतिलक्षणात् ॥

अर्थं च नितम्बा इत्यत्र द्वयानामपि नितम्बानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वगोच-
रेण एकनाळावलम्बिफलद्वयवदेकशब्दादर्थद्वयप्रतीतेः केवलार्थप्रवणेन विजातीये-
नोत्तरवाक्थस्थैन श्लेषेण तिलतण्डुलवत् परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टः किंचिच्चम-
र्दकारातिशाय मावहतीति काव्यस्य महानुस्कर्षः प्रतिपादित इति रहस्यम् । वृत्त-
मुपजातिः ॥

संसारे स्वप्रसारे परिणतिरले द्वे गती पण्डितानां
तत्त्वज्ञानामृतांघपूवललितधियां यातु कालः कथचित् ।
नोचेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनघनाभोगसंभोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलीलोद्यमानाम् ॥ ३७

व्या—संसार इति ॥ स्वप्नस्य सार इव सारो यस्मिन् सः मिथ्याभूत इत्यर्थः * ‘सप्तभ्युपमाने’ इत्यादिना बहुवीहिः । तथा परिणत्यां परिणामां वस्थायां तरले अस्थिरे अशाश्वत इत्यर्थः । संसारे संसृतौ पण्डितानां परिज्ञातणां द्वे गती अवस्थे । विद्येने इति शेषः । के द्वे इत्याशङ्कायामाह—तत्त्वज्ञानमेव अमृताभ्यः अमृतग्रायजलं तत्र पूव इव ललिता रुचिरा यद्वा तत्त्वज्ञानामृताभ्यसि ष्ठवः पूवनम् कीडेति यावत् । तत्र ललिता उल्लासवती धीर्येषां तत्त्वज्ञानोऽस्त्रित-
भुद्वीनाम् सतामित्यर्थः । कथंचिदतिप्रत्यलेन । कालो यातु गन्धनु अतिक्रामत्व-
त्यर्थः । नि. ‘कथमादि तथाप्यन्तः यत्त्वगौरवबादयोः’ इत्यमरः । ‘कालः
कदाचित्’ इत्यपाठः । इत्यमेकावस्था । नोचेदेवं न स्या चेत्तर्हि । स्तनयोर्धनजघने
विपुलकटिपुरोभागे च आभोगसम्भोगिनीनां विस्तृतसम्भोगेच्छावतीनाम् । यद्वा
स्तनयो धनजघनस्य निबिडतरजघनस्य च य आभोगो विस्तार सत्र सम्भोगनीनाम्
कुचमर्दन निधुवन रूपवाह्याभ्यन्पर । सम्भोगाकाङ्क्षिणीनामित्यर्थः । पतेन
समानुरागित्वमुक्तम् । अन्यथा आभासप्रङ्गात् । तदुक्तम्—

‘एकवैवानुरागश्चेत्तिर्युद्गलेच्छगतोऽपि वा ।

योषितो बहुसक्तिश्च रसाभास स्थिधा मतः’ ॥ इति ॥

मुग्धाङ्गनानां सुन्दरस्त्रीणां नवद्यौवनानां वा ‘उदयद्यौवना मुरधा’ इति
लक्षणात् । स्थूलोपस्थस्थलीषु वर्तुलोच्छूनमदनसदनप्रदेशेषु । * ‘जानपद’
इत्यादिना अकृत्रिमुर्थे ढीषु । स्थंगितमाच्छादितं यक्तरतलं तस्य स्पर्शः संपर्कः
एव लीला तत्र उद्यम उद्योगो येषां तेषां सताम् कामिनीमोहनोपस्थस्पर्शसुख-
मनुभवतां सतामेवेत्यर्थः । कालो यातु । इयं चैकावस्था । इमे द्वे एवोत्तमे गती ।
न त्वेतद्वयतिरिक्तं गत्यन्नरमस्तोत्यर्थः । सर्वदा ज्ञाननिष्ठया वा कामयोष्यया वा
पण्डितानां कालो यापयितव्यः । नत्वन्यथेति भावः । स्थूलोपस्थेत्यनेन आसां
रचित्रिणीजातित्वं सूचितम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—

४५
५०

‘ मदनसदनमस्यावर्तुलोच्छूनमन्त-
 मृदु मदनजलाद्यं रोमभि नृतिसान्द्रैः ।
 प्रकृतिचपलदृष्टि बाह्यसंभोगसक्ता
 रसयति मधुरालं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥ ४
 इति ॥

एतज्ञात्यनुकूलसुरतनियतयामोऽपि तत्रैवोक्तः—

‘ ब्रजति रतिसुखार्थी चित्रिणी मग्रयामे
 भजति दिनरजन्यो हस्तिनां च द्वितीये ।
 गमयति च तृतीये शङ्खिनी मार्दभावां
 रमयति रमणीयां पश्चिनां तुर्ययामे ॥ ५
 इति ॥

मतान्तरे तु द्वितीययाम इत्युक्तम्—

घनकुचनखभेदै मुष्ठिघातैश्च मध्ये
 रतिनियतकरैश्च प्रीति युक्तै वचोभिः ।
 अनृततरकथाभि स्तन्न यामे द्वितीये
 सुगुणसहित मन्त श्वित्रिणो संलभेत ॥ ६
 इति ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।

स्तनद्वये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ३८

ब्या.—आवास इति ॥ पापानिहरत्यभीक्षणमिति पापहारि—

‘ गाङ्गं वारि मनोहारि मुरारि चरणच्युतम् ।
 त्रिपुरारिशिरश्वारि पापहारि पुनातु मास् ॥
 ‘ पापापहारि दुरितारितरङ्गधारि दूरप्रसारि गिरिराजगुहाविद्वारि ।

इङ्गारकारि हरिपादरजोविद्वारि गाङ्गं पुनातु परित इशुभक्तारि वारि ॥
 इत्यादिना समस्तपापक्षयकर इत्यर्थः । * ‘बहुलमाभीक्षण्ये’ णिनिः । गाङ्गे
 गङ्गासंबन्धनि । * ‘तस्येदम्’ इत्यण्प्रत्ययः । वारिणि । आवासः क्रियताम् ।
 खानपानादिना बाह्याभ्यन्तरशुद्धिसम्पादनद्वारा स्वर्गापवर्गप्राप्त्यर्थं तत्र निवासो
 विधीयतामित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—

‘सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिव मुष्टतन्ति ।
ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृततत्वं भजन्ते’ ॥

इति इमृतिश्च—

‘गङ्गा तुङ्गतरङ्गिणी भवभय क्लेशापहा सर्वदा

मत्योनामवगाहनात्सकृदपि स्वर्गेऽपि संख्यापिनी’ इत्यादि अथवा
मनोहारिणि अत्यन्तमनोहरे * पूर्ववण्णनिः । कुतः । हारिणि मुक्ताहारवति *
अत्र मत्वथीय इति प्रत्ययः । तस्मया नवयौवनायाः । स्तनद्वये आवासः
परिशोलनतात्पर्यं क्रियतुम् । तस्मये स्तनाश्रयस्यैव निरतिशयसुखहेतुत्वादिति
आवः ॥

अत्र तस्मये ग्रहणं स्तनद्वयस्य पतनाभावेन पाठवातिशयद्योतनार्थम् ।
अन्यथाऽभासप्रसङ्गात् । एतेन मणिहिरण्मय कङ्कणयोरिव स्तनद्वयहारयो-
द्ध्यन्योन्यरामणीयक प्रकाशपरिपोषावहस्तेन विशिष्ट स्तनद्वयस्याश्रयणयोर्गत्वं
सूचितमित्यवगान्तव्यम् । यथाह श्रीहर्षः । ‘तस्मये स्तनएव दीप्त्यते मणिहारावलि-
रामणीयकम्’ इति ॥

अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयो रनुप्रासयमकयोः शब्दाऽलङ्घारयोः संसृष्टिः स्पष्टा ॥
अनुष्टुप् ॥

किमिह बहुभी रुक्तै युक्तिशून्यैः प्रलापै-

द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥

३९

व्या.— अथ द्वाभ्यां निगमयति—किमिति॥ इहासिन्नर्थै । बहुभि रपरिमितै-
युक्तिशून्यैः निस्सारै रुक्तैरुदितैः । प्रलापै रनर्थकवचनैः किं फल मिति शेषः । वाचो
विरलापनं विनान किञ्चित्कलमस्तीत्यर्थः । नि—‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः ।
किंत्विहासिं लोके । पुरुषाणां द्वयं । सर्वदा निरन्तरम् ‘सर्वथा’ इति
वा पाठः । सेवनोयम् । किं तद्वय मत आह—अभिनवा नूतना या
मदलीला मन्मथावेशजनितविलासास्तासु लालसं लोलुपम् । अत्यासक्तमित्यर्थः ।
स्तनभरेण कुचकलशभारेण परिखिन्नं परिश्रान्तम् । उभयत्राऽपि यौवनवतीधर्मो

यौवनं उपर्दर्थते । सुन्दरीणां यौवनं वा । नत्वसुन्दरीणमिति भावः । उत्तर्वनं पुण्यारण्यं वा । सेवनीय मिति संबन्धः । एतयोरेव परमसुखनिदानत्वादिति भावः ॥ मालिनी ॥

सत्यं जना वच्चिम न पक्षपातालोकेषु सप्तस्त्रिपि तथ्यमेतत् ।

नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो दुःखैकहेतुर्नच कश्चिदन्यः ॥ ४०

व्या.—इदानीं निष्कृष्टमर्थमाह—सत्यमिति—किं बहुना । हेजनाः । सत्यं वच्चिम यथार्थं ब्रवीमि । पक्षपातात् वैष्णवाच्च वच्चिम । सप्तसुलोकेष्वप्येतुदेव तथ्यमित्यर्थः । किं मेतदित्यत आह—निताम्बिनीभ्यस्त्रहणीभ्यः । मनोहारि मनोहरं वस्तु । नास्ति । तथां ताभ्योऽन्य इतरः । दुःखानामेव हेतुमुख्यकारणं च नाश्ना ‘को भोगो रमणो विने�’ त्यादिना भोगैकसाधनत्वात् । ‘बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरं तरोः छियः’ ‘इत्यनर्थमूलत्वाच्च नितम्बिनीनामेव’ परमसुखदुःखैकनिदानत्वा दिति भावः ॥

अत्र सप्तश्लोकया पक्षद्वयनिरूपणस्यायमभिप्रायः । अखण्डनिरतिशयानन्दावासिलक्षणत्वेनाभ्यर्हितत्वान्मुख्यो मोक्षः पुरुषार्थं इति सकलमत्सिद्धान्तः । प्रसूतिभाजों विश्वस्य छोपुंसाभ्यामेव निष्पत्तत्वात्कामस्य पितृकृणविमोक्षन हेतुभूततया सततं महापुरुषपरिग्रहात्पुरुषोर्थत्वमिति नन्दिकेश्वरश्चेतकेतु पाञ्चालवात्सायनादिपूर्वसिद्धान्तः । एवं च सति ‘पूर्वलाभे परः पर’ इति न्यायान्मुख्यकल्पालाभेऽनुकल्पस्यापि विहितत्वान्मोक्षपुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यलाभे कामपुरुषार्थसाधनेषु वा अवश्यं प्रवृत्तिः कर्तव्येत्यनुसंधायैवमुपन्यस्त्रमिति ॥

तत्र नितम्बिन्यतिरिक्तरम्यवस्त्वं नर्थहेत्वोस्सत्यपि संबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । इन्द्रवज्रा ‘स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः । उपेन्द्र वज्राजतजा स्ततो गौ’ इति लक्षणात् ॥

इति शृङ्गारशतके पक्षद्वयनिरूपणं सम्पूर्णम् ॥

॥ कामिनीगर्हणम् ॥

कान्तेत्युत्पल्लोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नम-
त्पीनेतूङ्गपयोधरेति सुमुखाभ्येजेतिसुभ्रूरिति ।
द्वंद्वा मुह्यति मोदते अभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि
प्रत्यक्षाशुचिभस्त्रिकां स्थियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ ४१

व्या.—यदुकं ‘दुःखैकहेतुर्नच कश्चिदन्य’ इति तदेऽपपञ्चयितु मिदानीं कामिनीगर्हणमारभते—अथ कामिनीगर्हणमिति अथ सम्भोगनिरूपणनन्तरं कामिनीगर्हणं कामिनीनिन्दा आविंशतिसमाप्ति क्रियत इति शेषः । ननु शृङ्गारालङ्घनत्वेन प्रसिद्धानां कामिनीनां गर्हणे शृङ्गारवर्णनप्रतिज्ञाभङ्गः प्रसज्येतेति चेत्त । शिशुपालादिदृतभगवद्गर्हणस्य पुरुषार्थैर्यवसानवल्कामिनीगर्हणस्यापि यथाकथं चिच्छृङ्गारवर्णन एव पर्यवसानान्न कोऽपि विरोध इति मन्तव्यम् । तत्प्रकारमेव विवृणोति.—कान्तेति ॥ वेत्तोति विद्वान् सारासारविचारचतुरः । ज्ञानवानपीत्यर्थः । किमुतान्य इति भावः * ‘विदे इश्वरुर्बसुरि’ति वस्त्रादेशः । प्रत्यक्षेणाशुचिभस्त्रिकां अपवित्रचर्मपुटं * स्वार्थे कः * ‘प्रत्यवस्थात्कात्पूर्वस्ये’ त्यादिना इकारादेशः * ‘भस्त्रैषाजाङ्गे’ त्यादिना वैरुलिपिकः । ‘पुत्रिका’ मिति पाठे अशुचि, पात्रालिकां अत्यन्तजुगुप्तिरूपा मिल्यर्थः । तदुकं—

‘ हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुगमत्युज्जवलं तत्कलुषावसायाः ।

स्त्रौ च पीनौ पिशितास्त्रपिण्डौ स्थानान्तरे किं नरकेणयोषित्’ ॥ इति ॥ इत्थं भूतां स्थिरं * ‘वास्त्रसो’रिति विकल्पा दिशङ्गादेशः । द्वंद्वा । कान्ता कमनीयेति मनोहरेति वा । नि । ‘कान्तं मनोहरं रुच्याम’ त्यमरः । उत्पले इन्दीवरे हृव लोचने यस्यास्सा तथोक्तेति । विपुलश्रोणीभरा पृथुलनितम्बविम्बेति । उज्जमन्ताकूर्ढं सुत्पतन्तविव स्थितौ कुतः । पीनौ पीवरौ उत्तुङ्गावुन्नतौ च पथोधरौ स्त्रौ यस्या स्त्रा तथोक्तेति । नि, ‘स्त्रीस्त्रादृदौ पथोधरा वित्यमरः । सुमुखाभ्योजा सुन्दरवदनारविन्देति । शोभने मदनकामुङ्गरुचिरे । श्रुवो यस्या स्त्रा तथोक्तेति च माद्यति मत्तो भवति । मोदते हृष्यति अभिरमते

क्रोडति * अभिपूर्वा द्रमते लंटि तद्ध. * व्याहपरिपूर्वस्यैव पररमैषदित्वनियमात् । प्रस्तौति उक्तप्रकारेण प्रकारान्तरेण वा अभिष्टौति । अतः । मोहस्याविद्याया दुश्चेष्टिं दुर्विलसितं । अहो विद्वांसमपीदगवस्यापञ्चं करोतीत्याश्रुर्भित्यर्थः । एतत्सर्वं व्यामोहमूलमेव । तस्य दुरवच्छेदत्वादिति भावः । यद्यपि—

‘अमेघपूर्णं क्रिमिजन्तुसंकुलं स्वभावदुर्गन्धमशौचमधुवम् ।

क्लेबरे मूत्रपुरीषभाजने रमेत मूढो न रमेत पण्डितः’ ॥

इति वचनात्पण्डितस्येत्थं जुगुप्सितकामिनोक्लेबरे रमणमेव नास्ति । तथाऽपि मोहस्यात्यन्तप्रबल्य प्रकटनार्थं मिथ्यं मुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

अत्र क्रियाणां बहौनां समुच्चितत्वाक्षियासमुच्चयालंकारः एकविषयः । ‘गुणक्रियायौगपद्य मलंकार स्समुच्चयः’ इति लक्षणात् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ‘सूर्याश्वैर्मसजस्तास्सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ ॥

स्मृता भवति तापय दृष्टा चोन्मादकारिणी ।

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥

४२

व्या—अथ त्रिभिरानुष्टुभैः स्वरूपं दूषयति—स्मृतेति ॥ या स्मृता सद्वशादृष्टिन्तादिस्मृतिबीजोद्विधकसज्जाववशात्प्रवासे कदाचित्स्मरणविषयीकृता सती । तापाय भवतीत्यर्थः । ततः दृष्टा सती । उन्मादकारिणी चित्तभ्रमकरी भवति । स्पृष्टा आलिङ्गिता सती मोहाय भवति । वहिः प्रपञ्चविस्मरणकारिणी भवति । अतस्या वधूः । वर्थं नाम कुतो वा दयिता प्रियतमा न वर्थंचिदपीत्यर्थः । किं सु उक्तबहूनर्थंहेतुभूतत्वात् अप्रियतमंवेति भावः ॥

अत्र ‘स्मृता भवति तापायेति पदार्थानां विशेषणगत्या तुरीयपादस्थपदार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

तावदेवास्मृतमयी यावलोचनगोचरा ।

चक्षुष्पथादतीता तु विषादप्यतिरिच्यते ॥

४३

व्या—तावदिति ॥ तावदेव तावत्पर्यन्तमेवास्मृतमयी अस्मृतोपमानो तद्वन्मधुरतरेत्यर्थः । वधूरिति शेषः * तत्प्रकृतिवचने मथट् * ‘टिह्डाणजि’ त्यादिनां डोप् * कियत्पर्यन्तमित्यत आह—यावद्यावत्पर्यन्तं । लोचनगोचरा चक्षुर्विषया ।

भवति तावदिति सम्बन्धः । व्यतिरेके तु नैवमित्याह चंकुष्पथात् लोचनमांगांव्
* 'ऋक्पूरि' त्यादिना समासान्तः । अतोता तु अतिक्रान्ता चेद्विषात्काळ-
कृद्वप्यतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति तद्व्याप्ताणां यासकारिणो भवतीत्यर्थः ॥

अत्र वद्वा अमृतमयध्वविषातिरिच्यमानत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिवानाद-
संबन्धे संबन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥

नामृतं न विषं किञ्चि देतां मुक्त्वा नितमित्वनीम् ।

सैवामृतलता युक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥

४४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—नेति ॥ एतां नितमित्वनीं मुक्त्वा विहाय ।
अमृतममृतशब्द गच्छ । किञ्चिद्वस्तुनास्ति । विषंविषशब्दवाच्यमपि किञ्चिन्नास्ति ।
इयमेवामृतप्राया विषप्राया चेत्यर्थः । कुरु एतदित्याशङ्क्य तत्त्वं साधयेति रक्ताऽ
नुरागवती चेत् । सैव नितमित्वन्येव । अमृतलता संजीवनी भवतीत्यर्थः । विरक्ता
भनुरागरहिता चेद्विषवल्लरी विषलतामञ्जरी । नि । 'वल्लरी मञ्जरी स्त्रियामि'
त्यमरः । प्राणापहारिणी भवतोत्यर्थः ॥

अत्र नितमित्वनीऽप्यतिरेकेणामृतविषयोरस्तितिसंबन्धेऽप्यसंबन्धकथनात्
संबन्धे असबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथोत्तरार्थे तस्या मोहामृतलतात्वविषवल्लरी-
त्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । स व रक्तत्वविरक्तत्वपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थितः
सन्पूर्वातिशयोक्तिमुज्जीवयतोति सङ्कृतः ॥

प्रायेणीकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलोभालिखनित कवयः । यथानैषधे
'आदावेव निपीये' त्यादि श्लोकद्वयं । यथा च माघे 'प्रसाधितस्ये' त्यादि
श्लोकद्वयमित्यादि ॥

आर्वतः संशयाना मविनयमुवनं पटूणं साहसानां

दोषाणां सान्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

स्वर्गद्वारस्य विष्णो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरणं

स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिलोकस्य पाशः ॥

४५

व्या—अथ स्त्रीयन्त्रस्थारं दूषयति—आर्वत इति । संशयानां सन्देहानां
मार्वतः परिपाकः । सकलदेहास्पदीभूतमित्यर्थः । अविनयानां भुवनं लोकः

साहसानां पटुणं नगरं । दोषाणां रागद्वेषादीना सञ्जिधानमक्षयनिधिः । कदाचिदप्यत्र दोषा न क्षीयन्ति इति भावः । कपटशतमयमनेककैतवप्रचुरं । बहुविध कैतवान्यत्रैव प्राचुर्येण वर्तन्त इति भावः । * प्राचुर्ये मथद् । अप्रब्रयानामविश्वासानां । नि । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वि’ त्यभरः । क्षेत्रमुत्पत्तिभूमिः । अनेकाप्रत्ययोत्पादकमित्यर्थः । स्वर्गद्वारस्य स्वर्गलोकप्राप्ति-साधनस्य । विघ्नः प्रतिबन्धः । नरकपुरमुखं यमलोकद्वारं तत्प्रापकमित्यर्थः । नि । ‘मुखं तु वदने मुख्ये ताम्रे द्वाराभ्युपाययो रिति यादवः ॥ १८८८॥ सर्वमायाकरणं मषोषशास्वरीविद्येन्द्रजालमहेन्द्रजालपेठिकेत्यर्थः । अमृतमर्य सुधारूपं विषं बहिरमृतवत्प्रतीयमानं विचार्यमाणे विषप्रायमित्यर्थः । लोकस्य जनसमुदायस्य । पाशो बन्धनसाधनं । स्त्रीयन्तं स्त्रीरूपकीलकं । केन सृष्टं निर्मितं । ईदृगनर्थाशययन्त्रनिर्मातृत्वेन अस्य कुत्सितत्वमेवेत्यर्थः । अत एव केनेत्युक्तं । यद्वा यद्यपि ब्रह्मणैव सृष्टं तथाऽपि ईदृगदुर्धन्त्रनिर्मातृत्वेन तस्य नामो खारणमपि कर्तुं न युज्यत इति केनेत्युक्तम् ॥

अत्र स्त्रीयन्ते पृष्णादिरूपणान्निरवयवरूपकालङ्कारः । तदुक्तम्—

‘आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरक्षकमारोप्यमाणं तद्रूपकम् मतम्’ ॥ इति ॥

स्त्रगधरावृत्तम् ॥

नो सत्येन मृगाङ्क एष वदनीभूतो न चेन्दीविर-
द्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।
किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनस्तत्वं विजानन्नपि
त्वञ्जांसास्थिमर्थं वपु मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ४६

व्या—इत्थमनर्थैकतन्त्रमपि स्त्रीयन्त्रं कविवावप्रपञ्चवञ्चितो मृढोऽनुवर्तते इत्याह—नो इति ॥ एष परिदृश्यमानो मृगाङ्कश्चन्द्ररसत्येन यथार्थेन । अवदनं वदनं संपद्यमानो वदनीभूतः वदनत्वेन परिणत इत्यर्थः । नो न भवतीति श्वेषः * अभूततज्ज्ञावे चिवः * ‘उर्यादिच्चिवडाच्चश्च’ ति गतिसंज्ञायां * ‘कुगतिप्रादय’ इति समाप्तः । तथा इन्दीन्द्रद्वन्द्वं नीलोत्पलयुगकं * ‘द्वन्द्वं रहस्ये’ त्यादिना निपातः । लोचनतां लोक्तनभावं च न गतं * ‘तस्य भाव स्वतला वित्ति तल्

प्रत्ययः । तथा कनकैस्सुवर्णदलैः तथा चाम्पेयप्रसूनैरित्यर्थः । ‘काऽपि चाम्पेयगौरी’ति पद्मिनीस्वरूपनिरूपणात् । नि. ‘अथ चाम्पेयश्चमपको हेमपुष्पक’ इत्यसरः * ‘पुष्पमूलेषु बहुलमि’ति लुक । अङ्गयष्टिगत्रियष्टिरपि । न कृता न निर्मिता । किं त्वेवमुक्तप्रकारेण चदनं चन्द्र इत्याद्याकारेणेत्यर्थः । कविभिः प्रगल्भवचनैः कवीश्वरैः । प्रतारितमना वञ्चितचित्ताः । विमोहितस्सञ्जिति यावत् । मन्दो मूढो जनः । तत्त्वं जानन्नपि नत्विदं चन्द्रः किं तु तत्साम्येन तथा व्यपदिश्यत इति विद्वन्नपीत्यर्थः । त्वञ्चांसास्थिमयमत्यन्तजुगुप्सितमपीत्यर्थः । मूर्ग-हृशां स्त्रीणां वपुः कलेबरं सेवते सम्भोगार्थमाश्रयते । विद्वांस्तुनैवमिति भावः ॥

अथ प्रतारितमनःपदार्थस्य जुगुप्सितवपुराश्रयणपदार्थं प्रेति हेतुत्वात्काव्यं लिङ्गभेदः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

लीलावतीनां सहजां विलासा
स्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
रागो नक्षिन्या हि निसर्गसिद्ध-
स्तत्र भ्रमत्येव मुधा षडङ्गिः ॥

४७

व्या—अथ पुरुषाणां आन्ति सदृष्टान्तमाह—लीलावतीनामिति ॥ लीलावतीनां विलासिकीनां । विलासाः विभ्रमा सहजा नैसर्गिकाः अत एव । तेविलासाः । मूढस्याज्ञस्य । हृदि स्फुरन्ति आत्मगोचरा इमे विलासा इति बुद्धा सर्वदा हृदयपरिस्फुरिता भवन्तीत्यर्थः । एतच्च वृथैवेति भावः । तथाहि नक्षिन्याः रागो रक्तिमा अनुरागश्च निसर्गसिद्धः । केतु षडङ्गिः षट्पदः विद्वश्वन्यते । वृथा व्यर्थमेव । तत्र नक्षिन्यां । अमति रागोऽयं मद्भोचर इति आन्त्या पर्यटति वस्तुतस्तु न तथा । अतो व्यर्थमस्य भ्रमणमितिभावः ॥

अत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन साम्यनिर्देशादृष्टान्तालङ्कारः ॥

‘यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते ।

सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैस्स दृष्टान्तो निगद्यते’ इति लक्षणात् ।

अयं च रागयोद्वयोभिदेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाद्यवसायमूलातिशयोक्तिनिर्व्यूढ आन्तिमदुजीवितया प्रस्तुतनक्षिनीषट्पदविक्षेषणसाम्यादप्रस्तुतकामिनीविट प्रतीतिगोचरसमासोक्त्याऽन्नेन संकोर्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

यदेतत्पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृति परं
मुखाब्जं तन्वङ्ग्याः किल वसति यत्राधरमधु ।
इदं तत्किपाकद्रुमफलमिदानीमतिरसं
व्यर्तितेऽस्मिन् काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ४८

व्या—अथापातरमणीयरमणीमुखावलोकनेन न विमोहितव्यमित्याह—यदिति ॥ यदेतद्वर्णनीयं तन्वङ्ग्याः तरुण्याः । मुखमब्जमिव मुखाब्जं वक्त्रपद्मं कर्तुं । एषान्दोः पूर्णचन्द्रस्य द्युतिहरं कान्तिचोरकं तत्कल्पमित्यर्थः । अब्जस्य पूर्णेन्दुद्युतिहरत्वं विरुद्धमिति इत्यनिः । तथा । परमत्यन्त मुदारा रम्या आकृतिराकारो यस्य तत्त्वोक्तम् । किं च यत्र मुखाब्जे । अधरमधरोषसम्बन्ध मधुमकरन्दः । अमृतं वा वसति अस्ति किल किलेति वार्तायां न तु कदाऽप्यनूभूतमित्यर्थः । प्रसिद्धाब्जे तु मकरन्दो वर्तते मुखाब्जे तु वार्तामात्रमेव न तु वस्तुतस्तदस्तीति भावः । तदिदं वक्त्रपद्ममिदानीं अस्मिन् समये प्रारम्भकाल इत्यर्थः । अतिरसमतिशयितमाधुर्यगुणयुक्तं हृचिरतरमिति यावत् । किं किमप्यनिर्वच्यमित्यर्थः । पाकद्रुमस्य बालरसालादिवृक्षस्य फलम् । अतिरसबालवृक्षफलस्यैवेतत्त्वादेशः । नि. ‘पोतः पाकोऽर्भको डिम्ब’ इत्यमरः । यद्वा पाकद्रुमफलं पघेलिमवृक्षविशेषफलमित्यर्थः । तथाभूतस्यैवात्यन्तरसवत्वादिति भावः । यद्वा किञ्चाकमीषत्पक्षं द्रुमफलं तथाभूतस्यैव हृचिविशेषास्पदत्वादिति भावः । अथवा किंपाकास्यो द्रुमः यस्य फलमापातमधुरं परिणामविषमं च तस्य किं पाकद्रुमस्य फलं तत्कल्पमित्यर्थः । किंपाकशब्दो निघण्टुन्तरेषु मृग्यः । तस्य । रसालादिवृक्षविशेष वाचकत्वे तु कविरेव प्रमाणम् । अस्मिन् प्रवर्तमाने काले । इयतीते अतिक्रान्ते सति विषमिव गरलमिव असुखदं स्वलावण्यदर्शनजनित सम्भोहेन विवेकभ्रंशे विहिताकरणात्प्रत्यवाये वाऽत्यन्तद्वुःखप्रदमित्यर्थः । भविष्यति । तथा च कालान्तरेऽवश्यं दुःखजनकत्वात्तादात्विकसुखलोभेन तरुणीवदनपद्मं न विश्वसनीयमिति भावः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

[किंपाकशब्दश्च ‘विषमुष्टौ निरर्थकं चे’ति शब्दराखे कोशे वर्तते तसात् रसालादिवृक्षान्तःपातित्वं न सम्भवतीति मन्तव्यम्]

उन्मीलत्तिवल्लीतरङ्गनिलया प्रोक्तुङ्गपीनस्तन-
द्वन्द्वेनोद्रुतचक्रवाक्युगला वक्राम्बुजोङ्गासिनी ।
कान्ताकारधरां नदीयमभितः क्रूरात्रं नापेक्षते
संसारार्णवमज्जनं यदि तदा दूरेण सन्त्यज्यताम् ॥ ४९

इया—अथास्या अनर्थहेतुभूतनदोत्त्वनिरूपणेन परित्यज्यत्वमाह—उन्मील-
दिति॥ तिक्ष्णश्च ताः वक्त्यश्च त्रिवक्त्यः इति द्विगुसमासः। यथाह वामनः। 'त्रिवक्ती-
शब्दसंज्ञाचे' ति सूत्रेण सप्तर्षय इतिव 'द्विक्षेषंख्ये संज्ञायामि' ति संज्ञायां द्विगुः।
उन्मीलन्त्य उत्पद्यमाना खिवक्यो वक्त्रिव्यमेव तरङ्गाः। यद्वा त्रित्वसंख्यावक्त्य-
खिवक्यः * उत्तरपदलोकी समासः। ता एव तरङ्गा ऊर्मयस्तेषां निलया।
प्रोक्तुङ्गावत्युक्ततौ पीनौ पीवरौ च यौ स्तनौ तयोर्द्वन्द्वेन युग्मेन हेतुना।
उत्तरमुच्चलच्चक्वाक्युगलं चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषयुगम् यस्याः। स्तनरूपचक्र-
वाक्युगलेत्यर्थः। वक्त्रमेत्राम्बुजंतेनोङ्गासते अभीक्षणमिति तदुङ्गासिनी 'बहुल-
माभीक्षण्यमिति' यिनिः। अभितस्समन्ताद्। क्रूरा कुटिलहृदया नदीपक्षे क्रूरा
वक्रगतिप्रवाहा अथवा अभितस्सर्वतः प्रवर्तमानाः। क्रूरां नक्रादिक्रूरजन्तवो
यस्यास्सा। कान्ताकारधरा कान्तारूपधारिणो। इयं परिदृश्यमाना नदी।
अत्रास्मिन् लोके। संसार एवार्णवः। तत्र मज्जनं नापेक्षते नाभिलष्यते यदि।
तदा अनपेक्षापक्षे दूरेण संत्यज्यतां दूरतर एव विसृज्यतां * 'दूरान्तिकार्थेभ्यो
द्वितीयाचे' ति विश्वल्पान्तीया। अन्यथा तस्माश्रयेण अर्णवमज्जनमेव सिद्धं
स्यादिति भावः॥

अत्र समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकालङ्गारः॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः।
हृदूतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ५०

इया—इतोऽपि न विश्वासाहोः ख्याहृत्याह—द्वाभ्यां जल्पन्तीति॥ अन्येन
सार्धमेकेन पुरुषेण सह। जल्पन्ति संलपन्ति। सविभ्रमास्सविलासासत्यः।
अन्यं पुरुषं। पश्यन्ति। हृदूतं हृदयस्यमन्यं चिन्तयन्ति। अतो योषितां स्त्रीणां।
प्रियः प्रियतमः नियत इति शेषः। को नाम न कोऽपीत्यर्थः॥

अपसर सखे दूरा दस्मात्कटाक्षविषानलात्

प्रकृतिविषंमाद्योषित्सर्पद्विलासफणाभृतः ॥

इतरफणिना दृष्ट शक्य चिकित्सितुमौषधै-

श्रुतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ५१

व्या—अथ योषित्सर्पस्वरूपेण सखायं मीषयन् दूरादपसर्पणमुपदिशति अपसरेति ॥ हे सखे बन्धो कटाक्षा अपाङ्गवीक्षणान्येव विषानलो विषाम्निजवाला यस्य तस्मात् प्रकृत्या विषभात् स्वभावत एव कुटिलात् * 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयाचे' ति तृतीयासूमासः । विलासा विश्रमा एव फणाः स्फटा स्ता बिभर्तीति तथोक्ताम् । नि. 'स्फटायां तु फणा द्वयोरि' त्यमरः । तस्माद्योषित्सर्पत्कामिनीरूपव्याळादूरादपसर दूरं गच्छ योषित्सर्पसमागमं माकुर्वित्यर्थः । अन्यथा तत्समागमेन दर्शनप्रसङ्गाच्चिकित्साया दुष्करत्वादिति भावः * 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति चकारात्पञ्चमी' । तदेव प्रकटयति—इतरेति ॥ इतरफणिना प्रसिद्धसर्पेण । दृष्टः पुमान् । औषधैः मूलिकामणिमन्त्रादिभिरित्यर्थः । चिकित्सुतुं विषादरोपणेनोज्जीवयित्तुं शक्यः । चतुरवनिताभोगिना निपुणतरुणीसर्पेण ग्रस्तं दृष्टं समाक्रान्तं च पुरुषं तु मन्त्रिणो मान्त्रिकाः विषबैद्या स्त्यजन्ति विसृजन्ति हि तद्रासजनितोन्मादस्य दुरवरोपणत्वादिति भावः ॥

अत्रापि समस्तवस्तुवर्ति, सावयवरूपकालङ्कारः । तेन चोपमानात्प्रसिद्धसर्पदुपमेयस्य योषित्सर्पस्याधिक्यप्रतीतेव्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारञ्चनिः ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण

र्षीसंज्ञितं बडिशमन्त्र भवाम्बुराशौ ।

येनाच्चिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य

मत्स्यान्विकृष्ण विपचत्यनुरागवहौ ॥ ५२

व्या—पुनः प्रकारान्तरेण भीषयति—विस्तारितमिति ॥ मकरकेतनो मदन एव धीवरः कैवर्तस्तेन कर्त्रा । नि. 'कैवर्ते दाशधीवरावि' त्यमरः । अत्रास्मिन् ।

भवाभुराशौ संसारसागरे ; स्त्रीसंज्ञाऽस्यसंजाता स्त्रीसंज्ञितं योषिद्रूपमित्यर्थः । तारकादित्वादितच् । बडिशं मत्स्यवेधनं मत्स्यगङ्गाहकसामिषवकायोयन्त्रमित्यर्थः ॥ नि.—‘बडिशं’ मत्स्यवेधनं मि’त्यमरः । विस्तारितं प्रवर्तितं । येन स्त्रीबडिशेन । तस्य स्त्रीबह्विशस्याधरमेवामिषं मांसखण्डं तत्र लोला सतृष्णा ये भर्त्या मनुजास्तएव मत्स्या मीना स्तानचिराद्विकृष्य आकृष्यानुराग एव वह्विस्तत्र दिष्पचति विशेषेण पक्कान् करोति अत्यन्तं सन्तापयतीत्यर्थः । मन्मथधीवर एवेति शेषः । सोऽप्येतद्वारैव मनुजान्परिपीडयतीति भावः ॥ अत्रापि पूर्ववद्गृपकम् लङ्घारः ॥ वसन्ततिलका ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपवतदुर्गेम ।

मा सञ्चर मनःपन्थ ! तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥

• व्या.—अथ मानसं भीषयति—कामिनीति ॥ पन्थानं गच्छति नित्यमिति पान्थो नित्यपथिकः * ‘पन्थो णनित्यमि’ ति ण प्रत्ययः । पन्थादेशश्च । मन एव पान्थः तस्य सम्बुद्धिः । हे मनः पान्थ । कुचावैव पर्वतौ ताभ्यां दुर्गमे गन्तुमशक्ये । कामिन्याः । कायो देहस्स एव कान्तारमर्थं तत्र मा सञ्चर संचारं मा कुरु । न प्रवर्तस्य इत्यर्थः । कुतस्तत्र कान्तारे सर एव तस्करः चोरः आस्ते वर्तते । स च मानसर्वस्वमपहरिष्यतीति भावः । नि.—‘चोरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमीषका’ इत्यमरः । * ‘तद्वहतोः करपल्योश्वरदेवतयोरसुदत्तलोपश्चे’ ति सुडागमतलोपौ ॥ अलङ्घारस्तु पूर्ववत् ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाब्जद्युतिवाहिना वरमहं दष्टो न तच्छ्रुषु ।

दष्टसन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो

मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न वा प्यौषधम् ॥ ५४

व्या—अथ त्रिभिः कस्यचिदनुभवमालक्ष्याह—व्यादीर्घेण अत्यायतेन अन्यत्र कर्णान्तविश्रान्तेन । चलेन चञ्चलप्रकृतिना । वक्रगतिना निसर्गकुटिलसञ्चारेण । समानमेतद्विशेषणद्वयं । तेजस्विना बलवता अत्युज्जवलेन

च * प्रशंसायामिनिः । भोगिनाफणवता । नि.—‘भोगसुखे स्वयादिभूतावहे श्रफणकाययोरि’ त्यमरः । अन्यत्राभोगिनेति च्छेदः । विशालेनेत्यर्थः । नीलाब्जस्य नीलोत्पलस्य द्युतिरिव द्युतिर्थस्य तेन एकत्र तद्वर्णेन अन्यत्र तत्सद्वेषेनेत्यर्थः । अहिना सपेण । परमत्यन्तम् । अहं दष्टः । किं तु । तच्छक्षुषा तस्याः कामिन्याः चक्षुषा उक्तविशेषणेन । दष्ट इत्यर्थः । चिकित्सकाः वैद्या धर्मार्थिनः परोपकार एव प्रयोजनमेषामस्ति तथा भूतास्सन्तः । दिशि दिशि प्रतिदिशं । * ‘नित्यवीप्सयोरिंति वीप्सायां द्विर्भावः । प्रायेण भूम्ना सन्ति सर्वत्र सन्तीत्यर्थः । किं तु । मुग्धायाः मुग्धाङ्गनायाः । यदक्षिषद्वा मुध्याक्षिसुन्दरावलोकनं तेन सर्परूपेण क्षणं क्षणमात्रं वीक्षितस्य दृष्टस्य ग्रस्तस्येत्यर्थः । विक्षतस्येति पाठे दृष्टस्येत्यर्थः । मे मम तु । वैद्यो न हि चिकित्सको नालिं हि । औषधं विषहरभेषजमति च । नास्तीत्यर्थः । अतो महामोहार्णवनिमज्जनमेव न तु तत्पारगमनमिति भावः ॥

अत्र प्रसिद्धाद्यपेक्षया चक्षूरूपाहेराधिक्यकथनाद्यतिरेकालङ्कारः । ‘उपमानाद्यदन्यस्य व्यरेकस्सएव स’ इति लक्षणात् ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्तमेतद्रसोऽयं

स्फुरति परिमळोऽसौ स्पर्शएव स्तनानाम् ।

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः

स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वच्चितोऽस्मि ॥

५५

व्या.—इहेति ॥ इह हि तरुणीष्वेवेत्यर्थः । हि रत्रावधारणार्थकः । नि । ‘हि हेतावधारण इ’ त्यमरः । मधुरं सन्तापहरं श्रोत्रसुखावहमित्यर्थः । ‘शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतमि’ ति वचनात् । तत् गीतं गानं स्फुरति । एतत्त्वयनानन्दकरम् । नृत्तं नाड्यम् । स्फुरति । अयं रसनेन्द्रियस्तादातिशयपदः रसः अधरामृतम् । स्फुरति । असौ ग्राणतर्पणः । परिमळः पद्मिनीजातिनिमित्तगन्धविशेषः घनसारगन्धसारादिलेपनप्रयुक्तामोदविशेषो वा । स्फुरति । एष त्वगिन्द्रियसौख्यावह स्तनानां स्पर्शः । स्फुरति * ‘स्तनादीर्ना द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणोऽति वामनसूत्रे प्रायग्रहणाद्वहुवचन प्रयोगः । इत्वेवंप्रकारेण । हतो विनष्टः । परमार्थस्तत्त्वार्थो येषां तैः । विषयपरतन्त्रैरित्यर्थः । अत एव । स्वाद्वितकरणे

धूतैः क्रितवैः । आत्महिताचरणतत्परैरिव स्थितैरित्यर्थः । पञ्चभिरिन्द्रियैः श्रोत्रा-
दिभिः । अस्यमाणस्तत्तद्वयेष्वासज्यमानससन्वद्धितः प्रतारितोऽस्मि । न चैत-
त्कैतवं प्रागुत्तमाज्ञासिषमित्यर्थः ॥ मालिनीवृत्तम् ॥

नगम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं ब्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ।
अमावेशादङ्गे कमपि विदधङ्गमसकृत्
स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ५६

व्या.—अथाङ्गनाद्यामोहजनकं मन्मथं दूषयति—नेति ॥ मन्त्राणां गम्यो
मन्त्रसाध्यो । न भवति । भैषज्यविषयः औषधाद्यपनेयश्च न भवति । भेषजमेव
भैषज्यमिति विग्रहः । * स्वार्थैः व्यवप्रत्ययः । नि.—‘भैषजौषधभैषज्यानी’ त्यमरः ।
तथा विविधैर्नानापकारैश्वान्तिकशतैरनेकशान्तिकमंभिः । प्रध्वंसं विनाशं चापि ।
न ब्रजति न गच्छति—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दर्नैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥” इति स्मरणात् प्रसिद्धरत्नु
जपादिभिः शाम्यति न त्वयमिति भावः । किं तु अमावेशान्मोहोत्पादनात् ।
अङ्गे शरीरे । कमप्यनिर्वाच्यं । भङ्गं जाडयं । यद्वा । अमावेशान्मतिश्रिंशापादनात् ।
अङ्गे करचरणाद्यदयवेष्वित्यर्थः । कमपि भङ्गं विक्षेपादिविकारमसकृद्गुवारं ।
विदधत्कुर्वन् * ‘दधातेर्विपूर्वाच्छतु रि’ ति नुमभावः । स्मरापस्मारः स्मरप्रयुक्ताङ्ग-
नाद्यामोहरूपापस्मारोगः । दृशं मदीयदृष्टिं । भ्रमयति व्यत्यासयति अतास्मिंस्त-
ज्ञानं करोतीत्यर्थः । तथा । घूर्णयति चक्रवद्धामयति च । किमत्र करोमि कथमर्यः
चिकित्य इति भावः । यदाहुनैदानिकाः ॥

कुद्धै धर्मातुभिराहते च मनसि प्राणी तमससंविक्षन्
दन्तान् खादति फेनमुद्वमति दोःपादौ क्षिपन् मूढधीः ।
पद्मयन् रूपमसर्क्षितौ निपतति प्रायः करोति क्रियाः
बीभत्साः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ लक्षणं तृक्तम् ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
 ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गळत्कुष्ठाभिमूताय च ।
 यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
 पण्यस्थीषु विवेककल्पलतिकाशस्थीषु रज्येत कः ॥

५७

व्या—अथ त्रिभिः पण्याङ्गनागर्हणं कुर्वन्निगमयति—जात्यन्धायेति ॥ जात्यन्धाय जन्मप्रभृत्यवसन्नदशे पुरुषाय च । दुष्कुलाय च । दुर्मुखाय मुखराय बहुगर्ह्यभाषणदूषितवदनायेत्यर्थः । नि—‘दुर्मुखे मुखराबद्धमुखा वित्यमरः । यद्वा दुष्टं व्याध्यादिना जुगुप्सितं दुर्गन्धयुक्तं वा मुखं यस्य तस्मै । जरया विस्तसया जीर्णनि शिथिलानि कृशानि विश्वधसन्धिवन्धानि च अखिलाङ्गानि करचरणाद्यशेषावयवा यस्य तस्मै च । ग्रामीणाय ग्रामान्तरादागताय अज्ञातकुलगोत्राय पान्थाय चेत्यर्थः । किं बहुना गळत स्तंसमानं कुष्ठं कुष्ठजनितपूर्यरक्तादितेनाभिमूताय गर्हिताय च । लक्ष्मीलवश्रद्धया संपलेशप्राप्याशया । मनोहरमति सुन्दरं । निजवपुः स्वशरीरं । यच्छन्तीष्वर्पयन्तीषु चुम्बनाश्लेषणदन्तनखवणादि सम्भोगार्थं तदधीनं कुर्वतोषित्यर्थः । * ददाते ‘दाण्डाने’ इत्यसाद्वातोशशतरि * ‘उगितश्चे ति डीप । * ‘पाण्डाम्मे’ त्यादिना दाणो यच्छादेशः । तथा । विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारस्स एव कल्पलतिका तस्याशस्थीषु छुरिकासु विवेकविच्छेदकरीषित्यर्थः । विवेकस्याप्यखिलार्थसङ्कटकावात्कल्पलतिकारूपणमवगन्तव्यं । नि ‘स्याच्छस्त्री चासिपुली च चुरिका चासिधेनुके’ त्यमरः * ‘बह्वादिभ्यश्चे’ ति डीप । पण्यस्थीषु वेश्याङ्गनासु । कः पुमान् विवेकरहितोपीत्यर्थः । रज्येतानुरक्तो भवेच्चकोऽपीत्यर्थः । नि ‘वारस्त्री गणिका वेश्या सुलावण्याङ्गनाऽपिच्चे’ ति वैजयन्ती ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।

कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥

५८

व्या—वेश्येति ॥ असौ वेश्यारूपं सौन्दर्यमेवेन्धनानि तैः समिक्षिर्विवर्धिता प्रवर्धिता मन्मथज्वाला मन्मथाग्निज्वाला । नि ‘हून्धनं त्वेष्ठ इष्मसेधस्समित्स्ययामि’त्यमरः । यत्र मदनज्वालारूपवेश्यायां । कामिभिः कामुकैः । यौवनानि

नूतनवयांसि । * युवादित्वादणप्रत्ययः । धनानि च । हृयन्ते हृष्यरूपेण
तत्साक्षियन्ते विलुप्यन्तद्यथैः । स्वर्गादिफलकाङ्गिभिराहवनीयाग्निज्वालायां
द्वैषोषीवेति भावः ॥

अत्र वेश्यायामारोप्यमाणस्य ज्वालात्वस्य प्रकृतहवनोपयोगित्वात्परिणामा-
लङ्घारः । ‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम’ इति लक्षणात् । स च
रूपेन्धनेति रूपकेण सङ्कीर्णते । रूपकत्वारोपणस्योपरञ्जकमात्रमेवेति विवेकः ॥
अनुष्टुप् ॥

कश्चुम्बति कुलफुरुषो वेश्याधरपलवं मनोज्ञमपि ।

चारभट्टचोरचेटकं नटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥

५९

व्या—क इति ॥ मनोज्ञं सुन्दरमपि । वेश्याथा अधराः पलवमिव इत्युप-
मितुसमासो न त्वधरः पलवमिति रूपकं रूपके । तूतरपदप्राधान्येन तत्र चुम्बना-
योगात् । कः कुलपुरुषः सत्कुलसम्भवः पुमान् जातिनीतिकुलाचारधर्मज्ञ इत्यर्थः ।
चुम्बति न कोऽपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्कायामचुम्बनहेतुभूतं विशेषणमाह
जारा गृहपुरुषाः । भदा योधाः । चोरास्त्वकराः । चेटका खीपुरुषसन्धानकुशलाः
दौत्यकर्मनिरताः । विटाजाराः । नदा भूमिकाधरास्तेषां पुरुषापशदानां निष्ठीवन-
शरावमुच्छिष्टपात्रं परमापवित्रमित्यर्थः । चुम्बनसमये तदुच्छिष्टस्य तत्र संक्रम-
णादिति भावः । अत्र यद्यपि ‘रतिकालेषुखं खीणां गुद्धमाखेटके शुनां मिति
स्मरणात्सुरतसमये पवित्रमेव खीमुखं तथाऽप्युक्तरीत्या कङ्गलसम्पर्कात् हेयतया
चुम्बनानर्हत्वान्नचुम्बनीयमिति तात्पर्यम् । नि ‘शरावो वर्धमानक’ इत्यमरः ॥

अत्र रूपकोपमानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् ।

अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मृष्टिभिरेव ताड्यते ॥

६०

व्या—स्त्रियः बाह्यमधुराः अन्तर्विषाः । अत एव सर्वथा त्यज्या एव न हु
आह्या इत्यभिप्रायेणाह—मध्विति ॥ योषितां खीणां । वाचि । मधु क्षौद्रं तिष्ठति
हृदि हृदये । केवलं प्राधान्येन हालाहलमेव कालकूरविषमेव । अत एव असां
त्कारणादैव । अधरः अधरोषः । निपीयते अत्र मधु वर्तत इति मत्त्वैव सर्वजनैः

आहत्य नितरां पीयते । हृदयं मुष्टिभिः ताढ्यते । अत्र विषं वर्तत इति मत्त्वैव सर्वजनैः ताडनं क्रियते । अतः स्थियः स्ववचनेषु केवलं मधुधारास्त्रविष्णः । हृदये विषहुल्याभिप्रायतत्यश्च इति पूर्वधैं प्रदर्शितम् । उत्तराधैं तु प्रथमपृदे मधु- ग्रहणं च द्वितीयपादे हालाहलस्यानहृदयताडनं चेति प्रदर्शित मित्यभिप्रायः । अत उत्प्रेक्षातिशयोक्तिकाव्यलिङ्ग ज्वनिभेदानां संसृष्टिः ॥

इति शृङ्गारशतके कामिनीगर्हणं सम्पूर्णम् ॥

॥ सुविरक्तपद्धतिः ॥

धन्यास्तएव धवळायतलोचनानां
तारुण्यर्दर्पधनपीनपयोधराणाम् ।
क्षामोदरोपरि लसत्तिवळीलतानां
दृष्टाऽऽकृतिं विकृतमेति मनो न येषाम् ॥

६१

व्या—एवं तावत्कामिनीगर्हणं कृतं किं विरक्तास्सन्ति वा नवेत्याशङ्कायां सन्त्येतेति मनसि निधाय तत्रापि सुविरक्तदुर्विरक्तभेदेन द्वैविष्यं प्रतिपादयिष्यन्नादौ सुविरक्तपद्धतिं वर्णयितुमुपक्रमते—धन्या इत्यदिभिर्नैवभिः धन्या इति ॥ त एव पुरुषा धन्याः सुकृतशालिनः सुविरक्ता इति यावत् । नि ‘सुकृतिः पुण्यवान् धन्यं’ इत्यमरः । ते क इत्याकाङ्क्षायामाह—धवले पुण्डरीकदलसदृशे आयते कर्णान्तविश्रान्ते च लोचने यासां तासां । तारुण्यदर्पेण यौवनमदोद्देकेण घनौ निबिडौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यासें तासां । क्षामोदरस्यातिकृशमध्यस्योपर्युपरिष्टालसन्त्यः प्रकाशमानाः । यास्त्रिवळयः । तिस्त्रश्च ता वळयश्च त्रिवळयः * ‘दिवसंख्ये संख्यामि’ ति समासः * ‘संख्यापूर्वत्वेऽपि सप्तर्षयः’ इत्यादिवत् ज्ञेयमित्युक्तं प्राक् । ता लता इव यासां तासां तेनैतासां पश्चिनोत्वं सूच्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये ‘त्रिवक्लिलकितमन्या हंसवाणी सुवेषे’ ति क्षामेत्यन्न

* 'क्षायो मः' इति मत्वं । तथा चेत्थंभूतरूपसम्बन्नानां कामिनीनामाकृति-
माकारविशेषं दृष्ट्वा * 'इङ्गितं हृद्रतो भावो बहिराकार आकृतिरि' ति सज्जनः ।
येषां पुरुषाणां मनो विकृतिं विकारं । तत्परतन्त्रत्वमिति यावत् । नैति न
प्राप्नोति । अत एव धन्या इति सम्बन्धः । एवं निर्विकारचित्तत्वं शमसंपन्नानामेव
नत्वन्येषामिति भावः । तदुक्तं 'शमो वैराग्येन निर्विकारचित्तत्वमि' ति ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाले ! लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थं एष श्रमस्ते ।

सम्प्रत्यन्ते वयमुपरते बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥

६२

व्या—अथ पूर्वोपभुक्तकामिनीसम्बोधनव्याजेन सुविरक्ततां प्रकटयति-बाले
लीलामुकुलितमिति—हे बाले मुख्ये ! लीलयाः विलासवैचित्र्या मुकुलितान्यर्ध-
मीलनानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । मन्थरा अलसप्रायाः । अमी ।
दृष्टिपाता विलोकनप्रसाराः । किं किमर्थं । क्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते नविक्षेप्या
इत्यर्थः । किंतु । विरम विरम अभीक्षणं विरम दृष्टिविक्षेपादिति शेषः *
आभीक्षण्ये द्विर्भावः * 'व्याङ्गपरिभ्यो रम' इति परस्मैपदं । कुतः । एषोऽयं ते
शमः कटाक्षविक्षेपजनितायासो व्यथों निरर्थकः । अभिमतफलानिष्पत्तेरिवि भावः
नन्वेतावत्पर्यन्तं मदायत्तचित्तेषु युष्मासु कर्थं फलासिद्धिरित्यत आहुः ।
संप्रतीदानीं । वयमन्ये परे त्वद्विलासलालसत्वेन संमोहितास्तदानींतनाः इदानीं
न भवाम इत्यर्थः । कुतः । बाल्यमुपरतं नष्टं बाल्यशब्देन यौवनं लक्ष्यते
त्वत्पारतन्त्र्यकारियौवनमुपरतमित्यर्थः । यद्वा बाल्यमविवेकित्वमुपरतं । किंत्वास्था
परिशीलनादरः । वनान्ते अरण्यमध्ये वर्तत इति शेषः । किं सु त्वयिरागं
परित्यज्य वैराग्येण वनवासमपेक्षामह इत्यर्थः । तत्कुतःमोहः अज्ञानं । क्षीणो
व्यस्तः । त्वदासङ्गजननहेतुनिमूलोऽभूदित्यर्थः । अतो जगज्जालमशेषप्रपञ्चं ।
तृणमिव निस्सारमालोकयामः । 'निस्पृहस्य तृणं जगदि' ति लक्षणात्तथा
पश्यामः । इदानीं ज्ञानोदयवशाच्च मनस्सुखातिरिक्तं सर्वं तुच्छमनुसंदभ्म

इत्यर्थः । अतस्त्रया न प्रेक्षणोयमिति भावः ॥ सन्दाक्रान्तावृत्तम् । लक्षणमुक्तं
‘सन्दाक्रान्ता जलधिपडगैर्मौ भनौ तौ गुरुचेत्’ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोऽस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-
ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६३

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—इयमिति ॥ इयमेषा बाला मुग्धा । मां
प्रति मामुह्निश्यानवरतमविच्छिन्नं यथा तथा । इन्दीवरदलप्रभाचोरमिन्दीवर-
पत्रकान्तिमोषकं तत्कल्पमित्यर्थः । चक्षुः क्षिपति प्रसारयति । अनया बालया ।
किमभिप्रेतमपेक्षितं तत्रजानामोत्यर्थः । ननु तया त्वत्सङ्गेषुवापेक्षितस्तत् कुतो न
जानासीत्याशङ्कायामाह अस्माकं मोहो गतः उपरतः इदनीमिति शेषः । ननु पूर्वं
मामित्येकवचनं प्रेयुज्यासाकमितीदानीं बहुवचनप्रयोगात्कथं सामानाधिकरण्य-
मुपपद्यत इति चेत्तथाऽपि निवृत्तिमागौत्सुकत्वप्रयुक्तात्मसम्भावनया बहूकरणं
न दोषाप्रेति सम्भावेयं । यद्वाऽस्मानिति समुदायनिर्देशेन वा न दोषः । तथा स्वर
एव शबरः किरातस्तस्य बाणव्यतिकरेण शारसम्पर्केण यो ज्वरस्सन्ताप स्तस्य ज्वाला
शान्ता विरतेत्यर्थः । तदपि तथाऽपि । वराकी । न विरमति विरतिं न प्राप्नोति ।
पूर्वं प्राणप्रियया गरीयस्यां बालायां वराकीशब्दप्रयोगेणात्यन्तवैराग्यं सूच्यते
* ‘जलपभिक्षकुद्धुण्डे’ त्यादिना षाकन्पत्यये षिखान्डीष्ट्रयये च वराकीति
सिद्धम् ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

रे कन्दर्प करं कर्दर्थयसि किं कोदण्डटङ्कास्तैः

रे रे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं वा वृथा जल्पसि ।

मुग्धे स्तिग्धविदग्धमुग्धमधुरैलैः कटाक्षैरलं

घेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ६४

व्या—सम्प्रति साटोपपरिवारकन्दर्पनिराकरणवचनमाह—किमिति ॥ रे
कन्दर्पे हे मदन रे इति नीचसम्बोधने । नि ‘नीचसम्बोधने तु रे’ इत्यमरः ।

एवमुत्तरत्रापि ॥ कोदण्डदङ्कारितं कोदण्डदङ्कारवत्कृतं धनुर्गुणटङ्कारपूर्वकमित्यर्थः * 'तत्करोती'ति णिचिणाविष्टवज्ज्ञावे 'विन्मतोर्लुक् ।' शरं त्वदीयवाणम् । किं किमर्थं । कुत्सितोऽर्थः कदर्थः * 'कोः कज्जत्पुरुषेऽची'ति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थं करोषि कदर्थयसि व्यर्थयसीत्यर्थः * धात्वर्थं णिचि सिष् । पथा । रे रे कोकिल है कलकण्ठ । अत्र * 'असूया समति कोपकुत्सनभत्सनेष्वित' त्यसूयार्थं कोपाध्यर्थं द्विरुक्तिः । 'स्वरितमाम्रेडित' इत्यादिना प्राप्तस्य मृतस्य * 'साहस मनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । 'शास्त्रात्यागस्साहसमि' ति द्वरदत्तः । कोमलं रुचिरम् । कलरवं मधुरस्वरं । नि 'काकली तु कले सूक्ष्मे ष्वनो तु मधुरास्फुटे कल' इत्यमरः । किं किमर्थं वा । वृथा व्यर्थम् । जल्पसि कूजसि व्याहरसीति यावत् । न व्याहर्तव्यमित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति भावः । तथा मुग्धे हे सुन्दरि । स्त्रिघास्सान्द्राः । नि 'स्त्रिघं तु मसृणे सान्द्रे' इत्यमरः । विदग्धाः विविधविलासविशेषविवरणनिपुणाः । चारवः इन्द्रीवरारविन्दादिवत्स्वभावरमणीयाः । मधुरास्सुधाधारावन्मनोहाराश्र विशेषणानामपि मिथोविशेषणविशेषभावविवक्षायां * 'विशेषं विशेष्येण बहुलमि' ति समाप्तः । तै स्तथा । लोलैर्निःसर्गचञ्चलैः । कटाक्षैरपाङ्गावलोकनैश्चलं । यद्वा स्त्रिग्नैः—

'विसम्भे परमां काषामारुडे दर्शनादिभिः ।
येनान्तरङ्गं द्रवति स ज्ञेह इति कथ्यते' ॥

इत्युक्तलक्षणस्नेहपरिष्कृतैः । तथा विदग्धैः विरक्तस्यापि मन्मथविकारोद्दीपनचतुरैत्यर्थः । 'यदर्दशने विरक्तोऽपि क्षुभ्यते तत्समन्मथमि' ति लक्षणात्तथा चारुभिः विषयमात्रविभ्रान्तिविरहेण विश्वङ्गुलवृत्तित्वमदमन्थरत्वादिगुणशीलत्वस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिताकारैरित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशो-

"अपरिच्छन्नविषयं मदमन्थरमोलितं ।
स्फुरन्दृपक्षतायुक्तं तत् स्मेरमिति कथ्यते ॥"

इति ॥

तथा मधुरैरसंतापहरैः । 'शीतलोक्रियते । तापो येन तन्मधुरं स्मृत मि' ति लक्षणात् । तथा । लोलैस्सतृणैसम्भोगौत्सुक्यभावनातत्परैरित्यर्थः । तदक्तं— 'कटाक्षैर्दासर्गमैस्तु सम्भोगौत्सुक्यभावने' ति । कटाक्षैः ।

“ यद्रुतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण प्रवर्तनं ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

इत्युक्तलक्षणै रलं इत्थंभूतकटाक्षा न प्रवर्तनीया इत्यर्थः * अत्र वारणार्थयोगात् पक्षे तृतीया । ननु कुत एवं निराक्रियत इति चेत्तत्राह— चेतो मदीयचित्तं कर्तुं । चुम्बितमास्वाद्यमानं चन्द्रचूडस्य चन्द्रशेखरस्य चरणध्यानमेवामृतं येन तत्तथोक्तं सत् । वर्तते तिष्ठति स्मरहरचरणध्यानावधानसत्वर संजातपरमवैराग्योल्लिपितचित्तं मामेते क्षुद्राः किं करिष्यन्तीर्थेको भावः । अमृतपानपरितृप्तस्य किमारनालेनेत्यपरो भावः । ब्रह्मानन्दभरितस्य किं वैषयिकक्षुद्रानन्देनेत्यपरतरो भावः । नाहं मिदानीं पूर्ववद्युष्मत्तिकरः किं तु शङ्करकिंकरः । अतोऽसाध्यस्मिसाधयिष्ठतां युष्माकं कोऽयमपस्मार इत्यपरतमो भावः । सर्वथा नास्माकं कामिन्यपेक्षाऽस्तीति परमो भावः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

विरहेऽपि सङ्गमः खलु पररपरं सङ्गतं मनो येषाम् ।

हृदयमपि विघटितं चेत् सङ्गो विरहं विशेषयति ॥ ६५

व्या—अथ पञ्चविषयविरक्तिप्रकारमाह—विरह इति ॥ येषां छीपुरुषाणां । मनः परस्परमन्योन्यं । सङ्गतं अन्योन्यानुरागबद्धमित्यर्थः । तेषां । विरहेऽपि वियोगावस्थायामपि । सङ्गमः खलु समागम एष खलु “हृदयसङ्गम एव सुसङ्गमो न तनुसङ्गम एव सुसङ्गम” इति वचनात् । अन्तरङ्गबलीयसत्वन्यायाच्चेति भावः । मनोनियमने तु सङ्गः विरहेहुक एव भवतीत्याह—हृदयमपि मनोऽपि । विघटितं सम्यकक्षतं वैराग्यप्रवणीकृतं चेत्यर्थः । सङ्गः समागमोऽपि विरहं वियोगमेव । विशेषयति विशिष्टं करोति तमेवापेक्षाविषयं करोतीत्यर्थः । तदानीं तरथैवाक्षतत्वादिति भावः । अतः सर्वथा मनोनियमनमावश्यकं तेन चेन्द्रियप्रवृत्त्युपरमेव विषयाणामेकान्ततः पराहतिरिति कृत्वा पञ्चविषयवरक्तिर्नामेष्यमेवेति निगृहाभिसंधिः । परस्परेत्यन्त्र ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवते’ इति वक्तव्यात्परशब्दस्य द्विर्भावः * ‘समासवच्च बहुजं’ यथा न समासवध्यथमैकवचनं तथा पूर्वपदस्येति वक्तव्यं प्रथमैकवचनम् द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वमपरपदस्येति ॥ आर्यमेदः ॥

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमातथाऽपिकिम् ।

इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६६

व्या—अथ कस्यचित्प्रवासिनो विरक्तस्य विचाररूपेण वैराग्यं प्रकृत्यन्नाह किमिति ॥ सा मदीषा । प्रियतमा प्रेयसो । न जीवति विरहेदनया प्राणाङ्ग धारयति यदि । तदा । गतेन गमनेन * भावेक्तः । किं? न किंचिद्यीत्यर्थः । यद्वा गतेन गृहसुपगतेन मनेति शेषः । किम्? अथ प्राणिति केनचिद्विनोदोपायेन जीवति यदि । तथापि प्राणनेऽपि । गतेन किम्? उभयथाऽपि गमनं व्यर्थमेवेत्यर्थः । इति विचार्यैति शेषः । इहैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । पन्थानं गच्छतीति पथिकः । कश्चित्पान्थः । ‘पथः इकन्’ इति एनप्रत्ययः । नवमेघमालिकां नवीन कादम्बिनीं विरहिनिवदसंहारकारिणोमिति भावः । उदीक्ष्य । स्वमन्दिरं निजगृहं । न प्रयाति वैराग्यनिश्चलचित्तत्वादिति भावः । तदुक्तं ॥

“यज्ञावि तज्ञवत्येव यदभावि न तज्ञवेत् ।
इति निश्चितबुद्धीनां न चिन्ता बाधते कत्रचित् ॥”

इति ॥

रथोद्धतावृत्तम् ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गरात्
कुरुत करुणमैत्री प्रज्ञा बधूजनसङ्गमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तननण्डलं
शरण मथवा श्रोणिविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥

६७

व्या—अथ बुधानां तत्र वैराग्यसुपदिशति—विरमतेति ॥ हे बुधाः विद्वांसः । योषित्सङ्गात्युवतिसमागमाद्यत्सुखं तस्मात् । कीदमिव वात् ‘क्षणभङ्गरात् क्षणिकात् क्षणिकसुखपदयोषित्सङ्गादित्यर्थः * ‘भञ्ज भास मित्रो धुरजि’ ति धुरच्चप्रत्ययः * ‘जुगुप्सा विमे’ त्यादिना पञ्चमी । विरमत उपरता भवत । तुच्छसुखदं योषित्समागमं त्यजतेत्यर्थः * ‘व्याहृपरिभ्यो रम’ इति परस्मैपदं । किंतु करुणा दुःखितेष्वनुकम्पा मैत्री पुण्यकृत्सु मित्रता प्रज्ञा बुद्धिविशेषः सुखिष्वनुमोदितेति

यावत् । एतेन पापिष्ठुपेक्षा च लक्ष्यते । एतासामेवान्तः करणमलशोधकत्वा चित्तं परिकर्मणीति वदन्ति साख्याः । ता एव वधूजनस्तस्य सङ्गमं परिशीलनतात्पर्यमिति यावत् । कुरुत । एतेनात्यूर्जितसुखं सम्भवति किं क्षणिकसुखावलम्बनेनेति भावः । विपक्षे बाधकमाह—मरके निरये हाराक्रान्तं मुक्ताहारोपज्ञोभितंघनस्तनमण्डलं पटुतरकुचकलशमारो वा । अथेति वाक्यारम्भे । रणती मणिमेखला मणिखचितरशना । यस्य तत्थोक्ते काञ्छीकलापरमणीयमित्यर्थः । श्रोणीबिम्बं नितम्बमण्डलं वा । शरणं रक्षकं न खलु न भवति हि । करुणादिसमागमस्तु नैवं भवत्यतसएवावश्यं स्वीकर्तव्यं इति भावः ॥

हरिणीवृत्तम् लक्षणं तूक्तम् ॥

यदा योगाभ्यासव्यसनकृशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ।
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्षविधुभिः
सनिश्चासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥

६८

व्या—एवं सांख्यरीत्या वैराग्यमुक्त्वा सम्प्रति योगमतानुसारेणाह—यदेति यदा यस्मिन् समये यस्येत्यव्याहारः । उत्तरत्र तच्छब्दसङ्घावात् तथा च यस्य सम्बन्धिनः । योगाभ्यास अष्टाङ्गयोगपरिशीलने यद्यसनमासक्ति स्तेन कृशयोस्तपरतन्त्रयोरित्यर्थः । आत्ममनसोः प्रत्यगात्माऽन्तःकरणयोः मैत्री मित्रत्वं मैत्री व्याख्याता । स्फुरति प्रकाशते योगाभ्यासवज्ञेनाशेषबाह्यविषयान्परित्यज्य यदात्माराममेव मनो भवतीत्यर्थः । तदा तस्य कृतिनो धन्त्रस्य * 'ःष्टादिभ्य श्रे' तीर्तिप्रत्ययः । तैः किमु न किमपीत्यर्थः । ते क इत्याशङ्कायामाह—प्रियाणां प्रियतमानां सम्बन्धभिरालापैः श्रोत्रसुखावहमृदमघुरव्याहारैश्च । अधरमधुभिः-रसनेन्द्रियप्रीतिजनकाऽधरामृतैश्च । तथा निश्चासामोदेन सह सनिश्चासामोदैः पश्चिनीजातिस्वार्ज्ञश्चासकग्राणतर्पणगन्धसम्बन्धबन्धुरैरित्यर्थः । वक्त्रविधुभिर्नेयनानन्दकामुखचन्द्रैश्च अत्र चन्द्रस्यैकवेऽपि मुखबाहुल्यात् बहुलत्वसिद्धिः । तथा सकुचकलशाश्लेषाणि कुचकुम्भालिङ्गनसहितानि यानि सुरतानि त्वगुपस्थेभिन्द्रियामन्दानन्दकरबाह्याम्यन्तरसम्भोगविशेषाः । तैश्च एवमशेषेन्द्रियग्रामसन्तर्पणैरपि तैः किमिति सम्बन्धः । अत्मानन्दानुभववेक्षार्या तेषामतिसुद्धतया ग्रस्तीयमानत्वादिति भावः ॥

शिखरिणी वृत्तम् ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाङ्गनजुषां
समीभूता दृष्टिभिसुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥

६९

व्या—अथ वेदान्तरीत्या वैराग्यवर्णं निगमयति—यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले । स्मरः कामएव तिमिरं तिमिराख्यनेत्ररोगः । अन्धकारश्च गम्यते । नि 'तिमिरं नेत्ररोगे स्यादन्धकारेऽपि च रमृत' मित्यमिधानात् तस्य सञ्चारेण व्याह्या जनितमुत्पादितमज्ञानमविवेकः आसीत् तदा तस्मिन् काले । अशेषं सर्वमिदं जगत् । नारीमयं घोषिद्गप्तिः । दृष्टमाकलितं अज्ञानवशात्तथाऽव-
खुद्धमित्यर्थः । इदानीमस्मिन् काले तु । पटुतरः अज्ञाननिरसनदक्षः । अन्यत्र नेत्ररोगनिराकरणसमर्थश्च यः विवेकस्तत्त्वज्ञानमेवाङ्गनं नेत्रकल्याणाख्यसिद्धाङ्गनं तंजुषां प्राप्तवता मस्माकं सावन्धिनी । दृष्टिर्मतिः । दृक्च । असमा समा सम्पद्य-
माना समीभूता * अभूततज्जावे च्छिः । निजप्रकृतिमापज्ञा सतीत्यर्थः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्यिभुवनं * 'तद्वितार्थे' त्यादिना समाप्तः । पात्राद्यन्ततत्त्वाङ्ग खीत्वं । ब्रह्म ब्रह्ममयं मनुते ज्ञानोदयवशाद्वृहस्पतरूपमवबुध्यते । यथाऽङ्गनेन नेत्ररोगनिवृत्तौ घटाद्यर्थतत्त्वज्ञानं जायते । तथा तत्त्वज्ञानेन कामान्धकारप्रयुक्ता-
ज्ञानावरणापाये परवस्तु साक्षात्कारो भवति । ततस्यम्यदृष्ट्या सर्वमिदं वृह्याकारं तथा पद्यति । अयमेव वेदान्त सिद्धान्त इति भावः । अतो विवेकस्य परश्रेयो हेतुत्वात्तदधिगमार्थमेव यत्कः कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥

रूपकालङ्कारः ॥ वृत्तं पूर्ववर्त् ॥

इति शङ्कारशतके सुविरक्तपद्धतिः सम्पूर्ण ॥

॥ दुर्विरक्तपद्धतिः ॥

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येषनिर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताङ्ग्यते चदुललोचनश्चलैः ॥   ७०

ब्या—अथैतद्वैलक्षण्येन दुर्विरक्तपद्धतिमाह—तत्रादौ यदुक्तं कृतिनो विवेक-स्फुरणमिति तदेतदपवदति—तावदिति ॥ कृतमेभिः कृतिनस्तेषां कशलानामपि * 'इष्टादिभ्यश्च' तीनिप्रत्ययः । एष पूर्वोक्तो । निर्मलो निष्कलङ्को विवेकस्तत्त्वाव-बोध एव दीपः * स्वार्थे कः । तावत्तावत्पर्यन्तमेव । स्फुरति दीप्यते । कियत्पूर्यन्तमित्याकांक्षायामाह—कुरङ्गचक्षुषां हरिणलोचनानां । चदुलानि चञ्चलानि लोचनाञ्चलानि कटाक्षवीक्षणानि तैः । कलाप्रायैरिति भावः । यावत् यावत्पर्यन्तमेव । न ताङ्ग्यते न निहन्यते नावलोक्यत इत्यर्थः । तावदेवेति सम्बन्धः । विवेककुशलोऽपि जनः कामिनीकटाक्षवीक्षितः को वा । विवेकनिर्वहणदक्ष इति भावः । यद्यपि । नि 'अञ्जलं स्वंशुकान्तेस्यादि' त्यमरः । तथाऽपि अन्तिमत्व-साम्यादौपचारिकोऽयं निर्देश इति मन्तव्यम् ॥ रथोद्धता ॥

वचसि भवति सङ्गत्यगमृद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकिलापं
कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥   ७१

ब्या—अथैषां दुर्विरक्तत्त्वाभिद्योतकानोदशान्येत् वचनान्याह—ववसीति ॥ श्रुतिमुखराण्यश्रान्तश्रुतिपाठतत्पराणि मुखानि येषां तेषाम् निरन्तरवेदाभ्यसन-व्यसनरसनानां वेदान्तपारगाणामपीर्यर्थः । पण्डितानां विवेकिनां । ववसि केवलं वाञ्छान्न एव । सङ्गत्यागं वधूसंसर्गत्यागं मुद्दिश्य । वार्ता गाथा भवति । नत्वन्तः-करण इति भावः । कुतः । अरुगरत्नप्रनिधिः पद्मरागमणिखचितः काञ्चयेत् कलापो

भूषणं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ नि 'शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागोऽथ मौकिकं' 'कलापो भूषणे बहु' इति चोभयताप्यमरः । कुवलयनयनानामिन्दीवराक्षीणां । जघनं-कटिपुरेभागं विहासुं त्यक्तुं कस्समर्थः? न कोऽपीत्यर्थः ॥ 'प्रायशा ईदृशान्येव दुर्विरक्तानां वचनानीति भावः ॥

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽक्लीकपण्डितो युवतीः ।

यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि चाप्सरसः ॥ ७२

व्या—स इति ॥ सोऽसावक्लीकपण्डितः अनृतभाषी । नि 'अलीकं त्वप्रियेऽनृत' इत्यमरः । परप्रतारको लोकवञ्चकः । कोऽसावित्यत आह—यः अळीक-पण्डितो । युवतीः तरुणीः * 'यूनस्तिरि'ति प्रत्ययः । निन्दति गर्हयति । स इति सम्बन्धः । ननु निःसङ्गत्वाद्युवत्तिनिन्दाकरणे कर्थं प्रतारकत्वमत आह—यस्मात्कारणात्तपसश्चान्द्रायणादेः व्रतोपवासादिरूपस्य वा । फलं स्वर्गः । तत्र स्वर्गेऽपि चाप्सरस उर्धशोप्रभृतयस्तत्रापि तत्सङ्गम एवेत्यर्थः । अतः परप्रतारक इति भावः । नि 'स्त्रियां बहुध्वप्सरसस्सर्वेऽया उर्वशीमुखा' इत्यमरः । 'स्वपरप्रतारक' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । योऽक्लीकपण्डितः पण्डितमानी रहस्यानभिज्ञ इत्यर्थः । युवतीः निन्दति असौ स्वस्य परेषां च प्रतारकः । आत्मवञ्चकः परवञ्चकश्चेत्यर्थः । कुतः । यस्माद्विशेषसमानस्वपरफलवेदनबोधनयोः परिज्ञानाभावादुभयवञ्चक इत्यर्थः ॥ आर्याभेदः ॥

मत्तेभकुम्भदल्लने भुवि सन्ति धीराः

केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।

किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य

कन्दर्पदर्पदल्लने विरला मनुष्याः ॥ ७३

व्या—अथ मन्मथस्यात्यन्तदुर्जयत्वमाह—मत्तेभेति ॥ भुवि भूलोके मत्ते-भानां मत्तमातङ्गानां कुम्भदल्लने कुम्भस्थलविदारणे समर्था इति शेषः । धीराः शूरास्सन्ति । तथा केचित्पुरुषाः प्रचण्डोऽत्यन्तकोपनः यो मृगराजः सिंहस्तस्य वधे हिंसायां । दक्षास्समर्थास्सन्ति । गजघातिभ्योऽप्युत्तमादशूरास्सम्भवन्ती-त्यर्थः । किन्तु बलिनां बलाद्यानां शूराणाम् ज्ञानबलशालिनामिति च गम्यते ।

पुरतोऽग्रे । ब्रवीमि निश्चाङ्कं करमुच्छूल्य सडिण्डिमधोषमुद्धोषयामीत्यर्थः । किमुद्धोषयसीत्यत आह प्रसह्य बलात् भुजबलाद्विबलाच्चेत्यर्थः । कन्दर्पदक्षने मदनमदविदारणे । समर्थाः मनुष्याः । विरला मृग्याः । प्रायशो न सन्ततेत्यर्थः । शम्भुं है तज्ज्ञांश्च विना मदनविजयिनो न सन्त्येवेति शिवभक्ताग्रेसरस्य कवेरिंगूढतराभिसन्धिः ॥

अत्र कन्दर्पदर्पेति सकृद्यज्ञनद्वयावृत्तेः छेकानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारः ॥
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्षमाण एते
यावलीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥ ७४

व्या—अथ च पुनर्वचनवैचिन्नीमेवाह—सदिति ॥ पुरुषः नरः । विद्वानपीति भावः । सन्मार्गे श्रुतिस्मृतिबोधिताचारे । तावत्तावत्पर्यन्तमेवास्ते वर्तते इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां च तावदेव प्रभवति समर्थो भवति नियमन इति शेषः । लज्जां जुगुप्सितकर्माचरणाचेत्सङ्कोचलक्षणां ब्रीडां च । तावदेव । विधत्ते अनुवर्तते । विनयं नम्रत्वं च । तावदेव समालम्बते स्वीकुरते । कियत्पर्यन्तमित्याशङ्कायामाह—भ्रूरेव चापं कार्मुकं तेनाकृष्टाश्च ते मुक्ताश्चेति विशेषणसमासः । एकत्र भ्रूभङ्गपूर्वकमपरत्र चापनमनपूर्वकं च प्रयुक्ता इत्यर्थः । श्रवणपथगताः श्रोत्रमार्गगताः । एकत्र वर्णन्तविष्णेन्तत्वादपरत्र तावत्पर्यन्तमाकर्षणाच्चेति भावः । नीलानि पक्षमाणि लोमान्यन्यन्त्र गहतश्च येषां ते तथोक्ताः । धृतिं मुष्णन्तीति धृतिमुषो धैर्यभेदिन एते प्रसिद्धाः लीलावतीनां । विलासिनीनां । दृष्ट्य एव बाणाः । यावद्यावत्पर्यन्तं । हृदि मानसे वश्वसि । न पतन्ति तावदिति सम्बन्धः । तदनन्तरं सन्मार्गप्रवर्तनादिकं निर्वोद्धुं कस्समर्थ इति भावः । उक्तं च प्रबोधचन्द्रोदये ॥

* | ‘तावद्विवेकविभवस्तावत्सन्मार्गवर्तनं पुंसाम् ॥
निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावज्जेन्द्रिवराक्षीणाम्’ ॥ इति ॥
अत्र द्वितीयाधैर्य समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालङ्कारः ॥ स्वरधरावृत्तम् ॥

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदङ्गनाः ॥

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥

७५

व्या—किं बहुना ब्रह्माऽन्यङ्गनोद्योगप्रत्यूहाचरणे न धीरो भवतीत्याह—
उन्मत्तेति ॥ अङ्गनाः स्थियः । उन्मत्तोऽत्युत्कटोयः प्रेमा अनुरागस्तस्य संरम्भा-
त्सम्भ्रमात् । नि 'संरम्भसम्भ्रमे कोपे' इति विश्वः । यत्कर्म आरभन्ते विहित-
मविहितं वा कर्तुमुच्यञ्जते तदित्यर्थः । तत्र कर्मणि । प्रत्यूहं विघ्नं । नि 'विघ्नोऽन्त-
रायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । आधातुं कर्तुं । ब्रह्माऽपि किमुताऽन्य इति भावः ।
कातरससभयः । असमर्थः । खलिवर्त्यर्थः । अनिवार्यनिश्चयानामनावृतानामङ्ग-
नानां को नाम निवारयितेति भावः ॥ अनुष्टुप् ॥

तावन्महत्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्जूलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥

७६

व्या—तावदिति ॥ महत्वं महानुभावत्वं पाण्डित्यं प्राज्ञत्वम् । कुलीनत्वं
महाकुलप्रसूतत्वं * 'कुलात्मः' इति खप्रत्ययः । विवेकिता कर्तव्याकर्तव्य-
विचारचतुरत्वं च । तावत्तावत्पर्यन्तमेव भवतीनि शेषः । यावत् हतो नीचः
अश्लाभ्यतापादकत्वान्निकृष्टः । पञ्च अरविन्दादय इषत्रो बाणा यस्य सः पञ्चेषुः
मदन स्स एव पावकोऽग्निः । अङ्गेषु । न उवलति नाविर्भवति न सन्तापयतीत्यर्थः ।
तावदिति सम्बन्धः । तदनन्तरं को वा महत्वादिगुणविशिष्ट इति भावः—

'अरविन्दमशोकं च चूर्णं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥'

इत्यमरः ॥

अत्र मदने अग्नित्वरूपणा देकदेशवर्ति रूपकम् ॥

अनुष्टुप् ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽन्यात्तबोधोऽपि बाढं

संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सदूतीनाम् ।

येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती

वामाक्षीणां भवति कुटिला भ्रूलता कुश्चिकेव ॥

७७.

व्या—अस सांसारिकस्य सद्रुतिः दुर्लभेति सहेतुकमाह—शास्त्रज्ञ इति ॥
 शास्त्रज्ञः सकलशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽपि * 'आतोनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।
 तत्रापि प्रगुणितः प्रकर्षेणावृत्तिविषयीकृतः । नयो' नोतिशास्त्रं येन स. तथो-
 क्तोऽपि फलवदर्थावबोधनपर्यन्तं सम्यक्परिशीलितनीतिशास्त्रोऽपीत्यर्थः । प्रगुण-
 शब्दात् * 'तत्करोती' ति ष्यन्तास्त्रकर्मणि क्तः * णा विष्टवद्धात्रे विन्मतो ईरुक्त ।
 नि 'गुणः स्याद्वृत्तिशब्दाख्ये उयेन्द्रियेमुख्यतनुषु' इति वैजयन्ती । तथा बाढं
 दृढ मात्तबोध उत्पन्नज्ञनोऽपि पुमानस्मिन् परिवर्तमाने । संसारे सद्रुतीनां ।
 भाजनं पात्रम् । योग्य इति यावत् । विरलो मृगयो । भवति स्वर्गादिसद्रुतिगामी
 यः कश्चिदेव भवति न मु बहुक्ल इत्यर्थः । कुतः । येन कारणेन । एतस्मिन् संसारे ।
 वामाक्षीणां मनोहरनयनानां * 'बहुवीहौ' इत्यादिना षचिषित्त्वात् डोष् ।
 कुटिळा वक्रांश्रूलतेव श्रूलता श्रूवली । कुञ्जिकेव विष्कम्भविघटनसाधनवक्राग्रायो-
 मयशलाकेव । निरयनगरस्य यमपुरस्य द्वारम् लक्षणया द्वारपिधानवाटविष्कम्भ-
 मित्यर्थः । द्वारशब्देन कवाटस्य तेन च तद्विष्कम्भस्य च लक्षितत्वात् । उद्धाट-
 यन्ती विघ्नयन्ती व्यामोहोत्पादनेन दुर्गतौ प्रवेशयन्तीत्यर्थः । भवति खलु
 विरल इति संबन्धः । छीसङ्किनां कुतस्सद्रुतिरिति भावः ॥ उपमालङ्कारः ॥
 मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

ब्रणी मायाङ्गिनः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षमो जीर्णः पिठरक्कपाला, पितगळः

कुनीमन्वेति श्वा हतमपिच हन्त्येव मदनः ॥

७८

व्या—अथद्वाभ्यां मन्मथस्य चरित्रवैचित्र्यमाह—कृश इति ॥ कृशः पिण्डा-
 लाभादस्त्विचर्माविशिष्टदेहः । काणोऽन्धकः । यद्वा एकाक्षः । खञ्जः पादविकलः ।
 अकार्यकरणेन लगुडप्रदाराज्ञमपाद इत्यर्थः । तथा श्रवणरहितः समूलं भिन्नरूपाः
 पुच्छेन विकलशिष्ठजलाङ्गूलः * 'येनाङ्गविकार' इति समाप्तः । ब्रणी सर्वाङ्ग-
 क्षतिमान् । अतः पूयेन क्लिङ्गः आर्द्धः । कृमीणां वणोत्पन्नापादतुच्छजन्तुनां
 कुलशतैः अनेककृमिपरम्पराभिरित्यर्थः । आवृता व्यासा तनुर्यस्य स तथोक्तः ।
 क्षुधा मुमुक्षया । क्षामः परिक्षीणः * 'क्षायोमः' इति मत्त्वम् । जीर्णः जर्या

शिथिलावयवः । पिठरककपालेन घटमुखवलयेनार्पितगळ आसज्जितकण्ठनाळः । शुनको हि घटमुखे स्वशिरो निक्षिप्य अन्नं भक्षयति ततस्तावतैव परिपुष्टवेनाक्रृष्टमशक्यत्वाद्गुच्छ विघट्नेनाधः कपालापाये तन्मुखकपालेनासज्जितकण्ठो भवतीति प्रसिद्धिः । अत एवंभूत इत्यर्थः ॥ यद्वा चौर्येणान्नादिभक्षणे तद्वण्डनार्थं आङ्ग मध्ये छिद्रं कृत्वा गले आसज्जन्त्यन्ति तस्मादित्थंभूत इत्यर्थः । एवं जुगुप्सितोऽपि । श्वाशुनकः । शुनीं सारमेयीमन्वेत्यनुसरति निधुवनार्थमिति भावः । तथा हि हतं विनष्टमपि च । मदनो हन्त्येव मनोविकारोत्पादनेन पीडयत्येव न तु हतहननमन्यारथमिति विचारयतीत्यर्थः । शठोऽर्थं मदनः कं वा कथंभूतावस्थापन्नं न करोतीति भावः । अत्र एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थः । ‘पाथोऽधनुर्धरो भवत्येव’ इत्युदाहृत्य क्रियागतैवकारस्य तथाभूतार्थकृत्वानुशासनात् ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य परमां सर्वार्थसम्पत्कर्त्तरीं
ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुर्धियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः
केचित्पञ्चशिस्तीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ७९

व्या—स्त्रीमुद्रामिति—सर्वार्थानां सम्पदं करोतीति सर्वार्थसम्पत्करीम् धर्मार्थकामपुरुषार्थसमृद्धिहेतुभूतामित्यर्थः * ‘कृजो हेतुताच्छील्यानुलोग्येष्विति द्यप्रत्ययः । टित्त्रान्डीप् । कुसुमायुधस्य जगज्जैत्रस्य मन्मथस्य । जयिनीम् जयावहामित्यर्थः * ‘जिद्विष्टि’—इत्यादिना इनि प्रत्ययः । स्त्रीमुद्रां स्त्रीरूपचिह्नां । प्रविहाय त्यक्त्वा । ये कुर्धियो दुर्दुर्द्वयः । अत एव मूढा कर्तव्याकर्तव्यविचारशून्याः मिथ्याफलान्वेषिणः अभूतचरत्वादसत्यप्रायमोक्षफलकाङ्गुणस्सन्तः । यान्ति प्रवजन्तीत्यर्थः । ते मूढास्तेन निजमुद्राहासजनितकोपेन । कुसुमेषुणैव । निर्दयतरं दयाहीनं यथा तथा । निहत्य नीचैः कृत्वा । केचिच्चन्नग्रीकृताः दिगम्बरीकृताः । नि ‘नग्नोऽवासादिगम्बरः’ इत्यमरः * अभूततद्वावे चित्रः । * ‘अस्य चौ’ इतिदीर्घः * ‘ऊर्यादिच्चिवडाचश्च’ इति गतिसंज्ञायां । * ‘कुगति प्रादयः’ इति समासः । केचिन्मुण्डिताः परमहंसीकृताः । न तु सौभाग्यसम्पन्नीकृता इत्यर्थः । अतः कुसुमेषुमुद्रारूपाः स्त्रियो न परिहर्तव्या इति भावः । यथालोके राजानस्तीक्षणदण्डा निजान्नोल्लङ्घनापराधिजनान् कांश्चित्सर्वस्वापद्मारेण वस्त्र-

हीनान् कुर्वन्ति कांश्चित्सर्वतोऽ सुण्डितशिरस्कान् । कांश्चिदर्धमुण्डितमुण्डान् ।
कांश्चिजटाधारिणः ॥ कांश्चित्कपालभिक्षुकांश्च कुर्वन्ति तद्वदन्नाप्रि इति इति इति ॥

अत्र वैराग्यकृतनग्न्यादेः कुसुमेषुकृतवोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्घारः । सा च
नूनमित्यादि व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णशना-
स्तेऽपिष्ठीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्टैव मोहं गताः ।
शाल्यन्नं सघृतं पयो दधियुतं ये भुजते मानवा-
स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवे द्विन्ध्यः पूर्वेत्सागरे ॥ ८०

व्या—किं बहुना महर्षयोऽपीनिद्रियनिग्रहसमर्था न जाता इत्युपसंहरति
विश्वामित्रेति ॥ वाताम्बुपर्णन्येवाशनं येषां ते तथोक्ताः शरीरयात्रामात्रोपयोगि-
वायूदकपरिणतपर्णहारा एव न त्विनिद्रियस्तुष्टिकरमृष्टान्नभोजना इत्यर्थः ।
विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रो गाधिनन्दनः । ‘मित्रे चर्षौ’
इति दीर्घः । पराशरो व्यासपिता तौ प्रभृती येषां ते तथोक्ताः । प्रभृतिशब्देन
शाण्डिल्यादयोऽपि सङ्घगृह्यन्ते । ये महर्षयस्सन्तीति शेषः । तेऽपि । सुललित-
मतिसुन्दरम् । ति ‘ललितं त्रिषु सुन्दरम्’ इति शब्दार्गवे । छीणां मेनका रम्भा
सत्यवती धान्यमालिन्यादियोषितां । मुखपङ्कजं । दृष्टैवावलोक्यैव । मोहं गताः
तत्परतन्वा जाताः । नत्विनिद्रियनिग्रहसमर्था इत्यर्थः । किंतु ये । मानवास्साधा-
रणमर्याः । सवृतमाजयप्लुतं । तदपि पयसा क्षीरेण दम्भा च युतं मिश्रितं शाल्यन्नं
कलमाख्यवीद्यन्नम् । अत्यन्तवीर्यवृद्धिकरं मृष्टान्नमित्यर्थः । भुजते अभ्यवहरन्ति
* ‘भुजोऽनवने’ इत्यात्मनेपदम् । तेषां मानवानामिनिद्रियनिग्रहइनिद्रियनियम-
स्सम्बवेद्यदि । तदा विन्ध्यः पर्वतः । सागरे । पूर्वेत् उन्मज्जेत् । न तु कदाचिदपि
विन्ध्यः पूर्वति ग्रावपूर्वनस्याश्रुतचरत्वात् । तथाच विन्ध्यपूर्वनस्य यथा असन्भा-
वितत्वं तथा इनिद्रियनिग्रहस्यापीत्यर्थः । वाताच्यशनानां ऋषीणामेवैतादशावस्थाप-
क्षत्वम् । किमुत मृष्टान्नभोजिनां मानवानामिति भावः ॥

अत्रेनिद्रियाणां निग्रहसम्बन्धेऽपि विन्ध्यपूर्वनदृष्टान्तेनासम्बन्धोक्तेसम्बन्धे-
ऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इति शृङ्गारशतके दुर्विरक्तपद्धति स्सम्पूर्णा ॥

॥ ऋतुवर्णनम् ॥

८१

परिमळभृतो वाताः शाखा नवाङ्गरकोटयो
मधुरविवुरोत्कण्ठाभाजः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।
विरळविरळस्वेदोद्भारा वधूवदनेन्दवः
प्रसरति मधौ धात्रयां जातो न कस्य गुणोदयः ॥

व्या—प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतश्छङ्गरोपयोगितया ऋतुवर्णनं प्रारीप्तु-
स्तदादौ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहाराद्वसन्तं वर्णयति परिमळेत्यादिभिः षड्भिः
परिमळे इति ॥ वाताः उपवनपवनाः । परिमळं बिभ्रतीति—परिमळेभृतोविविध-
कुसुमसमर्दजनितगन्धविशेषबन्धुराः जाता इति शेषः । नि ‘विमर्देत्थे परि-
मळो गन्धे जनमनोहरे’ इत्यमरः । शाखाः रसालादितस्तकन्धाः । नवाङ्गरणि
नूतनकिसलयानि कोटिष्वग्रेषु यासां तास्तथोक्ताः । पल्लविता जाता इत्यर्थः ।
पिकपक्षिणां पिकाख्यपक्षिविशेषाणां । प्रियाः कोकिलाङ्गना इत्यर्थः । नि ।
‘कोकिलः पिक इत्यपी’ त्यमरः । मधुरा सहकाराङ्गरकषायास्वादलाभात्सगुणा
विधुरा काककृतोपद्रववशाङ्गुणा च कषेति यावत् । या उत्कण्ठा कूजितौत्सुकर्यं
तां भजन्तीति तथोक्ता जाता । ‘भजोण्वः’ इति ष्वप्रत्ययः । नि ‘विधुरस्या-
स्कृष्टविश्छिष्टयोरपि’ इति विश्वः । वधूनां वदनेन्दवो वक्त्रचन्द्रा विरळविरळाः
श्रीष्मातिरेकाभावान्मन्दप्रकाराः ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति साहश्यार्थे द्विभाविः ।
स्वेदोद्भारः श्रमजलनिष्यन्दो येषां ते तथोक्ता जाताः । अलोद्भारशब्दस्य गौण-
वृत्तिसमाश्रयणान्नग्राम्यकक्षयामन्यपतितत्वमित्युक्तं प्राक् । तथाहि । धात्र्यां भुवि ।
मधौ वसन्ते । प्रसरति व्याप्रियमाणे सति कस्य वस्तुनो गुणोदयो गुणौत्कर्षो
न जातः । सर्वस्यापि जायत एवेत्यर्थः * ‘गत्यर्थकर्मक’ इत्यादिना वर्तमाने-
कर्तरिक्त प्रत्ययः * ‘मतिबुद्धि पूजार्थेभ्यश्च’ इति घकारात् वर्तमानता । नि ।
‘अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये वसन्ते चैत्रे च’ इति विश्वप्रकाशः ॥ द्वरिणीवृत्तम् ॥

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला

कलरवैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहिणः प्रहिणस्ति शरीरिणो

विपदि हन्त सुधाऽपि विषायते ॥

८२

व्या—मधुरिति ॥ अयं पूर्वोक्तो मधुर्वसन्तः । सकलचराचरोह्लासकंर इति भावः । मधुरैः श्राव्यैस्सन्तापहरैर्वा । ‘शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्’ इति लक्षणात् । कोकिलानां पिकसुन्दरीणां कलरवैरव्यक्तमनोऽहरैः स्वरविशेषैः । नि ‘काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुद्रे । कलः’ इत्यमरः । कोकिलेत्यत्र जातिग्रहणेऽपि ‘कोकिला जातावपि’ इति न ढीष् । तथा मलयस्य वायुभिः श्रीखण्डशैलानिलैश्च अत्यन्तसुखावहैरपीति भावः । विरहिणः शरीरिणः वियोगिजनान् । प्रहिणस्ति विनाशयति । तथाहि । विपदि आपत्काले सुधा अमृतमपि विषायते विषमिवाचरति तद्वप्राणप्रयाणकारी भवतोत्यर्थः * ‘उपमानादाचारे’ इति क्यच्,* ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घः । हन्तेति विषादे । नि । ‘हन्त हर्षेऽनुकर्पायां वाक्यारभविषादयोः’ इत्यमरः ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स च विषायते इत्यत्तपमया अङ्गेन सङ्कीर्तयते ॥ अनुप्राप्तशब्दः ॥ द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥

आवासः किलकिञ्चिंतस्य दयिताः पार्श्वे विलासालसाः

कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मरो लतामण्टपः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैः मुग्धाः सितांशोः कराः

केषांचित्सुखयन्त्यवेहि हृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥

८३

व्या—विरहिणामेव कृच्छ्रं । नत्वन्येषामित्याह—आवास इति ॥ पार्श्वे परिसरे किलकिञ्चितस्य ‘रोषाश्रुहर्षभीत्यादेस्सङ्करः किलकिञ्चितम्’ इत्युक्तलक्षण शृङ्गारचेष्टाविशेषस्यावासो निवासभूतः । अत्राधारमात्रविवक्षयैकवचनग्रहणमिति विवेकः । तथा विलासालसाः लोलामन्थराः । कटाक्षभुजाक्षेपादिविधिविभ्रमाचरणतत्परा इत्यर्थः । एतेनैतासां स्वरमन्दीकृतव्रीडत्वात्यागलम्यं सूच्यते । दयिताः प्रियतमाश्रि । कर्णे कर्णयोरित्यर्थः * ‘स्तनादोनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण’ इति वामनसूत्रे प्रायग्रहणादेकवचनप्रयोगः । कोकिलकामिनीनां कलरवः अव्यक्तमधुरस्वरश्च रमेः ईषद्विकसितकुसुम इत्यर्थः । अत्र कुसुमधर्मः कुसुमिर्ते

उपचर्यते * 'ष्मिद्व ईषद्वसने' इति धातोः * 'नमि कम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः । लतामण्टपो लंतागृहं च । कतिपयैः कैश्चिदेव अन्यथा रसाभासात् । सत्कविभिस्सरसविचित्रास्प्रबन्धप्रणयनचतुरतरकवीश्वरैः समं । गीष्ठीप्रसङ्गश्च । मुख्या मनोहरा स्तितांशोः कराश्रन्द्रकिरणाश्च । विचित्रा नानाविधाः । स्त्रजः पुष्पमालिकाश्च । अत्र अस्मिन् । चैत्रे वसन्ते । केषां चित् अन्येषामेवेत्यर्थः । हृदयं सुखयन्ति रञ्जयन्ति न सर्वेषामित्यर्थः । ईदृक्सौभाग्यसम्पन्नानां विरक्तवादिति भावः ॥

अत्र स्खलेकपोतन्यायाद्यितादिबहुकारणानां हृदयरञ्जनरूपैककार्यसाधनसमुद्घोगकथनाद्वितीयस्समुच्चयाऽलङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन ॥

'स्खले कपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने ।'

कारणानां समुद्घोगस्सद्वितीय स्समुच्चयः ॥' इति ॥

शार्दूलविक्रीदितम् ॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलांमातन्वती मञ्जरी

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।

अल्पास्ते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटच्चरा

वान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ ८४

व्या—पान्थस्त्रीति—अधुनेदानीम् वसन्तसमय इत्यर्थः । पान्थस्त्रीणां ग्रोषितभर्तृकाणां । विरहानलस्य वियोगाप्नेः । आहुतिकलां आहुतिकृलां तत्साम्यमित्यर्थः । 'कलाशिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वैजयन्ती । आतन्वती आदधाना तद्रुद्धीपिकेत्यर्थः । तनोतेऽशतरि * 'उगितश्च' ति छीप् । माकन्देषु रसालविशेषेषु विद्यमानेति शेषः । मञ्जरी । पुष्पमञ्जरी । पिकाङ्गनाभिः कोकिलाभिः । सोत्कण्ठमालोक्यते सानन्दमुद्घोक्यते इष्टत्वादिति भावः । तथा पाटला फलेस्त्रास्यवृक्षविशेषः । नि । 'पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहे' ल्यमरः * 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुपि * युक्तवद्यक्तिवचने भवतः । नवपाटलापरिमलप्राग्भारस्य नूतनपाटली कुसुमगन्धसम्पत्तेः । पाटच्चरा मलिम्लुच्चाः तद्रन्धापहारिण इत्यर्थः । तथा क्लान्तिवितानस्य क्लान्तिसमूहस्य तानवं तनुत्वं कुर्वन्तीति क्लान्तिवितानतानवकृतः * करोतेः किवप् । अल्पा मन्दाः ।

ते प्रसिद्धाइशैत्यमान्यसौरभ्ययुक्ताः । श्रीखण्डशैलानिला मलयमाहृताः वान्ति
प्रसरन्ति * ‘वागतिगन्धनयोः’ इति धातोर्लद् । एतेन विरहिणां दुरन्तदुः-
खजनकत्वं संयुक्तानां परमानन्दकत्वं चास्योक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

वियोगाभिरित्यत्र रूपकम् । आहुतिकलामित्यत्रोपमया सापेक्षितत्वा-
त्सङ्कीर्णं सच्छाब्देनानुप्रासेन सङ्कीर्णते ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।

भवति न यावत्तन्दनतरुसुरभिर्मलयपवमानः ॥

८५

व्या—प्रथित इति ॥ प्रथितः प्रसिद्धः दृढतर इति यावत् ॥ मानः प्रियतम-
स्यान्यस्त्रीसङ्गित्वजनितेष्यकृतेकोपः ।

‘स्त्रीणामीष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वानुमिते दृष्टे’ । इति दशमूलपके ।

प्रणयवतीनां प्रियतमानां । हृदि । तावत्तावत्पर्यन्तं । पदं स्थानं । आतनोतु
करोतु तिष्ठत्वित्यर्थः * सम्भावनायां लोदू । नि ‘पदं व्यवसितत्राणस्यान
लक्ष्माङ्गिवस्तुषु’ इत्यमरः । कियत्पर्यन्तमित्यत आह-चन्दनतरुसुरभिः श्रीखण्डदु-
मपरिशोलनसुगन्धिनः । नि ‘सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्याच्यलिङ्गवत्’
इति विश्वः । मलयपवमानो मलयमाहृतः । यावत्पर्यन्तं । न भवति न प्रसरति ।
तावदिति सम्बन्धः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानात्प्रसरणार्थत्वं भुवो द्रष्टव्यम् ।
नि ‘थावत्तावत्त्वं साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः । अस्यात्यन्तोहीपकत्वा-
न्मानिन्योऽतिदृढमपि निजमानं विहाय प्रियतमपरतन्त्राः स्वयमेव भवन्तीत्यर्थः ॥
आर्याभेद ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥

८६

व्या—सहकारेति—सहकारकुसुमानां रसालविशेषप्रसूनानाम् नि ॥ ‘आम्र-
श्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभं’ इत्यमरः । ये केसरनिकराः किञ्चल्कपुञ्जाः
तेषां ये भरास्समृद्धयः । तेषामामोदेन परिमळविशेषेण मूर्छिता व्याप्ता दिगन्ता
युज्ञन् तस्मिन् । मधुरेण माधुर्यगुणपुक्तेन मधुना मकरन्देन । वितुरा विह्वङ्ग

उन्मत्ताद्वित यावत् । मधुपा भृङ्ग यस्मि त् तस्मिन्नित्थ पस्योक्त मुदीपक्तवमित्यर्थः
मधो वसन्ते । कस्य जनस्य स्थिरो वा पुरुषस्य वेत्यर्थः । उत्कण्ठा सम्भोगौत्सुक्यं ।
न भवेत्प्रयोगेत अतस्सर्वस्यापि उत्पद्यत एवेत्यर्थः । अतो मानस्यागो युज्यत
इति भावः ॥ अनुपासः शब्दालङ्कारः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

अच्छाच्छ चन्दनरसार्दतरा मृगाक्ष्यो

धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।

मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्टं

ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥

व्या—अथ त्रिभिर्ग्रीष्मं वर्णयति—भच्छाच्छेति ॥ अच्छाच्छोऽतिस्वच्छो
श्रश्चन्दनरसः पादीरद्रवः । नि ‘गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । तेन आर्दतरा
अत्यन्ताद्राससन्तापशान्त्यर्थं सान्द्रचन्दनपङ्कचर्चिताङ्गा इत्यर्थः । मृगाक्षयः ।
तरुण्यश्च । धारागृहाणि जलयन्त्रवेऽमानि । कुसुमानि मल्लिकादीनि । कौमुदी
चन्द्रिका च । सुमनसो जायासप्तमवन्धो ग्रीष्मकालेऽतिविकाससम्भवाव् ।
तत्कुसुमपरिशोलनेजनितामोदभरित इत्यर्थः । नि ‘सुमनामालतीजातिः’
इत्यमरः । मन्दो मरुत् मन्थरगन्धवाहश्च । शुचि शुञ्चं सुधालेपेनेति भावः ।
हर्म्यपृष्टं सौधोपरिप्रदेशश्चेति ग्रीष्मे ऋतौ मदं हर्षव्यतिकरं । मदनं च । विवर्ध-
यन्ति उद्दीपयन्ति ॥

अत्रापि द्वितीयस्समुच्चयालङ्कार उच्चेयः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

स्त्रजो हृद्यामोदा ध्यजनपवन श्रन्दकिरणः

परागः कासारो मलयजरजः शीघ्रु विशदम् ।

शुचिः सौधोत्सङ्घः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो

निदाघार्तवित्सुखमुपलभन्ते सुकृतिनः ॥

व्या—स्त्रज इति ॥ हृद्यामोदा मनोहरगन्धाः । स्त्रजः पुष्पमालिकाश्च ।
ध्यजनपवनस्ताळवृन्तसमीरणश्च । नि ‘ध्यजनं ताळवृन्तकमि’ त्यमरः । चन्द्र-
किरणाश्च । परागस्सुमनोरजश्च । कासारः क्रोडासरश्च । परागस्सुमनोरजश्च ।

कासारः क्रीडासरश्च । मलयजरजश्चनक्षोदश्च । विशदं निर्भलम् । शेरते अनेनेति शोघु मध्यं च * क्रीडोघुक् । इत्यैणादिको धुवप्रत्ययः । शुचिश्चशुभ्रः । विहारयोग्य इत्यर्थः । सौधोऽसङ्गः । प्रासादोपरिप्रदेशश्च । प्रतनु पवनं सूक्ष्माम्बरं पङ्कजदशः पञ्चपलाशलोचनाश्चेत्येतत्सर्वं भोगसाधनम् * ‘नपुंसकम्’ इत्यादिना नपुंसकैवशेषः । निदाघतौं ग्रीष्मतौं * ‘आहुणः’ विलसति विजृम्भमाणे सति सुकृतिनः पुण्यशालिनः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । कथमसुकृतिनामीद्वभोगसाधनलाभ इति भावः ॥ शिखरिणी ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरत्निः शशधरः

प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ।

सजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने

करोत्यन्तः क्षोभं न तु विषयसंसर्गं विमुखे ॥ ८९

व्या—सुधेति ॥ सुधया लेपनद्रव्येण शुभ्रम् । यद्वा सुधा अमृतं तद्वच्छुभ्रम् । सुधा स्यालैपनद्रव्येऽमृते च’ इति विश्वः । अतिसुरभि अत्यन्तसुगन्धिः । रागिणि विषयासक्ते । विषयसंसर्गं विमुखे विरक्ते विरक्तस्य तेषामकिञ्चित्करत्वादिति भावः । निगदितव्याख्यानमन्यत् ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

तरुणी वेषोदीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृद् तनुते कस्य न हर्षम् ॥ ९०

व्या—अथ वर्षासमयवर्णनमारभते—तरुणीति ॥ उद्दीपित उत्पादितः । कामो मन्मथः सुरताऽभिलाषो वा यथा सा तथोक्ता । विकसन्ति विकस्वराणि यानि जातिपुष्पाणि तैद्वशोभनो गन्धो यस्याससा तथोक्ता एकत्र जातीकुसुमविकाससम्भवात् अन्यत्र तत्कुसुमालंकृतत्वाच्चेति भावः * ‘गन्धस्ये दुत्पूति सुसुरभिभ्यः’ । इति गन्धशब्दस्य इकाराऽन्तादेशः । यद्यपि ‘गन्धशब्दस्येत्येतदेकान्तग्रहणम्’ इत्युक्तम् तथाऽपि कवीनां निरङ्गुशत्वात्पर्यनुयोगः । उद्भवतः उत्तङ्गः । पीनः पीवरश्च पथोधरभारोऽम्भोधरबृन्दं च अन्यत्र स्तनभरश्च यस्याः सां तथोक्ता । नि ‘स्तनाम्भोदौ पथोधरौ’ । इति वैजयन्ती । अत एव तरुण्या वेष

हृव वेषो यस्याः सा कामिनीव मोहनकारिणोत्तर्थः । प्रावृद्ध वर्षाः कस्य पुंसो
हर्ष सम्भोगौत्सुक्यं । न तनुते । सर्वस्यापि तनुत एवेत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितेय-
मुपमा ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो
नवकुटजकद्व्यामोदिनो गन्धवाहाः ।
शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः
सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥

व्या—वियदिति ॥ उपचिताः परिचिता मेघा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । घनाघन-
सञ्चारवदित्यर्थः । वियत् आकाशं च । कन्दलानि अङ्गुराणि धासां सन्तीति कन्द-
लिन्यो । भूमयो भूप्रदेशाश्र । नवो नूननः । कुटजानां गिरिमल्लिकानां कदव्यानां
नीपकुसुमानां च आमोदो गन्धविशेष एषामस्तीति तथोक्ता गन्धवाहाः उद्यान-
पवनाश्र । नि ‘कुटजो गिरिमल्लिका’ इत्यमरः । के मूर्ध्नि कायन्ति ज्वनयन्ति
कैका मयूरवाण्यः । नि ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमरः । शिखिकुलानां मयूर-
निकराणां याः कलकेकारावा अव्यक्तमयुरकेकास्वरास्तैरम्या मनोहरा । वनान्ताश्र
कैलीवनमध्यप्रदेशाश्र । सुखिनं दुःखिनं वा । सर्वम् अशेषं जनम् । उत्कण्ठ-
थन्ति सम्भोगौत्सुक्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । उद्दीपकत्वादिति भाव । उत्कण्ठा-
शब्दात् * ‘तत्करोति’ इति ष्यन्ताल्लट ॥ मालिनी ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवक्ला दृष्टिं पथिकः क पातयति ॥

व्या—उपरीति ॥ उपरि उपरिष्टाद्वनं सान्द्रं घनपटलं मेघबृन्दम् । वर्तत
इति शेषः । नि ‘घनाः कठिनसञ्चातमेघकाठिन्यमुहराः’ इति वैजयन्ती । तिर्यग्-
दिक्षु इत्यर्थः । मह्यामतिशयेन रमन्त इति मयूराः * पृष्ठोदरादित्वासाधुः ।
नर्तिता नृत्यन्तः स्वार्थे णिचि * ‘गत्यर्थक्रमक्र-’ इत्यादिना वर्तमाने कर्तरिकः *
‘मतिबुद्धी इति वर्तमानता । यद्वा नर्तिता मेघबृन्देन नाटिताः । मेघोदये तेषां
उल्लासवशेन नाट्यसम्भवात् तथा भूता मयूरा येषु ते तथोक्ता गिरयोऽपि ।
वर्तन्त इति शेषः । क्षितिरपि भूमिरपि । कन्दलैर्नानाविधाङ्गुरैर्धवला स्वच्छा ।

अतः पन्थानं गच्छतीति पथिकः पान्थः * 'पथष्वन्' इति ष्वन्प्रत्ययः । दृष्टिं
कुञ्च पातयति प्रसारयति । न कुन्त्रापीत्यर्थः । सर्वत्राप्युद्दीपनसम्भवादिति
भावः । महत्कष्टमत्र विरहिणामिति परमार्थः ॥ आर्योभेदः ॥

इतो विद्युद्धली विलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्दन्धः प्रोद्यजलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकीक्रीडाकलकलरवैः पक्षमलदृशां

कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः सम्भृतरसाः ॥ ९३

ब्या—इत इति ॥ हृतोऽस्मिन्प्रदेशे । विद्युद्धलीनां तडिलतानां विलसितं
स्फुरणम् । भवतीति शेषः । इतः प्रदेशे केतकितरोः केतक्यास्यवृक्षस्य तत्कुसु-
मस्येत्यर्थः * 'डंयापोः संज्ञाच्छन्दसो र्बहुलम्' इति हस्तः । कालिदास इति-
वद् । स्फुरन्व्याप्नुवानो । गन्धश्च वर्तत इति शेषः । इतः प्रोद्यत्प्रवृद्धं । जलद-
निनदस्य मैघगर्जितस्य र्फूर्जितं आरबं च । भवतीति शेषः । इतश्च केकिनां
शिखावलानां क्रीडासु केलिषु यः कलकलरवः कोलाहलध्वनिः । नि 'शिखावलः
शिखी केकी 'कोलाहलः कलकलः' । इति चामरः । यद्वा कलकलरवः
अत्यन्ताव्यक्तमधुरप्रकारस्वनश्च । समुज्जृम्भत इति शेषः । पक्षमान्यासां सन्तीति
पक्षमलाः । सिध्मादित्वा छुच्च्रत्ययः । तथाभूता हशो यासां तासां पारिष्ठृवलोच-
नानाम् । एते प्रसिद्धाः । सम्भृतरसाः सम्पूर्णशृङ्गाराः, उद्दीपका इत्यर्थः ।
विरहदिवसा वियुक्तवासराः । कथं यास्यन्ति अतिक्रमिष्यन्ति न कथम्भिदपीत्यर्थः ।
दुरन्तत्वाद्विनमेकं युगं भविष्यतीति भावः ॥ शिखरिणी वृत्तम् ॥

असूचीसंचारे तमसि नभसि प्रौढजलद-

ध्वनिप्राङ्मन्ये पतति पृष्ठतानां च निचये ।

इदं सौदामन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरसुदृशाम् ॥ ९४

ब्या—असूचीति ॥ तमसि अन्धकारे । न विद्यते सूचीसञ्चारो यस्मिन्
स्तस्मिन्सुच्यग्रसान्नस्याप्यनवकाशप्रदे गाढतमे सतीति यावत् । तथा । नभसि

अन्तरिक्षे च प्रौढः प्रगल्भः । गम्भीर इति यावत् । यो जलदध्वनिर्भेदगर्जितं तेन
प्राज्ञः वाचाल मात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमन्ये बहुलतर मेघ निर्ढादवति
सतीत्यर्थः * ‘आत्ममाने खश्च’ इति खशि मुमागभः । तथा पृष्ठतानां बिन्दूनां
च निचये सन्दोहे पतति सति । नि । पृष्ठन्ति बिन्दुपृष्ठतौ । इत्यमरः ।
कनककमनीयं कनकनिकषणरेखासुन्दरमिदं प्रवर्तमानं सौदामन्याविष्युतः । नि ।
‘तडित्सौदामनी विष्युत’ इत्यमरः । विलसितं स्फुरणं (कर्तुं) खैरसुदशां
धभिसारिकाणां । पथि प्रियगृह मार्गे । मुदं मार्गप्रदर्शकत्वात्सन्तोषं । म्लानि
आत्मप्रकाशनहेतुत्वात् म्लानि च * ‘रैम्लैहर्षक्षये’ इत्यसाद्वातोः ‘वीज्याज्वरिभ्यो
निः’ इत्यौणादिको निप्रत्ययः । प्रथयति प्रकटयति करोतीत्यर्थः । ‘कान्ताभिसरणो
द्युक्ता स्मरार्ता साभिसारिका’ इति लक्षणात् । कान्तमुद्दिश्य निगृहमभिसरण-
शीलानां श्वीणामुपोगानुपयोगाभ्यां हर्षहर्षहेतुत्वादिति भावः । नि ।
‘कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभि सारिका’ इत्यमरः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिरशक्यते
शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदशा गाढं समालिङ्गयते ।
जाताः शीकरशीतलाश्च मरुतो रत्यन्तखेदच्छिदो
धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥ ९५

व्या—आसारेणेति—प्रियतमैर्वल्लभैरासरेण धारासंपातेन हेतुना । नि ।
‘धारा सम्पात आसारः’ । इत्यमरः । हर्म्यतः प्रासादात् ‘धामतः’ इति पाठे
गृहात् उभयन्नापि * पञ्चरथास्तसिल् ‘अपपरिबहिरि’ त्यादिना समासविधान-
ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । बहिर्यातुं । न शब्दयते न समर्थते ‘शकूशक्तौ’
भावे ‘लद शकधृष’ इत्यादिना तुमन् प्रत्ययः । तथा आयतदशा दीर्घदशा तरुण्या ।
शीतेन यदुत्कम्पो गात्रवेपथुत्सञ्जिमित्तम् । तञ्जिवारणार्थमित्यर्थः । गाढमतिहृदं ।
समालिङ्गयते परिरभ्यते पूर्ववल्लद । तथा । शीकरैरम्बुक्णैः । शीतलाः शिशिराः । नि ।
‘शीकरोऽम्बुक्णः स्मृतः’ इत्यमरः । रत्यन्ते सुरतावसाने यः खेदः श्रमस्तं छिन्द-
न्तीति तथौक्ताः । सुरतसंरभजनितश्रमापहारिण इत्यर्थः । ‘श्रमः खेदोऽथ
रत्यादे जातः श्वेदातिभूमिकृत्’ इति लक्षणात् । मरुतश्च । जाता यसृताः । अतः ।
धन्यानां पुण्यशालिनां । प्रियासङ्गमे प्रियासम्भोगे सति दुर्दिनमपि

मेघच्छब्दिनं च । नि 'मेघच्छब्देऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमरः । सुदिनतां सुदिवसत्वं
थाति अन्येषां तु तदेव भवतीत्यर्थः । बतेति विस्मये । नि 'बत खेदानुकम्पा-
मन्त्रण सन्तोषविस्मये' इत्यभिधानात् ॥

अत्र दुर्दिन मपि सुदिनतां यातीति स्फुरतो विरोधस्योक्तसमाधाना द्विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्थयते' इति लक्षणात् ॥
शार्दूलविकीर्णिदितम् ॥

अर्धं सुप्त्वा निशायाः सरभससुरतायासखिनश्लथाङ्गः
प्रोद्भूतासद्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ।
सम्भोगङ्गान्तकान्ताशिथिलभुजलतावर्जितं कर्करीतो
ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं पिबति न सलिलं शारदं मन्दपुण्यः ॥ ९६

या—अर्थैकेन शारदं वर्णयति—अर्धमिति ॥ निशायाः रात्रेः अर्धम् यामद्वय-
मित्यर्थः । नि 'पुंस्यधर्मेऽर्धं समेऽशक' हत्यमरः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
सुप्त्वा निद्रया यामद्वयं गमयित्वेत्यर्थः । ततः मध्ये इति शेषः । सरभसं सोद्रेगं
यत्सुरतमाम्यन्तरसम्भोगः । तेन य आयासः । ध्रम स्तेन सज्जानि परिखिज्ञानि
अतएव शुथानि शिथिलानि अङ्गान्यवयवा यस्य तथोक्तः—

'मध्यं नक्तमुदाहृतं शारदि च प्रत्यूषकालो हिमे' ॥
इति भोगवचनादर्धरात्रकृतसुरतपरिश्वान्त इत्यर्थः । एतेनैतस्य नायकस्य काम-
तन्त्रकुशलत्वं नायिकायाः शङ्खिनीत्वं च सूक्ष्यते । तृतीययामस्य तत्सुरतयोरयकाल-
त्वात् । तदुक्तं रतिरहस्ये—

'रमयति च तृतीये शङ्खिनीं मार्द्दभावां
रमयति रमणीयां पश्चिनीं तुर्ययामे' ॥ इति ॥
अन्यदाऽप्युक्तम् ॥

'कुसुमितवनमध्ये कूचिमारस्तृतीये ।
तिमिरनिविडयामे शङ्खिनीं संलभेत' ॥ इति ॥
अत एव प्रोद्भूता प्रकर्षेणोऽपञ्चा अत एवासद्या स्वतः शमयितुमशक्या तृष्णा
पिपासा यस्य स तथोक्तः । तथा । मधुना सम्भोगप्राक्कालीनमध्यपानेन यो मदो

मोहस्तेन निरतः परवशाद्यर्थः । ‘मदिरादिकृतो मोहो हर्षव्यतिकरो मद’ इति लक्षणात् । विविक्ते विजने । नि ‘विविक्तो पूतविजनावि’ त्यमरः । अन्यथा विस्तम्भविहाराननुभवादिति भावः । हृष्यपृष्टे प्रासादोपरिप्रदेशो । कर्करीतः गल-नितकाख्यसच्छिद्द्रकुण्डिकायाः * पञ्चम्यास्तसिः । नि ‘कर्कर्याङ्गुर्गलनितके’ त्यमरः । सम्भोगकृन्तायास्तुरतायासपरिश्रान्तायाः । कान्तायास्त्वप्रियतमायाः । शिथिलया निरसहायया भुजलतया आवर्जितं धाराकारेण दत्तमिति स्वादाति-शयोक्तिः । शारदं शारत्कालसम्बन्ध सलिलं हंसोदकमित्यर्थः । ज्योत्स्नया चन्द्र-क्या अभिज्ञा मिळिता अतएवाच्छाधारा यस्मिन् कर्मणि तथ्यथा तथा । भन्दपुण्यो भाग्यहीनो न पिबति भाग्यसम्पन्नस्तु पिबतोत्यर्थः । हंसोदकलक्षण-मुक्तं द्रव्यरत्नमालायाम् ॥

‘वह्नितस्महिमांशुरश्मिभि इशीत मम्बु शशिरश्मिभिर्निशि ।

एवमेव तदहर्निशं स्थितं तच्च हंसजलनामकं स्मृतम्’ ॥
इति एतत्पानेन गुणसम्पत्तिरपि तत्रौवोक्ता ।

‘प्रसादकं त्रिदोषप्तं हृष्यं लघु च शीतलं ।

वृष्यं मनोहरं स्वादु विषप्तं कान्तिकृत्परम्’ ॥ इति ॥

शारद्येतत्पाने नियमश्चाप्युक्तोऽन्यत्र—

कर्पूरागरुजं (?) सिताद्यभिरसै हंसोदकं वासितं ।

सौधं चातिमनोहरं शिशिरतो मुग्धाङ्गनालिङ्गनम् । स्वरधारावृत्तम् ॥

हेमन्ते दधिदुर्घसर्पिरशना मञ्जिष्ठवासेभृतः

काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः छिन्ना विचित्रैरुतैः ।

वृत्तोरुस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे

ताम्बूलीदलपूरगपूरितमुख्या धन्याः सुखं शेरते ॥

९७

ज्या—अथ द्वाभ्यां हेमन्तं वर्णयति—हेमन्त इति ॥ हेमन्ते हेमन्तकृतौ । दधि प्रसिद्धं दुर्घसर्पिषी क्षीरघृते तान्यशनं येषां ते तथोक्ता । ननु दुर्घाज्यादोनां शैत्यावसादकर्वेन सेवनं भवतु दधिसेवनस्य तदतिरेकरत्वात्तसेवनं कथं

युक्तमिति चेन्न तस्याप्यायुष्कामस्य हेमन्ते सेवनोपयोगात् । तदुक्तं चारुचर्याया-
मृतुचर्याप्रस्तावे सर्वज्ञभोजराजेन—

‘त्रिषु च दधि निषेद्यं ग्रीष्मकाले वसन्ते
शरदि च परिवर्ज्यं वाञ्छता दीर्घमायुः ।
यदि खलु परिवाञ्छा सेव्यतां सर्वकालं
सहगुडमधुपात्रे शर्करामुद्दयूषैः’ ॥

मञ्जिष्ठया रञ्जकद्रव्येण रक्तानि माञ्जिष्ठानि वासांसि सुरक्तवसनानि बिभ्रतोति
तथोक्ताः * ‘तेन रक्तं रागादि’ ल्यणप्रत्ययः । यद्यपि—

‘निर्वातं भवनं सुरक्तवसनं वह्नेः परं सेवनम्’ । इति ॥ वसन्तसमययो-
ग्यस्वेन सुरक्तवसनधारणमभिहितं । तथाऽपि मतान्तरे एव मुक्तमिति न विरोधः ॥
काश्मीरद्रव्येण कुङ्कुमपङ्केन सान्द्रं यथा तथा । दिग्धानि रूषितानि । वपुषि
येषां ते तथोक्ताः । विचित्रैः बाह्याभ्यन्तरनिरूपणेन नानाविधैः रत्नैः । छिक्काः
श्रान्ताः । वृत्तौ वर्तुलौ ऊरु पीनौ च स्तनौ यासां तास्तथोक्ता याः कामिन्यस्ता
एव जनस्तेन कृताश्लेषाः विहितपरिरम्भाः । तदुक्तं—

कस्तूर्याऽगरुकुङ्कुमैरतिकृतं पानं तदाकस्थितं
शीतं नैव विदीर्घंते प्रियतमैरालिङ्गनं कम्बलम् ॥’ इति ॥

तथा ताम्बूलीदक्षैर्नार्गवलीदक्षैः । पूर्गैः कमुकैश्च पूरितानि मुखानि वक्त्रान्तरा-
लानि येषां ते तथोक्तास्ताम्बूलचर्वणरताः । तत्परा इत्यर्थः । नि ‘घोणटातु पूर्गः
क्रमुक’ इत्यमरः । इत्थंभूता धन्याः सुकृतिनः । गृहाभ्यन्तरे मन्दिरान्तराळे सुखं
यथा तथा । शोरते स्वपन्ति * ‘शीडोरुडि’ति रुडागमः । ताम्बूलस्य मानसोल्ला-
सादिबहुगुणहेतुत्वात्तचर्वणोक्तिः । तदुक्तं चारुचर्यायां—

“मनसो हृष्णं श्रेष्ठं रत्तिदं मदकारणम् ।
मुखरोगहरं हृद्यं दोपनं वस्तिशोधनं ।
मुखशोधि कृमिहरं ताम्बूलं श्रीकरंपरम् ॥” इति ॥

तत्कालानुग्रुणोपचारत्वेन च वीर्यवृद्धिकरत्वेन च प्रथमं दधिक्षोराज्यप्राज्यमृष्टाङ्गं
भुक्त्वाऽनन्तरं कुङ्कुमकस्तूर्यादि मिश्रितचन्दनलेपनपूर्वकं विविधसुरतंसंरम्भ-
सम्भोगपरिश्रान्ताः कान्तासमालिङ्गितगात्राश्च सन्तस्ताम्बूलचर्वणरताः सुकृत-
शालिनसुखेन निवातगृहाभ्यन्तरे स्वपन्तीति समुदायार्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुच्युतिभृतिविकसत्कुन्दमाद्यद्विरेफे

काले प्रालेयवातप्रचलविलसितोदारमन्दारधान्ति ।

येषां नो कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोददक्षा मृगाक्षी

तेषामायामयामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम् ॥ ९८ ॥

व्या—प्रोद्यदिति ॥ प्रोद्यन्तः उदित्वराः । प्रौढाः प्रवृद्धाश्च याः प्रियङ्गवः
फलिभ्यः । ताभिर्द्युतिमुपचयजनितशोभां बिभर्तीति तथोक्ते । नि ‘प्रियङ्गः
फलिनी फली’ त्यमरः । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो अमरशब्दः । उप-
चारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते * यथाऽऽह कैयटः । ‘शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यप-
देशो इत्यते तथा अमरशब्दस्य’ द्विरेफत्वद्विरेफो अमरः । विकसन्ति कुन्दै-
माघ्यकुसुमैः । माघ्यन्तो द्विरेफा यस्मिन् तस्मिन् । नि ‘माघ्यं कुन्दमि’ त्यमरः *
‘पुष्पमूलेषु वहुळमि’ ति लुक । यद्यपि कुन्दघिकसनं शिशिरर्तुलक्षणं तथाऽपि
तत्प्रत्यासत्योक्तमिति न विरोधः । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमं * ‘तत आगत’
इत्यण् * ‘केकयमित्र युपलयानां यादेरिय’ इति । यशब्दस्य इयादेशः । प्रालेय-
वातैस्तुषारवायुभिः । प्रचलं चञ्चलम् अत एव विलसितं प्रकाशमानमुदारं रथं
च मन्दाराणां सन्तानकतरुणां धाम स्थानं यस्य तस्मिन् । यद्वा मन्दाराणां पारि-
भद्रकतरुणां धामेति उभयत्राप्युपचथहेतुत्वादिति भावः । नि ‘पारिभद्रो निम्ब-
तरुमन्दारः पारिजातक’ इत्यमरः । एवं भूते काले हेमन्तसमये । येषां यूनां
तरुणानां तुहिनक्षोदे श्रीतनिवारणे दक्षा कुचकुम्भयोरौप्यसम्भवेन तदालिङ्गना-
च्छिवारणसमर्थेत्यर्थः । मृगाक्षी तरुणी । क्षणमल्पकालमपि * अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । कण्ठलग्ना कण्ठावसक्ता कण्ठालिङ्गनतत्परोति यावत् । नो न भवती-
त्यर्थः । तेषां यूनां । आयामाः अत्यन्तदीर्घां यामाः प्रहराः । यस्यास्सा विरह-
वेदनावशात्तथा प्रतीयमानयामेत्यर्थः । यामिनी रजनी यमसदनसमा यमलोक-
कल्पादुरन्तदुःखावहेत्यर्थः । याति गच्छति तदानीमङ्गनाप्लवालिङ्गनमन्तरेण
दुरन्तविरहवेदनामहानद्यास्तरितुमशक्यत्वादिति भावः । नि ‘द्वौ यामप्रहरौ समौ’ ।
इति ‘रजनी यामिनी तमी’ इति चाप्यमरः ॥

अनुप्रासोपमयोऽशब्दार्थालङ्कारयोस्संसृष्टिः ॥ स्वर्गरावृत्तम् ॥

चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवतिमुखे सीत्कृतान्यादधानाः
वक्षस्सूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्देशापादयन्तः ।
ऊरुनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्संसयन्तोऽशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥१९

व्या—अथ द्वाभ्यां शिशिरस्तु वर्णयन् निगमयति—चुम्बन्त इति ॥ कान्ताजनानां गण्डा भित्तय इव ताः । गण्डभित्तीः कपोलस्थलीः । चुम्बन्तः । ‘स्तननयनकपोलान् चुम्बनस्थानमाहुरि’ ति रतिरहस्योक्तेरिति भावः । अत एवालकवति विश्लेषणवशात्त्वूर्णकुन्तलालंकृते मुखे । नि ‘अलकाच्चूर्णकुन्तला’ इत्यमरः । सीत्कृतानि सीत्कारान् सीदित्यनुकरणशब्दः । आदधानाः कुर्वणाः । उत्पादयन्त इत्यर्थः । वक्षस्सु उरस्थलीषु । उक्कञ्चुकेषु उद्भूथितकूर्पासकेषु सत्स्वपि । स्तनभरेषु पुलकोक्तेदं रोमाञ्चप्रादुर्भावमापादयन्तः । इति सात्त्विकोक्तिः । ऊरुनसक्थीनि । आकम्पयन्तः प्रचालयन्तः । पृथु विशालं यज्ञघनतटं जघनप्रदेशस्तस्मादंशुकानि परिधानांशुकग्रन्थीनोर्यर्थः । संसयन्तः विश्लेषयन्तः । अत एव व्यक्तं स्फुटं विद्यानां पल्लविकानामिव चरितानि कृत्यानि विश्रीतिं तथोक्ताः । शिशिरस्यैते शैशिराः । शिशिरस्तुसम्बन्धिनः । ‘तस्येदमि’त्यण् । वाता वान्ति सञ्चरन्ति । विटसाधारणविशेषणविशिष्टत्वाद्वातानां तच्चरितभरणं युक्तमिति भावः । तदुक्तं रतिरहस्ये—

“ अलकचुबुकगण्डं नासिकाग्रं च चुम्बन्
पुनरूपहितसीत्कं तालुजिह्वां च भूयः ।
भरितलिखितनाभीमूलवक्षोरुहोरु
श्लेषयति धृतधैर्यः श्लाथयित्वाथ नीवीम् ॥ ”, इति ॥

अत्र विटचरितभृत । इत्यत्र उपभालङ्कारस्स च उपक्रमित्यनेनाभिव्यजितो रप्रेक्षयाङ्गेन सङ्कीर्यत इति संक्षेपः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

केशानाकुलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिप-
न्नातन्वन्पुलकोद्दमं प्रकटयन्नज्ञेषु कम्पं शनीः ।

वारं वारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान् पीड्य-
न्त्रायः शैशिरएष सम्प्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥ १००

‘द्या—केशानिति ॥ केशान् शिरोहृषान् । आकुलयन् व्याकुलीकुर्वन् एकत्र
विश्लेषणादन्यत्र केक्षिसंरभाचेति भावः । दशो मुकुलयच्छिमीलयन् एकत्र पुरुष-
स्पर्शवशादपरत्र सुखपारवश्याचेति भावः । वासो जघनांशुकं । बलात्प्रसद्याक्षि-
पन् आकर्षन् एकत्र वेगवशादपरत्र सम्भोगेच्छया चेति भावः । पुलकोद्धर्मं
रोमाङ्ग मातन्वन्नुत्पादयन् एकत्र शीतस्पर्शादन्यत्र शृङ्गरोद्धोधनाचेति भावः
आवेगेनोद्देगेन यः कग्यो गात्रवेपथुस्तं । शनैः प्रकटयन्मन्दमभिव्यञ्यन्—इति
विशेषणद्वयेन सात्त्विकोक्तिः । उदाराणि मनोज्ञानि सीकृतानि कुर्वन्तीति तथो-
क्तान् । छाद्यन्ते एभिरिति छदाः * ‘पुंसि संज्ञायां’ घः प्रायेण ति घप्रत्ययः ।
‘छादेर्धेऽद्युपसर्गस्ये’ ति हस्तः । दन्तानां छदाः । तानधरोष्टान् । वारं वारं पुनः
पुनः पीडयन् एकत्रशैल्यातिशयेनान्यत्र दन्तक्षतेन च व्यथयच्छिलयं । एषोऽयं ।
शैशिरो मरुत् शिशिरमारुतः । संप्रतीदार्नों शिशिरतौ । प्रायो भूम्ना । कान्तासु
कामिनीषु विषये । कान्तायते—

‘कथाभिः कमनीयाभिः काम्यै र्भोगैश्च सर्वदा ।
उपचारैश्च रमयेद्यस्तकान्तङ्गतीरतः’ ॥

इत्युक्तलक्षणः कान्त इवाचरति ॥ उक्तविशेषणैः कान्तसादश्यलाभात्स इव वर्तते
हत्यर्थः ॥ ‘उपमानादाचार’ इति क्यद्दुः - ‘अकृत्सर्वधातुकयोर्दीर्धः ॥

अतएवोपमा । सा च प्रायश्चब्दादिव्यज्ञितोत्प्रेक्षया संकीर्यते तदुक्तमा-
चार्यदण्डना—

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः ।
उत्त्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥’ इति ॥
शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इति शृङ्खारशातके ऋतुवर्णनपद्धतिः सम्पूर्ण ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भर्तृहरिसुभाषितम् ॥

॥ रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचित व्याख्यानसहितम् ॥

॥ वैराग्यशतकम् ॥

॥ तृष्णादूषणम् ॥

चूडोत्तंसितचन्द्रचारुकलिकाचंच्छ्लखाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदेशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयं-
श्वेतस्सद्गनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १

व्या—चूडेति— चूडोत्तंसितस्य शिरोभूषणीकृतत्वं चन्द्रस्य चारुकलिकया
मनोहरकोरकयेव चञ्चल्लखयां प्रकाशमानाग्रेण भास्वरः प्रकाशमानः । विलोलः
चञ्चलः काम एव शलभः सः लीलया विलासेन दरघो येन । श्रेयसां शुभानां
दशासु अवस्थासु अग्रे पुरतः स्फुरन् प्रकाशमानः । अन्तर्मनसिस्फूर्जतः विजृम्भ-
माणस्य अपारस्य अनन्तस्य मोहतिमिरस्य प्राग्भारं गुरुं प्राक्प्रदेशम् । उच्चाटयन्
निरस्यन् । ज्ञानप्रदीपः ज्ञानप्रकाशकः । हरः भक्तानां ज्ञानाज्ञानकृतमानसिरुच्चाचि-
ककायिकपापहारी भगवान् साम्बशिवः । योगिनां सनकादीनां । चेतस्सद्गनि
मनस्येव गृहे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ।

प्रथमतः चूडोत्तंसितेति वाक्ये चन्द्रपदप्रहणात् भक्तानां तापहारीत्यर्थे
लभ्यते । लीलादग्धेति वाक्ये कामशलभपदप्रहणात् महाशत्रुसंहारीति लभ्यते ।
अन्तःस्फूर्जदिति वाक्ये मोहतिमिरपदप्रहणात् यथा उदितस्मूर्यः सर्वतिमिराणि
ज्ञानाशयति तथा अयमपि अज्ञाननाशं करोतीति । चेतस्सद्गनीति वाक्ये ज्ञानदीप-

पदग्रहणात् । कामकोधादिपङ्करहितनिर्मलचित्तानां निस्सङ्गानां योगिनां चेतसि
यथा वर्तते तथा भक्तानां सर्वज्ञाननाशानं कुर्वन् ज्ञानप्रदीपो हरो विजयत
इत्यभिप्रायः ॥

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्क्या काकव-
तृष्णे जूम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि संतुष्यसि ॥ २

ब्या—अथ रागस्य तृष्णामूलकत्वात्तद्रूढं विना वैराग्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य
तत्सिद्धार्थमादौ तावत्तत्परिपन्थभूतां तृष्णां दूषयति—भ्रान्तमित्यादि नवभि-
श्छोकैः ॥ तत्र प्रथमं स्वर्कर्मकष्टनिवेदनपूर्वकं तृष्णां सम्बोध्य त्रिभिर्दूषयति
आन्तमिति ॥ अनेकैर्बहुभिरुग्गैः पार्वत वार्ष्ण जलदुर्गादिभिः विषमं विकटं
दुसंसंचारमित्यर्थः । देशां भ्रान्तं संचरितं । तथाऽपि किञ्चिदल्पमपि । फलं धनं । न
प्राप्तं न लब्धं बहुफलापेक्षयैव दुर्गमविदेशसंचारः कृतः । फलंत्वोषदपि न
प्राप्तमित्यर्थः । अत्र देशशब्दस्य नपुंसकस्वं निघण्टुन्तरेषु मृगयं । यद्वा देशमुद्दिश्य
आन्तम् । भावे क्तप्रत्ययः । अथवा नि ‘नीवृजनपदौ देशविषयावि’ त्यभिधानात्
पुंलिङ्गस्यापि देशशब्दस्य नपुंसकत्वसंबन्ध मनुवर्तत इति भाष्यकारप्रयोगादिष्टते
यथा । उचितमनुरूपं । जातिकुलयोः जातिः ब्राह्मणत्वादिः कुलं सद्वंशः तयोरभि-
मान मित्यर्थः * सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समाप्तः । त्यक्त्वा विसृज्य । निष्फला
फलशून्या । सेवा परिचर्या । कृता । धनाद्व्याना मिति शेषः । उभयत्रापि
कष्टमेवावशिष्टं नत्वन्यत्किञ्चिदपीत्यर्थः । नि ‘लाभनिष्पत्तियोगेषु बले शल्ये
धने फलमि’ ति वैजयन्ती । तथा मानविवर्जितमभिमानशून्यं यथा तथा
बहुमानविहीनमिति वा । आशङ्क्या आकाङ्क्षया लोलुपत्वेनेति यावत् । परगृहेषु
काकेन बलिभुजा तुल्यं काकवत् * ‘तेन तुल्यं क्रियाचे द्वितिः’ इति वतिप्रत्ययः ।
सुक्तम् अभिमानत्यागेऽपि न बहुमानपूर्वकं । किंतु सावमानमेव दत्तं पराज्ञपिण्ड-
मभ्यवहृतमित्यर्थः । तथाऽपि । पापकर्मणां पापात्मनां पिशुने सूचके येषां तृष्णां
अत एव पापिष्ठा इति भावः । यद्वा पापकर्मणां दुष्कर्मणां पिशुने प्रवर्तके इत्यर्थः ।
एतद्वितिरेकेण दुष्कर्मप्रवर्तकान्तराभावादिति भूवः । हे तृष्णे विषयस्पृहे ।

जृम्भसि प्रवृद्धा भवसि । किंत्वद्यापि इँटक्कष्टकर्मप्रवर्तनदशायाऽमपीतिभावः । न सन्तुष्यसि सन्तुष्टा न भवसि विरोत्तेन प्राप्नोषीत्यर्थः । इतः परमपि किञ्चिद्दुष्टर्म
कारयितुमपेक्षाऽस्तीवेति प्रतिभातीति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

उत्खातं निधिशङ्क्या क्षितितलं ध्माता गिरेधातवो
निस्तीर्णस्सरितां परिनृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताऽश्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे ! सकामा भव ॥ ३

व्या—उत्खातमिति ॥ निधिशङ्क्या निक्षेपोऽत्र तिष्ठतीति भ्रान्त्या । क्षितितलं
किञ्चिदिष्टकादिनिचितभूतलमुत्खातमवदारितं तत्र न किञ्चिल्लब्धमित्यर्थः । तथा
गिरेधातवः मनश्शिलाद्याः । ध्माताः सुवर्णभावं प्राप्त्यन्तीति धिया अग्नौ मूषायां
संप्रूलिकाविशेषं निक्षिप्य यावत्प्राणं पूर्खारैसंसंतापिता 'इत्यर्थः । तथाऽपि न
किञ्चिज्जातमिति भावः * 'ध्माशब्दान्त्रि (वक्त्र) संयोगयोरि' त्यसाद्वातोः
कर्मणि त्तः । नि 'धातुर्मनश्शिलाद्यद्वेरि' त्यमरः । अन्यत्राप्युक्तम्—

“ सुवर्णरूप्यताऽन्नाश्महरिताक्षं मनश्शिलाः ।
गैरिकाज्जनकाश्मीरलोहसीसास्सहिङ्कुलाः ।
गन्धकाश्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः ॥ ” इति ॥

अत्र सुवर्णरूप्यव्यतिरेकेणैव योज्यमन्यथा प्रकृतासङ्गतेरिति । तथा सरितां
पतिस्समुद्रो । निस्तीर्णः द्वीपान्तरेषु वाणिज्येन बहुधनं सम्पादयिष्यामीति
सांयान्त्रिकभावेन विलक्षित इत्यर्थः । नृपतयो राजानश्च यत्नेन छन्दानुवर्तनरूप-
प्रयत्नेन । सन्तोषिताः । तथा मन्त्राराधनतत्परेण मन्त्रजपतात्पर्यवता मनसा
हेतुना । श्मशाने प्रेतभूमौ । निशा रात्रयो । नीताः याप्तिः भूतप्रेतपिशाचादिभ्यो
भयमविगणय्य निष्यादिप्रदर्शकदेवताभिमुखोकरणसाधनमन्त्रजपतात्पर्येण निशा
सुश्मशाने स्थितमित्यर्थः ॥ तथाऽपि मया काणवराटकः अन्धकृपादोऽपि न प्राप्तः
धनं तु दूरापास्तमिति भावः । नि 'कपर्दश्च वराटक' इति हलायुधः । अतः । तृष्णे ।
सकामाऽसफलमनोरथा । भव । त्वत्प्रतिज्ञातार्थनिष्पत्तेः सिद्धसङ्कल्पा भवेत्यर्थः ।
इत्थमनर्थं हेतुभूतया तृष्णया वृथा व्यापारजनितश्रम एवावशिष्टो न वान्धितलाभ
इत्यतस्तदुन्मूलने थकः कर्तव्य इति भावः ॥

खलालापात्सोढाः कथमपि तदाराधरपरै-
निगृह्यन्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
• कृतो वित्तस्तन्भप्रतिहतधियामङ्गलिरपि
त्वमाशे ! मोघाशे ! किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ४

व्या—खलालापा इति ॥ खलानां दुर्जनानामालापाः दुर्भाषितानि । तदाराधनपरैस्तसेवातत्परैस्ताभिरिति शेषः । कथमप्यतिकृच्छ्रेण । सोढाः क्षान्ताः अन्यथाभावे कार्यभङ्गे भवेदिति भयादिति भावः । तथा । अन्तरभ्यन्तर एव बाष्पं तदालापश्रवणजनिताश्चु । निगृह्य नियम्य । शून्येन निरुत्सुकेन । मनसा उपलक्षितैर्निर्भिन्नान्तःकरणैरित्यर्थः । हसितं हासोऽपि कृत इति शेषः * कर्तरि क्तः । दुरालापैराक्षिप्ता अपि ते सन्तोषवन्त एव न तु निर्विणा अतो विश्वसनीया इति बुद्धु चत्पादनार्थं निर्विषयमित्याहासोऽपि विरचित इत्यर्थः । तथा । वित्तेन धनेन यः स्तम्भो जडीभावस्तेन प्रतिहता मूढा विवेकशून्येति यावत् । धीर्घेषान्तेषां धनदुर्भदान्धानामित्यर्थः । नि 'स्तम्भौ स्थूणाजडीभावा वि' त्यमरः । अञ्जलिरपि कृतः प्रह्लादावोऽपि विहितः तथाऽपि न किञ्चिल्लब्धमिति भावः । अतः मोघाशे व्यर्थमनोरथे । आशे तृष्णे ! नि 'आशातृष्णादिश्चोः प्रोक्ते' इति विश्वः । त्वं मामतोऽस्मात्खलालापादिसहनादिकृत्यात् । अपरमितरत् । किं कार्यं नर्तयसि नाट्यसि मया किं कार्यं कारयसीति यावत् । न किमपीत्यर्थः नाटयितव्यार्थस्य वैयर्थ्यादिति भावः । ननु पूर्वश्लोके मयेत्येकवचनं प्रयुक्तं । अत्र तु तदाराधनपरैरिति बहुत्वं । कथमेतत्समज्जसमिति चेत्सत्यंतृष्णोपहतानां बहुत्वात् त्प्रयुक्ततत्त्वकर्मभेदेन क्वचिदेकवचनं क्वचिहुत्वचनं च विवक्षितमित्यवधेयम् । एवमुत्तरन्नापि योऽयम् ॥ शिखरिणीवृत्तम्—‘रसैरुद्वैश्चिन्ना यमनसभलाग-इशखरिणी’ति लक्षणात् ॥

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगळितविवेकैव्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिसंज्ञमनसां
कृतं मानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥

व्या—अथ तृणादुर्विलसितेनैव सहदनुचितमप्याचरितमित्याह—अर्मीषा-
मिति—किंच हुलितानि हस्तीकृतानि बिसिनी पत्रपथांसि येषां तेषां नलिनीदक्ष-
गतजललबतरङ्गानां क्षणभङ्गराणामित्यर्थः । अमोगमविश्वसनीयानां प्राणानां
कृते—एतत्प्रणत्राणार्थमित्यर्थः । नि ‘अर्थे कृते शब्दो द्वा तादध्येऽव्ययंसंज्ञिता-
वि’ति वचनात् । विगलितः अष्टः विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारो येषां तैरसा-
मिः । किं दुष्कर्म । न व्यवासितं नोद्युक्तं सर्वमपि व्यवासितमेवेत्यर्थः । कुतः ।
यद्यस्मात्काणात् द्रविणमदेन धनमदेन । निसंज्ञानि स्तम्भितानि मनांसि येषां
तेषां विमर्शशून्यान्तःकरणानामाद्यानां धर्मिकानाम् । नि ‘इभ्य आद्यो धनी
स्वामी’ त्यमरः । अग्रे पुरस्तात् । * मानवोर्डीनर्लैरसाभिर्जगुणकथापातकं
स्वकीयविद्याविनयादिगुणप्रशंसारूपपापमपि । कृतं । तच्च निषिद्धम् । ‘आत्म-
प्रशंसा मरणं परनिन्दा तथैवचे’ ति वचनादात्मगुणप्रशंसैवात्मोपघातः । तस्य च
नियगुणप्रख्यापनेन धनं सेपाद्य तेन प्राणान्सन्तप्य-
यिष्याम इत्याशयेनेदक्षानुचितमाचरितं—तथाऽपि न तल्लब्धमित्यपि शब्दार्थैः ॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न सन्तोषत-

सोढो दुरसहशीतवातपवनक्षेशो न तसं तपः ।

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्निशम्भोः पदं

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्विज्ञिताः ॥

६

व्या—अथ यद्यप्युचितमेवाचरितं तथाऽपि तस्या याथातथ्यान्न फलोप-
धायकमभूदित्याह—क्षान्तमिति । सत्येवाऽपि परिभवहेतौ मनसोऽनुद्वेगः क्षमा-
तया न क्षान्तं न सोढम् अवमानादिकमिति शेषः । किं त्वशक्ततयैवेति भावः ।
तथा । गृहे उचितं युक्तं यत् सुखं मृष्टान्नभोजनकल्प सम्भोगादिजनितानन्दादि ।
तच्च । सन्तोषतः किमनेन हुच्छेनेति परितोषान्न त्यक्तं किंत्वसम्भावित घृण्यतयै-
गैवेति भावः । तथा दुसहा स्सोढु मशक्याः । ये शोतवाततयनैः । क्षेशा
दुःखानि ते । सोढाः क्षान्ताः । देहयात्रार्थं देशान्तरसञ्चारे तेषामनुभूतत्वादिति
भावः । तपश्चान्द्रायणादिकं तु । न तसं न चरितं । तथा । नियमितप्राणैरन्तः-
ग्रत्याहृतप्राणैरस्याभिः । अहश्च निशा चाहर्निशम् अहोरात्रं * ‘अचहुरे’ त्यादिना
निपातनात्साधुः । वित्तं ध्यातं चिन्तितं शम्भोः पदं न ध्यातं । अतो मुनिमि-

यं चक्रम् कृतम् अवमानसहनादिरुमाचरितं । तत्तदेव कर्म असामिश्र कृतं । किंतु तैसौ सत्तत्कर्मनियतैः फलैर्वच्छ्रिता वर्जिताः । तेषामयथाचरणे वैगुण्यात्फलभाजो न जाता इत्यर्थः । क्षन्त्यादिनैव यथवमानादिकं क्षान्तं स्यातहि फललाभो भवेदेव न तु तदाचरितम् । अयं चानर्थस्तृष्णादुर्विलसितमूल एवेति फलितार्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । लक्षणं तूकम् ॥

भेगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तस्म वयमेव तस्माः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७

व्या—अथ लिभिर्जरादूषणद्वारा तृष्णां निन्दति—भोग इति ॥ भज्यन्त इति भोगाः स्वकचन्दनादिविषया । न भुक्ता नानुभूताः । किंतु वयमेव भुक्ताः तत्प्राप्त्यर्थं दुरन्तस्चिन्तया ग्रस्ताः । तथा । तपः ध्रतोपवासादिपुण्यं । न तस्म भाचरितं । किंतु वयमेव तस्माः आष्यात्मिकादितापत्रयेण सन्तापिताः । तथा । कालो न यातः न गतः । तत्यास्पण्डदण्डायमानत्वेन यानासम्भवादिति भावः । किंतु वयमेव याताः जीवितावधिकाल मुल्लङ्घयावसानं प्राप्ता इत्यर्थः । अथवा कालो न यातः सदाचारसज्जनसहवासादिना न गतः । तथा चेच्छेयो भवेदेवेति भावः । किंतु वयमेव याताः देहगोहादियोगक्षेमानुसन्धानलम्पटत्वेन कालमतिक्रम्य गता इत्यर्थः । तथा तृष्णा । न जीर्णां न शिथिला तच्छैथिल्यहेतो रनुपस्थितत्वादिति भावः । किंतु वयमेव जीर्णाः तृष्णासहकृतजरया शिथिलाङ्गा जाता इत्यर्थः । अतः इतः परंवा । क्षिप्रं खट्टवाङ्गधारि चिन्तनेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुस्सम्पादनीय इति भावः ॥

इन्द्रोपेन्द्रवज्रालक्षणश्रवणादुपजातिवृत्तम्—‘अनन्तरोदोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदोयायुपजातयस्ता’ इति लक्षणात् ॥

वलिभिर्मुखमक्रान्तं पलितेनांकितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥

व्या—वलिभिरिति ॥ वलिभिर्जराविश्वर्थर्मरेखाभिर्मुखं वक्त्र माक्रान्तं वैरूप्यं प्रापितमित्यर्थः । पलितेन जरसा शौक्लयेन शिरः मस्तकम् । अङ्गितं चिह्नितं । शिरः केशादयो धवला जाताः इत्यर्थः । तथा गात्राणि करचरणाद्वा-

यदाः । अवयविवाच्चिनो गात्रशब्दस्यावयवार्थत्वं लक्षणया वेदितव्यम् । अवयवावयविनो रभेदविवक्षया वा न च गात्रबाहुङ्गविवक्षायां यथा श्रुतमेव समज्ज्ञसमिति वाच्यं । मुखं शिरहृत्येकवचनप्रयोगविरोधात् । न नुहृत्वापिजात्येकवचनप्रहृणेन कोऽपि विरोध इति चेत्किमनेन बक्बन्धनप्रयासेनेत्यलमतिप्रसङ्गेन् । शिथिलायन्ते शिथिलानीवाचरन्ति जराजर्जरभावविश्लिष्टसम्बिधबन्धतया कार्यकरणासमर्था न जायन्त इत्यर्थः । किंतु । एका तृष्णा । तरुणायते तरुणीवाचरति बलिष्ठा जातेत्यर्थः । जरया सर्वमर्येवं विशकलितं न तृष्णेति महदेतदाश्र्वर्यमिति भावः । उभयत्रापि * कर्तुः 'वयङ्गसलोपश्च' ति वयङ्ग * 'अकृत्सार्वधातुक्योद्दीर्घ' इति दीर्घः ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपिगळित-

रसमानारस्वर्यातारसपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो मूढः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥

५

व्या—निवृत्तेति ॥ भोगेच्छा विषयानुभवस्पृहा ॥ निवृत्ता । विगता । अत्र जरादूषणाभिनिवेशपारवद्येनेत्थमुक्तं । तेन 'तृष्णैकातरुणायत' इत्यविरोधः । पुरुष इति यो बहुमानरसमानस्सोऽपि गळितः अपगत स्तप्तयोजकपौरुषाद्यपायादिति भावः । यद्वा पुरुषाणां बहुमानस्त्वर्तुङ्कसमान स्सोपि गळितः । पूर्ववत्पुरुषादिना न बहुमन्यत इत्यर्थः । इदानीं तादशगौरवालाभादितिंभावः । अथ परेतबान्धवशोचनापदेशेन स्वस्यापशदतां सूचयन्नाह—जीवितसमाः प्राण हुल्याः । अत्यन्तप्राणहुल्या इत्यर्थः । सुहृदो बन्धवश्च । समाना सबहुमानारसन्त स्सपदि सद्यएव जरावस्थायाः प्रागेवेत्यर्थः । स्वर्याताः स्वर्गंगताः । निजसुकृतपाकेन पुण्यलोकं गता इत्यर्थः । जरादुर्देशापत्त्या बहुमानरहितोऽहं न यातो हीनजीवन इति भावः । यद्वा समाना ससवयसः जीवितसमा बन्धवश्च सपदि सद्यएव दुरवस्थापत्तेः पूर्वमेवेति भावः । स्वर्याता लोकान्तरं गताः न त्वद्भित्यर्थः । नि 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया' इत्यमरः । ननु कञ्जित्वालं स्थीयतां किमनेन अमङ्गलाशंसनेनैत्यत आह—शनैर्मन्दं । यष्ट्युत्थानं यष्ट्यवष्ट्यभनेनोत्थानं प्राप्तमिति शेषः । पादपाटवविघट्नास्वयमुत्थाने सञ्चारे वा शक्तिरस्तीत्यर्थः । नत्वेतावन्मात्रमेव किंतु नयने

चक्षुषी च * प्रगृह्यत्वादस्य अहो इत्यनेन संन्ध्यभावः । घनं निबिडं यत्तिमिरं पाटलाख्यनेन्नरोगविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । नि 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयेऽपि चे 'ति विश्वप्रकाशश्च । तेन रुद्धे निरुद्धशुद्धप्रसारे अर्थप्रहणासमर्थं जाते इत्यर्थः । अन्धकपञ्जीवनाद्वरं मरणमेवेति भावः । एतसर्वमनर्थजातं जराकृतमेवेति हृदयं । तदपि तथाऽपि । मूढः ज्ञानहीनः । कायो देहः । मरणेन योऽपायो विश्लेषः नाश इति यावत् । तस्माच्चकितो भीतः भवतीतिशेषः । अत्र देहिधर्मः तदुपाधौ देहे उपचर्यते । अहो ईदकष्टदशायामपि जीविताशैव बलीयसी न विज्ञानोदय हृत्याश्रयमित्यर्थः । एतदपि तृष्णाविलसितमेवेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

आशा-नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विनुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ १०

व्या—नन्वेतादशतृष्णामुख्यं स्वात्मसुखानुभवतत्परा ये केचन महान्तरं स्सन्ति किमित्याशङ्क्य सन्त्येवेति निगमयन् तस्याः पृथगजनदुस्तरतरत्वघोत्तराथं महानदीत्वं रूपयति—आशेति ॥ मृष्टान्नपानभोजनविच्छिन्नाम्बरमूषणषोडशवार्षिककामिनीसम्भोगादिगोचरमानसव्यापारा मनोरथास्त एव जलानि यस्यास्त्वा तथोक्ता । अप्राप्येष्वप्यर्थेषु प्राप्यमिलाधेविशेषाः तृष्णास्ताभिरेव तरङ्गः कलोलैराकुलासङ्कुला । अभिमतवस्तुषु स्त्रेहो रागः । उपलक्षणमेतद्वैषादीनां । तथा च रागद्वेषादय एव ग्राहा नकादयस्त्वस्यां सन्तीति तथोक्ता । तत्त्वदार्थलाभालाभगोचराः वितर्काः त एव विहगाः कारण्डवादिपक्षिणो यस्यां सा तथोक्ता । 'मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुष्वित्व' त्युक्तलक्षणं धैर्यं तदेव द्रुमः तं ष्वंसयति उन्मूलयतीति तथोक्ता । अज्ञानं मोह एव तदृत्ययो दम्भदर्पादयो लक्ष्यन्ते तथा च मोहाः अज्ञानवृत्तय एवावर्तीं जलअमास्तैसुदुस्तरा सुष्ठु तरितुमशक्या । अतिगहना एकत्र दुर्विभाव्यस्वाभाव्यादन्यन्त्र दुरवगाहत्वाचेत्यमिति निषेतुमशक्येत्यर्थः । इष्टाधिगमजनितन्यानं चिन्ता बहुविधत्वेऽपि चिन्तानां तंदद्वयरूपणोपयोगार्थं द्वित्वं वक्ष्यते । तथा प्रोत्तुङ्गे अत्युक्तते चिन्ते एव तटे यस्यास्तरा तथोक्ता । आशा नाम नैकविधात्यायतातृष्णा । नि 'दशाऽवस्थानैकविधाऽत्याशा ।

तृष्णाऽपि चायते^१ त्यमरः । नामेति प्रसिद्धौ । आशेति प्रसिद्धेत्यर्थः । या नदी वर्तत इति शेष । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तस्या आशानद्याः । पारं गताः ज्ञानपूर्वेनेति भावः । अत एव विशुद्धमनसो निर्मलान्तःकरणाः । योग्यौश्चरा महायोगिनः । नन्दन्ति व्यानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः । अतस्सर्वदा तृष्णातरणोपायोऽन्वेषणीयः श्रेयस्कामेनेपि भावः ॥

इति शङ्कारशतके दुर्विरक्तपद्धति सप्तम्णा ॥

॥ विषयपरित्यागविडम्बनम् ॥

→ ←

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महाद्विः पुण्यौदैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया
महान्तो जायते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ११

व्या—यदुकं योगिनस्तृष्णानदीं तीर्त्वा नन्दन्तीति तत्र विषयपरित्यागमन्तरा तदसम्भवादथविषयपरित्यागविडल्बनोच्यते—अथेति ॥ अथ तृष्णादूषणानन्तरं । विषयाणां रूपादीनां । नि ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शश्च विषया अमो’ त्यमरः । यद्वा स्वकचन्द्रनवनितादिभोग्यवस्तूनां परित्यागस्सन्यासस्त्वस्य विडम्बनाऽनुकरणमभिनय इति यावत् । उच्यत इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह—दशभिः न संसारोत्पन्नमिति ॥ संसारे अनादिभवपरम्परायामुत्पज्जमुदितं फलोदेशोनानुष्ठितमिति यावत् । चरितं पुण्याचरणम् * ‘आदिकर्मणि कर्तृरि चे’दि कर्तृरि कः । कुशलं क्षेमकरं नानुपदयामि । नानुसंदधामीत्यर्थः । कुत एतद्वैपरीत्यमित्याशक्षय तत्रोपपत्तिमाह—विपाक इति । पुण्यानां पुराकृतसुकृतानां । विपाकस्सम्पद्मूपर्परिपाकः । विमृशतः तत्फलं परामृशतः । मे मम । भयं । जनयत्युत्पादयति

तत्पर्यालोचने सम्पदां पुण्यव्ययलभ्यत्वेन विपद्रूपवाङ्मयजनकत्वमित्यर्थः । अत एवोक्तं कविकुलसार्वभौमेन श्रीहर्षेण 'पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धा सम्पदो विपद एव विमृष्टा' इति । अथ वा पुण्यानां ज्योतिषोमादिसत्कर्मणां । विपाकः सर्वादिरूपफलपरिणामः । विमृशतः पूर्वोत्तरं पर्यालोचयतो । मे भयं जनयति 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति' भगवद्वचनात् यावन्नियतकालं स्वर्गसुखमनुभूय पुण्यक्षये । सति पुनर्मर्त्यलोकप्रवेशे महाविषादगर्भनिरयवासजन्मपरम्परादुःखप्रभवत्वान्दयङ्करत्वमित्यर्थः । अतः कुशलं न पश्यामीति सम्बन्धः । एवं तत्फलभूतानां भोगानामप्यनर्थहेतुत्वमेवेत्याह—महाद्विः भूयिष्ठैः पुण्यौघैः पुण्यसञ्चयैः । हेतुभिश्चिरपरिगृहीताश्चिरकालमारभ्य संगृहीता विषयाश्च भोगा अपि । विषयिणां विषयासक्तानां व्यसनं विपर्ति । दुःखमिति यावत् । दातु मिव दातुमेव इत्र शब्दोऽत्रावधारणार्थकः । न तूत्प्रेक्षाभिव्यञ्जकः अन्यथाऽर्थान्तरन्यासत्रदिति वेदितव्यं । महान्तः प्रवृद्धा जायन्ते भवन्ति । व्यसन प्रदानप्रवणैव एतद्वद्विः नान्यदानप्रवणेत्यर्थः । एत भैहिकामुष्मिकभोगानामनिषानुबन्धत्वात्तत्याग । एव श्रेयानिति भावः ॥

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषया

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयं ममून् ।

ब्रजन्तस्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनस-

स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखं मनन्तं विदधति ॥ १२

व्या—अथ सर्वथा विषयाः परित्याज्या इति वकुं तेषां व्यवस्थिति माह अवश्यमिति ॥ विषया भैगाश्चिरतरं बहुकालम् । उषित्वा स्थित्वाऽपि * 'वसति क्षुधोरि' तीडागमः * 'वच्चिस्वपी' त्यादिना सम्प्रसारणम् । अवश्यं नियतं सिद्धमिति यावत् । यातागे गन्तारः । आगमापायित्वेनास्थिरत्वात्परिचयानादरेण पुरुषं त्यक्त्वा यातार एव न तु परिचयवशाद्यावज्जोवं स्थातार इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

"मात्रारपशाश्च कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तस्मितिक्षस्व भारत ॥" इति—

* यातेषु द । अतः विषयो विषयविरहे । को भेदः कीवा विशेषः न कोऽपी-
त्यर्थः । स्वकर्तृकत्यागे वा पुरुषकर्तृकत्यागे वा तस्य जापमानत्वादिति भावः ।
तथाहि । यद्यस्माल्कारणात् । जनो विषयांसत्तः पुमान् । अमून् विषयन् स्वयं
न त्यजति गुणान् गृहीत्वा न विसृजति स्वयमेव त्यजति चेत्तर्हि तेन कृतार्थो
भवेदिति भावः । एतेन विषयकर्तृकत्यागे तु न कृतार्थत्वमिति सूच्यते । ननु कुत
एतद्वैषम्यमित्याशङ्क्य तत्र व्यवस्थामाह—स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वात् स्वाच्छन्द्यादिति
यावत् * ‘स्वतन्त्रः कर्ते’ त्यनुशासनात् । त्यजन्तः पुरुषं विसृजन्तस्सन्तः ।
विषया इति शेषः । मनसः असुल्परितापाय दुरन्तसन्तापाय भवन्तीति शेषः ।
अत्यन्तदुखकारिणो भवन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वेन कर्त्रा पुरुषेण । त्यक्ताः सुच्छत्व-
भावनया विसृष्टाश्रेत्तर्हि । एते विषया । अनन्तमपरिच्छिङ्गं । शमसुखं परमा-
नन्दमिति यावत् । विदधति कुर्वन्ति हि । हिरवधारणे । तदुकं—

“ यज्ञ कामसुखं लोके यज्ञ दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाशमसुखस्यैते नार्हत्योडशां कलाम् ॥ ” इति ॥

अतोऽनर्थापादकं विषयकर्तृकत्यागात्पूर्वमेव स्वयं तत्यागतत्परेण भवितव्यं श्रेय-
स्कामेनेति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुंचन्त्युपभोगभाज्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।
सन्प्राप्तन्न पुरा न संप्रति न च प्राप्तो दृढप्रत्ययो
वाढ्ठामात्रपरिग्रहानपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १३

व्या—ननु कीदिवधाः पुरुषा विषयत्यागसमर्था इत्याकाङ्क्षायां ज्ञानिन एव
समर्था न तु माद्वशा इत्याह—ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकस्तत्त्वविचारस्तेन
निर्मला निष्कलङ्घा असम्भावनादिरहितेति यावत् । साधीयेषां ते ज्ञानवन्त
हृत्यर्थः । दुष्करं कस्तुमशक्यं । कुर्वन्ति अहो इत्याश्रये । किं तदुष्करमित्याह—यद्य-
सादुपभोगं भजन्तीत्युपभोगभाज्ञ चकचन्दनादिभोगसाधनत्वेनानुभूयमानान्य-
पीत्यर्थः । धनानि वित्तानि । निःस्पृहाः निरीहास्सन्तः । एकान्ततः नितान्तं
निरवशेषमिति यावत् । मुञ्जन्ति विसृजन्ति इदमेवातिदुष्करमत्यन्ताश्रये

चैत्यर्थः । वयमस्मद्विधा अज्ञानिनस्तु । पुरा पुरातनकाले न सम्प्रासाद्वाधिगतान् । तत स्पष्टीतिदार्नो वर्तमानकालेऽपि । प्रासौ च भविष्यत्कालकामेऽपि वा न दृढप्रत्ययाज्ञ दृढविश्वासान् अविश्वसनीयामितियावत् । काललयेऽप्यसम्भाष्यमानानित्यर्थः । नि 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्व' त्यमरः । किं तु । वाञ्छामालपरिग्रहान्मनोरथमात्रसंगृहीतान् । मनोब्यापारमात्रगोचरीकृतानपीत्यर्थः । अनुभूयमानांस्तु किमुतेति भावः । विषयानिति शेषः । त्यक्तुं परमत्यन्तं न शक्ता असमर्थः । अतस्तएव धन्या इति भावः । 'शकृष्टे' त्यादिना तुमुक् । विषयपरित्यागे ब्रह्मज्ञानमेव मुख्यसाधनमतस्तसम्पादनेन तत्परित्यागोऽवद्यं कर्तव्य इति फलितार्थः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

धन्यानां गिरिकंदरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निश्चाङ्कमङ्केशयाः ।
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासदवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—धन्यानामिति ॥ गिरिकन्दरेषु गिरिगहरेषु नि 'दरो तु कन्दरो वा स्त्री' त्यमरः । वसतां विविक्ततया वर्तमानानां 'विविक्त-सेवी लघ्वाशी' ति चचनादिति भावः । तथा । परं ज्योतिः परं ब्रह्म । ध्यायतां । धन्यानां पुण्यशालिनां । नि 'सुकृतो पुण्यवान् धन्य' इत्यमरः । आनन्देन ये अश्रुकणाः बाष्पबिन्दवः तान् । निश्चाङ्कं तेषां तपः प्रशान्तत्वान्निर्भयं यथा तथा । अङ्के * शेरत इत्यङ्के शयाः उत्सङ्घवार्तिनः * 'अधिकरणे शेतेरि' त्यच्चप्रत्ययः । शकुनाः पक्षिणः पिबन्ति । किंतु । मनोरथेन वाञ्छामात्रेणोपरचिताः याः । प्रासादेषु हर्येषु वापीतटेष्वल्पसरस्तीरेषु क्रीडाकाननेषु यानेषु च केलयो विहारास्तासु कौतुकजुषामौत्सुक्यभाजामस्माक मायुः परम् आयुरेव क्षीयते न इयति । दुर्लभविषयचिन्तातत्परैः वृथा कालो यापितः न तु तत् ब्रह्मज्ञानं सम्पादितम् अतो चयमपि तथा न धन्या इति भावः ॥ वृत्तमुक्तम् ॥

भिक्षाऽशनं तदपि नीरसमेकवारं
शश्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।

वह्नं विशीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हाहा तथाऽपि विषया न परित्यजन्ति ॥

१५

व्या—अथ कस्यचिद्विषयाभिभूतस्य निर्वेदनवचनमभिनीयाह—भिक्षाशनमिति ॥ भिक्षा भैक्षमित्यर्थः । अशनमाहारः । तदपि भिक्षान्नाशनमपि । नीरसं मधुराम्लादिरसहीनं । तदप्येकवारं न तु द्वित्रिवारमित्यर्थः । शयया शयनीयं च । भूः साऽप्यास्तरणादिरहितेति भावः । परिजनः । सेवकजनः । निजदेहभास्त्रं स्वस्य स्वयमेव परिजनो न तु कश्चिदन्योऽस्तीत्यर्थः । वस्त्रमाच्छादनं च विशीर्णशतखण्डमयी विशेषेण जीर्णएकचीवरशकलनिर्मिता । कन्था । तथाऽपि ईदक्षषदशायामपि । विषयाः भोगवाच्छाः न परित्यजन्ति न विसृजन्ति । मामिति शेषः । हाहेति विषादविस्यातिशयाभिनिर्वेदनार्थाद्विरक्तिः । पापिष्ठाः इमे विषया हत्येव घन्तीतिभावः ॥

अत्र विषयपरित्यागकारणसामग्र्यां सत्यां कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरङ्गारः । ‘तत्सामग्र्या मनुत्पत्तिविशेषोक्ति निर्गच्छत्’ इति लक्षणात् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ ।

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्वबन्मूत्रक्षिन्नं करिकरशिरस्पर्धिं जघनं

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरुं कृतम् ॥

१६

व्या—अथ विषयाणां कामिनीप्राधान्यात्तदूषणाभावे तत्परित्यागो न सुकर इति मनसि निधाय तां दूषयति—स्तनाविति ॥ स्तनो कृचौ । मांसग्रन्थी मांसपिण्डौ । तथाऽपि । कनककलशौ अनर्धहिरण्मयकुम्भावित्युपमितौ उपमाविषयीकृतौ कनककलशकल्पत्वेनोपवर्णितावित्यर्थः । मुखं वक्तं तु श्लेष्मागारं कफलालादन्तमलादिस्यानं तदपि च । शशाङ्केन सुधारसमयेन चन्द्रेण । तुलितं समीकृतं तत्सुल्यत्वेनोपवर्णितमित्यर्थः * अत्र तुलितशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्योगेऽपि न * ‘तुल्यार्थैरसुलोपमाभ्यामि’ति तृतीयाप्रतिषेधः । अत्र सूक्ते सदशावाचिन एव ग्रहणादिति । जघनं कटिपुरोभागस्तु । नि ‘पश्चान्नितम्बः स्त्रीकटयाः

क्षीबे तु ज्घनं पुर' इत्यमरः । स्वता मदनसदनदाढर्याभावाद्वता मूलेण
क्षुज्जमाद्वम अपविव्रमित्यर्थः । तदपि । करिवरशिरः स्तर्धिमद्जलपरिष्ठुति
श्लाध्यगच्चेन्द्रकुभस्यलसदशमित्युपवर्णितमिति भावः । अतः ॥ मुहुः पौनः
पुन्येन ॥ निन्द्यं ग्रन्थ्याद्याकारेण जुगुप्त्यं । रूपं स्तनाद्यवयवस्त्ररूपं कामिन्या
इति शेषः । कविजनविक्षेपिः तत्तद्विशेषकल्पनाचतुरकवीश्वरैः । गुह्यकृतंकनक-
कलशादिसादृश्यवर्णनेन श्रेष्टैकृतं । कविजनवाङ्गात्र सारमेवैतद्वूपं न तु स्वतरिस-
द्वसारवदिति भावः ॥ अत्र मांसग्रन्थित्वेन स्तनयोर्मर्दनानहृत्वं श्लेष्मागारत्वेन
मुखस्य चुम्बनाद्ययोग्यत्वं । स्ववन्मूलक्ष्मत्वेन जघनस्य हेयतया सम्भोगापात्वं
च सूचितम् ॥ एतत्कृत एव कामिनीनां सम्भोगास्पदत्वेनाभिमतत्वम् इदमेवेत्यं
जुगुप्सितत्वेन दृषितं चेत्तर्हि किमन्यत्कामिन्यां भोगयोग्यमस्तीति श्लोकतात्पर्यम् ।
तदुक्तं—

‘हासोऽस्त्विसन्दर्शनमक्षियुगममथुब्बत्तं तत्क्लुषं वसायाः ।
स्तनौ च पीनौ पिशितास्त्रपिण्डौ स्थानान्तरे किं नरको न योषित् ?’ इति ॥
शिखरिणी ॥

एको रागिषु राजते प्रियतमा देहार्धहारी हरो
नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।
दुर्वारस्मरबणपन्नगविषव्याविद्धमुग्धो जन-
शेषः कामविडम्बितात्र विषयान् भोक्तुं न भोक्तुं क्षमः ॥

व्या—अर्थैकः परमेश्वर एवैकान्ततोऽगुरुक्तो विरक्तश्च अन्यस्तु तथाऽनुरक्त-
त्वादविरक्तत्वाच्च परिक्षिष्ट एवेत्याह—एक इति ॥ प्रियतमायाः पार्वत्याः देहस्य
शरीरस्य अर्धम् अर्धभागम् * ‘अर्धं नपुंसक मिति समासः । तद्वरतीति तथोक्तः ।
महाकामुक्तया क्षणमात्रविश्लेषस्य अप्यसहिणुत्वान्निजदेहवामा अर्धपदिक्षप्रियतम
इत्यर्थः । वामार्धधारीति च पाठः । एक एव हरो । रागिष्वनुरक्तेषु कामुकेष्वित्यर्थः ।
राजते अप्रतिलिघित्वेन प्रकाशते तादशकामुकान्तरस्यानुपलभ्यमानत्वादिति
भावः । तथा । नीरागेषु विरक्तेष्वपि । विमुक्तस्त्वक्तो ललनासङ्गो योषिदासक्तिर्येन
स तथोक्तो । जनः वैराग्यपुरुषो । यस्माद्वरात् । परोऽन्यो । नास्ति तपश्चरणसमये

मदनदहनादिना तादृगवैराग्यप्रकटनात्तथाविधविरक्तो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । किंसु ।
 दुर्वाराः निवारयितुमशक्याः स्मरबाणा एव पञ्चगाससर्पा स्तेषां विषेण गरजेन
 तत्सदृशेन व्यामोहेन च व्याविद्धो व्याक्षिसः अतएव सुरधो मूढो निश्चेष्टश्च शेषः
 अवशिष्टः । जनः । कामेन मन्मथेन हेतुना विडम्बिताननुकृतान् स्वीकृतानिति
 यावत् । विषयान् स्त्रीसम्भोगादीन् । भोक्तुमनुभवितुं वा । मोक्तुं त्यक्तुं वा । न
 क्षमः तादृगनुरागविरागोत्कर्षभावात्तथाविधभोगत्यागयोरसमर्थं इत्यर्थः । कर्तुं
 मकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः परमेश्वर एक एवानुरक्तेषु विरक्तेषु च परां काषाणां
 ग्रासस्तदन्यरसर्वोऽप्युभयभ्रष्टएवेति भावः ॥ स्मरबाणपञ्चगेत्यत्र रूपकालङ्कारः ॥
 शार्दूलविक्रीडितम् ॥

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभस्त्रदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानाद्विदिशयुत मशातु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्ञालजटिला-
 न्न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १६

व्या—अथ विषयदोषपरिज्ञानेऽप्यत्यागे कारणमाह—अजानन्निति । शलभः
 पतङ्गः । दह्यते अनेनेति दाहः *करणे घज् । तस्य आत्मनः स्वभावस्य भावो दाहात्म्यं
 भस्त्रीकरणस्वाभाव्यमित्यर्थः । नि 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्म-
 नी'ति विश्वः । अजानन् अनवबुद्ध्यन् । तीव्रदहने जाज्वल्यमानाद्धौ । पततु प्रवि-
 शतु प्रविश्य भस्त्रीभवत्वित्यर्थः * सम्भावनायां लोदू । तथा । स प्रसिद्धो । मीनो
 मत्स्योऽपि । अज्ञानादात्मविनाशकारणमेतदित्यविवेकात् । बडिशयुतं मत्स्यवेधन-
 सन्दानितम् अथोमयवक्कण्ठ कप्रस्यूतमित्यर्थः । पिशितं मांसमशातु भक्षणतु
 आमिषलोभात्कण्ठकगिलनेन गलनिरोधात्सोऽपि म्रियतामित्यर्थः । नात्मानयोरप-
 राधः नाज्ञानमपराध्यति 'पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चमिरेव पञ्चे' ति च
 न्यायादिति भावः । नि 'बडिशं मत्स्यवेधनं' 'पिशितं तरसं मांसमि'ति चामरः ।
 किंतिवदास्मिन् लोके । विजानन्तोऽपि विनिपातहेतव इति विवेकवन्तोऽप्येते
 वयं । विपज्ञालैरापत्परम्पराभिजटिलान् ग्रथितान् उपद्रवहेतूनपीत्यर्थः *
 पचादित्वान्मत्वर्थंयो अच्चप्रत्ययः । कामान्विषया च मुञ्चामो न त्यजामः विषय-
 स्वरूपपरिज्ञानेऽप्यमुञ्चतामस्त्राकमेक एवापराध इति भावः * 'शो मुच्चादीनामि'

ति नुमागमः ॥ विचार्यमाणे नास्माकमप्यपराधः प्रबलतरकारणसज्जावादित्याह
मोहस्य अज्ञानस्य । महिमामाहात्म्यं । गहनो दुर्विज्ञेयः अघटितघटनापदु-
तराविद्याविलासमहिन्ना लोको जनः अविहितमपि करोति अतो नास्माक मपराध-
इति भावः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

तृषा शुद्ध्यत्यस्ये पिबति सलिलं शीतमधुरं
क्षुधार्तं शशाल्यन्नं कबल्यति मांसादिकलितम् ।
प्रदीप्ते कामामौ सुदृढतर मालिङ्गति वधूं
प्रतीकारं व्याघेसुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ १९

इया—अज्ञानमहिन्नैव सुखाभावेष्वप्यज्ञपानादिविषयेषु सुखबुद्धिं करोतीत्याह
तृषेति तृषा तृष्णया । आस्ये वक्त्रे । शुद्ध्यति शेषं प्राप्नोति सति । शीतं च तन्मधुरं
चेति विशेषणयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यभाव विवक्षायां * ‘विशेषणं विशेष्येण
बहुक्ल मि’ ति समासः । शैत्यगुणयुक्तं सन्तापहरं चेत्यर्थः । ‘शीतलोक्रियते
तापो येन तन्मधुरं स्न्नत मि’ ति लक्षणात् । यद्वा मधुरं शर्करापानकवन्माधुर्यसं-
युक्तं सलिलमुदकं पिबति । तथा क्षुधार्तः बुभुक्षापीडितस्सन् । मांसादिना मांस-
घृतपयो दध्यादिव्यज्ञनद्रव्येणत्यर्थः । कलितं रुचिरं स्वादूक्तमित्यर्थः * कलिः
कामधेनुः । शाल्यन्नं । कबल्यति भुङ्गे । तथा कामामौ मदनदहने । प्रदीप्ते
प्रज्वलिते सति मन्मथोद्रेके सतीत्यर्थः । सुदृढतरमतिगाढं । वधूं स्त्रियमालिङ्ग-
त्याश्त्रिष्यति । अतः इयाधेः क्षुत्तृष्णादिरूपामयस्य । प्रतीकारं तदुपशान्तिकरान्न-
पानालिङ्गनरूपौषधसेवनरूपप्रतिक्रियामित्यर्थः । सुखं भोग इति । जनो विपर्य-
स्यति विपर्यस्तबुद्धिं प्राप्नोति न तु तत्वं जानातोत्यर्थः । अतस्मिंस्तद्दहो विपर्यासः ।
अयं च अज्ञानदुर्विलास एवेति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

तुङ्गं वेशम सुतस्तामभिमतास्सङ्घातिगास्सम्पदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे
संदृश्य क्षणभङ्गरं तदस्तिलं धन्यस्तु सन्नयस्यति ॥ २०

व्या—एवं तावदज्ञो जनसंसारविषयासत्त्या बद्धो भवति ज्ञानी तु सर्वसङ्कुपरित्यज्य कृतकृत्ये भवतीति निगमयनि—तुङ्गमिति ॥ वेऽम प्रासादादि । तुङ्गमुन्नतं । सुताः पुत्रास्सतां साधूनां विदुषाम् । अभिप्रता इष्टास्संप्रस्त्रियाविन्यादिगुणा इत्यर्थः * ‘मतिशुद्धी’ त्यादना वर्तमानार्थे कः । अत एत * ‘कस्य च वर्तमान’ इति षष्ठी । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यमिति समासनिषेधः । सम्पदः धनधान्यादिद्रव्यसमृद्धयः संख्यातिगाः असंख्येयाः । अपरिमिता इत्यर्थः । दयिता प्रियतमा कल्याणो आनुशूल्यादिगुणसम्पन्नत्वाच्छोभना । तदुक्तम्—

‘अनुकूलां विमलाङ्गीं कुलजां कुशलां सुशोलसम्पन्नाम् ।
पञ्चलकारां भायां पुरुषः पुण्योदयालभते’ ॥

वयश्च नवं नूतनं । थौवनमित्यर्थः । नि ‘वयः पक्षिणि बाल्यादावि’ त्यमरः । हृत्येवमज्ञानेन मोहेन मूढो विवेकशून्यो जनः । विशं गृहापत्यविच्चदारादिप्रपञ्चम् । अनश्वरं शाश्वतं । मत्वा आलोच्य । संसार एत्र कारागृहं बन्दीगृहं तत्र निविशते प्रविशति । तदासक्तो भवतीत्यर्थः । न तु तत्यानर्थमूलत्वं जानातोति भावः * ‘नेविंश’ इत्यात्मनेपदम् । अतिसङ्केततया परमनिर्बन्धहेतुत्वात्संसारस्य कारागृहत्वरूपणं । नि ‘कारा स्याद्वन्धनालय’ हृत्यमरः । धन्यस्तु ज्ञानी । तु शब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तदेवाह तदखिलं वेऽमाद्यशेषप्रपञ्चं क्षणभङ्गरमशाश्वतं । संदृश्य सम्यगालोक्य सम्पूर्वदृशोः त्तवाचो लयबादेशः । सञ्चयस्यति न तत्रासक्तो भवति । किं तु विरक्तो भवतीति भावः । अतः ज्ञानेन सर्वानर्थमूलमज्ञानं निरस्य कृतकृत्येन भवितव्य मिति लात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रौडितम् ॥

— इति वैराग्यशतके विषयपरित्यागविडम्बनं सम्पूर्णम् ॥

॥ याच्जादैन्यदूषणम् ॥

दीनदीनमुखैसदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णम्बरा
क्रोशङ्गिः क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्या न चेद्वेहिनी ।
यच्जाभङ्गभयेन गद्गदगङ्गत्रुट्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥

२१

व्या—अथ याच्जादैन्यदूषणमारभते—अत्रायमभिप्रायः विषयाणां याच्जा-
दैन्यप्रयोजकत्वाद्विषयपरित्यागविद्वबनानन्तर्यैषीतत्प्रयोजययाच्जाजनितदैन्यमपि
दूषणीयमेवेति अतस्त्वप्रसङ्गानन्तरमेतदूषयितुमारभते—दीनेत्यादिलोकदशकेन
दीनादीनमुखैरिति ॥ दीना दरिद्राः । अत एव दीनानि शोभाहीनानि मुखानि
येषां तैः । कुतः । क्रोशङ्गिः रुदङ्गिः । तल्कुतः । क्षुधितैः सङ्गातक्षुधैः । बुभुक्षितै-
रित्यर्थः । क्षुधाशब्दोऽप्याबन्तस्त्वात् * ‘तदस्य सङ्गातं तारकादिभ्य हतजिती-
तच्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । क्षुदिति दकारान्तपक्षे तु क्षुधं प्राप्तैः क्षुधितैः
क्षुधातुरैः * कर्तरिकः * ‘वसतिक्षुधो’ रिडि’ तीडागमः । शिशुकैरत्यन्तबालकैः
* अल्पार्थे कन्प्रत्ययः । सदा सर्वदैवाकृष्टमञ्चपानादियाच्जापूर्वकमाक्षिसं जीर्ण-
म्बरं विशीर्णवस्थं यस्याससा । तथा । निरन्ना अन्नपानरहिता अत एव विधुरा
विद्वला निरन्ना च सा विधुरा चेति विशेषणसमाप्तः । अन्नाभावात्कृष्टजीवनेत्यर्थः ।
नि ‘विधुरः प्रत्ययेतेस्यात्कृष्टविद्विष्टयोरपो ति विश्वः । गेहिनी गृहिणी । दृश्या
दृष्टिगोचरा । न चेन्नस्याद्यदि । तर्हि । मनस्वी सुमेधाः । धैर्यशाली * प्रशंसाया-
मिनिः । कः पुमान् । याच्जाभङ्गाद्यन्तर्यं तेन । गद्गदो हीनस्वरः । अनुकरण-
शब्दोऽयं यो गळः कण्ठः । हत्र त्रुट्यनित शकलीभवनित अत एव विलीनान्य-
नुच्छारितप्रायाण्यक्षराणि वर्णं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । स्वस्य दग्धः क्षुष्टो
यो जठरः उदरं तस्यार्थे तत्पूरणार्थमित्यर्थः । नि ‘अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थेऽ-
व्ययसंज्ञितावि’ त्यमरः । दग्धशब्दोऽत्र निर्वेदाभिघोतकः । यथोक्तं सुरेश्वर-
वार्तिके ‘अस्य दग्धोदरस्यार्थे किञ्च कुर्वन्त्यसाम्रतमि’ ति । देहीति । वदेत्
ब्रूयात् । न कोऽपीत्यर्थः । तस्याः दृश्यत्वादीदग्धवस्यापन्नो भवत्यतोऽनर्थमूलत्वात्
तत्परित्यागोऽवद्यं कर्तव्य इति भावः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

अभिमतमहामान ग्रन्थिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्जुलचन्द्रिका ।
विपुलविलसलज्जावलीवितानकुठारिका
जठरपिठी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥

२२

व्या—इदानीं दैन्यानर्थमूलं जठरं निन्दति—अभिमतेति ॥ अभिमतः कीर्ति प्रतिष्ठावहत्वादिष्टः । यो महामानग्रन्थिर्ग्रन्थाभिमानग्रन्थिः । तस्य प्रभेदे विश्लेषणे पटीयसो समर्थतरा * पदुशब्दादीयसुन्युगितश्चेति डीप । गुरुतरा अतिशयेन वर्तमाना ये गुणग्रामाः गाम्भीर्यधैर्यादिगुणगणाः । त एवाऽम्भोजानि तेषां स्फुट यथा तथा उज्जवलचन्द्रिका पूर्णिमाकौमुदी तत्सङ्कोचहेतुभूतेत्यर्थः । विपुलं विस्मृतं यथा तथा विलसत्प्रकाशमानं यज्ञज्ञावलीवितानं वीडालतावितिस्तस्य कुठारिका परश्चुः । तदुच्छेदनसाधनभूतेत्यर्थः । दुष्पूरा पूरयितुमशक्या प्रत्यहमज्ञपानादि पूरिताऽपि पर्याप्यभावादिति भावः * 'ईषहुरि' ल्यादिना खल्पत्ययः । इयं जठरं मुद्रमेव पिठी कुण्डी । नि 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्ड मि' ल्यमरः * गौरादित्वात् डीषू । तथा च कृष्णामृतस्तवे 'जठरपिठीपूर्तये नर्तितासी' ति । विडावनं याज्ञानुकरणं करोति याज्ञादैन्यमस्माभिरभिनाद्यतीत्यर्थः । एतद्वयतिरेकेण दैन्यकारिणी न काऽप्यस्तीति भावः । 'वली कठोरकुठारिके'ति पाढेनिशिततरपरशुरित्यर्थः ॥ रूपकालङ्कारः । हरिणीवृत्तं । 'भवति हरिणीन्सौ ग्रौस्लौ-गोरसाम्बुधि विष्टपैरि'ति लक्षणात् ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा भहति सितपटच्छन्नपालीं कपालिं
द्यदाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्यमधूमोपकण्ठे ।
द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधातो
मानी प्राणैस्सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥ २३

व्या—अथ मानिनस्तावद्वन्द्वयाच्जायाः परमन्यन्ते भिक्षाशनतात्पर्यैण
प्राणधारणमित्याह—पुण्य इति ॥ न्यायगर्भं मीमांसाशास्त्रोक्तप्रकारगर्भितं यथः

तथा यद्वा नीयन्ते ज्ञाप्यन्ते बुभुत्सतार्था एभिरिति न्यायाः वैदशास्त्रपुराणादयः ते गर्भेकुक्षौ शेषां ते न्यायगर्भाः अधीताखिलविद्या इत्यर्थः । ‘कुक्षिग्रुणार्भका गर्भा’ इत्यमरः । तथाभूता द्विजाः ब्राह्मणाः तैः हुताः आज्यादिहविर्भिस्मुतर्पिताः ये हुतभूजोऽग्रयस्तेषां धूमेन धूम्राणि कृष्णलोहितवर्णानि उपकण्ठानि अन्तिकश्चेशाः यस्य तस्मिन् । नि ‘धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते’ ‘उपकण्ठान्तिकाभ्य-णाभ्यग्रा अध्यभितोऽव्ययमि’ ति चामरः । अतएत पुण्ये पवित्रे । महति विपुले च । विशेषणद्वयेन निस्सङ्कोचसञ्चाराहंत्वं सूच्यते । ग्रामे अग्रहारे । वने अरण्येवा तत्रापि व्रानप्रस्थादीनां विद्यमानत्वा दिति भावः । सितपटेन श्वेतवस्त्रेण छज्जा परेषां दृष्टिगोचरत्वाभावार्थं माच्छादिता । तथा विशेषाचारात् पालिरश्रिर्यस्यास्तां नि ‘पालिस्त्यश्रव्यङ्गपङ्कितिव्य’ ति वैजवन्ती । कपालिं भिक्षाहरणोचितशराव मादाय गृहीत्वा । क्षुधार्तः क्षुत्पीडितः । मानी अभिमानवान् पुरुष इति शेषः । उदरमेव दरो गिरिगद्वारं तस्याः । पूरणाय पूर्त्यर्थमित्यर्थः * तादर्थ्यै चतुर्थी । अथवा उदरं पूरयितु मित्यर्थः * ‘तुमर्थाच्च भाववचनादि’ ति चतुर्थी । द्वारं द्वारं प्रतिद्वारं गृहमेघिनामिति शेषः * ‘नित्यवीप्सयोरि’ ति वीप्सायां द्विरूप्तिः । प्रविष्टः भिक्षार्थमित्यर्थः । ग्राणैस्सनाथस्सहितश्वेत् भिक्षाशनेन प्राणधारणत-त्परस्याच्चेद्वित्यर्थः । वरं मनाकिर्यं । नि ‘दैवाद्वृते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्षीबं मनाकिर्यमि’ त्यमरः । दिने दिने अनु दिनं प्रत्यहमित्यर्थः * यथार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यकुलयेषु समानकुलयेषु समानकुलोद्भवेषु तन्मध्य इत्यर्थः । दीनः पुनः दैन्यवांश्चेन वरं बन्धुमध्ये याच्जादैन्यनीचजीवनाद्वारं भिक्षाश्वेन प्राणधारणं ‘न बन्धुमध्ये धनहीनजीवन मि’ ति वचनादिति भावः । अत्र यद्यपि ‘त्यजन्त्यसून् शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचित्तव्रतमि’ ति वचनान्मानिनः सर्वथा अयाचित्तत्वमेव मुख्यत्वं तथाऽपि यदि क्षुधातुरत्वेन याच्जाप्रवृत्तिस्यात्तदा कुत्रचिदपरिज्ञातदेशे श्रोत्रियगृहेषु कपालभिक्षाश्वेनोदरपूरणं कर्तव्यं न तु बन्धुजनयाच्जाप्राणसङ्कटेऽपि तस्याः परमनैच्यावहत्वादिति गूढाभिसन्धिः ॥

स्वरवरावृत्तं । तदुक्तं केदारेण ‘म्रग्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वरधरा कीर्तितेयम्’ ॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतिलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रळयं गतानि
यत्सावमनपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

२४

व्या—अथ विशिष्टगत्यन्तराभाववितर्कद्वारा दूषयति—गङ्गेति ॥ गङ्गातरङ्गणां भागीरथीकलोलानां ये कणाः बिन्दवः तेषां शीकरैः प्रालेयप्रायलेञ्चैः अथवा कणाः स्थूलबिन्दवः शीकरा शूक्ष्माः तैः शीतलानि शिशिराणि ‘घनशीकरे’ ति वा पाठः । तथा सान्द्रा इत्यर्थः । विद्याधरैर्देवयोनिविशेषैरध्युषितानि अधिष्ठितानि * ‘गत्यर्थाक्षर्मके’त्यादिना वसेः कर्मणि त्वः * ‘वचिस्वपी’त्यादिना संभ्रसारणं अत एव चारुणि मनोहराणि शिलातलानि येषु तानि तथोक्तानि * विशेषण-द्वयेनैतेनपरमपवित्रत्वं च सूच्यते । हिमवतः हिमाद्रेससम्बन्धीनि स्थानानि ग्रान्तप्रदेशाः प्रळयं गतानि किं नष्टानि किं? किं शब्दो ऽत्र वित्तकैनि । ‘कुत्सप्रश्नवितर्केषु क्षेपे किं शब्दाद्व्यते’ इति शाश्वतः । ननु कुतः एवं विद्य-मानेष्ववस्थानेषु विनाशो वितर्क्यत इत्याशङ्क्य तत्र कारणमाह-यद्यस्मात्कारणा-न्मनुष्या जनाः । सावमानेषु आच्चर्या तिरस्काराचरणपूर्वकं दत्तेषु परपिण्डेषु पराक्षेषु रता आसक्ताः तादृपरपिण्डाशनेन प्राणत्राणतत्परा जाता इत्यर्थः । यदि स्थानानि न नश्येन् तर्हि जना इदक्षण्याच्चात्तपरा न भवेयुः । तेषां नष्टत्वादेवे-द्वयदुरवस्थापन्ना इति कृत्वा एवं वितर्क्यत इति वाक्यार्थः । यद्वा—गत्यन्तराभावं प्रश्नद्वारा दूषयति—गङ्गेति । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । नन्वेवं कुतः पृच्छयेत इत्यत आहयस्मात्कारणात हे मनुष्याः सावमान परपिण्डरताः यूयं जाता इति शेषः । अतः प्रश्नस्यावक्ताशा इति भावः । अन्यत्समानम् । एतेन दुर्भगयाच्चापिशाच्चिकामूर्धन्य-शानि पातयित्वा गिरिपरिसरेषु सुखेन वर्तितव्यमिति सूचितम् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रळयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रधवस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभूतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखासखलपवित्तस्मयपवनवशानर्तितभूलतानि ॥

२५

व्या—इदानीमुनर्जीवनोपायान्तराभाववितर्कद्वारादूषयति—किमिति ॥ कन्द-रेभ्यो गुहाभ्यस्सकाशात् कन्दाः कन्दमूलादिपदार्थाः क्षुञ्जिवारणक्षमा इति

भावः । प्रक्षयं विनाशं विराममिति यावत् । उपगताः प्राप्ताः किं * जुगुप्साविरामे*-
त्यादिना पञ्चमी । एव मुत्तरत्रापि किंशब्दो वितर्के । तथा गिरभ्यस्सकाशा
चिन्निरावा प्रवाहाश्च वा उपशमकरा इति भावः । प्रक्षयमुपगताः किमिति संबन्धः
‘प्रवाहो निञ्चरो झर’ इत्यमरः । नि ‘वास्याद्विरूपोपमयोरेवार्थे च समुच्चय
इति चामरः । तथा तरुभ्यः वृक्षेभ्यस्सकाशात् । सरसानि साधुयं रसयु-
क्तानि फलानि विभ्रंतोति तथोक्ताः । वलुकलिन्यः वलुकलवल्यः । एतेन विशेषणद्वयेन सुभोज्यवस्तुसमृद्धत्वाच्छादनयोरयवस्तुसमृद्धत्वे सूचिते । शाखाश्च ।
प्रध्वस्ता वा विनष्टाः किम् ? अव्ययानामनेकार्थत्वात् । ननु विद्यमानकन्दमूलादि-
ष्वविद्यमानत्वं कुतो वितर्क्यतदृत्यत आह—यद्यस्मात्प्रसभमत्यन्तम् अपगतप्रश्न-
याणां विनयशून्यानां । खलानां दुरीशानां दुःखासमतिक्लेशेन प्राप्तं तदपि स्वत्पं
यद्वित्तं धनं एतेन यः स्यो गर्वस्त एव पवनः । स्ययः पवन इव च तद्वशादा-
नर्तिताश्वलिताः । श्रुते एव लताः श्रुतोलता इव च येषां तानि । सविकाराणी-
त्यर्थः । स्ययपवनेत्यत्र श्रुतोलता इत्यत्र च उपमारूपकयोस्माधरुबाधकप्रमाण-
भावात्सन्देहसङ्करः । मुखानि । वीक्ष्यन्ते दृश्यन्ते याचकज्ञनैरिति शेषः । कन्द-
मूलादीनां विनष्टत्वादेव जनैर्दुरीश्वरपरिचर्यातत्परं भूयते जीवनोपायार्थमतस्तद-
भाववितर्कस्यावकाश इति भावः । यद्वा जीवनोपायान्तराभावप्रश्नद्वारा निन्दिति
किं कन्दा इति । किं वा शब्दौ प्रश्ने । अत एवं प्रश्नः क्रियत इत्यत आह—यस्मात्का-
रणादुविनीतदुरीश्वरमुखान्यवलोक्यन्ते युष्माभिस्तस्मादभावप्रश्नो युज्यत इति
भावः । शेषं समानम् । अत्रायमभिसन्धिः । परमनैच्यावहं शास्त्रनिषिद्धं च
दुविनीतसेवनोपजीवनं परित्यक्तव्यम् ॥

स्त्रं गंधरा ॥

पुण्यैर्मूलफलैः तथा प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वाधुना
भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणै रुत्तिष्ठ यावो वनम् ।

क्षुद्राणामविवेकगूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा
वित्तव्याधिविकारविहृलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २६

व्या—अथ खलानां मुखानि दृश्यनेन सूचितनिन्दनां प्रकटयितुं
चिरकालदुरीशसेवालिङ्गस्य कस्याचिन्निवेदवचनमभिनीयाह—पुण्यैरिति ॥ अघुने-
दानीं । पुण्यैः पवित्रैः । मूलैः कन्दमूलैः । फलैः कदक्षीरसालपनसादिफलैश्च

अपविव्रतमूलक कलिङ्ग फलादि भक्षणानिषेधस्तरणात्पुण्यैरित्युक्तं । तथा अनिर्बाच्यतया । ‘प्रियप्रणयिनी मि’ ति पाठे हा प्रियसखे इत्यर्थः । प्रणयिनीं परमसुखावहतया प्रियतमां—विशिष्टकन्दमूलाद्यशानस्यानशनप्रायत्वात् स्थापि ‘तपो नानशनात्पर मि’ ति तपः पर्यवसानत्वात्तस्य च ‘तपसा कल्मणं हन्ती’ ति सकलकर्मनिवर्तनद्वारा परमसुखावहत्वादिति भावः । वृत्तिं जीविकां । नि ‘वृत्तिर्वर्तनं जीवन’ इत्यमरः । कुरुष्व विधेहि । तथा अकृपणैरग्लानैः नवपल्लवै भुवि द्वादशां च कुरुष्व । अतः उत्तिष्ठ उथितो भव विलङ्घं माकुर्वित्यर्थः । वनं प्रति धावो गच्छावः । यास्याव इत्यर्थः । किमनेन नीचसेवनेनेति शेषः * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । ‘यामो वनमि’ ति न साधीयान्पाठः । गमने अभ्युच्छ्रयफलमाह—यत्र वने क्षुद्राणां दीनानां । कुर्तः अविवेकेनाज्ञानेन मूढानि कर्तव्याकर्तव्यविचारशून्यानि मनांसि येषां तेषां । तथा सदा सर्वदा विज्ञमेव व्याधिरसश्चिपातादिरोगस्तेन यो विकारः विपरीतभावस्तेन विह्वला विकला अविस्पष्टा दृतियावत् । तथाभूतागिरो येषां तेषामीश्वराणां राजां । नामापि नामधेयमपि । न श्रूयते नाकर्णयेते विमुत दर्शनसेवनादिकर्थेति भावः । तस्मादैहिकामुष्मिकफललेशसभवन्धशून्यं नीचसेवनं परित्यज्य सकलश्रेयरसम्पादकं वनं ब्रज । वनवास एवावश्यं कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमंखेदं क्षितिरुहां

पयरस्याने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।

मृदुरपर्शा शश्या सुलिलितलतापल्लवमर्थी

सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥

२७

व्या—अथ च पुनरसत्यामपि निरंवधिक निरातङ्कजीवन साधनसामृथां कृपणाः स्वकार्पण्य मत्यजन्तः परयाद्वादैन्येन क्षिद्यन्ति । किं कर्तव्यमित्याहफलमिति ॥ वने वने प्रतिवनं वने वने न त्वैकन्द्रैव कुसमित्यर्थः * अव्ययं विभक्ती’ त्यादिना व्यथार्थेऽव्यथीभावः । न दिव्यते खेदो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अखेदं मक्षेशं । स्वेच्छया स्वच्छन्देन लभ्यं प्राप्य न तु परप्रेष्यमिति भावः । क्षिसा रोहन्तीति क्षितिरुहः क्षिप् । तेषां कदलीरसालपनसादितरुणां फलमस्तीति शेषः । उदरपूरणपर्याप्तमिति भावः । तथा । स्थाने स्थाने प्रतिस्थानं * वीप्सायां

‘द्विहक्तः । शिशिरमधुरं व्याख्यातमेतत् ‘पित्रिं सलिलं शोभमधुरमि’ त्वं । पुण्यसरितां गङ्गागोदावर्योदिपुण्यनदीनां । पश्चीमं । अक्षीति शेषः । चान्दपानाभ्यां बाह्याभ्यन्तरपङ्कपश्चालनद्वारा तृष्णोपशान्तिरमिति भावः । एतेनोभयेषामपि शास्त्रसिद्धं परोपकारत्वं सूचितं । तदुक्तं ‘परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्य’ इति । तथा । मृदुः अङ्गठिनः कोमल इति यावत् । स्पशां यस्यास्सा हंसतूलिकातलपक्लपेत्यर्थः । कुतः सुललितान्यतिकोमलानि यानि लतापलवानि तन्मयी तत्प्रचुंरा तैर्निर्मितेत्यर्थः । अथवा तन्मयी तद्विकारा ॥ ‘प्राचुर्ये विकारार्थे मयडि’ति डीप् । शयथा चास्तीति शेषः । सुखस्वापोचितेति भावः । तदपि तथाऽपि धनिनां धनाङ्गानां । द्वारि प्रतीहरपदेशो । नि ‘स्त्रीद्वाद्वारं प्रतीहार’ इत्यमरः । कृपणाः धनलिप्सापरतन्त्राः । सन्तापं । तदनुवर्तनाद्यायासपरितापं सहन्ते मृद्यन्ति । श्रेयोर्थेनां किं तत्रासाकं कर्तव्यमिति भावः ॥ अतः फललाभसम्बन्धशून्यां प्रत्युत बलवदनिष्ठानुबन्धनां दुरन्तसन्तापकारिणीं परमकार्पण्यकर्णेजपा मिहामुत्र च कीर्तिप्रतिष्ठाभज्ञनीं याच्जादैन्यपरमनीचत्वाद्वूषणीयां पविष्टामिमां दुरीश्वर द्वारा बहिर्वितार्देष्टुराकराढाफिनीं विवे कोचाटनमन्त्रेगोत्सायनेकत्रेयसम्भादिकां वनवास जीविकां श्रियमेव समाश्रयेद्विद्वानितितात्पर्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—

‘चीराणि किं पथि न सन्ति ? दिशन्ति भिक्षां ?

नोवाङ्गिपाः परभृतः ? सरितोऽप्यशुष्यन् ? ।

शुद्धा गुहाः किमु न सन्ति ? महानुभावा

यसाङ्गजन्ति यतयो धनदुर्मदान्धान्’ ॥ इति शिखरिणीवृत्तम् ॥

ये वर्तन्ते धनपतिपुरः प्रार्थना दुःखभाजो

ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यासबुद्धेः ।

तेषामन्तस्स्फुरिताहसितं वासराणि स्मरेयं

ध्यानच्छेदे शिखंरिकुहरग्रावशय्यानिषणः ॥

२८

व्या—इदानां दुरीश्वरसे वनयाच्जादैन्यतत्परविषयाक्षिसचित्तनिन्दावशेन स्वस्य सिद्धवज्ञाविश्रेयोदशां सूचयज्ञाह—य इति ॥ धनपतेः धनाभ्यस्य पुरः अग्रे । प्रार्थनादुःखं याच्जादैन्यं भजन्तीति तथोकाः सन्तः * ‘भजोण्वः’ । ये पुरुषाः ।

वर्तन्ते । तथा ये च पुरुषाः । विषयाक्षेपे भोगसङ्घ्रहे पर्यासा तावन्मात्र एव पर्यव-
स्ता न सु तत्त्वविंचार इत्यर्थः । तादशी या बुद्धिः तस्याः ‘पर्यस्त’ इति पाठे
विषयाक्षेपेण भोगासत्त्या पर्यस्ता विपरीता । यद्वा विषयाक्षेपेण विषयकृतोपप्लवेन
पर्यस्ता विक्षिप्ता या बृद्धिः तस्याः हेतोः अल्पत्वं नीचत्वं । दधति । तेषां पुरुषाणां
वासराणि दिवसान् तदनुभूतदुर्दिनानीत्यर्थः । नि ‘वासुक्लीबे दिवसवासरौ’
इत्यमरः । अभिमतदेवतायां चित्तस्थिरीकरणं स्यानं तस्य इत्येदे जवसाने ब्रह्मध्यान-
व्युत्थानसमय इत्यर्थः । शिखरिकुहरे गिरिगहरे यो ग्रावा पाषाणस्स एव शय्या
तस्यां निषण्णः विश्रमार्थं शयितसञ्चित्यर्थः । अन्तरन्तः करण एव रफुरितं समु-
त्पश्चं हसितं हासो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा तदानीं तेषामपहास्यत्वात्तदनु-
भावत्वेनोत्पन्नहासगमितमित्यर्थः । स्मरेयं ‘सदशा दृष्टिचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य
बोधका’ इति वचनाकुतश्चिच्छिन्तावशादृष्टिवशाद्वा समुद्भूतसंस्कारस्तदीयदुर्दि-
नानि स्मृतिविषयाणि कुर्यामित्यर्थः । ‘वासराणां स्मरेय’ ति वा पाठः । तथा *
‘अधीगर्थदयेशां कर्मणो’ ति कर्मणि षष्ठी । अधीगर्थानां च शेषाधिकारात् अशो-
पत्वविवक्षायां सु द्वितीयैव स्मर्यते । सम्भावनाया मुक्तमपुरुषैकवचनं । यथाऽहं
यात्मादुःखाभिसन्तस्य विषयाक्षिप्तचित्तजनदुर्दशादर्शनात्सञ्जातनिर्देदः केनाचि-
म्भाग्योदयेन परमेश्वरानुगृहीतसञ्चानोत्थाने तदीयदुर्दिनस्मरणतत्परो भवेयम्—
तथा विवेकिभिः श्रेयोर्थिभिः भवितव्यं न सु तद्वद्वद्वदशाभाग्निभिरिति निगृहोपदेशां
स्तात्पर्यार्थविषयीकृत इत्यवधेयम् ॥ मन्दाक्षान्तावृत्तम् ॥

ये सन्तोषनिरन्तरप्रमुदिता स्तेषां न भिन्ना मुदो

ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।

इत्थं कस्य कृतेः कृत ससविधिना कीदृक्पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तेभ्यो हिमा मेरुर्नमे रोचते ॥ २९

या—अथ तृष्णाया यावत्ताऽप्युपसंहाराभावात्किं याऽजादैन्येनेत्याह—य
द्वृति ॥ ये पुमांसः । दैवाल्लब्धेन वस्तुना जनितो मनोविलाससन्तोष स्तेन
निरन्तरं सततं प्रसुदिता परिमुष्टाः । तृप्ता इति यावत् । तेषां मुदः आनन्दा न
भिन्नाः । किंसु ग्रवृद्धा एवेत्यर्थः । तथाऽन्ये इतरे ये पुमांसः । धने लुब्धाः
गाढ्यर्थवती अतएव सङ्कुलाधीयेषां ते तथोक्तारतेषां । तृष्णा वस्तुपृष्ठा क

हुता । न विरतेत्यर्थः । धनलोभस्येयत्ताभावादिति भावः । दृथमेवं ध्यवस्थिते सतीति शेषः । सः प्रसिद्धः । सम्पदां रक्षादिसम्बद्धीनां । तादृगत्थमिति वक्तु मशक्यं । पदं स्थानमनिर्वच्यधनसम्पदास्पदमित्यर्थः । तथा । स्वात्मन्येव स्वस्मिन्नेव समाप्तः पर्यवसितः । न तु परोपकारपर्याप्त इत्यर्थः । तादृशो । हेम-महिमा काञ्छनसम्पत्तिं यस्य तथोक्तो । मैह विधिना ग्रहणा । कस्य कृते कस्य पुंसः प्रयोजनार्थं । कृतो निर्मितः ॥ नित्यसन्तोषसम्पन्नानामनपेक्षितत्वदर्थ-लुब्धाना मपर्याप्तत्वाच्चानुपयोगादिति भावः । अतो निरर्थकत्वात् । मे मह्यं । न रोचते रुचिगोचरो न भवति । न सम्मत इत्यर्थः ॥* 'रुच्यार्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । तस्मात्सुमेरुल्यधनलाभेऽपि तृष्णाधनपिशाच्याः परितोषाभावात्तत्प्रयुक्त-याच्जादैन्यविभ्रान्तिं तत्त्वविचारेण निरस्य सन्तुष्टान्तःकरणैर्भवितव्यमायुष्मन्दि-रिति तात्पर्यम् ॥

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वतो
दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।
सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
शम्भो स्सत्रमवार्यमक्षयानिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ ३०

व्या— तर्हि कथं जीवनमित्याशङ्क्य तदुपायं सपरिकरं निवेदयन्निगमयति भिक्षेति । योगीश्वराः परमार्थतत्त्वज्ञाः महायोगिनः । भिक्षाहारं भैक्षाशनं कर्म । न विद्यते याच्जादैन्यं याच्जाकार्पण्यं यस्मिंस्तत्त्वोक्तं । देहोत्युच्चारणानन्तरमेव सदूगृहस्थैर्बहुमनपर्बकं दीयमानत्वादिवि भावः । वद्वा व्यावहारिकदैन्यसम्भवेऽपि पारमार्थिकदैन्याभावादिति भावः । न विद्यते प्रतिसुखं यस्य तत्त्वोक्तं स्वयमेव निरतिशयमुखं न तु स्वस्य प्रतिभटभूतं सुखान्तरमस्तीत्यर्थः । सर्वतस्सर्वत्राऽपि । भीतिच्छिदं भयविनाशकं भिक्षाशनतत्परस्याकृतोभयत्वादिति भावः । दुष्टानां दुस्स्वभावानां मात्सर्यमदाभिमानानामसहिष्णुत्वदर्पाद्वाराणां मथनं निरासकं दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषबाधानिवर्तकं । यद्वा दुःखौघस्य एकविंशतिमहादुःखसमुदायस्य विध्वंसनं विच्छेदकं एकविंशतिमहादुःखवंसरूपमोक्षनिदानमित्यर्थः 'आत्यन्तिकदुःखवंसो मोक्ष' इति वैशेषिकास्तार्किकाश्र । अत्र यत्किंच्चिद्वक्तव्य मस्ति विस्तरभयान्तोच्यते । सर्वत्र सर्वेष्वपि देशेभित्यर्थः । तत्राऽप्यभवत्तु

प्रतिदिनं । तत्राऽपि चाप्रयत्नं यत्कं विनैव सुलभं सुखलभ्यमित्यर्थः । साधूनामन-
द्वाकारिणां प्रियमिष्टं पावनं पवित्रं शम्भोदिशवस्थं । सत्त्रं तृसिसाधनमित्यर्थः
‘रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते’ इत्यनेनैवोक्तस्वात् । यद्वा शम्भुप्रेससत्त्रं
शम्भुभक्तिनिरताद्वासत्त्रमित्यर्थः । खण्डमण्डलाधिपतिसत्त्रं तु नश्वरं इदं तु
सकलभुवनाधीश्वरप्रवर्तितस्वाच्छाश्वतमिति भावः । अते एवावार्यं न केनाऽपि
निवारयितुं शक्यम् । अक्षयनिधिमविनाश्चि निधानं च नित्योपयोगेऽपिक्षया-
भावादिति भावः । शंसन्ति कथयन्ति अनुभवसद्वादित्थं वर्णयन्तीत्यर्थः ।
अतोऽनर्थपरम्पराजनितदैन्यं याद्यादैन्यं विहायोक्तरीत्या समस्त सद्गुण विचित्रं
शम्भुसत्त्रं प्रामाणिकोक्तं समाश्रयणीयमिति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

इति वैराग्यशतके याद्यादैन्यदूषणं सम्पूर्णम् ॥

॥ भोगास्थैर्यवर्णनम् ॥

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्ययं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शङ्के वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्ययं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ३१

व्या—अथ भोगानामस्थैर्यकथने याद्यादैन्यमदूषितप्राप्यमेवेति मनसि
निधाय तद्वृषणानन्तरं भोगास्थैर्यमाह—भोगदृति—भोगे स्वकचन्दनवनिता-
सम्भोगसुखानुभवे । नि ‘भोगस्सुखेरत्यादिभृतावहेश्च फणकायथोरि’त्यमरः ।
रोगाद्वात्तपित्ताद्यामयाद्ययमस्तीति शेषः । तस्य तदन्तरायत्वादिति भावः । कुले
सद्वशे च्युतेराचारब्रंशाद्ययं तस्यास्तदप्रतिष्ठावद्वादिति भावः । अथवा च्युते-
रसन्तानविच्छेदाद्ययं तस्यास्तप्रदायोपद्धतिहेतुत्वादिति भावः । दित्ते द्रव्य
समृद्धौ । नृपालाद्याज्ञो भयं तस्य तदपहर्तृत्वादिति भावः । माने अभिमाने ।

दैन्यात्कार्पण्याद्यर्थं तस्य तद्भज्ञहेतुत्वादिति भावः । बले सामर्थ्ये । रिपोशशब्रोभयं तस्य तद्वमनशीलत्वादिति भावः । रूपे सौन्दर्ये । जराया वार्षकावस्थायाः भयं तस्यास्त्रुद्विलोपित्वादिति भावः । शास्त्रे वेदान्तादिशास्त्रकलापे वादिभ्यः शुष्कतर्ककलहकण्टकेभ्यः । भयं तेषां तदपरोक्षकत्वादिति भावः । गुणे विद्याविनयादिगुणगणे । खलाद्वर्जनाद्यर्थं तस्य तद्वृषकत्वादिति भावः । काये देहे । कृतान्ताद्यमाद्यर्थं तस्य तदन्तकरत्वादिति भावः । नि ‘कायो देहः क्लीबपुंसोः’ ‘कृतान्तौ यमसिद्धान्तावि’ ति चामरः । सर्वत्र* ‘भीतार्थानां भयहेतु’ रित्यपादानत्वरपञ्चमी । अतः भुवि नृणां सम्बन्धिः । सर्वं वस्तु भोगाद्यशेषार्थजातं भयान्वितमुक्तरीत्या भयसहितं—सान्तकत्वात्सापायमित्यर्थः । किंतु । विगतो रागो विषयाभिलाषो येषां ते विरागास्तेषां भावो वैराग्यं तदेकमेव । न विद्यते भयं यस्य तदभयं भयहेतुत्वाभावाच्चर्भयं निरातद्वत्वाच्चिरपायमित्यर्थः । यद्वा विरागाः अस्थिरभोग स्तेषां भावो वैराग्यं तदेकमेव—न विद्यते भयं यस्य तदभयं । भयहेतुत्वाद्यभिनिवेशं परित्यज्य सुस्थिरवैराग्यमेवाश्रयणीयं श्रेष्ठस्कामैरिति भावः । इत्थं भोग इत्यमदिष्वधिकरणसप्तम्याश्रयणेन व्याख्यातं सति सप्तम्याश्रयणेत्वेवं व्याख्येयम्—अतस्सर्वं भुवि नृणां भयान्वितं भयकरमित्यर्थः । किंतु वैराग्यमेव न विद्यते भयं यस्मान्तत् अभयं भयनिवारणमित्यर्थः । सति वैराग्ये सर्वं स्यापि मिथ्यात्वेन प्रतीयमानतया द्वितीयभावात् । अतः भयावहं भोगादिकं परित्यज्य भयापहं वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । शेषं समानम् ॥

एतदाद्यापञ्चमात् शार्दूलविक्रीडितम् ॥

आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा चात्युज्जूलं यैवनं
सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रैढाङ्गनाविभ्रमैः ।
लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्याकैर्नृपा दुर्जनै-
रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥ ३२

इया—उपक्रान्तं भोगास्थैर्यं तत्तद्भज्ञयन्तरेण नवभिर्वर्णयति—आक्रान्तमित्यादिभिः । आक्रान्तमिति ॥ जन्म उत्पत्तिः । मरणेन स्वरूपनाशकेन मृत्युना । आक्रान्तं ग्रस्तं ॥

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः’ ॥

इत्यादिवचनादिति भावः । अत्युज्जुवलमतिशयेन भास्वरं । यौवनं नूसनवयः तारुण्यमिति यावत् । जरसा जरया अपायहेतुभूतया । आक्रान्तं * ‘जराय’ जरसन्यतरस्यामि ’ति जरसादेशः । सन्तोषः दैववशाल्लब्धवस्तुजनितपरितोषः । धनलिप्सया तदुपद्रवकारिण्या धनवान्छया । आक्रान्तः * लभे ससञ्जन्तति चियामप्रत्यये राप् । शमसुखमिन्द्रयव्यापारोपरमापादितानन्दः प्रौढाङ्गं नानां प्रगल्भविलासिनीनां विश्रमैस्तदुपमर्दकैः कटाक्षविक्षेपकर्णकण्ठूयनेन कोमलकुचमर्दनादिविलासैराक्रान्तं । गुणाः । विद्याविनयादयः । मत्सरिभिः परोत्कर्षासहिष्णुभिलौकैर्जनैस्तदपवादकैरित्यर्थः । उपहताः ग्रस्ता इति यावत् । वनभुवः पुण्यारण्यप्रदेशाः । व्याकैः दुष्टगजैः मर्पैर्वा तत्प्रवेशानवकाशप्रदैरिति भावः । उपहताः ग्रस्ताः । नृपा राजानः । दुर्जनैर्दुर्मन्त्रोपदेशेन तद्बुद्धिविपर्यासकारिभिः पिशुनैरुपहतास्तमाक्रान्ता इत्यर्थः । विभूमयस्तम्पदो-उप्यस्थैर्येण । तदप्रतिष्ठावहेनास्थिरत्वेन । उपहताः । दूषिताः । अतः किं वस्तु । केन वा उपद्रवेण । न ग्रस्तमुक्तरीत्या सर्वमपि ग्रस्तमेवेत्यर्थः । अतस्तर्वस्याप्यस्थिरत्वान्न कुन्त्रापि विस्तम्भः कर्तव्य इति भावः ॥

आधिव्याधिश्चर्तैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते

लक्ष्मीर्यित्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

जातं जातमवृद्यमान्तु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-

त्तिंकं तेन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्भितं सुस्थिरम् ॥ ३३

व्या—पुनः श्रोतृजनस्य विश्वासदाढ्यर्थमुक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—आधीति ॥ विविधैः नानाप्रकारैः । आधीनां मनोव्यथानां व्याधीनां पित्तादिशारीररोगाणां च शतैरनेकैराधिव्याधिभिरित्यर्थः । नि ‘पुंस्याधिर्मानसी व्यथा’ ‘रोगव्याधिगदा-भया’ इति चामरः । जनस्यारोग्यं देहस्वास्थ्यमुन्मूल्यते निर्मूलोक्रियते तथा यत्र यस्मिन् पुरुषे । लक्ष्मीरैश्वर्यसम्भृतिष्ठतीति शेषः । तत्र तस्मिन् पुरुषे । व्यापदः महोपद्रवाः विवृतान्युद्धादितकवाटानि द्वारणि कवाटानि यासां तास्म-

थोक्षाङ्ग एतनिति तद्विघटनार्थं मप्रतिबन्धं प्रविशन्तीत्यर्थः । तथा । मृत्युरन्तकः जातं जातं प्रारब्धवर्मवशात्पुनः पुनरुत्पन्नं * वीर्पसायां द्विर्भावः । अत एव विवशं । विद्वल्लं । जन्मुमिति शेषः । अवश्यं नियतमाङ्गु शीघ्रमेवात्मसात् आत्माधीनं करोति मारयतीत्यर्थः * 'तदधीनवचने सातिरि' ति सातिप्रत्ययः । अतस्तेन प्रसिद्धेन । निरङ्गुष्ठेन निर्गळेन अप्रतिहतव्यापारेणेत्यर्थः । विधिना ब्रह्मणा । यद्वस्तु निर्मितं तत्किं वा सुस्थिरं न किमपीत्यर्थः । अतोऽस्थिरर्भागाशंसनं न कर्तव्यमिति भावः ॥

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गतरङ्गाः प्राणाः क्षणाध्वंसिनः
स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखस्फूर्तिः प्रियासु स्थिता ।
तत्संसारमसारमेव निखिलं बुध्वा बुधा बोधका
लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्प्रसाधीयताम् ॥ ३४

व्या—तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्कायां तेषामस्थैर्यकथनपूर्वकं कर्तव्यं तावत् त्रिभिरुपदिशति—भोगा इति ॥ भोगाः स्वकचन्दनादिविषयाः । तुङ्गतरङ्गाः कलोलाः भङ्गाः अल्पतरङ्गाः त इव तरङ्गाश्चपलाः अतिसूक्ष्माङ्गुत्यर्थः । न तु कतिपयेष्वपि दिवसेषु स्थायिन इति भावः । प्राणाः क्षणाध्वंसिनः क्षणे क्षणकाले एव ध्वंसो विनाशः एषा मस्तीति तथोक्ताः । अस्थिरा इति यावत् । यौवने या सुखस्फूर्तिवैष्यिकसुखाभिव्यक्तिस्तास्तोऽन्येव दिनान्यल्पेष्वेव दिवसेष्वित्यर्थः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रियासु कान्तासु । स्थिता स्थायिनी * कर्तरिक्तः न तु यावज्जीवभाविनी वाधंकदशायां तदपायादिति भावः । तत्त्वसारकारणात् । बोधका हितोपदेष्टारः । हे बुधा विद्वांसः । निखिलं संसारं भागादिरूपम् । असारमन्त्यरमेव बुद्धा आलोच्य लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यतः समाधीयताम् परमदयाकुत्वं प्रयुक्तानुग्रहतया युष्माभिज्ञानोपदेशादिना संसाराणवनिमग्नाङ्गजनास्तारयितव्याः न तूपेक्षयाः तथाविधज्ञनोद्धरणे महाफलश्रवणादिति भावः । यद्वा लोकानुग्रहे लोकसङ्ग्ने पेशलेनानुरक्तेन मनसा यतः ब्रह्मद्यानप्रयत्नस्तसमाधीयतां कृतार्थत्वेऽपि युष्माभिरयं अतः कर्तव्यः । यतः युष्मत्कृतप्रयत्नात्पर्येण जना अपि कृतार्थाभविष्यन्ति—

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

‘स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते’॥ इति ॥

भगवद्वचनात् इति भावः । समाधीयतामिति विद्यर्थे विहितोऽयं लोटप्रबोगः ।

परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मानप्रयत्नस्यावश्यविधेयताविवक्षया विपक्षे अनर्थप्राप्तिं

च ज्ञापयतीत्यवधेयम् ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला

आयुर्व्युविघट्टिताब्जपटलीलीनाम्बुवद्भुरम् ।

लेला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विधध्वं बुधाः ॥ ३५

व्या—युनः प्रत्ययदाव्यर्थं युक्त्यन्तरलाभात्त्वा उपदिष्टमेवार्थं भद्रप्रन्तरेणोपदिशति—द्वाभ्यां गोगा इति ॥ तनुभृतां शरीरिणां भोगाः पूर्वोक्ताः । मेघवितानस्याब्रह्मन्दस्य मध्ये विलसन्यः परिस्फुरन्त्यो यास्सौदामिन्यः तटिरस्ता इव चञ्चलाः क्षणिका इत्यर्थः । नि ‘तटिसौदामिनी विद्युदि’ त्यमरः * सुदाम्ना अद्विणा एकदिकृ सौदामिनीति विग्रहः * ‘तेनैकदिग्गि’ त्यण् । तथा आयुजीवितं च । वायुना विघट्टितं तरक्तिं यद्बजपटलीलानाम्बु पद्मपत्रप्रान्तसंश्लिष्टजलबिन्दुः तद्भज्जुरं भज्जलीलावज्जश्वरमित्यर्थः । तथा । यौवने लालसाः महाभोगाभिलाषाः नि कामोऽभिलाषस्तर्षश्च स महान् लालसा द्वयोरि त्यमरः । लोला अस्थिरा । हृत्येवमाकलय्य आलोच्य । है बुधाः । द्रुतं शोघ्रमेव विलम्बस्यानवक्षाशादिति भावः । धैर्यं धीरत्वं समाधिश्चित्तस्थैर्यं तयोस्मिसद्या निष्पत्या सुलभे सुखलभ्ये । योगे ब्रह्मानने । बुद्धिं निश्चयात्मिकां मनीषां विधध्वं कुरुत । ब्रह्मज्ञाननिष्ठा भवतेत्यर्थः ॥

आयुः कल्पोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-

र्थाः सङ्कल्पकल्पा घनसमयतटिद्विभ्रमा भोगपूर्गाः ।

कण्ठश्लेषोपगूढं तद्धिपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं

ब्रह्मण्यासक्तचित्तां भवतं भवभयाम्भोधिपरं तरीतुम् ॥ ३६

व्या—आयुरिति आयुः । कल्पोललोलं कल्पोलवलोलमतिभजुरं न त्वा-
चन्द्रार्कस्यायीत्यर्थः । यौवनश्रीयैवनसम्पत् । कतिपयेष्वल्पेषु दिवसेषु तिष्ठतीति-
तथोक्ता । न सु यावजीवं वर्तीनीत्यर्थः । अर्थः धनधान्यग्रामपश्चादिवस्तु
विभवास्तद्वल्पकल्पाः मनोरथतुल्या इत्यर्थः । तेऽपि न चिरस्यायिन इति भावः *
‘ईषदसमाप्तौ वल्पदेश्य देशीथर’ इति कल्पपू प्रत्ययः । भोगपूरा: विषयपरम्पराः
घनसमये वर्षाकाले यास्त्रटित स्तासामिव विभ्रमाः स्फुरणानि येषां ते तथोक्ताः
क्षणभजुरा इत्यर्थः । तथाप्रियाभिः प्रौढाङ्गनाभिर्यत्कण्ठश्चेषण कण्ठग्रहेणोपगृहमुप-
गृहनमालिङ्गन मिति यावत् * भावेक्तः । प्रणीतं रचितं । तदपि प्रौढाङ्गनालिङ्गन-
मपि । न चिरं चिरकालावस्थाय न भवतीत्यर्थः । अतः हे ब्रुधाः भवात्संसाराद्य-
द्धयं तदेवाभ्योधि स्तस्य पारं । तरीतुं संसारसागरमुलङ्घितुमित्यर्थः । ब्रह्मण्यात-
सक्तचित्ता भवत ब्रह्मण्यानैकतत्परा भवतेत्यर्थः । न श्वेतद्वितिरेकेण तरणोपायं
किञ्चिदपि पश्यामीति भावः । त्रिवारशुच्चा दृष्टरविश्वासोत्पादनार्थं तिभिर्ज्ञोक्तैः
परमार्थपर्यवसायिनी ब्रह्मण्यानिष्टोपदिष्टा न त्वनर्थपर्यवसायिनी संसारासक्तिः ।
यदल युक्तं तद्वाह्यं तत्त्वविचारपारपारीणैरिति श्रोकत्रयतात्पर्यम् ॥

स्त्रधरावृत्तम् ॥

कृच्छ्रेणामेष्यमध्ये नियमिततनुभिस्थियते गर्भवासे
कान्ताविशेषदुःखव्यतिकरविषमो यौवने चोपभोगः ।
वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवसति वृद्धभावोऽप्यसाधुः
संसारे रे मुनुष्या वंदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥ ३७ ॥

व्या—ननु लोके प्रायशसंसारसुखतत्परा एव दृश्यन्ते अतः कथमयं निषि-
ष्यत इत्याशङ्क्यादित आरभ्य विचार्यमाणे न तत्र सुखलेशोऽप्यस्तीत्याह—कृच्छ्रे-
णेति ॥ गर्भवासे गर्भवस्थानदशायाम् अमेष्यमध्ये मूत्रपुरीषमध्ये । नियमित-
तनुभिसंकुचितगान्वैः । प्राणिभिरिति शेषः । कृच्छ्रेणातिकष्टेन स्थोयते । तथा
यौवने । उपभोगस्तद्विश्वास । कान्ताविशेषेण प्रियतमावियोगेन यो दुःखव्यति-
करो दुःखसम्पर्क स्तेन विषमः विकलः । भवतीप्ति शेषः । तथा । वामाक्षीणां
मनोहरनयनानामवज्ञाविहसितानामवमानपूर्वकपरिहासानां वसतिः स्थानं तासां
तस्य हेतुत्वात्परिहासास्पदमित्यर्थः । वृद्धभावो वृद्धत्वमप्यसाधुरसमीचीनः ।

अपहासास्पदोभूतस्य कुतस्साधुत्वमिति भावः । अतः । रे मनुष्याः । रेहृति नीचस्मबोधने नीचत्वं च सांसारिकत्वादिति द्रष्टव्यं । नि 'नीचस्मबोधने तु रे' इत्यमरः । संसारे गर्भवासजन्मजरादिरूपे । स्वल्पं सुच्छं । किञ्चिदीषदपि । सुखमस्ति यदि वर्तते चेत् । तर्हि । तद्वदत ब्रूत । अतः किमर्थं क्लिश्यते गर्भनिरय-
वासादिसांसारिकदुःखैः । पुनरावृत्तिरहितनित्यनिरातिशयानन्दबन्धुरब्रह्मपदपा-
प्त्यर्थमेवैप्रयतञ्चमित्यर्थः ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्रिवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्थाप्यहितमचारतीति चित्रम् ॥

३८

व्या—अथ स्वविनिपातहेतौ सज्जिहिते लोका न कुशला भवन्ति महदेत-
दाश्र्यमित्याह—व्याघ्रीति ॥ जरा वार्धकावस्था । व्याघ्रो व्याघ्राङ्गनेव * 'जातेर-
श्वीचिषयादयोपधादि' ति डीपू । परितर्जयन्ती भीषयन्ती सती तिष्ठति क्लेबर-
कबलनाभिनिवेशेन वर्तमाना मृत्योः प्रत्यासत्ति सभिनिवेदयतीत्यर्थः । रोगाः
वातपित्तश्लेष्मादिव्याधयश्च । शत्रवो वैरिण इव । देहं प्रहरन्ति ताडयन्ति ।
परिषीडयन्तीत्यर्थः । आयुश्च भिन्नघटात् सच्चिद्रक्लशात् अम्भ इव परिस्त्रिवति
प्रतिक्षणं नश्यतीत्यर्थः । तथाऽपि लोको जनः अहितं परापकारमाचरतीति
चित्रमाश्र्यम् । परापकारादन्यत्किमकुशलमिति भावः । यद्वा अहितं स्वस्यानिष-
माचरति स्वविनिपातहेतुभूतमेव कर्म करोति न त्वात्मोद्धरणार्थं ब्रह्मव्यानादि
करोतीत्यर्थः । चित्रमाश्र्यं । तदुक्तं गीतासु—

‘उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान मवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु रात्मैव रिपुरात्मनः’॥

इति ॥

* तर्जयन्तीत्यन्त्र तर्जयते: परस्मैपदं । 'तर्जयज्जिव केतुभिरि' त्यादिमहाक्विप्रयोगात्सिद्धं तर्जयते रनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिडो डित्करणेन अनुदात्तेत्वनिमित्तस्यामनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मै पदमिति । उपमा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

भोगा भङ्गवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतस्समाधीयतां
कामोत्पत्तिवशात् स्वधामनि यदि श्रद्धेयमसद्वचः ॥ ३९

ब्यो—अथ सर्वथा यद्यस्मदुपदेशे विश्वासस्तद्वात्मन्येव । मनस्समाधेयं न स्वन्यन्त्रेत्याह—भोगा इति ॥ भोगाः विषयाः । भङ्गुरा भङ्गशीला वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः आगमापायित्वादस्थिरा इत्यर्थः । बहुविधाः नानाप्रकाराश्च कारणवैचित्र्य-पूर्वकत्वात्कार्यवैचित्र्या इति भावः । अस्तु ततः किं? तत्राह—तैभौंगैरेवायं परिवर्तमानो भवः शरीरधारणादिसंसारः कल्पित इति शेषः । जन्मान्तरीयकृत्वात् स्येति भावः । ‘भोगायतनं शरीरमिति वैशेषिकाः । तत्साक्तकारणात् । रे लोकाः जनाः । इहात्र भवे । कस्य कृते कस्य भोगस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः ।’ अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादृथेऽब्ययसंज्ञकाविति वचनात् । परिश्रमत सञ्चरत न परिश्रमितव्यमित्यर्थः । सञ्चितकर्मवशात्स्वत एव तेषां सम्भाव्यमानत्वादिति भावः । अतश्चेष्टितैभौंगसङ्ग्रहव्यापारैः । कृतं तत्सङ्ग्रहव्यापारा न कर्तव्या इत्यर्थः । कृतमिति निषेधार्थकमव्ययं चादिषु पद्यते ‘कृतमिति निवारणातिनिषेधयोरि’ ति गणव्याख्याने । तर्हि किमतः! परं कर्तव्यमुपदिश्यत इत्यतआह—असद्वचः असदोयं मुपदेशवचनं । श्रद्धेयं यदि विश्वसनीयं चेत् युष्माभिरिति शेषः । आशा अतितृष्णा तस्याः पाशा रजवद्व बन्धहेतुत्वात् । वि ‘आशादिगति तृष्णयोरि’ ति वैजयन्ती । तेषां शतानि अनेकाशापाशा इत्यर्थः । तेषामुपशान्त्योपशमनेन विशदं निर्मलं चेतश्चित्तं कामोत्पत्तिवशात् अनुरागोदयवशात् अनुरागमुत्पाद्यत्यर्थः । स्वरूपमात्मा तद्वपं धाम द्यानं तस्मिन् । नि ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वमि’ त्यमरः । समाधीयतां स्थिरीक्रियताम् अन्तरात्मप्रवणमेव क्रियतां नवाह्यविषयासक्तमित्यर्थः । अन्यथा तु महाननर्थस्यादिति भावः । यद्वा स्वशब्देन जीव उच्यते । तस्य धामनि निळयस्याने परब्रह्मणि अथवा स्वधामनि स्वयंज्योतिषि स्वरूपभूततेजसीति वा । इहात्यन्तविप्रकृष्टार्थो वहवः परिस्फुरन्ति विस्तरभयात् लिख्यन्ते । समाधीयतां समाहितां क्रियतामित्यर्थः । अयमेव हितोपदेष्टस्वान्मुख्यगुरुणामसाकं परमोपदेशः । एतद्विश्वासेनान्यासङ्गं परित्यज्य मनो ब्रह्मणि कृत्वा तदाज्ञया श्रेयस्सम्पादनीयम् ॥

‘सत्सम्प्रदायसंयुक्तब्रह्मविद्याविशारदः ।
एवमादिगुणोपेतो देशिकोऽशेषवन्दितः ॥’

द्वृत्युक्तलक्षणदेशिकाचार्योपदेशवचनश्रद्धाभक्ति युक्तस्य श्रेयोलाभावश्यंभावात् ॥

‘यस्यदेवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादशी’ ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्योऽयमर्थो निश्चीयत इत्यलमति प्रसङ्गेन ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणां स्तृणकणान्यत्र स्थितो मन्थते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विभवात्रैलोक्यराज्यादयः ।

भोगः कोऽपि स एक परमो नित्योदितो जृम्भते

भोस्साधो क्षणभङ्गरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः ॥ ४०

व्या—ननु यदि ते सर्वथा भोग एव सृष्टा तद्वैस्तुपदिष्ट एवाभिरातिं कुरु
नान्यत्केत्युपसंहरति—ब्रह्मेति ॥ यत्र यस्मिन् निरतिशयैकनित्यभोगसाम्राज्ये ।
स्थितो वर्तमानस्सन् पुमानिति शैषः । ब्रह्मेन्द्रादावादी येषां ते तथोक्ता ये मरुद्गणा-
स्सुरसङ्घाः । तानपि किमुतान्यानिति भावः । नि ‘मरुतौ पवनामरात्रि’ति ॥
वैजयन्ती । तृणकणान् तृणलेशान् अत्यन्तनिस्सारान् परमनीचानिति यावत् ।
मन्थते अवबुद्ध्यते पारमेष्ठयस्वाराज्ययोरप्येताहशभोगसाम्राज्यसहस्रांशसादश्य-
स्याप्यनर्हत्वादिति भावः । * ‘मन्य कर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिष्ठिति विकल्पा’
द्वितीया । तथा यस्या विशिष्टभोगसाम्राज्यस्य स्वादात् रुच्यनुभवात् । ल्यो
लोकाः त्रैलोक्यं * ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ् । तत्र यद्राज्यमाधिपत्यं तदादिर्येषां ते
तथोक्ताः विभवास्सम्पदो’ । विरसाः अनभिमताः । हेया इति यावत् । भवन्ति
तेषु तथाविधरुच्यतिशयाभावादिति भावः । यद्वा यस्य ब्रह्मानन्दरूपभोगस्य
स्वादात् । त्रैलोक्यराज्यमादिः कारणं येषां ते तथोक्ताः । सकलभुवनाधिपत्यसम्भवा-
द्वृत्यर्थः । विभवास्सुखसम्पदः । विरसाः रसहीनाः । निकृष्टा इति यावत् । भवन्ति
ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । ‘एतस्यैवातनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ती’ ति श्रुतेरिति भावः । कोऽप्यनिर्वच्यः । कुतः परमस्सर्वोत्कृष्टः ।
निरतिशय इति यावत् । तत्कृतः । नित्योदितः नित्याभ्युदयसम्बन्ध इत्यर्थः । स

एक एव भोगो ब्रह्मानन्दरूपो जृम्भते महाराजश्रोत्रियाद्यानन्दानामुत्तरेत्तरतार-
तम्यमुत्त्वाऽस्य सर्वोङ्कष्टत्वस्य श्रुत्युक्तत्वादिति भावः । अतः भोइपाधो सज्जते-
त्युपदेशश्रवणाभिमुखीकरणार्थं सुतिः । अत्रैकवचनं समुदायाभिप्रायमत एव
रे लोका इति न पूर्वश्लोकोक्तवद्वचनविरोधः । अत्रास्मदुपेक्षां ये न शृणवन्ति
ताएव नीचाः । यस्तु शृणोति स एव साधुरिति सम्बोधनद्वयतात्पर्य । क्षणभद्धुरं
अनितये उपलक्षणमेतत् । परमनीच इत्यर्थः । तदितरे तस्माद्विशिष्ठभोगादितर-
स्मिन् * अत्रास्मिन्नादेशाभावश्चिन्त्यः । भोगे सांसारिकसुखानुभवे । राते
रागं प्रीतिमिति यावत् । नि 'रतिस्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि चैति
विश्वः । माकृथाः मा कार्षीः । किंतु पूर्वोक्त एव तस्मिन् भोगे रति कुरु तस्यैवं
परमश्रेयस्करत्वादिति भावः * कृजा लुडि 'न माड्योग' इत्यडागमप्रतिषेधः ॥
वृत्तं पूर्ववत् ॥

इति वैराग्यशतके भोगास्थैर्यवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ कालमहिमानुवर्णनम् ॥

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिसामन्तचक्रं च त-
त्पाश्च तस्य च सा विद्वधपरिषत्ताश्चन्द्रविम्बननाः ।
उद्वृत्तस्स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिन स्ताः कथा-
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपर्थं कालाय तस्मै नमः ॥ ४१

व्या—अथ सर्वस्यापि कालनियम्यत्वात्तन्महिमानं दशभिर्वर्णयति—तत्रादै
तस्य निशामकत्वं प्रकटयक्षस्यस्करोति—सेति ॥ अत्र सर्वत्राऽपि तच्छब्दः पूर्वानुभूत-
विषयः । अत एव न यच्छब्दपेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशो 'प्रकान्त प्रसिद्धानुभूतार्थ
गोचरस्तच्छब्दो न यच्छब्दमपेक्षत' इति । तथा च । सा पूर्वानुभूता । रन्तुं
Vairagya—8

योग्या रम्या मनोहरा नगरी राजधानी च । तत्र स महान् साम्राज्यभारधौरेयतथा पूज्यः ॥ नृपतिः राजा च । * तस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सर्वंत्र संबद्धते । तस्य नृपतेस्तत् सामन्तचक्रं प्रत्यर्थिराजमण्डलं । यद्वा सेवार्थं समागताखण्डमण्डलाधिं पतिपरिवारश्च । तस्य पार्श्वे स्थितमिति शेषः । सा विदग्धपरिषत् विद्वत्सभा च अथवा विदग्धानां कर्तव्यार्थचतुराणां परिषत् समुदायश्च ‘कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं परिकीर्तिंतम्’ लक्षणात् । तस्य ताश्चन्द्रबिम्बमिवाननं यासां तासुन्दर्यश्च । यस्य सः । उद्वृत्तः उत्तरथगतः । उद्दण्ड इति यावत् । राजपुत्रनिवहः राजकुमारवर्गश्च । तस्य ते । वन्दनस्तुतिपाठकाश्च । नि ‘वन्दिनः स्तुतिपाठकां’ इत्यमरः । यस्य ताः कथाश्च । श्रव्यवाचश्चेति । सर्वमशेषमपि । यस्य कालस्य । वशादायत्त्वात् । नि ‘वश आयत्ततायां चे’ त्यमरः । स्मृतिपर्थं स्मरणमागं * ‘ऋक्पूरि’ त्यादिना समासान्तोऽच्चत्ययः । अगात् प्रापत् । कालमहिन्ना सर्वमपि नष्टमभूदित्यर्थः । सर्वसंहर्तुः कालस्य महिमा वर्ज्यत इति भावः * ‘इणो गालुडो’ ति इणो लुडि गादेशः, तस्मै कालाय । नमः प्रह्लीभावः । ‘कालः कलयतामहिमि’ ति भगवद्वचनात्कालो भगवानेव । तथा च तत्त्वमस्काररूपमङ्गला चरणं युज्यत इति भावः * ‘नमस्त्वस्ती’ त्यादिना चतुर्थी ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यर्थैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।

इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्राविवाक्षौ

कालः कस्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः ॥

४२

व्या—अथास्याक्षधूर्तं साम्येन सर्वप्राणिनियन्तृत्वमाह—यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् गृहे वेशमनि कोष्ठे च । क्वचिदपि कदाचित् । यद्वा यत्र क्वचिदपि यस्मिन् कस्मिंश्चिद्गृहे । अनेकः बहुलः । प्राणी शारश्च तिष्ठति अथानन्तरं तत्र तस्मिन्नेव गृहे । कदाचिदेकस्तिष्ठति एकत्र कालभेदवशादन्यत्र परिणामवशाच्चेति भावः । तथा यत्र यस्मिन् गृहे कदाचिदेकस्तिष्ठति तदनु तदनन्तरं बहवश्च तिष्ठन्तोति शेषः । तत्र तस्मिन् गृहे । अन्ते अवसानकाले धूतसमासौ च । एकोऽपि च न तिष्ठति । इत्थमुक्तरीत्या । भुवनं फलकमिव शारप्रवर्तनोचित् ॥

कोष्टयन्त्रमिव तस्मिन् । नेयैः प्रवर्तनीयैरिति यावत् । प्राणिनः शाराः धूतगृहः
इव अक्षोपकरणानीवेति यावत् । तैसाधनैः नि 'पद्याणेऽस्त्रोविहङ्गे' ना (शारो)
धूतमूढे न पुंसकमि 'नि वैजयन्ती' । कल्यः कलनासमर्थः देवनचतुरश्च । कालः
कर्ता अक्षधूर्तश्च गम्यते । रजनिदिवसौ रात्र्यहनो कर्मणोः द्वावक्षौ पाशकाविव ।
नि 'पणोऽक्षेषु गलहोऽक्षास्तु देवकाः पाशाश्च त' इयमरः । लोलयन् पौनः पुन्येन
गृह्णन् । विसृजंश्चेत्यर्थः । क्रीडति दीन्यति । प्राणिसंयोगवियोगयोः बृद्धिक्षयादीनां
च काल एव कर्तेति भावः ॥

अन्नाक्षाविवेति स्पष्टोपमालिङ्गात्सर्वत्रोपमितिसमासः अत एवोपमालङ्गारः ।
थदि चाक्षकीड नोपयोगित्वाद्युपक्रमेत्राश्रयणीयमित्यभिमानस्तदैकदेश वर्तिरूपक-
मुपमालङ्गमिति संक्षेपः ॥ मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

आदित्यस्य गतागतैरहरहसंक्षीयते जीवितं
व्यापैर्बहुकार्यभागुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासञ्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमर्यां प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४३

इया—अथ नित्यममत्तोऽयं लोक्ये नैतन्महिमानं ज्ञातुं शक्नोतीत्याह—आदि-
त्यस्येति ॥ आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैरुदयास्तमयैरिति यावत् । अहरहः प्रत्यहम्
अहन्यहनीत्यर्थः * वीप्सायां द्विरुक्तिः * अत्यन्त संयोगे द्वितीया । जीवितमायु-
संक्षीयते विनश्यति । कालक्रमेणायुः क्षयो भवतीत्यर्थः * 'क्षि क्षय' इत्यसादातोः
कर्तृरि लहू । तथापि । सोऽयं न ज्ञायत इत्याह—बहवोऽनेके ये कार्यभाराः
देहगेहादिनिमित्तकर्तव्यार्थपरम्पराः तैर्गुरुभिर्गरिष्ठैर्व्यापारैजीवनोपायोद्योगैः ।
कालोऽपि जीवितक्षयकरसमयोऽपि न ज्ञायते । कार्यशतपर्याकुलव्यापारपारव-
द्यान्नावबुद्ध्यत इत्यर्थः । तथा । जन्मजराविपत्तिमरणम् उत्पत्तिं जरावस्थाविपक्षि-
धनानोत्यर्थः * 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्वतो' त्येकवद्वावः । दृष्ट्वा । त्रासो
भीतिश्च नोत्पद्यते नोदेति । किंतु जगत्सर्वोऽपि लोकः । मोहमर्यामज्ञानप्रचुर-
बुद्धिविपर्यासकारिणीमिति यावत् * प्राचुर्ये मयद्वा । दित्तवात् छीप । नि 'प्रमादोऽन-
वधानते' त्यमरः । मदिरा मद्यं तां । पीत्वा निषेद्य । उन्मत्तभूतं क्षीबकर्षं

वैराग्यशतंके

विवेकशून्यमिति यावत् । भवतीति शेषः । [कालेनैव प्रमादं प्रापितोऽयं लोकः
कथङ्कार मतन्महिमानं ज्ञात्यतोति भावः] ॥

एतदादि श्लोकपञ्चकं शार्दूलविभीडित्तम् ॥

रात्रिग्रसैव पुनरसएव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिन स्तथैव निभृतप्रारब्धतत्त्विक्याः ।
व्यपर्णः पुनरुक्तमुक्तविधैरेवंविधेनमुना
संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहन्न लज्जामहे ॥

४४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—रात्रिरिति ॥ रात्रिरियं प्रवर्तमानारजनी ।
सैव पुनः गतरात्रिसदृश्येवेत्यर्थः । पुनरशब्दो वाक्यालङ्कारे । अथवा रात्रिः पुनः
भूयोऽपि । सैव गतरात्रिरेव नैतम्भेदो विज्ञायत इति भावः । तथा दिवसः अहस्स
पुबस्स एव गतदिवससदृश एवेत्यर्थः । पूर्ववद्विकल्पोऽन्नाऽप्युच्छेयः । इति मत्वा
बुद्धोऽपि । जन्तवः प्राणिनः उद्यमिनः तत्तदर्थसाधनोद्योगवन्तः । तथैवं । निभृतं
निगूढं परेषामप्रकाशमिति यावत् । प्रारब्धा उपक्रान्तास्तत्त्विक्यास्तत्तदर्थसाधक-
कर्मणिक्षेषां ते तथोक्ताश्च सन्तः । पुनरुक्तभूताः पुन पुनरनुभूतकल्पाश्चर्वितचर्चण-
प्राया इति यावत् । तथाभूता विषयाः जग्धयद्यादिभोगा येषु तै द्युषिपारैश्चेष्टाभिः ।
मुधा ध्यर्थं । धावन्ति वृथाप्रयासमन्तरेण फलान्तरसस्भवादिति भावः । किं
त्वित्यं विधेनैवं प्रकारेणामुना परिवर्तमानेन । संसारेण कुत्सितोऽर्थः कदर्थः *
कोः कृताः पुरुषेचेति लुक्षादस्य ददेशः । कदर्थवन्तः कृताः कदर्थकृताः
हीनार्थीकृता अपि * कदर्थशब्दान्तकरोतीति प्यन्तात्कर्मणि कः * णाविष्टवद्वावे
त्रिन्मतोर्लक्ष । वयं मोहादज्ञानाज्ञ लज्जामहे न जिह्वीमः । अहो एवं कालमहिम्ना
निसार्थं तिरस्कृता अपि लज्जां न प्राणुम इत्याश्र्वर्यमित्यर्थः ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नत्ये

स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटु धर्मोऽपि नोपाजितः ।

नारीपीनपश्येधरोहयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥

४५

व्या—अथ लोके तत्पुरुषाणां धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्विधपुरुषोऽसम्पादनं साधनीभूततया परमेश्वरपदध्यानेऽपाद्ययनयशोवित्तार्जन गुरुशुश्रूषाङ्गनालिङ्गनां दयो यथायोगं विधेयाः । अस्माभिस्तु तेषां मध्येन कश्चिदपि विश्चितः । अतोऽस्माजन्म निरर्थकमिव जातमिति वारं वारं शोचतां च चन्द्रमभिनीयाद—न ध्यातमित्यादिभिः त्रिभिः न ध्यातमिति ॥ संसारविच्छित्तये संसारोच्छेदार्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं मित्यर्थः । हृश्वरस्य शम्भोः * ‘स्थेशमासे’ त्यादिना वरच् । पदं पादारविन्दयुगलभित्यर्थः । विधिवत् विष्यहं । यथाशास्यमित्यर्थः * ‘तदर्हमि’ ति वतिप्रत्ययः । न ध्यातम एकाग्रचित्ततया न ध्यानविषयीकृतं । यतः ‘शम्भुपादाम्बुजध्यानं साक्षान्मोक्षैकसाधनमि’ त्यनेकपुराणेतिहाससंहितावचनैस्साक्षान्मोक्षसाधनतया विधेयमित्यभिहितं शम्भुपदध्यानं न विहितमित्सत्साध्यमोक्षपुरुषार्थो न सम्पादित इति भावः । तथा धर्मार्थोऽसम्पादनानुशोवनं कथश्चन्ति ‘अत्र अथातो धर्मजिज्ञासे’ त्युपक्रममाणस्त्वं त्रुन्महर्विर्वर्मस्य प्राधान्येन स्वतस्सिसद्वुपुरुषार्थत्वं मन्यते । फलं त्वानुषङ्गिकम् । अन्ये पुनस्पाक्षत्परम्परया च स्वर्गापवर्गपुरुषार्थद्वयसाधनतया सुखहेतौ चन्द्रने सुखत्ववदौपचारिकं मन्यते । तत्र च द्वितीयं पक्षमात्रत्याह—स्वर्गेति । अत्र स्वर्गशब्दोऽगवर्गस्याप्युपलक्षकः । तथा च स्वर्गापवर्गयोः कवाटयोः पाढने विद्वलने पटुः सप्तर्थः । स्वर्गापवर्गसाधक इत्यर्थः । धर्मो ज्योतिष्ठोमादिरपि नोपार्जितः न सम्पादितः । यतः ‘ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गमामो यजेत्’ धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयादि’त्यादिश्रुतिस्मृतिभिः पुरुषार्थद्वयसावक्त्वेनावश्यमनुषेय इति बोधितो धर्मोऽपि नानुष्टितः अतस्तस्तसाध्यपुरुषार्थद्वयमपि न सिद्धमिति भावः । अत्र देहलोदीपन्यायेन स्वर्गापवर्गसाधकत्वरूपं धर्मस्य कञ्चिदतिशयं द्योत्तरति ततो न पौरुषक्यमित्यनुसन्धेयं । तथा नारीणां पीनौ पीवरौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोः उह दुर्भीरं यद्युगलं पीवरदुर्भरुचकुम्भयुगमित्यर्थः । यद्वा पयोधरयोर्हृत्वैश्च युगलं पयोधरयुगलं युरुयुगलं चेत्यर्थः । तत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि किमुत जाग्रदवस्थायामिति भावः । नालिङ्गितं नाश्लिष्टं—

“संसारे पटलान्ततम्यतरके सारं यदेकं परं
यस्यायं च समग्र एष विषयग्रामप्रपञ्चो जनः ।
तत्सौख्यं परतत्त्ववेदनमहानन्दोपमं मन्दधीः
को वा तिन्दृति सूक्ष्ममन्मथकलावैचित्र्यमूढो जनः ? ॥

हृत्यादिकामशास्त्रोक्त्या कामपुरुषार्थस्याप्युपादेयत्वात्त्रिष्पादकत्वेनाधिगतमङ्ग-
भाकुचकुम्भालिङ्गनाधरचुम्बनादिकमपि न कृतमतस्त्रिष्पाद्यकामपुरुषार्थोऽपि
न समर्थित इति भावः । अयमेव भावः उत्तरपद्यद्वयेऽप्यनुसन्धेयः । अत्र बाह्य-
सुरते पथोधरालिङ्गनं सुरतप्रयोज्यग्राम्यकरणे डोलयितवन्धे ऊर्हुगळालिङ्गन-
मिति खिवेकः । अत्र वास्यायनीयाः—

“ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रत्नमुच्यते ।
तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् ।
द्वितीयं सुरतं साक्षाज्ञानाकरणकलिपतम् ॥ ”

इति ॥

किं तु केवलमत्यन्तं मातुर्जनन्याः यौवनं तारुण्यमेव वनं सुपुष्पितोद्यानं तस्य
च्छेदै विदारणे । वयं कुठाराः परश्वव एव । यौवनस्य पुत्रोत्पत्यवधिकत्वात्तदुच्छे-
दनसाधनभूता एत्र न त्वर्थान्तरसाधका अतो निरर्थकमस्यजन्मेति भावः ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिबृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता
खङ्गामैः करिकुम्भपीठदल्लनैर्किं न नीतं यशः ।
कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपिवत् ॥

४६

व्या—नेति ॥ दःयते भज्यते भज्येति दमनी भज्ननी प्रतिवादिबृन्दानां
न्तिभट्टवादीश्वरनिवहानां दमनी । अथवा प्रतिवादिनां बृन्दानि दमयतीति तथोक्ता
सम्पदायशुद्धदेशिका चार्यशिक्षानिबन्धननिष्कृष्टवत्तप्रयुक्तवीर्यातिशयवर्धमान
प्रतिवादिपाण्डल्यगर्वानवैपणसमर्थेत्यर्थः * ‘कृत्यल्युटो बहुक्लमि’ त्युभयत्रापि
कर्मकर्तरिं लयुदृ । दित्त्वात् डीप । तथा । विनीतानां साधूनामुचिता सहदयष्टदया-
ष्टादिनोत्यर्थः । यद्वा विनीतानां विनयविधेयत्वादिगुणोपेतानां शिक्षितानामिति
यावत् । उचिता अभ्यासार्हा । नि ‘अभ्यासेऽप्युचितं न्यायमि’ त्यमरः । विद्या
वेदशास्त्रपुराणादिरूपा । नाभ्यस्ता नाभ्यासविषयीकृता । सम्यक् न परिशीलितेति
यावत् । अधीताऽपि विद्या सम्यकपरिशीलनाभावे फलवदर्थावबोधकापर्यवसा-
यित्वादनधीतप्रार्थीव भवतीति भयात् ‘आवृत्तिरसकृदुपदेशादि’ ति न्यायेन
तत्परिशीलनस्य कल्पोक्तेश्च सर्वथा परिशीलनस्यैव प्रथमतः अनधीतैव चेष्ट-तत्र

प्रत्युत्तरावकाशः । एवं व्यवस्थायां सत्यां ‘विद्यानामनरस्य रूपमधिक मि’ लादिवचनेन कीर्तिप्रतिष्ठाविज्ञानादिफलसाधनतया अद्ययनपूर्वक मम्यसनीयेति बोधिता । विद्या नाधीता नाभ्यस्ता च । ततस्त्वाध्यफलजातमपि न संगृहीतमिति भावः । तथा करिकुम्भाः पीठानीव तेषां दलनैर्विदारकैः । अथवाकरिकुम्भपीठानि दलयन्तीति तथोक्तानि । तैः * शत्रुसेनासंसभ विजृम्भमाण करिकुम्भस्थलपाटननिराघाटपाटवैरित्यर्थः * ‘दलविदल्जन’ इति धातोः पूर्ववल्लयुद्ध । खड्गाग्रैः । यशः कीर्तिः । नाकं स्वर्गं । नि ‘स्वर्गान्तरिक्षयो नाक इ’ यमरः । न नीतं न प्रापितं क्षत्रधर्मेण लोकान्तरश्लाघनीयकीर्तिरपि न सम्पादितेर्यर्थः । यथा लोके प्रासादाद्युन्नतस्थानं प्रापणीयं वस्तु वेणुदण्डाग्रादिना प्रापयन्ति तद्विदिति अवनिः । अथवा खड्गाग्रैः । खड्गघाराभिसाधनैर्यानि करिकुम्भपीठानां दलनानि विदारणानि तैर्हेतुभिः । शत्रुसेनादन्तिनिवहारुन्मुदखड्गप्रहारैरित्यर्थः । यशः नाकं न नीतं ‘कीर्ति स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चित’ इत्यादिवचनैः स्वर्गसाधनत्वेन निवेदिताऽपि कीर्तिर्न सम्पादिना ततस्त्वाध्यफललाभो न जात इति भावः । अत शक्तितत्त्वे ‘किं जन्मकीर्ति विने’ ति वचनाज्ञनमसाफल्यार्थम् । कीर्तेः पृथग्मुख्यत्वेन सम्पादनीयत्वादानुषङ्गिकफलकत्वात्साधनान्तरत्वात्स्वर्गमात्साधकत्वाच्च ‘स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटु धर्मोऽपि नोपार्जित’ इत्यनेन नपौनरुक्त्यग्मित्यवगन्तव्यं । नाकं न नीतं यशः ‘इत्यत्र * ‘नोवद्वोर्न’ इति वचनाद्विकर्मकान्वयते: कर्मणि क्तप्रत्ययः । अत एव यशसः प्रथमान्तरस्य प्रधानकर्मत्वम् अन्यत्र ‘अकथितं’ चेति ॥

‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मणां ।
अप्रधाने दुहादीनां एयन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ ॥

इति वचनात् । तथा चन्द्रोदये चन्द्रोदयसमये । कान्तायाः प्रियतमायाः । कीभलो मृदुलो यः । पलवाधरः किसलयकल्पाधरोष्टः तस्य रसः अधरामृतमित्यर्थः । न पीतः नास्वादितः । नि ‘तिक्तादौ चामृते चैव निर्यासे पारदे ष्वनौ रस’ इति शब्दार्थेव । ‘पलवाधरसुधा पीते’ ति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अतो न तृतीयपुरुषार्थोऽपि सम्पादित इति भावः । तटस्योदीपनविभावश्च चन्द्रस्य शून्यारसनिमित्तकारणत्वात्तदुद्योक्तिः । तदक्तं शून्यारतिलके ‘मलयानिलचन्द्राद्यास्तस्या परिकीर्तिता’ इति । अस्तस्तारुण्यं यौवनं । शून्यालये निर्जनगेहे । दीपेन तुल्यं

दीपवत् * 'तेन शुल्यं क्रिधा चेद्वनिरि'ति वनिप्रथयः । निष्कलं निरथं हमेव । गतं यथा शून्यगृहदीपस्य कस्य चिदप्यनुपयोगान्निरथकृत्वं तथा तारुण्यस्यापि कस्य चिदप्यर्थस्यासाधकत्वान्निरथकर्वमित्यर्थः । अहो इत्याश्रव्ये विषादेवा ॥
तद्वितगतेयमुपमा ॥

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषाऽपि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ।
आलोलयतलोचनाः प्रियतमास्त्वप्रेऽपि नालिङ्गिताः
कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४७

व्या—विद्येति ॥ कलङ्करहिता निष्कलङ्का सप्रमाणेत्यर्थः । विद्या नाधिगता नाभ्यस्ता । नाधीतेति यावत् । 'नाभ्यस्ताप्रतिवादिवृद्ददमनो' त्यत्र उक्तभाव एत्रात्राप्यनुसन्धेयः । वित्तं न्यागभोगपर्यासं धनं च नोपार्जितम् ।

'यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनस्तपण्डितस्तथूनवान् गुणज्ञः । स एव वक्ता सं च दर्शनीयसंसर्वे गुणाः काङ्गनमाश्रयन्ते' । इत्युक्ते ।

'धनमाजय काकुतस्य धनमूलसिदं जगत् ।
अन्तरं नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च' ॥

द्वन्यादिवचनेन च बहुफलसाधनतया अर्जनीयमित्युपदिष्टं वित्तं नार्जितं ततस्तसाप्यफलमपि न साधितमिति भावः । ननु—

'अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
रक्षितानां व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम्' ॥

इति निषेधोक्ते कर्थं तद्रूपार्जनाभावानुशोचनमिति चेत्सत्यं तस्याप्यवहिताविसंवाद्यहिकामुष्मिकफलजनकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पुरुषाथपर्यवसानाच्च न दोष इति मन्त्रवेदं । तथा समाहितेन सावधानेन प्रसन्नेनेत्यर्थः । मनसा अन्तःकरणेन अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकं विहितस्य कर्मणः फलजनकत्वनियमदिति भावः । पित्रोर्मातापि-प्रोरित्यर्थः । नि 'मातापितरौ पितरावि' त्यमरः * 'पितामत्रे' त्येकदेवः । शुश्रूषा परिचर्या । सेवेति यावत् । नि 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्यावधानयो' रिति विश्वः । न सम्पादिता न कृता ।

‘मातापितृसमं दैवं सर्वेषां न हि विद्यते ।

तस्यात्समर्चयेन्नित्यं पितरौ देवरूपिणौ’ ॥

इत्यादिवृच्छनैः सर्वेश्वराराधनकल्पतया बहुफलदायकत्वेन कर्तव्येति बोधिता पितृसेवा न कृता । ततस्तत्साभ्यफलमपि न सम्पादितमिति भावः । आलोले चञ्चले तरक्षे आयते कर्णन्तविश्रान्ते च लोचने यासां ताः जगन्मोहननयन-विलासवत्य इत्यर्थः । प्रियतमा अत्यन्तमनोविनोदकारिण्यः सम्भोगयोग्यासस-मानुरागिण्यस्तरण्य इत्यर्थः । अन्यथा रसाभासप्रसङ्गात् । स्वभेदपि नालिङ्गिताः । एतेनात्यन्तमिथ्याभूतस्वभालिङ्गनादभावानुशोचनेन जाग्रदशायां तस्यात्यन्ता-सम्भादितत्वं सूच्यते । ननु कामनिष्पत्यर्थमङ्गनालिङ्गनाधरचुम्बनादिकमावश्यकं तत्र पूर्वश्लोके अधरचुम्बनमुक्तं किं तु पूर्वतरश्लोकोक्तमेव आलिङ्गनं पुनरत्राप्युक्तम् अतः पानस्तत्यदोषः प्रसक्त इति चेच्च-तत्र कर्तिपयालिङ्गनाभावमानानुशोचनमन्नं सु सर्वाङ्गनालिङ्गनाभावानुशोचनमिति न दोषप्रसक्तिरिति वेदितव्यम् । किं त्वयं पंरिवर्तमानः कालः । काकैर्बलिभुग्मिरिति शेषः । परपिण्डेषु पराचेषु लोलुपतंया लालसतया सावमानपरपिण्डादनकुक्षिभूरितयेत्यर्थः । प्रेर्यते याप्यते न त्वर्थसाधकतयेति भावः । नि ‘पराङ्गः परपिण्डाद’ इत्यमरः * श्रपूर्वदीरयते: कर्मणि लट् । एतस्वर्वं कालविलसितमेवेति तात्पर्यम् । यद्यप्यन्न वैराग्यप्रकरणे धर्मार्थपितृशुश्रूषाविद्यायशोऽधिगमानां यथाकथञ्च-स्पुरुषार्थोपयोगितया तदभावानुशोचनं वक्तुं युक्तं न त्वङ्गनालिङ्गनादिसम्भोगा-भावानुशोचनं तदपि श्लोकत्रयेण त्रिवारसिद्धयर्थं कथयिनुमत्यन्तायुक्तं । ननु विद्याध्ययनाभावे द्विवारानुशोचनं युक्तमिति चेत् न तस्य उपादेयत्वेन शतकृत्व-स्लदभावानुशोचनेऽप्यनाचित्याभावात् । अन्यस्य त्वनुपादेयत्वादेतदनुशोचन-मनुचितमिव प्रतिभाति । तथापि तस्यापि पुरुषार्थमध्यपरिगणनया समरातापात-त्वात् । प्रसूतिभाजो विश्वस्य ‘छापुंसाभ्यामेव निष्पञ्चत्वात्कामस्य पुरुषार्थत्वेन च पितृऋणविमोचनेहेतुभूततया च तादशशास्त्रस्य महापुरुषप्रणीतत्वात् ‘धर्माविरुद्धो भूलेषु कामोऽस्मिभरतर्षभे’क्ति भगवद्वचनात्तद्विरुद्धस्त्रैवानुपादेयत्वात् । अत्र तदविरुद्धस्थैतत्कामस्य विवक्षितत्वेनोपादेयत्वाच्च तदेवानुशांचित्तमुचितं । यद्वा लोके तावदुत्तमवस्थलाभे अधमवस्थपेक्षा तस्याप्यलाभे तदनुशोचनं प्रायशः प्रसिद्धं । यथा पिपासितस्यालब्धशर्करापानकस्यारनाळापेक्षायां तदलाभे अनुशोचनं

उद्यत्कालविप्रलब्धस्याधिगतपरमार्थानामपेक्षायां तदलाभेऽनुशोचनमुचितमेव
अत एव श्लोकत्रयेऽपि प्रतिश्लोकं पूर्वोर्ध्वं उत्तममन्यमभेदेन पक्षद्वयाभावानु-
शोचनमुक्ता अधमत्वातिशयेन तृतीयपक्षे तदभावानुशोचनमुक्तमित्यलमति-
प्रपञ्चेन ॥

वयं येभ्यो जाता चिरपरिगता एव खलु ते
समं यै संवृद्धासस्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानी मेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरहमिः ॥

४८

व्या—अथ कालविकलनाविपाकवचनमाह—वयमिति । वयं येभ्यो मातापितृ-
भ्यो जाता उत्पज्ञास्ते चिरपरिचिता एव चिरकालपरिचयवन्त एव विनष्टा
एवेत्यर्थः । खलु शब्दोऽन्न निश्चये वाक्यालङ्कारे वा । तथा यैर्जनैस्समं
संवृद्धाससम्यग्वृद्धिं गताः ‘संवृत्ता’ इति पाठे प्रवृत्ता इत्यर्थः । तेऽपि स्मृति-
विषयतां स्मरणगोचरत्वं गमिताः प्रापिताः । कालेनेति शेषः । तेऽपि नष्टा इत्यर्थः *
गमेण्यन्तात्कर्मणिक्तः * ‘गतिबुद्धी’त्यादिना अग्नि कर्तुः कर्मणि ‘प्यन्ते कर्तुश्च
कर्मण’ इति वचनात् । अथवा गमिता गता इत्यर्थः । स्वार्थेणिच् ‘रामो राजय-
मकारयदि’ति वत् । हदानीं वार्धकावस्थायामेते वय । प्रतिदिवसं प्रत्यहं *
यथार्थेऽव्ययीभावः । आसन्नं समोपवर्ति पतनं निधनं येषां ते तथोक्ताः । अत
एव । सिकतासिन्नस्तोति सिकतिलं सैकृतप्रायं * ‘देशो लुबिलचौ चे’ त्यनेन
तदस्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच् प्रत्ययः । यच्चदीतीरं नदीतटप्रदेशः तत्र ये तरवः वृक्षा स्तै-
स्तुल्यावस्थां गताः समदशां प्राप्तास्त्वः । क्षिप्रमेव यास्याम इत्यर्थः । एतत्सर्वं
कालकृतमेव अन्यथा कथमन्यस्येदक्षामर्थमिति भावः ॥

अत्र तरङ्गभद्रग्याघातैसिकतापनये अविलम्बेन तरुणां निर्मूलोन्मूलः
तदूद्योतनार्थं नदीतीरस्य सिकतिलविशेषणं— ।

नि ‘स्त्री शर्करा शर्करिलशर्करशर्करावति ।

देश एवादिमावेव मुन्नेयो सिकतावति’ ॥ इत्यमरः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्थं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतःप्राणिनाम् ॥ ४९

व्या—अथप्राणिनां विचार्यमाणे सुखलेशस्याप्यवकाशोनास्तीत्याह—आयुरिति ॥
नृणां मर्त्याना मायुर्जीवितावधिकालो वर्षशतं शतसंवत्सरात्मकं । परिमितं कूसं-
ब्रह्मणेति शेषः । नि ‘विश्वात्यादाससदैकत्वे सर्वा संख्येयसंख्ययोरि’ त्यमरः । तदर्थं
तस्यवर्षशतस्यार्धं पञ्चाशद्वत्सरात्मकं । रात्रौ गतं इन्द्रियव्यापारोपरमरूप
निद्रावस्थया गळितं भवतीत्यर्थः । परस्य तस्य जागरूकेण वर्तमानस्यार्धस्य
पञ्चाशद्वत्सरात्मकस्यापरमन्यदर्थं पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मकं । बालत्ववृद्धत्वयो-
र्गतमज्ञानाशक्त्वावस्थाविषयतया नष्ट मित्यर्थः । द्वादशसंवत्सरात्मक मेक मर्थं
बालत्वे अन्यद्वृद्धत्वे इति विवेकः । शेषं पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मकमेतदवशिष्टार्धं
व्याधिभिः रोगैः । वियोगदुःखैः पुत्रकळवादिविरहप्रयुक्तदुःखैसहितं सत् सेवा-
दिभिः स्वजीवनार्थं वित्तवत्परिचयादिकष्टकर्मभिर्नीयते अतिवाह्यते । अतः
वारितरङ्गचञ्चलतरे अतिचञ्चले क्षणिक इत्यर्थः । जीवे जीवने प्राणिनां ।
सौख्यं सुखं । कुतः । नकुतोऽपीत्यर्थः । उक्तरीत्या विचार्यमाणे सुखलेशस्याप्य-
नवकाशादिति भावः ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपिच सम्पूर्णविभवः ।
जराजीर्णेरङ्गेन्ट इव वलीमण्डिततनु-
र्नरस्संसारान्ते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥ ५०

व्या—अथ कालत्रययुक्तबाल्याद्यवस्थाक्षणेण मर्थ्यः सर्वोऽपि म्रियत इत्युप-
संहरति—क्षणमिति ॥ क्षणं क्षणमात्रमीषत्कालमित्यर्थः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
बालः शिशुभूत्वा तथा क्षणमपि । कामेन मन्मथेन रसिकः शङ्खाररसाभिनिविषः ।
थद्वा काम्यन्ते अभिलभ्यन्त इति कामाः । कामिनीसम्भोगादिविषयास्तेषु रसिकः

अनुरागवान् युवा तस्मिन्श्च । भूत्वा । तथा क्षणं । विज्ञैर्हीनो निर्धनो भूत्वा । क्षण-
मपि सम्पूर्णविभवः परिर्णधनश्च भूत्वा । नि 'अर्थैव विभवा अरी' ति पर्याये-
स्वमरः । तथा । क्षणं जरया जोरेः शिथिलैः । विश्छिष्टसन्धिबन्धैरिति यावत्
अङ्गैरुपलक्षितः । अत एव । वच्छीभिर्विश्लथचर्मभङ्गभिर्मणिडताभूषिता चिद्वितेति
यावत् * 'मडिभूषण' इति धातोः कर्मणि क्तः । तनुर्गात्रं यस्य तथोक्तो
भूत्वा । नरस्सर्वोऽपीत्यर्थः ॥ नटस्तत्तद्वेषधारी नर्तक द्रव संसारस्य बाल्यशौवना-
द्यवस्थानुभवरूपसंसारकपटनाटकस्य नाट्यप्रसङ्गाढम्बरस्य च अन्ते अवसाने ।
यमो धीयतेऽत्रेति यमधानी यमराजधानी संयमनीनाम्नी यमपुरी * 'करणाधि-
करणयो श्च' ति ल्युट् । इत्त्वात् डीप् । सा यवनिका प्रतिसीरा तिरस्करणीव तां
विशति मृतो भवति । अन्यत्र प्रविष्टो भवतीत्यर्थः । नि 'प्रतिसीरा यवनिके'-
त्यमरः । नटे विशेषणानि ग्रोज्यानि ॥ उपमालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

इति वैराग्यशतके कालमहिमानुर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ यतिनृपतिसंवादवर्णनम् ॥

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रश्नाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरत्यवयोरन्तरं
यद्यसासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकन्ततो निःस्पृहाः ॥ ५१

व्या—अथ इह कश्चित्कुतश्चिद्गायोदयादित्थं भूतकालवैषम्यं ज्ञात्वा वैरा-
ग्याद्यदि यतिर्भवेत्तदा नैरेक्ष्यत्तृणभिव जगजालमलोकयन्नवधीरितानुवर्तनेच्छू-
राज्ञा सह संवादं कर्तुं शकुयान्नयथा । अतो निरङ्गुदात्वयतिभावोऽवश्यं सम्भाव-
नीय इनि विवेकिनां ज्ञापयितुं तत्संवादप्रकारमाह—त्वमिति ॥ त्वं रञ्जयत्तिर-
राजा महोन्नत इत्यर्थः । वप्रमध्युपसितास्सेविता गुरवः आचार्याः । यथा सा

तथोक्ता ‘आचार्यवान् पुरुषो वेदे ति श्रुतेः । निरन्तरगुहसेवात्परेत्यर्थः । यद्वा उपासिता गुरुपासनावशात्संपादिता गुरुः श्रेष्ठा च या प्रज्ञा क्लैकाल्यगोचरबुद्धिः । विशेषप्रवृत्तिस्तयायोऽभिमान आग्रहस्तेनोन्नताः उत्कृष्टाः । त्वं । विभवैधंसंपन्निः । ख्यात सर्वत्र प्रसिद्धः । तथा कवयः विद्वांसः । यद्वा—विचित्रप्रबन्धवचनरचना-चालुरीघुरीणप्रतिभासम्पन्नाः कवयितारः । नोऽस्माकं यशांसि वीर्तीः । दिक्षु दिग्नन्तराळेषु । प्रतन्वन्ति विस्तारयन्ति । एते महान्तससन्ततपरिचर्याभिनन्दिताचार्यकृपाकदाक्षलघुप्रज्ञाभिमानमानसमहोत्सवशालिनः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना मोक्षसाम्राज्यपट्टबद्धाः तृणीकृतब्रह्मपुरुदरा इत्यस्मानपि कीर्तयन्तीत्यर्थः । तस्माद्यमपि ख्याता एवेति भावः । अतः इत्थमनेन प्रकारेण । त्वं चाहं चावान्तयोः । * ‘त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमि’ त्येकशेषः । उभयोरप्यन्तरं तारतम्यं मानधनाभ्यामतिदूरमत्यन्तविश्वकृष्टं त्वं केवलधनवान् वयं तु प्रज्ञाप्रयुक्ताभिमानधनवन्तः । अतः त्वं चास्माकं च सुमेरुसर्षपयोरिव महदन्तरमित्यर्थः । अतरत्वमस्मासु विषये । पराङ्मुखः अनादरपरोऽसि यदि तर्हि । वयमप्येकान्ततो निरस्पृहाः निरपेक्षाः । अनादरपरा इत्यर्थः । त्वयीति शेषः । अनादरेऽप्यवस्थानेनास्माकमन्त्रप्रयोजनमस्ति तवास्मास्वादरश्वेदस्माकमपि त्वयादरस्तद्वशादत्र स्थास्यामः । अन्यथाभ्यन्तरं गमिष्याम इति भावः । अत्र ‘त्वं राजा वयमि’ त्युपक्रमे ‘वयमप्येकान्ततो निरस्पृहा’ इत्युपसहारे च बहुवचनं प्रयुज्य आवयोरिति द्विवचनप्रयोगः कथ मुपयुज्य इति चेत्सर्वैषां समुदायविवक्षया वा आत्मसम्भावनायां बहुवचनप्रयोगेण वा युक्तत्वान्न कोऽपि विरोधः । एवमुक्तरत्वाऽपि द्रष्टव्यम् ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अर्थानामिश्रे त्वं वयमपि च गिरा मीरमहे यावदर्थं

शूरस्त्वं वादिर्दर्पव्युपशमनविधावक्ष्यं पाटवं नः ।

सेवन्ते त्वां धनाद्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा-
मर्यप्यास्था न ते चेत्वयि मम नितरमेष राजननास्था ॥ ५२

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—अर्थानामिति ॥ त्वमर्थानां धनाना मीरिषे ईश्वरो भवसि तथा वयमपि च यावानर्थो यावदर्थं । यावदभिधेयं यथा तथे-
त्यर्थः * ‘यावदवधारण’ इत्यब्ययीभावः । नि ‘अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजनः

‘निवृत्तिष्व’ त्यमरः । गिरां शास्त्रवचनानामोऽमहे अशेषशास्त्रविशेषार्थानां
प्रभवाम इत्यर्थः । ‘त्रिद्वये’ इति पाठे गिरां यावदर्थमशेषविशेषार्थानित्यर्थः ।
विद्वहे जानीमहे । तथा । त्वं शूरः शौर्यवान् रिपुदमन इति शेषः । तथा
नोऽस्माकं । वादिदर्पन्युपशमनविधौ प्रतिवादिगर्वनिर्वापणविधाने । नि ।
‘विधिविधाने दैवे चे’ त्यमरः । अक्षयमविनाशि पाटवं सामर्थ्यमस्तीति शेषः ।
त्वां । धनाद्वया धनस्वामिनः । नि ‘इभ्य आद्यो धनी स्वामी’ त्यमरः । सेवन्ते
भजन्ते तदविनाशार्थं तदभिवृच्यर्थं चेति भावः—यद्वा धनाद्वया धनाद्वयत्वाभि-
लाषिनः । राजसेवया धनसम्पादनेच्छव इत्यर्थः । त्वां सेवन्ते । मामप्यस्मानपी-
त्यर्थः । मतिमलहतये बुद्धिजाङ्गनिवृत्यर्थः ॥

‘यस्तु पर्यटते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान् ।

तस्य विस्तारिता बुद्धि स्तैलविन्दुरिवाभसि’ ॥

इति वचनादिति भावः । यद्वा मतिमलानि रागद्रेषादयः । तेषां हतये
प्रक्षालनार्थं बुद्धिशुद्धिदारा ज्ञानावाप्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुं कामोऽभिलाषो येषां
ते श्रोतुकामाः शुश्रूषवः ‘गुरुमुखाद्घोतद्यमि’ ति न्यायेनासान्मुखाच्छा-
र्थार्थश्रवणेच्छवः ‘गुरुशुश्रूषया विद्ये’ त्युपदेशवचनविश्वासवन्तशिशज्या इत्यर्थः ।
सेवन्ते इति सम्बन्धः * ‘तुं काममनसो रपी’ ति तुमुनो मकारलोपः । अतः हे
राजन् । ते मर्यपि । आस्था न चेदनादरो यदि । तदा ममत्वश्चपि । नितरा-
मत्यन्ते * अद्ययादामप्रत्ययः । अनास्था निरपेक्षत्वादिति भावः । ‘एष राजन्
गतोऽस्मि’ इति पाठे अन्यत्र गमिष्यामीत्यर्थः * वर्तमानसामोप्ये वर्तमानप्रत्ययः
स्वस्य निरङ्गशत्वद्योतनार्थमेतच्छब्दप्रयोगः । पूर्वश्लोकोक्तभाव एवात्राप्यनु-
सन्धेयः ॥

स्त्रगधरावृत्तम् ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलै-

स्सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

५३

ज्या—अथ कथमन्यत्र गमिष्यसीत्याशङ्कायामस्माकं नियसन्तुष्टान्तः कर-
णस्वाद्यकिञ्चिदपि कृच्छ्रमित्याह—वयमिति ॥ हे राजन् । वयमिहेदार्थां । वल्कलै-

दर्शक्षिणिर्मितचीवरैः । परिसुष्टास्सन्तुष्टाः । त्वं दुकूलैः क्षौमैर्विचिन्नचीनाम्बरै-
रित्यर्थः । परिसुष्ट इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः । परितोषः । सन्तोषः ।
अस्माकं तव च । सम हच तुल्य एव । इव शब्दोऽत्रावधारणार्थकः । विशेषः
अन्यतरोऽकर्षस्तु । निर्विशेषो विशेषरहितः । मामक तावक परितोषयोरन्तरं न
किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । 'सम इव परितोषो जायते को विशेष' इति वा पाठः । किंतु
यस्य पुंसस्तृष्णा धनलिप्सा ॥ विशाला अत्यायता स पुमान् । दरिद्रोऽकिञ्चिन्नो
भवतु न त्वन्य इत्यर्थः * सम्भावनायाम लोटू । कथमेतदित्याशङ्कयोक्तमर्थ-
मर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—मनसि च परिसुष्टे चित्ते येन केनचित्सन्तुष्टे सति । कः
पुमानर्थवान् द्रव्यसम्पन्नः । कश्चिवा दरिद्रः द्रव्यहीनः । न कोऽपीत्यर्थः । मनः-
परितोषे लाभालाभयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अतो न किञ्चिदप्यस्माकं
कुच्छमिति वेदितव्यम् ॥ मालिनीवृत्तम् ॥

'नमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरि 'ति लक्षणात् ॥

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ।
नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-
मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

५४

इया—तथाऽपि शरीरयान्नाय अन्यथा सम्भाव्यम् । नत्वाच्च दुर्जनाविनयं
सोदुँ शक्नोमीत्याह—फलमिति ॥ फलम् अशनाय भोजनाय क्षुज्जिवारणार्थमित्यर्थः ।
अलं पर्यासः * अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणात् 'नमस्स्वस्तो' त्यादिना चतुर्थीं
एवमुक्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा स्वादु मधुरं नि 'त्रिष्विष्टे स्वादु मधुरे' इत्यमरः ।
तोयमुदकं । पानाय तृष्णोपशान्त्यर्थमित्यर्थः । अलं । तथा । । क्षितिरपि शयनार्थं
संवेशनाय । अलं । तथा वल्कलं च । वाससे आच्छादनार्थम् । अलम् । अतः । वनं
सधस्सम्भावितं यद्दनं तदेव मधुपानं मर्घपानं तेन आन्तान्यमार्गवर्तीनि
सर्वाणीन्द्रियाणि येषां तेषां धनमधुपानस्य चित्तचिकाराविवेकादिकारित्वेन
यथाकथञ्च द्विवेकलेशसम्भवे तन्निवृत्यर्थं धनविशेषणम् । अतस्तस्य दुर्जनानां
दुर्मार्गशालिना मविनयं दुर्विनयमनादर मिति यावत् । अनुगन्तुमङ्गीकर्तुं नोत्सहे
न मूष्यामि । सति गत्यन्तरे किमर्थं सोढव्यमिति भावः ॥

अनीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥

५५

व्या—एनमेवार्थं भद्रयन्तरेणाह—श्रीमहीति ॥ वयं भिक्षान्नमभीमहि भोक्ष्यामहे * ‘अश भोजन’ इति धातेर्लिङ्गात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनभू एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । तथा आशादिशेव वासो वसीमहि आच्छादयिष्यामः । दिगम्बरा भविष्याम इत्यर्थः । महीपृष्ठे भूतले शयीमहि स्वप्स्यामः । अतः ईश्वरैः राजभिः किं कुर्वीमहि किं करिष्यामः । न किमपोत्यर्थः । शरीरयात्रायह अन्यथेव सम्भाव्यमानात्वादिति भावः । इत्थं स्थितित्वमेव ब्रह्मनिष्टयतिलक्षणं । तदुक्तं महाभारते उद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजातेन—

| ‘येन केनचिदाच्छङ्गो येन केनचिदाक्षितः ।

यत क्वचन शायो स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।’ इति ॥

उक्तं च श्रीमद्भागवते—

‘चोराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नोवाङ्गिपाः ? परभृत सरितोऽप्यशुष्यन् ? ।
रुद्धा गुहाः कि ? मजितोऽवति नोपपन्नान् ?
कस्माद्भजन्ति यतयो धनदुर्मदान्धान् ?’ इति ॥

तथाचोक्तं शिवगीतायां—

‘संवीतो येन केनाश्रमभक्षयं वाऽभक्षयमेव वा ।

शयानो यत्र कुत्राऽपि रुवर्त्मा मुच्यतेऽन्न सः’ ॥

इति ॥

न नटा न विटा न गायका न च सम्येतरवादचुञ्चवः ।

नृपर्मीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥

५६

व्या—अथ स्वस्य राजदर्शनायोरयतायाः प्रकटनापदेशेन तं निन्दति—नेति वयं । नटाः विविधवेषधारिणो त्रिचित्रनाट्यनिपुणाः । न न भवाम इत्यर्थः । येन नयनानन्दो भवेदिति भावः । विटा एकविद्याः नायकानुकूलनचसुराः । न नभवामः येन तत्तज्ञायिकानुकूल्यप्रयोजनं सिद्धेदिति भावः । तदुक्तमलङ्करशास्त्रे ‘नायकानाई नायिकानुकूलेन सहायाः पीठमर्दविटचेदविदूषकादय’ इति तत्त्वक्षणं च तत्रैव—

‘ किञ्चिदूनः पीठमर्द एकविद्यो विटः स्मृतः ।

सन्धानकुशलश्रेष्ठो हास्यप्रायो विदूषकः ॥

इति ॥

गायन्त्रीति गायकाससङ्गीतकुशलाः । ते न नभवामः येन श्रवणात्तदो भवेदिति भावः । सभायां साधवस्सभ्याः * ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । तेभ्य इतरे ये वादचुञ्चवः अशिष्टगर्हालापाः साधारणजनमनोविनोदमात्रपर्यवसायिनो न तु शास्त्रसंवादिन इत्यर्थः । यद्वा सभ्याः विद्वासः तदितरे साधारणजना स्तेषां वादास्त्र-
द्वदनयोग्यवाक्यानि तैर्विज्ञात्तचुञ्चवः विज्ञा हास्यकारिण इत्यर्थः । न न भवामः । येन मनोविनोदो भवतीति भावः * ‘तेन विज्ञश्चुञ्चुप्त्वणपा’ति चुञ्चुप्त्वयः । तथा ।
स्तनभारैः कुचकुम्भभारै रानमिता ईषक्षमाङ्गयः योषितोऽपि । न न भवामः ।
येन संसरम्भसम्भोगौत्सुक्यं भवेदिति भावः । अतो नृपं राजान मीक्षितुं द्रष्टुम् ।
अन्न नटादिषु वयं । के न केचिदित्यर्थः । एतेषामन्यतरत्वे योग्यता स्यादिति भावः ।
एतेन असभ्यानामेवावकाशप्रदो न तु सभ्यानामिति नृपस्य निन्दा गम्यते । ‘नृप वीक्षितु मि’ ति पाठः । तदा हे नृपेत्यामन्वयं । त्वामिति शेषः । अन्यदुक्तार्थम् ॥

वैताळीयाख्यमर्धसमवृत्तं—

‘ षड्विषमेऽष्टौ समे कलाष्टद्वच समे स्युर्नौ निरन्तराः ।

न समाऽत्र पराश्रिता कला वैताळीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥

इति लक्षणात् ॥.

विपुलहृदयैरीशैरेतज्जगज्जनितं पुरा

विघुतमपैर्दत्तं चान्यै विजित्य तृणं यथा ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्वतुदेश भुजते

कृतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥

५७

व्या—निन्दामेव चतुर्भिः प्रपञ्चयति—विपुलेति ॥ पुरा पूर्वकाले । विपुलहृदयै-
मंहामानसैरुदारबुद्धिभिरित्यर्थः । ईशैर्हरिश्चन्द्रादिसार्वभौमैः । एतत्परिदृश्यमानं
जगद्भूमंष्डलं । जनितमुत्पादितं समग्रधर्माचरणं न संस्थापितमित्यर्थः । तथाऽपैर-
र्ययातिप्रभृतिभिरीश्वरै विधृतं विशेषेण धृतं सम्यक्परिपालितमित्यर्थः । तथाऽपैर-
न्यैर्बलिप्रभृतिभिः विजित्य शत्रुजयेन स्ववशं कृत्वा । तृणं यथा तृणमिव । दत्त
Vairagya—9

मार्थिसाकृतम् एतेनैतेषां महोदार्यं सूच्यते । इह हि इदानीमपि । अन्ये धीराः
धैर्यशालिनः । चतुर्दशभुवसानि भूरादीनि चतुर्दश विष्टपानि भुजते अनुभवन्ति ।
ताद्वक्सामर्थ्यसम्पन्नास्तिष्ठतीत्यर्थः * ‘भुजपालनाम्यवहारयो रि’ ति धात्रेलंद ।
‘भुजोऽनवन’ इत्यात्मनेपदम् । अतः कतिपयानि च यानि पुराणि च तेषां
द्विष्ट्राणां पञ्चषाणां वा पुराणामित्यर्थः । स्वाम्ये आधिपत्ये सति । पुंसा मेष परि-
द्विष्टमानोः मदो दर्पएव ज्वरः सज्जिपातः बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात् । कः किमर्थमित्यर्थः ।
अतः पुरांतनमहाराजचरितानुस्मरणालज्जितव्यं न तून्मत्तेन भवितव्यमिति भावः ॥
द्विष्टीवृत्तम् ॥

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतै-

-भुवस्तस्यालाभे क इव बहुमानः क्षितिभूताम् ।

तदंशस्याप्यशे तदवयवलेशोऽपि पतयो

विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥

५८

व्या—अभुक्ताया मिति ॥ नृपशतैः अनेकभूपालकैः यस्यां भुवि । अभुक्ताया-
मननुभूतायां सत्यां क्षणं क्षणमात्रमपि न जातं किंतु क्षणमात्रव्यवधात्तरद्वित-
भेवानुभूयते इत्यर्थः । तस्या भुवो लाभे प्राप्तौ क्षितिभूतां राजां क इव
इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । ‘इवेतीषदर्थोपमा वाक्यालङ्कारेष्विति’ ति गणव्याख्याने ।
बहुमान उत्कर्षो न कोऽपीत्यर्थः । सर्वसाधारण्यादिति भावः । किं तु तस्याः
भुवौऽशस्यापि अंशे भागे च तथा तस्यांशस्य योऽवयवः एकदेश स्तस्य लेशे
अत्यल्पकोणेऽपि चेत्यर्थः । पतयः ईश्वराः । जडा मन्दाः विषादे स्वदृपतमभूखण्डा-
धिपतयो वयं जाता इति विषादे दुःखे । कर्तव्ये सति प्रत्युत वैपरीत्येन
मुदं सन्तोषं विदधति कुर्वन्ति । मोदन्त इत्यर्थः । अहो महानयमेतेषामविवेक
हृत्यर्थः । ‘प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्य’ इति गणव्याख्याने ॥

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितस्सर्वोऽप्ययं नन्वणुः

स्वांशीकृत्य स एव सङ्गरशतैराजां गणा भुजते ।

ते दद्युद्दतोऽथवा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिग्निक्तान् पुरुषाधमान् धनकणान् वाच्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

व्या—आस्तां तावत् क्षुद्रनृपवार्ता तद्याच्चापरास्तु ततोऽप्यत्यन्तक्षुद्रा
इत्याद—मृत्पिण्ड इति ॥ जलरेखया समुद्राकारेण जलरेखया जलधारया च ।
वलयितो वेष्टितः पुज्जीकृतश्च । योऽयं परिवृश्यमान सर्वः अशेषोऽपि मृत्पिण्डश्च
अर्णुन्तु । तं तादृश मृत्पिण्डमेव सङ्करशतैः युद्धशतैः स्वांशीकृत्य स्वभागी-
कृत्य ये राज्ञां गणाः भुजते अनुभवन्ति । ते राजगणा दद्युहिं अर्थं
वितरयुवां ॥ * दधाते र्भविष्यति लिङ् ॥ अथवेति पक्षान्तरे । ददतः वितरन्तो वा *
ददाते र्वतमाने शतृप्रत्ययः । ‘नाभ्यस्ताच्छतु रि’ ति नुमभावः । ‘ददते ऽथवेति वा
पाठः । अपरमन्यहष्करं । किमपि नास्त्येवेर्यर्थः । भृशमत्यर्थं क्षुद्रा हीनाः
दरिद्रा दीनाश्च अनेकसंयुगक्षेत्रार्जितमृत्पिण्डभोक्तृत्वात् क्षुद्रत्वं तत्वाप्यंशभा-
गित्वाद्विद्रित्वं चावगन्तव्यं । ततस्तेभ्यः क्षुद्रदरिद्रेभ्यो राजगणेभ्यो ये पुरुषाधमाः
धनकणान् धनलेशान् वाच्छन्त्यभिलषन्ति । तान् पुरुषाधमान् मानुषापशादान्
धिग्निकृ । कूर्पराधः प्रसृतजलपातवत्तथाविधक्षुद्रयाच्चायाः परमनैच्यावहत्वात्तद्या-
चितारस्तोऽपि नीचास्ते नराधमाः पौनः पुन्येन निन्द्या इत्यर्थः । नि ‘धिङ्गनिर्भ-
त्सननिन्दयोरि’ त्यमरः ॥

* ‘उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ॥

इति वचनात्पुरुषाधमानिति द्वितीया * वीप्सायां द्विर्भावः । स्वदग्धकुक्षिकुण्ड-
पूरणैकप्रयोजनायाः पुरुषाधमत्वजनन्याः क्षुद्रयाच्चायाः धिक्कारं विधाय स्वत-
स्सिद्धानन्दनिवर्यकूलस्य पुरुषोत्तमत्वजनकस्य यतिभावस्यैव जीवातोमर्गेण
विधेयमिति तात्पर्यम् ॥

स जातः कोऽप्यासीमदनरिपुणा मूर्धि धवळं
कपालं यस्योच्चिर्विनिहितमलङ्घारविधये ।
नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिद्युना
नमद्धिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥

व्या—किं बहुना स एव सफलजःमेति निगमयति-स इति ॥ स पुमान् । कोऽपि कश्चिदेव । जातः सफलजन्माऽसीत् । न सर्वे इत्यर्थः । कोऽसावित्यत आह यस्य पुंसः । धवलं शुश्रं । कपालं शिरोऽस्थि मदनरिपुणा शम्भुना उच्छैरुद्धाते सर्वोपरिवर्तमान इत्यर्थः । मूर्धि निजमस्तके । अलङ्कारविधये भूषणविधानाय । विनिहितं निक्षिप्तं । स एक एवेति सम्बन्धः । सकलसुरासुरमौलिखचित्मणिप्रभादीपितपादारविन्दस्य कैलासमेरुगिरीश्वरत्य भगवतशशम्भोः कपालशेखरत्वादिति भावः । किं त्वधुनेदानीं प्राणत्राणे हुरुच्छप्राणसंरक्षणे प्रवणा सक्ता मतिर्येषां तैस्तथोक्तैः । अत एव नमद्वि नैमस्तुर्वाणैः कैश्चिक्तिपयैरैव नृभिर्मनुष्यैः * हेतौ नृतीया । अथवा नमद्वि पुंसां नरवर्मन्यानां राज्ञामयं परिदृश्यमानः । असुलोनिस्सोमो यो दर्पो मद सस एव उवरभरो उवरोद्देकः । अपञ्चशहेतुत्वात् । कः किमर्थमित्यर्थः । मरणानन्तरेऽपि यस्य शिरः आदरपूर्वकं महदुपादेयं भवति स एव सफलजन्मा पुरुषोत्तमश्च अन्यस्सर्वोऽपि निष्फलजन्मा पुरुषाधमश्चेति भावः ॥

इति वैराग्यशतके यतिनृपतिसंबादवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ मनस्सम्बोधननियमनम् ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदयक्षेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तस्त्वयमुदितचिन्तामृणिगणो
विविक्तसङ्कल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ६१

व्या—अथ मनोनियमनदक्षस्यैव यतिर्वाच्चत्प्रसङ्गानन्तरं मनस्सम्बोधनपूर्वकं तच्चियमनप्रकारमाह—परेषामिति ॥ हे हृदय ! प्रतिदिवसमनुदिन । बहुधा बहुप्रकारैः * प्रकारवच्चनेथाल् (?) । परेषां चेतांसि आराध्य प्रसाद्य तत्कालोऽवि-

तानुवर्तनै रुन्मुखीकृत्येत्यर्थः । क्लेशोनातिप्रयासेन । कलितं सम्पादितं । प्रसाद-
मनुग्रहं नेतुं प्रापयितुं मनांस्येवेत्यर्थः * नयते: द्विर्कर्मकात्तुमुन् प्रत्ययः । विशसि
किं ? प्रवर्तसे किमित्यर्थः । अथ यथा कर्थचित्परचित्प्रसादनेनाभिलषितं साध-
यिष्यामि अतः किमर्थमेवं निषिद्ध्यत इत्यत आह—प्रसन्न इति ॥ त्वयि अन्त-
रभ्यन्तरे प्रसन्ने समाहिते सति बहिर्मुखत्ववैमुख्येन खस्यानःएव स्थिते सती-
त्यर्थः । स्वयं स्वप्रयत्नं विनैवेत्यर्थः । उदितः आविर्भूत श्रिन्तामणि गणः चिन्ता-
रत्ननिचयरूप इत्यर्थः । एवमेव चिन्तामणिरशोषाभिलषितदानसमर्थस्तद्रुणश्च किं
वक्तव्य इति भावः । विविक्तो निष्कलङ्घः सङ्कल्पः इच्छाविशेषः ते तवाभि-
लषितं वान्धितं न पुष्यति किं? न पुरयति किं पूरयत्येवेत्यर्थः । अथवा किं वाऽभि-
लषितं न पुष्यति ? सर्वमपि पुष्यत्येवेत्यर्थः । अतः आत्मप्रसन्नैवाभिलषितप्राप्नौ
किमन्यप्रसादतायासेनेत्यर्थः । अन्यथा सर्वक्षेत्रं विहायारण्यकर्षणन्यायः प्रसन्न्ये-
तेति तत्पर्यम् ॥

परिभ्रमसि किं मुधा क्वचन चित्त विश्राम्यतां
स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।
अतीतमननुस्मरन्नपि च भाव्यसङ्कल्पय-
अतर्कितसमागमाननुभवामि भोगानहम् ॥

६२

व्या—एत्र मनः प्रसादे गुणमुक्तवा तस्यागुगत्वमाह—परिभ्रमसोपि ॥ हे
चित्त ! मुधा व्यर्थं किं किमर्थं परिभ्रमसि सञ्चरसि ? न सञ्चरितव्यमित्यर्थः ।
प्रयोजनाभावादिति भावः । तर्हि किं कर्तव्यमत आह—क्वचन कुत्रचित् स्थले ।
विश्राम्यतां स्थोयतां । स्वस्यान एव स्वैरं वर्ततामित्यर्थः । न न्वेवंचेत्कर्थं कार्य-
सिद्धिरित्यत आह—यत्कार्यं । यथा येन प्रकारेण भवति तत् । तथा स्वयमप्रयत्ने-
नैव भवति अन्यथा वैपरीत्येन । न भवति । ‘यज्ञावि तज्ञवत्येवे’ त्यादिवचन-
त्वसर्वमेतत् दैत्रायत्तमिति भावः । अतो विश्राम्यतामिति सम्बन्धः । विश्रमे किं
फलमित्यत आह—अहम् । अतीतमतिक्रन्तमर्थमननुस्मरन्नचिन्तयज्ञननुशोचय-
न्नित्यर्थः । तथा भावि चापि भयिष्यदर्थमपि च वस्तु * सामस्ये नपुंसकत्व-
निर्देशः । असङ्कल्पयज्ञनाकाङ्क्षन् अतर्कितोऽनभ्युहितसप्तमागमो येषां तर-

न चिन्तितोपनतानित्यर्थः । भोगान्विषयानुभवामि दैववशारसम्भावितार्थान्
भोक्ष्यामि * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । यद्वा अनुभवामि भुज्ञे अतो मदर्थं
न परिभ्रमितव्यमिति भावः । एवं चेत्सर्वेश्वरस्याप्यवश्यं प्रियो भवेयमिति
तात्पर्यम् । तदुक्तं भगवता—

‘यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।’

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यस्स मे प्रियः’ ॥

अन्यत्राप्युक्तं—

‘गतार्थाज्ञानुशोचन्ति नार्थयन्ते मनोरथान् ।

वर्तमानेन वर्तन्ते तेन मे पाण्डवाः प्रियाः’ ॥ इति ॥

पृथ्वीवृत्तं । ‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय

श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

स्वात्मीभावमुपैहि सन्त्यज निजां कल्पोललोलां गतिं

मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥

६३

व्या—अथ विशिष्यसम्बोधनप्रकारमेवाह-एतस्मादिति ॥ हे चेतः ! एतस्मात्
परिदृश्यमानात् । आयासयतीत्यीयासकात् दुःखजनकात् । इन्द्रियार्थादशब्दादि-
विषया एव गहनमरण्यं तस्मात् दुर्विगाहत्वादेतद्वप्यं । विरम विरामं प्राप्नुहि ।
अत्यन्तदुःखविषयासार्कं माकुर्वित्यर्थः * ‘जुगुप्सा विरामे’ * त्यादिना पञ्चमी ।
‘व्याहृपरिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदं । किंतु क्षणात् क्षणमात्रेणैव । अशेषदुः-
खशमनमेकविंशतिमहादुःखविघ्वंसनमेव व्यापारस्त्र दक्षं समर्थं । श्रेयोमार्गम् ।
ज्ञानमार्गम् । आश्रय अनुसर । तत्र प्रवर्तस्वेत्यर्थः । तथा स्वात्मीभावं स्वरूपानु-
सन्धानतत्परम् । उपैहि प्राप्नुहि । तथा निजां स्वकीयां ‘चञ्चलं हि मनः कुण्ठे’
त्यादौ प्रसिद्धामित्यर्थः । कल्पोलवल्पोला मतिचलां । गतिं व्यापारं संत्यज ।
सम्यग्विसृज्य सुस्थिरं भवेत्यर्थः । भूयः पुनरपि भङ्गशीलामशाश्वर्तीं
भवरतिं संसारासार्कं मा भज मा सेवस्व । किंत्वधुनेदानीं प्रसीद प्रसञ्चं भव ।
क्षित्प्रसादमन्तरा पुण्यशतैरपि श्रेयः प्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥

मोहं मार्जय ता मुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ
चेतस्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

- को वा वीचिषु बुद्धेषु च तटिलेखासु च श्रीषु च
ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ? ॥ ६४

व्या—अथ विश्वसनीयेष्वेव विश्वासं कुरु नान्यत्रेत्याह—मोहमिति ॥ हे चेतः !
मोहं पुत्रमित्राद्यासक्तिजनकाज्ञानं मार्जय शोधय । ल्यजेति यावद् । तत्र विश्वासं
माकुर्वित्यर्थः । किं तु चन्द्रार्धं चूडामणिर्यस्य तस्मिन् चन्द्रशेखरे शाम्भौ ।
तां तथाभूतामनिर्वाच्यामित्यर्थः । रतिमनुरक्तिमुपार्जय , संपदय । तथा
स्वर्गतरङ्गिण्या मन्दाकिन्याः यास्तटभुवस्तीरप्रदेशास्तासामासङ्गं तत्र निवासा-
सक्तिम् अङ्गीकुरु अनुमन्यस्व । उभयत्रैव विश्वासं कुर्वित्यर्थः । एतस्यैव श्रेयस्कर-
त्वादिति भावः । कुत एतदित्याशङ्कयान्यत्राविश्वासोत्पादनार्थमस्वरसमुद्धावयति-
वीचिषु वारितङ्गेषु च । बुद्धेषु जलस्फोटेषु च । तटितो लेखा इव तासु च विद्यु-
ष्टासु च श्रीषु सम्पत्सु च । ‘तटिलेखामतल्लीषुचे’ ति पाठे । प्रशस्तास्तटिलेखास्त-
टिलेखामतल्लयः । तासु च * ‘प्रशंसावचनैश्च’ ति नित्यसमासः । ‘मतल्लि-
कामचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजावि’ त्यमरः । ज्वालाग्रेष्वग्निशिखामुखेषु च । पञ्च-
गेषु सर्पेषु च सुहृद्गेषु च बन्धुजनसमुदायेषु च । को वा प्रत्ययः । उत्तरोत्तरं
तारतम्येन नश्वरतया प्रत्यक्षसिद्धेषु विचित्रसंस्थितिषु चतुर्षु । गृहदीप इति
‘चुम्बनकरणे श्वमश्वदाह’ इति लोकन्यायेन च प्रत्यक्षेण च दाहहेतुतया प्रसि-
द्धेषु । ज्वालाग्रेषु च । स्पृष्टतया प्राणहर्तृषु पञ्चगेषु च । विष्टु परित्यागशीलेषु
बन्धुजनेषु च । को वा विश्वासः न कोऽपि त्यर्थः । उत्तरोत्तरमविश्वसनीयत्वा-
दितिभावः । नि ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतु ष्व’ त्यमरः ॥

अत्र प्रस्तुतानां स्वबन्धुजनानामप्रस्तुतानां वीचीप्रभृतोनां च यथाकथश्चि-
दौपम्यस्य गम्यमानत्वादीपकालङ्कारभेदः । तदुक्तं विद्यानाथेन—

‘प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्ये मुल्यधर्मतः ।

ओपम्यं गम्यते यत्र दोपकं तज्जगद्यते’ इति ॥

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया
भूपालभ्रुकुटीकुटीविहरणव्यपारपण्याङ्गनाम् ।

कन्थाकञ्चुकिनः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-

रथ्यपद्मक्षिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥

६५

व्या—अथ प्रकारान्तरेण सम्बोधयति—चेत इति ॥ हे चेतः ! अस्यायिनी-
मस्थिरां । कुतः । भूपालानां राजां श्रुकुटी श्रूभङ्ग एव कुटी कुटीरं तत्र विहरणं
विहारो यस्य तथोक्तो यो व्यापारस्तेनपण्याङ्गनां व्यभिचारिणीमिति यावत् ।
असंज्ञयानरवरणशीलामित्यर्थः । तदायत्तत्वात्तस्या इति भावः । यद्वा भूपाल-
श्रुकुटीकुटीरे विहरणमेव व्यापारो यस्यास्सा तथोक्ता सा च पण्याङ्गना वारविला-
सिनी तां तथाभूतां तदधीनत्वात्तत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिकामित्यर्थः । अत्रपण्याङ्गना-
रूपणं विहारे विश्वद्वालत्वद्योतनार्थं नैयत्येन व्यभिचरणशोलत्वप्रकटनार्थं च यथा
वारवनिता कुत्रचित् कञ्चित् कालं विहत्यानन्तरमन्यत्र गच्छति तद्विदिति ध्वनिः ।
इह कानिचिदर्थान्तराणि शुरुन्ति बुद्धिमद्भिरुक्तेयानि ग्रन्थगौरवभयान्त्रिख्यन्ते ।
तामिमां परिदृश्यमानां रमां सम्पत्तिम् आस्यथा आदरेण । सकूलकदाचिदापि
माच्चिन्तय माकाङ्गय तत्सम्पादनप्रयत्नं माकुर्वित्यर्थः । तर्हि कथं जीविकेत्या-
शङ्कायामाह—कन्थैव कञ्चुकमेषामस्तीति कन्थाकञ्चुकिनः । कन्थावर्मितगात्रा-
सन्तः । अत्र यथपि बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभात्पुनः प्रत्ययान्तरग्रहणे
प्रक्रियागौरवं * ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीय’ इति निषेधात् । तथाऽपि ‘त्वगुत्तरा-
सङ्गवतीं’ कोकप्रीतिचकोरपारणपद्मयोतिष्ठतीलोचने’ इत्यादिमहाकविप्रयो-
गश्च वर्तते इति वैयाकरणाः कथयन्ति । यद्वा कन्थया कञ्चुकवन्तः कञ्चुकवन्तः
कन्थाच्छादितगात्रासन्त इत्यर्थः । वयमिति शेषः । वाराणस्याः काशीपद्मणस्य ।
नि ‘काशी वारणास्यवन्ती’ त्यमरः । रथ्यापद्मक्षिषु राजमार्गश्रेणिषु । नि ‘रथ्या-
प्रतोळिर्विशिखे’ ति मार्गपर्यायेष्वमरः । भवनद्वाराणि गृहप्रतिहारप्रदेशान् ।
प्रविश्य पाणिरेव पात्रं तत्र पतितां निक्षिपाम् एतेनायाङ्गापूर्वकत्वं सूच्यते ।
भिक्षामपेक्षामहे स्पृहयामहे’ पाणिपात्र उदरमात्रपात्रे पतित मक्षीषा’ दित्यादि
श्रुतेरनायाससिद्धभिक्षाऽहारेण शरीरयात्रां निर्वर्तयन्तः पुण्यक्षेत्रेषु सुखेन
निवत्याम इत्यर्थः । तदुक्तं—

‘भिक्षाहारो निराहारो भिक्षान्नेन प्रतिग्रहः ।

असतो वा सतोद्वाऽपि सोमपानं दिने दिने’ ॥ इति ॥

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः
पश्चालीलावल्यरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

• यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं
नोचेचेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ३६

व्या—अथ तव यदि सर्वदा संसाररसानुभवेऽभिनिवेशस्तावदित्थं भूत-
सामग्रयां तत्राभिरतिं कुरु । अन्यथा ध्याननिष्ठो भवेत्याह—अग्र इतिं ॥ अत्र गीत-
शब्देन गाथकजनो लक्ष्यते । तथा च हे चेतः इत्यध्याहारः । अग्रे पुरस्ता द्वीतं
वीणावादनप्रवीणगायक समुदायश्च तथा । पार्श्वयो रपीत्यर्थः । दाक्षिणात्याः
दक्षिणदेशोऽन्नवाः । तेषामेव विचिन्नप्रबन्धनिर्माणकौशलसम्भवादिति भावः *
'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यग्म'ति त्यवप्रत्ययः । सरसा रसोऽसितशब्दार्थसङ्घटन-
चतुरा ये कवयः कवयितारस्ते च । तथा पश्चात् एषभागे चामराणि प्रकीर्णकानि
गृह्णन्तीति चामरग्राहिण्यः । तासां बालव्यजनवीजनतत्पराणां रमणीनां । नि ।
'चामरं सु प्रकीर्णक मि' त्यमरः । लीलया वीजनवैचित्र्यविलासेन यद्वल्यरणितं
मणिकङ्कणश्चणल्कार स्तम्भेत्येतत्सर्वं * 'नपुंसक मनपुंसकमि' त्यादिना नपुंस-
कैकशेषः । एवमुक्तप्रकारेणास्ति यदि वर्तते चेतस्मि । भवे संसारे यो रसस्तस्या-
स्वादने अनुभवे लम्पटत्वं लोलुपत्वं कुरु । तदासक्तं भवेत्यर्थः । नि 'लोलुपो
लोलुमो लोलो लालसो लम्पटश्चस' इति यादवः । नो चेदेवं नास्ति चेत्सहसा
अविलम्बेनैव * 'स्वरादिपाठादव्ययत्वमि'ति शाकशायनः । निर्विकल्पे दिरा-
तङ्गे । समाधौ व्याने प्रविश ब्रह्मध्याननिष्टु भवेत्यर्थः । किमन्यथोभयन्नशहेतुना
वृथादैन्येनेति भावः ॥ मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

प्राप्ताः श्रियस्सकलकामदुघास्ततः किं
न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सम्पादिताः प्रणयिनो विभवै स्ततः किं
कल्पं स्थिताः तनुभृतां तनवस्ततः किम् ? ॥ ६७

व्या—अथ विद्यार्थमाणे सम्पत्तिलाभशत्रुजयादीनामप्यकिञ्चित्करत्वमेवे-
त्याह—प्राप्ता दृति ॥ हे चेतः ! तनुभृतां शरीरिणां सकलकामान् दुद्वन्तीति सकल-

कामदुधाः अशेषमनोरथपरिपूरका इत्यर्थः । श्रियः प्रासाः । ततः किम् ? तथा विद्विषताममित्राणां * 'द्विषोऽमित्र' इति शतृप्रत्ययः । शिरसि पदं न्यस्तं निक्षिप्तम् । पराक्रमातिशयेन सर्वे शत्रवः पादाक्रान्तीकृतो इत्यर्थः । ततः किम् ? विभवैर्धनैः । प्रणयिनसुहृदस्सम्पादिताः संगृहीताः वशंवदीकृता इत्यर्थः । 'सम्मानिता' इति पाठे बहुमानिताः । ततः तथा कल्पस्थिताः कल्पान्तरस्या-यिन्य इत्यर्थः । तनवः शरीराणि । सम्पादिता इति सम्बन्धः । केनचिद्योगेन संगृहीताः । ततः किम् ? तेषां श्रेयस्साधनत्वनिषेधादिति भावः ॥ एतदादि-श्लोकचतुर्दशं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्यं

स्लहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमितः परमर्थनीयम् ॥

६८

व्या—नन्वेवं श्रेयस्साधनत्वेन व्यवहृतानामेतेषां निषेधे किमन्यच्छ्रेयस्सा-धनमित्यत आह—भक्तिरिति ॥ हे चेतः ! भवे शम्भौ । भक्तिर्भजनानुरागः कार्य इति शेषः । किं च मरणजन्मभयां महोपदवकारिभ्यां निधनोत्पत्तिभ्यां भयं 'हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थं कर्तव्यमिति शेषः । न तु विस्मर्तव्यमिति भावः । बन्धुषु पुत्रमित्रकक्षादिषु विषये स्नेहोऽनुरागो न न कार्यः । तथा मन्मथाजायन्त इति तथोक्ता विकाराः स्त्रीपरतन्त्रत्वादयः । न न कार्याः श्रेयोन्तरायात्त्वादिति भावः । इत्थं श्रेयस्साधनत्वेन कर्तव्यद्वयं तदसाध्यत्वेनाकर्तव्यद्वयं चोपदिश्येदानीं पुनर्मुख्यं कर्तव्यान्तरमुपदिशति—संसर्गदोषैस्सङ्गदोषैः रहिताः कामकोषादिप्रसङ्ग-वर्जिता इत्यर्थः । 'सङ्गातसंजायते काम' इत्यादिभगवद्वचनेन सङ्गजनितकामादि दोषपरम्पराया अनर्थहेतुत्वादिति भावः । कुतः विजनाः विवक्ताः । वनान्ताः वनप्रदेशा स्सेच्या इति शेषः । तत्र किमस्तीत्याशङ्कायामाह—वैराग्यात्परमन्य-त्क्रमर्थनीयमभिलषणीयं न किमपीत्वर्थः । तस्यैव परमश्रेयस्साधनत्वादिति भावः ॥

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि

तद्वल्लै चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।

यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-

भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥

६९

व्या—अथ ब्रह्मविचारतत्परस्य ते सर्वेऽपि भुवनाधिपत्यादयस्तुच्छा एव
प्रतिभान्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ तस्मात् यस्माद्वैराग्यमेवार्थनीयं तस्मादि-
त्यर्थः । हे चेतः ! अनन्तमपरिच्छिद्धं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं । तथा अजरं जन्मजरा-
मरणवर्जितम् । अत एव परमं सर्वोत्कृष्टं । तथा विकासि विकस्वरं सर्वव्यापी-
त्यर्थः । यद्वा विकासि भास्वरं तद्ब्रह्म चिन्तय विचारय । एभिः क्रियमाणै रसद्वि-
कल्पैरसञ्चिरसाधुभिः असत्यैर्वा विकल्पैस्तत्त्वज्ञोगप्राप्त्यप्राप्तिगोचरविचारैः किं
विकल्पसाध्यं नास्तीत्यर्थः । * गम्यमानसाधनक्रियापेक्षयाकरणत्वान्तीया * ‘न
केवलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तंकारकभावस्य अपि मु गम्यमानापी ति वचनात्
* यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षायामाह—यस्य ब्रह्मणः अनुषङ्गिणः
सम्बन्धवन्तः यद्ब्रह्मविचार इत्यर्थः । तवेति शष्ठः । इमे काम्यमानाः । भुवनाधि-
पत्यं लोकाधिपत्यं भोगः स्वर्गादिसत्यान्तलोकसमुदायस्यः तावादी येषां ते
तदादयो भोगाः । कृपणलोकानां ब्रह्मविचारहीनजनानां मतादृष्टा योग्या इति
यावत् । भवन्ति प्रतिभान्ति । तेषामेव योग्याः तेन मादशनामिति प्रतीयन्त
इत्यर्थः । भुवनाधिपत्यादीनमेवं प्रतीयमानत्वे किमुतान्येषामिति भावः । तदानीं
तव तृणीकृतब्रह्मपुरन्दरत्वात्सर्वेऽपि तुच्छा एव प्रतिभान्तीति परमार्थः । यद्वा ननु
सर्वथा भोगजातमेव ममाभिलक्षितं नान्यदिति यदि मन्यसे तदा इत्थंभूतस्य
तव सर्वं भुवनाधिपत्यादिभोगा अनुषङ्गात्स्वयमेव सम्भवन्तीति । समाधानमभि-
प्रेत्याह—हे चेतः ! तत् सकलचेदान्तप्रसिद्धं । यद्वा तच्छब्दलक्ष्यार्थभूतमित्यर्थः
‘तत्त्वमसी’ति महावाक्ये तथा व्याख्यानादिति भावः । ब्रह्मचिन्तया । चिन्तन-
फलमाह—यस्य ब्रह्मचिन्तनतत्परस्य ते कृपणलोकमता इमे भुवनाधिपत्य-
भोगादयः । अनुषङ्गिणः भवन्ति अनुषङ्गात्स्वयमेव सम्भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मच्यान-
निष्टासम्भाज्यलक्ष्मीपते: किं ते दुर्लभमिति भावः । केवं समानम् । यद्वा यस्य
ब्रह्मचिन्तनस्य इमे भुवनाधिपत्यादयः अनुषङ्गिणः अनुबन्धिनः भवन्ति । तथा च
सति ब्रह्मचिन्तने तदनुबन्धवशास्त्वर्वेऽपि स्वयमेव सम्भवन्तीति भावः । अत्र
‘शिखाते वर्धते नूनं गुल्मीं पिबशाबके’ ति शाखवचन मनुसृत्य तात्पर्यान्तरेणैवं

समाहितमित्यनुसन्धेयम् । कृपणलोकमता इत्यत यद्यपि * 'मतिबुद्धो'त्यादिना वर्तमानार्थे क्षपत्यये * 'क्तस्य च वर्तमान' इति षष्ठीसमासनिषेधः । तथाऽपि निरङ्कुशाः कवयः इत्यलम् ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
दिङ्गण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
आन्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
न ब्रह्म संसरसि निर्वृतिमेषि येन ॥

५०

व्या—एनमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेणोपदिशञ्जिगमयति—पाताळमिति ॥ हे मानस ! चापलेन तत्तद्विषयासक्तिजनितचापलयेन * युवादित्वादण् * हेतौ तृतीया । पाताळमाविशसि अत्यन्तराधः प्रदेशमपि गच्छसीत्यर्थः । तथा नभोऽन्तरिक्षं विलङ्घ्य यासि । अत्यूर्ध्वप्रदेशमपि गच्छपीत्यर्थः । तथा दिङ्गण्डलं दिक्चक्रवाळं भ्रमसि । अतिदूरदेशमपि धावसोत्यर्थः । सर्वत्रापि मनोगतेनिर्गत्वादिति भावः । किं तु आन्त्या भ्रमवशेनापि मास्तुविवेकेनेत्यपि शब्दार्थः । तथापि जातु कदाचिदपि । विमलं निर्मलम् 'अविद्याकार्यसम्बन्धशून्यमित्यर्थः । किन्तु आत्महितमात्मनीनं सुखस्वरूपत्वात् * 'आत्मनिवशजन भोगोत्तरपदात्म' इति खप्रत्ययः 'आत्मलोभमि' ति पाठे आत्मन्यन्तरात्मनि लोनं निलीय स्थितं सर्वान्तर्यामित्वात् ब्रह्म कर्थं । संसरसि न द्व्यायसि : सर्वथा सर्वत्वमित्यर्थः । कुतः येन संसरणेन । निर्वृतिमानन्दमेषि प्राप्नोषि । अतः यथा कथञ्चित्स्मरणे-ऽप्यानन्दजनकत्वादवश्यं सर्वत्वमेव—

'हरिंहरति पापानि द्वुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दद्वयेव हि पावकः' ॥
इत्यादिवचनादिति भावः ॥

॥ इति दैराग्यशतके मनस्त्रम्बोधननियमनं सम्पूर्णम् ॥

॥ नित्यानित्यवस्तुविचारः ॥

किं वैदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैश्शास्त्रै महाविस्तरैः
 स्वर्गग्रामकुटीनिवास फलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
 मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
 स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषैर्णिग्नित्तिभिः ॥ ७१

व्या—अथ वेदाध्ययनस्मृतिपर्थालोचनशास्त्रपठनपुराण श्रवणादिभिर्न कोऽपि
 लाभः किंतु विचारात् श्रवणमनननिदिद्ध्यासनादिभिरात्मानुभव एव लाभ
 इति मत्वा जनानुद्दिश्य बोधयति ‘किं वैदैः’ रिति श्लोकेन । किमिति ॥ वैदैः
 तत्त्वयजुरसामाधार्वण संज्ञकैः चंतुर्भिर्वैदैः ॥ किं किं प्रयोजनं? न किमपि प्रयोजन-
 मित्यर्थः । स्मृतिभिः मन्वाद्यष्टादशस्मृतिभिरुपस्मृतिभिश्च । किं प्रयोजनं? न किम-
 पीत्यर्थः । पुराणपठनैः ब्रह्माण्डपुराणाद्यष्टादशपुराणोपपुराणपठनैश्च । न किमपी-
 त्यर्थः । महाविस्तरैः अतिविस्तृतैः । शास्त्रैः तर्कव्याकरणादिषडदर्शनैः किम् ? न
 किमपीत्यर्थः । स्वर्गे सर्वपुण्यकृत्तिवासे नाकलोके च ग्रामेषु ब्राह्मणप्रधानवर्णानां
 निवासेषु कुटीषु पर्णगृहेषु यः निवासः तेन फलदैः फलप्रदैः कर्मणां स्नानसंध्या-
 वन्दनौपासनयज्ञादीनां क्रियाभिः व्यापारैः विभ्रमैश्च । न किमपि प्रयोजन-
 मित्यर्थः । भवात् जननमरणरूपसंसारात् यदुखं दारिद्र्यभार्यापुत्रादिनाशादि-
 तस्य भारः असह्यातिशयः तस्य रचना कलना तस्याः विध्वंसः नाशः तस्य कालानलं
 प्रक्लयाग्निरूपं । स्वस्य आत्मानन्दः आत्मसुखानुभवः तस्य पदं स्थानं तस्मिन्
 प्रवेशः तस्य कलनं एकं केवलं । नि ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इत्यमरः । मुक्ता
 विहाय । शेषैः उक्तेभ्यः अन्यैः वणिग्नित्तिभिः वर्तकव्यापारसदृशैः न किमपि
 प्रयोजनम् । आत्मज्ञानं विना उक्तानां वेदादीनामध्ययनादिभिरपि फलं नास्ती-
 त्यर्थः । सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युक्तेरोत्या ब्रह्मज्ञानमेव
 सम्पादनीयं नत्त्वितरदित्याशयः ॥

यतो मेरुश्रीमान्निपतति युगान्तामिवलितः
समुद्राशुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।
धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपदैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ? ॥

७२

व्या—अथातिरिक्तस्यानित्यत्वमेव प्रपञ्चयति—यत इति ॥ यतो यस्मात्कारणात् । श्रीमान् मणिहिरण्यादि सकलवस्तुसमृद्धिमान् मेरुः मेरुगिरिपि । युगान्तामिना प्रलयकालानलेन वक्षितस्संब्रेष्टितसम्प्रिपतति विशिष्टामिसम्पर्कान्निलीनो भवतीत्यर्थः । तथा प्रचुराः प्रभूताः मकरा नक्षाः ग्राहा जलग्राहाश्च तेषां निलयाः समाश्रयास्समुद्रास्सप्तसागराश्च । शुष्यन्ति शोषं प्राप्नुवन्ति । तथा धरन्तोति धराः * पचाद्यच् धरण्याः धराः महेन्द्रादि सप्तकुलाचला स्तेषां पादैः प्रत्यन्तं पर्वतैः । नि ‘पादाः प्रत्यन्तपर्वता’ इत्यमरः । धृता सम्यग्वष्टब्धा । धरा भूमिश्च ॥ अन्तं नाशं पाताळं वा । गच्छति प्राप्नोति उभयन्नापि प्रलयामिमेलनादेवेति भावः । तस्मात् कारणात् * यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । करिकलभयकरिपोतस्य कर्णांग्रं कर्णांच्चलं तद्वच्चपले । शीर्यत इति शरीरे । का वार्ता का कथा ? न काऽपीत्यर्थः । यतोऽत्यन्तस्थिरतराणामपि इदश्यवस्था किमुत क्षणभद्धुराणां शरीराणां । ‘गजा यन्न न गण्यन्ते मशकानां सु काकथे’ ति व्यायादिति भावः । सर्वेऽपि नश्वरा एव ततोऽप्यतिनश्वरं शरीरमिति त्रात्पर्यम् । करिकलभयत्वं करिशब्दस्य । विशेषप्रतिपत्तिहेतोवैशेष्यप्रतीत्यर्थत्वादपौनहृत्यम् । अत ए ‘वैकार्यं पदप्रयोजयमि’ त्युक्तवा ‘करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोषं’ इत्याह वामनः ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगळिता भ्रष्टा च दन्तावळिर्दृष्टिर्निर्दयति वर्धते बधिरता वक्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा ! कष्टं ! पुरुषस्य जीर्णवृयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥

७३

व्या—अथ शरीरिणो जरया दुरवस्थामाह—द्वाभ्यां गात्रमिति ॥ गात्रं शरीरं । सङ्कुचितं भुम्ममभूदिति शेषः । गतिसंब्लारोऽपि गळिता सञ्चारशक्ति-

रपि नष्टेत्यर्थः । दन्तावक्षिर्दन्तपङ्कश्च । भ्रष्टा पतिता । दृष्टिशक्षुरिन्द्रियं च
भद्रयति अर्थग्रहणापदुर्भेवतीत्यर्थः । बधिरता श्रोत्रेन्द्रियापाठवं । वर्धते वृद्धे
प्राप्नोति । वक्त्रं च लाला दन्तार्गतजलं लालेवाचरति लालायते लालामयं
भवतीत्यर्थः । नि 'सृणिका स्यन्दिनीलाले' त्यमरः । तथा बन्धव एव बान्धवाः
* स्वाधैऽप्रत्ययः । त एव जनो बन्धुवर्गश्च । वाक्यं वचनं । नाद्रियते न रोच-
यत इत्यर्थः । किं बहुना । भार्याऽपि न सेवते । यद्वा सेवितुं नेच्छति सेव-
दूरापास्तेति भावः । अतः जीर्णवयसो जरावस्थासम्पन्नस्य पुरुषस्य । हेति
विषादे । कष्टं कृच्छ्रं । कुतः पुत्रोऽप्यात्मसम्भवोऽपि । अमित्रायते अमित्रं शत्रु-
मिवाचरति प्रतिकूलाचरणतत्परो भवतीत्यर्थः । लालायत इत्यत * 'कर्तुः क्यद्भु-
सलोप श्वे' ति क्यद्भु । अत्रतु * 'उपमानादाचार' इति क्यच् । उभयन्नापि *
‘अकृतसार्वधातुकयो दीर्घं’ इति दीर्घः ॥

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणं
स्थानं जरापरिभवस्य तदा पुमांसम् ।
आरोपितास्थिशतकं परिहृत्य यान्ति
चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥

७४

व्या—वर्णमिति ॥ तरुण्यो युवतयः कर्त्यः * 'वयसि प्रथम' हृति छीपू ।
शिरसि रोहन्तीति शिरोरुहा श्विकुराः तेषाम् * इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । सितं
वर्णं धावक्षयगुणं पलितत्वमिति यावत् । झाडित्यज्ञसां वीक्ष्य दृष्ट्वा । नि 'द्राङ्ग-
डित्यज्ञसाहाये' त्यमरः । तदा तस्मिन् समये । दर्शनसमनन्तरकालहेत्यर्थः ।
जरया वार्धकावस्थया थः परिभवः अवमानस्तस्य स्थानमास्पदं । तथा आरोपितं
बहिः इकुटलक्ष्यत्वादारोपितप्रायमस्थिशतकं यस्य तं तथोक्तं । अन्यन्नारोपितं
निक्षिप्तं अस्थिशतकं यस्मिन् तं 'आरोपितास्थिशक्ल' मिति पाठे एकत्रोपित-
प्रायकीकसखण्डं अन्यत्र निक्षिप्तकीकसखण्डमित्यर्थः । पुमांसं पुरुषं । चण्डाल-
कूपं चण्डालसङ्कन्धं जलाशयमिव । परिहृत्य परित्यज्य । दूरतरमतिविप्रकृष्टं ।
यान्ति हेयत्वाद्विहायान्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः । अतः कष्टं जीर्णवयसोऽपि जीवन-
मिति भावः ॥

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावच्च दूरे जरा
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥   ७५.

व्या—अतः दुरवस्थाकान्तेः पूर्वमेव श्रेयस्सम्पादनार्थं यत्नः कर्तव्यः नान्य-
 अति सदृष्टान्तमाह—यावदिति॥ यावत् यावत्पर्यन्तमिदमेतच्छरीरं । स्वस्थं पीडा-
 रहितं । भवतीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । तथा यावत् न विद्यते रुजा रुग्यस्य
 तत्त्वोक्तम् आरोग्ययुक्तं भवति । नि 'स्त्री रुग्युजा चोपताप' इत्यमरः । यद्वा
 अरुजं सत् स्वस्थमविकलं भवति । तथा यावज्जरा दूरतः दूरे भवति । वार्धक-
 दशा यावत्पर्यन्तं नाक्रामतीत्यर्थः । तथा यावदिन्द्रियशक्तिश्वक्षुरादीन्द्रियपादवं
 च अप्रतिहता अखण्डिता भवति । यावदायुषः क्षयो नाशो न भवति । तावत्ता-
 वत्पर्यन्तमेव तन्मध्यकालं एवेत्यर्थः । वेत्तीर्ति विद्वान् तेन विदुषा अभिज्ञेन *
 'विदेशतुर्वसु' रिति वसुप्रत्ययः । आत्मनः श्रेयसि विषये । मोक्षप्राप्तावित्यर्थः ।
 महान् फलजननपर्याप्त्वेन पूज्यः । प्रयत्नः ज्ञानवैराग्यतपस्सम्पादनोद्योगः
 कार्यः । ननु कोऽयं नियमः? अवसानेऽपि प्रयत्नस्य कर्तुं युक्त्वादित्याशङ्काचाव-
 काशाभावाच्च युक्त इति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—भवने गृहे सन्दीप्ते अग्निना दक्ष-
 माने सति । कूपखननं प्रति कूपनिर्माणं प्रति उद्यमः प्रयत्नः । कीदृशः कीदृग्विधः ।
 न युक्त इत्यर्थः । अवकाशाभावादिति भावः । गृहदाहवेळायां कूपखननप्रयत्न-
 इव अवसानकाले श्रेयःप्राप्त्यर्थोद्यमोऽपि न युज्यत इति भावः । तस्मात्स्वस्थाव-
 स्थायामेव श्रेयस्साधनसम्पादनतत्परेण भवितव्यमवश्यं बुद्धिमतेति तात्पर्यम्॥

तपस्यन्तं स्सन्तः किमधिनिवसाम स्सुरनर्दीं
 गुणेदारान्दारानुत परिचरामस्सविनयम् ।
 पिबामशाखौघानुत विविधकाव्यामृतरसा-
 न विद्धः किं कुर्मः कतिपय निमेषायुषि जने ॥   ७६.

३४—अथ तपश्चरणादीन बहून् कर्तव्यतया विकल्प्यानन्तरमवश्यं तप एव सम्पादनीयमिति केषांचिज्ञिश्चयमनुसन्धायाह—तपस्यन्त इति द्वाभ्यां तपस्यन्त इति ॥ तपस्यन्तः तपश्चरन्तरसन्तः । केवलमिति शेषः * ‘कर्मणो गोभन्थतपोभ्यां वर्तित्वरोरि’ ति क्यपृत्रत्ययः । सुखदीं मन्दाकिनीम् । अधिनिवसामः किं अधितिष्ठामो वा वैराग्यं गेति भावः । किंशब्द उत्तराप्यनुत्तनीयः * ‘उपान्वद्याङ्गवस्म’ इति सुरनद्याः कर्मत्वम् । उत अथवा । विनयेनानुकूल्येन सहितं यस्मिन् कर्मणं तद्यथा । तथा गुणैसर्साभाग्यसोशील्यादिभिरुदारान् रम्यान् । दारान् जायां । परिचरामः किं अनुसरामो वा । सांसारिकधर्मेणेति भावः । नि । ‘भार्या जायाथ पुंभूक्षिं दारा’ इत्यभिधानाद्वारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुस्वं च । तथा शास्त्रांधान् शास्त्रकलापान् । पिबामः किं अर्द्येव कीर्तिप्रतिष्ठाविज्ञानार्थमित्यर्थः * ‘पाद्माघ्मे’ लादिना पातेः पिबादेशः । उत यद्वा । विविधानि काव्यानि काव्यनाटकालङ्कारा एवामृतरसासुधाद्रवाः । अथवा विविधेषु वाव्येषु ये अमृतरसास्तान् पिबामः । सकलकलाकौशलार्थमिति भावः । जनशब्देनात्र तत्समुदायो विवक्षितः । तथा च जने जनसमुदाये । कतिपये कियन्तः ये निमेषास्तावन्मात्रकालपरिच्छन्नमायुर्यस्य तस्मिन् सतीत्यर्थः । जात्येकवचनविवक्षायां तु जनेष्वस्त्रामु कतिपयनिमेषायुषु सत्स्वत्यर्थः किम उत्तपश्चरणादिषु किं वा कुर्मः । सर्वेषामाचरणे अवकाशाभावादिति भावः । न विज्ञः न जानीमः निश्चयाभावादिति भावः ॥

दुराराध्यश्चामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो

वयं तु स्थूलेच्छासुमहति फले बद्धमनसः ।

जरा देहं मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं

सखे ! नन्यच्छ्रेयो जगत्ति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ७७

३५—ततः किमित्याशङ्क्य ततो निश्चयमाह—दुराराध्या इति ॥ तुरगाः उत्तमाश्वाः तद्वच्चलानि चित्तानि येषां ते अस्थिरहृदया इत्यर्थः । अमी परिवृद्ध्यमानाः । क्षितिभुजो राजानः । दुराराध्याः आराधयितुं प्रसादयित्तुमशक्याः प्रसादोऽनुखीकरणाशक्या इत्यर्थः । तथा स्थूलेच्छा अधिकाशात्पराः । वयं च । सुमहति बहुक्ले फले धने बद्धं मनो येषां ते तथोक्ताः । बहुधनाकाङ्क्षण इत्यर्थः ।

आकाङ्क्षामात्रमैवासाकं न तु ते दास्यान्तीति भावः । तथा जरा वार्धकदशा । देहं हरति क्षिणोति । मृत्युनन्तवश्च दग्धितं प्रियतमसिदं जीवितम् । इमान् प्राणानित्यर्थः । हरति । अतः हे सखे ! जगत्यस्मिन् लोके विदुषस्तत्त्वज्ञस्य पुंसः तपस्मोऽन्यन्यन्यत् । इतरदित्यर्थः । अन्यदसाधारण मुक्तम् । श्रेयः मोक्षसाधनं नास्ति ततोऽन्यत्परम् श्रेयोन्तरं नास्ति । अतस्सर्वथा तदेव सम्पादनीयमिति भावः ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयतेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्ञहु कन्यापयः-
पूतग्रावगिरिन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवसः कच्चित् ॥

७८

व्या—अथ तपसः श्रेयोहेहुत्वे तदाचरणस्य किं वा योग्यस्थानमित्याशङ्काया-
माह—मान इति ॥ मानं अभिग्नाने म्लायिनि भग्ने सति । तथा वसुनि धने च खण्डिते
विनष्टे सति । नि ‘देवभेदेऽनले रथमां वसू रत्ने धने वस्ति’ ति विश्वः । अत
एवार्थिनि याचके । व्यर्थे अलब्धमनोरथत्वाज्ञिरर्थके प्रयाते सति वाज्ञितार्था-
लाभाद्वैसुख्यं गते सतीत्यर्थः । बन्धुजने पुत्रमित्रादि बन्धुजनसमूहे । क्षीणे
अज्ञात्यलाभास्त्रृशो सति । परिजने भृत्यवर्गे । गते वेतनदानाभावाऽन्यत्र गते
सति । तथा शनैर्मन्दं थौवने ताहृण्ये नष्टे गलिते सति । अनित्यत्वस्वाभा-
व्यात्सर्वस्मिन्विपञ्चे सतीत्यर्थः । सुधियां दुद्विसम्पन्नानामेतदेव इदमेवैकं
केवलमत्यन्तम् युक्तमुचितं किमेतदित्यत आह—कच्चित् कसिंश्चित् । जह्नुकन्दा-
पयः पूताः गङ्गाजलं पवित्राः ग्रावाणः पाषाणाः यस्मिन् स तथोक्तो यो गिरोन्द्रः
तस्य हिमवद्विरेः कन्दरतट्यां गुहाबहिः स्थल्यां निकुञ्जो लतामण्टपः तस्मिन्ज्ञिवास
इति यत् तदेतद्युक्तमिति सम्बन्धः । तस्यैव श्रेयसाधनभूततपोयोग्यस्थलत्वा-
दिति भावः । नि ‘निकुञ्जं कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे’ इत्यमरः ॥

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यं साधुसमागमागतसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितबाष्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्यं मनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ७९

व्या—अथ चित्तस्य नित्यानित्यवस्तुविचारेके सात रम्यमपि सर्वमरम्यमेव प्रतिभातीत्याह द्वाम्याम्—रम्या इति ॥ चन्द्रमरोचयश्चन्द्रकिरणारम्याः रमणीयाः उद्दीपस्त्वादिति भावः । तथा तृणवती शाद्वलप्राया । वनान्तः स्थली वनमर्य-भूमिः । रम्या रन्तुं योग्या *‘जानपदे’ त्यादिना अकृत्रिमार्थे डोए । तथा साधुसमागमात् सज्जनसहवासादागतं प्राप्तं यत्सुखं तदपि रम्यं कवयति वर्णयतीति कविः तस्य कर्म काव्यं *ब्रह्मणादित्वात् ष्यञ्ज् । तस्य पङ्कजादिव-द्रूढस्त्वाद्रसोलसितशब्दार्थसङ्घटनमर्थः न कर्ममालं । तथा च काव्येषुक्तं प्रकारेषु काव्यनाटकादिषु । कथाः अव्यवाचः उपाख्यानानि वा । रम्या महोहराः तथा कोपोपाहिताः प्रणयकलहादिषु क्रोधवशादुत्पन्ना ये बाष्पविन्दवः अधुक्तग्रास्तैः तरलम् आविलं प्रियाया मुखं रम्यम् । अतस्पर्वमपि रम्यमुक्तरीत्या सकलमषि मनोहरमेव । किंतु चित्ते मनसि अनित्यतां नित्यानित्यवस्तुविचारतत्परता-मित्यर्थः । उपगते सति किञ्चिदपि रम्यं न भवति । ब्रह्मानन्दं विनेति शेषः ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किं वा प्राणसमागममसुखं नैवाधिकप्रीतये ।

किं तु आन्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपांकुर-

च्छायाचश्चलमाकलरय सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ८०

व्या—उक्तमेवार्थं विवृण्वन्निर्गमयति—रम्यमिति ॥ हर्म्यतलं प्रासादोपरिग्रहेशः । वसतये निवासाय । न रम्यं किं? रम्यमेवेत्यर्थः । तथा गेयं गानं *‘भव्य गेये-त्यादिना कर्तृरि निपातः । तदादिः यस्य तत्तथोक्तं । आदिशब्देन वीणावादनादि-कमपि संगृह्यते *‘शेषाद्विभाषे’ ति कप्रप्रत्ययः । न श्राव्यं किं श्रोत्रसुखावहं न किं? श्राव्यमेवेत्यर्थः । तथा प्राणसमायाः प्राणप्रियनायिकायास्समागमेन सम्भोगेन यत्सुखं तच्च अधिकप्रीतये अत्यन्तसन्तोषाय । नैव भवति किं? भवत्प्रेवेत्यर्थः । किन्तु सन्तः वस्तुविचारतत्परपुरुषाः । सकलमशोषं हर्म्यतल-निवासादिकमपि । आन्तः पतनेच्छया परिभ्रमन् यः पतङ्गशशलभः । नि ।

‘पतङ्गश्चलभे भाना वि’ ति विश्वः । तस्य पक्षयोः पवनेन गरुतोः वायुनाव्यालोलो-
अतिच्छलो यो दीपाङ्कुरो दीपकलिका तस्य छाया कान्तिस्तद्वच्छलं तरङ्गं
नश्वरमित्यर्थः । आवलयालोच्य वनान्तं वनमध्यं गताः । शाश्वतब्रह्मानन्द-
साधनतपश्चयर्थमिति भावः ॥

॥ इति वैराग्यशतके नित्यानित्यवस्तुविचारः सम्पूर्णः ॥

॥ शिवार्चनम् ॥

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ! ताट-
द्वन्नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ।
योऽयं धत्ते विषयकरिणी गाढगूडाभिमान-
क्षीवस्यान्तः करणकरिणसंयमालानलीलाम् ॥

८१

व्या—ननु वस्तुविचारप्रसन्नया तपसोत्यन्तावश्यकत्वमुक्तं तत्किंविध मित्या-
कङ्कायां शिवार्चनव्यतिरेकेणान्यन्नकिञ्चिदप्यस्तीति मनसि वृत्तेदानीं तावच्छिवा-
र्द्धनं वर्णयति—तच्चार्चनं वर्णयति—तच्चार्चनं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । तत्राद्यं
बहुपकरणसाध्यं बहुमुखेविषयत्वादसुख्यं चेत्यभिप्रेत्यादौ तदुपेक्ष्य मुख्य माभ्य-
न्तरपूजनप्रकारमेवाभिनीयाद—आसंसारादिति । अत्र ताते त्याश्रव्यं शब्दाभिमुखी-
करणार्थं भादरातिशयद्योतकं पृथग्जनं प्रति सम्बोधनवचनम् । हे तात जनक !
नि ‘तातस्तु जनकः पितै’ लमरः । या संसारात् अनादिसंसार मारभ्येत्यर्थः *
पदद्वय मेतत् * विवरणादसमासः इदं प्रसिद्धं त्रयाणां भुवनानां समाहार-
स्त्रिभुवनं भुवनत्रयमपि । * ‘तद्वितार्थे’ त्यादिना समाहारसमासे पात्राद्यदन्त-
त्वाज्ञ स्फीत्वं । चिन्वतां मार्गमणानां दर्मवशात्तत्र प्रदेशलाभादिति भावः ।
अथवा चिन्वतां परामृशानाम् उस्माकं । नयनपदवीं लोचनमार्गं वा श्रोत्रमार्गं
श्वरुणपथं वा । तादत्त्वाविधः एुमान् । न गतो न प्राप्त एव तादवपुमान् न श्रुतो

न दृष्टश्चेत्यर्थः । कोऽसावित्यतआह—योऽयं पुमान् प्रतीयमानतया भोगसाध-
नानि स्वकचन्दनवनितादीनि विषया स्त एव करिण्यः इभ्यः । तासु गाढोऽतिदृढो
गूढः अप्रकाशश्च योऽभिमानः अत्यन्तासक्तित्वाप्रहः तेन क्षीबस्य मत्तस्य । नि ।
‘मत्तेशौण्डोऽकटक्षीबा’ इत्यमरः * ‘क्षीबृमद्’ इत्यस्य धातोग्नुपसर्गात् *
‘फुलक्षीबक्षीबोल्लाघा’ इति निष्ठान्तो निपातः । अन्तःकरणमेव करी तस्य वित्त-
मत्तेभस्य । संयमे सम्यज्ञनियमने । आनायस्य रज्जुनिर्मितजालस्य । नि ‘आनायः
सुंसि जालं स्यादि’ त्यमरः—‘आलाने’ ति पठे आलानस्य बन्धनस्तम्भस्य
लीलां । धत्ते दुर्दममनोनियमनसमर्थो भवतीत्यर्थः । ताद्गिति सम्बन्धः ॥

अत्रेदकपुरुषस्य नयनश्रोत्रप्रथविषयसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोत्त्यासम्बन्धे अस-
म्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा च मनोनियमनस्यात्यन्ताकाम्यत्वरूपं वस्तु व्यज्यते
इत्यलङ्घारेण वस्तुध्वनिः । तथाच केनचिद्योगेन मनो नियम्य तत्र ब्रह्मानन्द-
साधनभूतान्तरङ्गशिवार्चनतपोऽत्रइयं कर्तव्यमिति गूढोऽय मभिश्रायः । तथा
अन्यधर्मस्यान्यत्र सम्बन्धासम्भवादानायलोलामिव लीलामित्यौपम्यपर्यवसाना-
दसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्घारः । स चोक्तरूपकेणाङ्गाङ्गिभावेन सद्गी-
र्यते ॥ मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं
स हार्यै स्संवासश्चुत मुपशमैक ब्रतफलम् ।
मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-
न जाने कर्यैषा परिणति रुदारस्य तपसः ॥

८२

व्या—अथ तपः प्रवृत्तिमेवाह—यदिति ॥ स्वच्छन्दं यथेत्तद्भुत अपराधीतमिति
यात्रत । विहरणं विहारश्च । न विद्यते कार्पण्यं दैन्यं यस्मिं स्तत्थोक्तमशनं
भिक्षाक्षभोजनं कन्दमूलाद्याहारो वा । तथा ओऽर्मिज्ञानसम्पन्नैः सह संवास-
संसागमश्च । तथा उपशमो विषयमोगभिरतिरेव एकं मुख्यं ब्रतफलं यस्मिं-
स्तत्थोक्तं । शान्तिफलकतपश्चरणबोधकमित्यर्थः । श्रुतं वेदान्तशास्त्रवर्णं च ।
नि ‘श्रुतं शास्त्रावधृतयो रि’ ति विश्वः । तथा बहिः बाह्यदेशे मन्दस्पन्दं मन्द-
प्रसारम् अन्तर्मुखत्वादिति भावः । मनोऽप्यन्तः करणं चेति यदेतत्सर्वं वर्तत इति
शेषः * ‘नपुंसक मनपुंसके नैकवच्चे’ त्यादिना एकशेषः * एषेति विभेयप्राप्ता-

न्यात् स्त्रीलिङ्गता 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृति ज्ञलस्ये' ति वत् । कस्योदारस्य महत-
स्तुपसः परिणतिः परिपाको वा न जाने न देशीत्यर्थः । यद्वा परिणतिः परिणामो
वा न जाने किंवा तपः एवंरूपेण परिणतं तच्च जानामीत्यर्थः । कथंभूतस्सञ्चपि
चिरस्य चिरकालमित्यर्थः । विस्तृशन् परासृशञ्चपि । नि 'चिराय चिररात्राय
चिरस्यादाक्षिरार्थका' इत्यमरः । * विभक्तिप्रतिरूपकमन्यथं । तच्च तपशिशाव-
पूजनमेव । कथमन्यथाऽस्येद्वफलसाधने एवंविधपरिणमने वा सामर्थ्यं सम्भवे-
दिति भावः ॥

जीर्णा एव मनोरथश्च हृदये यातं च तद्यौवनं
हन्ताङ्गेषु गुणोश्च बन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।
किं युक्तं सहसाऽभ्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी
हा ! ज्ञातं मदनान्तकाङ्गिरुगळं मुक्तवास्ति नान्या गतिः ॥ ८३

व्या—अथ शिवचरणमेव शरणमिति स्मरणमभिनीयाह—जीर्णा इति ॥ मनो-
रथा विषयाभिलाषाश्च हृदये अन्तरङ्गं एव । जीर्णाः नष्टाः । वांच्छामात्रमेव न
बलुभूता इत्यर्थः । तथाऽङ्गेषु । अवयवेषु तत्तथाभूतं कामिनीसम्भोगोपयुक्तं
मित्यर्थः । यौवनं यातं गर्वतं । हन्तेति विषादे । तथा गुणज्ञागुणग्राहिण-
स्सहदया इति यावत् । तै विना * 'पृथग्व ने' त्यादिना तृतीया । गुणा विद्या-
विनयादयश्च बन्ध्यफलतां निष्फलतां याता गताः । अनुभावकाभावान्तिरर्थका
जाता इत्यर्थः । तथा बलवान् बलिष्ठः । दुर्जयऽत्यर्थः । कालः कालस्वरूप अप-
रावत्ये इति यावत् । अक्षमी असहनश्च । कृतान्तो यम सहसाऽभ्युपैति अभि-
युक्ते । प्राणापहरणार्थमिति भावः । नि 'कृतान्तो यमसिद्धान्तावि' त्यमरः । अतः
किं । युक्तमुचितम् ईद्वदशायां किं कर्तव्यमित्यर्थः । हा कष्टं तथाऽपीदमेकं तरण-
साधनमस्तीति स्मरणमभिनीयाह—ज्ञातमवगतं किं ज्ञातमित्यत आह—मद-
नान्तकस्य शम्भोः । अङ्गिरुगळं पादयुगम् । मुक्तवा विद्वायान्या गतिशरणं
जास्ति । अतस्तदेव श्रयणीयमितिभावः ॥

महेश्वरे वा जगता मधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
न वस्तुभेदप्रतिपत्ति रस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ८४

द्या—ननु—

‘ थत्पादनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ज्ञ्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।
स्यात्मनश्च कुलशैलविसृष्टवज्रं
ज्ञाये च्छिरं भगवत श्ररणारविन्दम् ॥

इत्यादिना शिवाद्यशेषदेवताकल्याणप्रदे अखिललोकारात्ये संसारार्णव तरणयान-
पाले भगवतश्चरणारविन्दे जाग्रति कथं शिवाद्वियुगङ्कं विनाऽन्या गतिर्नास्तीति
प्रलपति इत्याशङ्कयाह-महेश्वर इनि ॥ जगतां चतुर्दशभुवनाना मधीश्वरे स्वामिनि
महेश्वरे शिवे वा । तथा जगता मन्तरात्मनि अऽतः करणसाक्षिणि अन्तर्यामि
णीति वा । अथवा अन्तर्भूतात्मनि जीवात्मस्वरूपे अविद्याप्रबिशिबतचैतन्यत्वेन
तथाभूतत्वादिति भावः । यद्वा जगन्त्यन्तरात्मनि यस्य तस्मिन् तथोक्ते । कुक्षिस्था-
खिलभवन इत्यर्थः । जनानर्दयतीति जनार्दने विष्णौ वा । मे मम वस्तुभेद प्रतिपक्षिः
अयं महेश्वरोऽयं जनार्दन इति वस्तुगोचर भेदबुद्धि नास्ति ‘शिवाय विष्णुरूपा ये’
त्यादिना तयोर्वस्तुनो भेदाभावा दिति भावः । तथाऽपि भेदप्रतिपत्त्यभावेऽपि ।
तरुणेन्दु इशेष्वरः शिरोभूषणं यस्य तस्मिन् शिवे । भक्तिः भजनानुरागोऽस्तीति
ष्ठोषः । अतएव नान्या गतिरित्युक्तमिति भावः । इदं च ‘स्वभावो दूरतिकम्’
इति न्यायादित्यवगन्तव्यम् । वंशस्थवृत्तम् । ‘जतौ हु वंशस्थ मुदीरितं जरा-
वि’ ति लक्षणात् ॥

स्फुरत् स्फारज्योत्स्नाधवलिततले काऽपि पुलिने
सुखःसनिाश्चान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवामोगोद्विमाशिव शिवं शिवं शिवेत्युम्बवचसः
कदा यास्यामोऽन्तर्गतवहुलबाष्पाकुलदशाम् ॥

८५

द्या— अथ स्थायिनश्चामस्योदयवशाच्छान्तरसाभिव्यञ्जकवाक्यान्याह
पञ्चमिः—स्फुरत् स्फारज्योत्स्नेति ॥ शान्तां उपरनाः ध्वनयः पक्षिमगादिरुतानि यासु
तासु तथोक्तासु एतेन चित्तविक्षेपहेतुराहित्यं सूच्यते । रजनीषु रात्रिषु ।
स्फुरन्ती प्रकाशमाना स्फारा प्रवृद्धा च या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा ध्वलितं

पाण्डुरीकृतं तलं प्रदेशो यस्य तस्मिन् । क्राऽपि कस्मिंश्चित् । द्युसरिनो गङ्गायाससं-
बन्धनि पुलिने संक्षेते सुखं यथा तथा आसोना उपविष्टास्सन्तः भवा-
भोगारसंसारविस्तारादुद्विजाः विह्वजाः दुःखजनकत्वादिति भावः । वय मेति शेषः ।
अतःश्वेत्यादित्रिवारमुच्चानि ताराणि वचांसि आक्रन्दवचनानि येषां ते
सथंक्ताः । ‘आर्तवचस’ इति पाठे दैन्यवचनास्सन्तः । कदा कस्मिन्वा समये ।
अन्तरभ्यन्तरे गताः नियमनवशादन्तर्लीना इति थावत् । बहुलाश्र ये बाष्पा
आनन्दाश्रूणि तैराकुला या दशा अवस्था तां यास्यामः । अनन्तिर्मितानन्दबाष्प-
पर्यकुलावस्थां कदा गमिष्याम इत्यर्थः । ‘द्वजामि’ लि पाठे बाष्पाकुला या
दगद्धिस्तां यास्याम इत्यन्वयः । ‘कदा स्यामानन्दोद्भवहुलबाष्पाकुलद्वजा’ इति
पाठे आनन्दादुद्रुता उपन्ना ये बहुल बाष्पाः तैराकुला दशो येषां ते तथोक्ताः
कदा स्याम भवेम । तदानीं खलु वयं कृतकृत्या इति भावः ॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः

स्मरन्तसंसारे विगुणपरिणामां विधिगतिम् ।

वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्छन्दकिरणा-

लियामा नेष्यामो हरचरणचिन्तैकशरणाः ॥

८६

इया—वितीर्ण इति॥ सर्वस्वे निखिलधने वितीर्णे दत्ते अर्थिसात्मृते सति ।
नि ‘स्वो ज्ञातावारमनि स्वं विष्वात्मीये स्वोमिथां धन’ इत्यमरः । ततस्तरुणा
प्रत्यग्रा या करुणा भूतदया तथा पूर्णनि पूरितानि हृदयानि येषां ते तथोक्ताः ।
तथा संसारे विधिगतिं दैत्रप्रवृत्तिं विगुणपरिणामां विषमप्रिपाकाम् ।
अकुशलपर्यवसायिनीमिति यावत् । स्मरन्तस्पन्तः मनस्यनुसन्दधानास्पन्तः वर्णः ।
पुण्यारण्ये तपोवने हरचरणचिन्ता शिवपादारविन्दद्वयानमेवैकं मुख्यं शरणं
रक्षणं येषां ते तथोक्तास्पन्तः । परिणताः परिनो व्यासाः शरच्छन्दकिरणाइशार-
देन्दुमयूखा यात्रु तास्तथोक्ता मित्रामाः रात्रीः नेष्यामो गमयिष्यामः । कदेति
शेषः । द्वयोः प्रथमचरमयामार्धयोर्दिनव्यवहारात् त्रयो यामा यस्यास्सात्रियामेति
स्वामी ॥

कदा वाराणस्याममरतटिनरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदघानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये ! गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !

प्रसीदेति क्रेशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८७

व्याः—कदेति ॥ कदा कस्मिन्वा काले वाराणस्यां काश्याममरतटिनीरो-
धसि गङ्गातीरे वसन् तिष्ठन् । तथा कौरीं गुह्याच्छादनचेलखण्डं वसानः
आच्छादयन् । लोकविरोधपग्निरार्थं तावन्मावपरिग्रह एव न तु परिग्रहान्तरापेक्ष
इत्यर्थः । * 'वस आच्छादन' इति धातोदशानच् । शिरस्यञ्जलिपुदं करसम्पुटं ।
निदधानस्थन् । अये भोः । गौरीनाथ पार्वतीपते ! ब्रह्मणां पुराणां समाहार-
स्त्रिपुरं * पात्रादित्वान्न ढीप् । तस्य हरतीति हरः । हे त्रिपुरहर त्रिपुरान्तक ! शं
सुखमस्माद्भवतीति शम्भो ! त्रिनयन हे त्र्यम्बक ! * क्षुभ्रादित्वान्न णत्वम् । एतदा-
मन्त्रणच्छुष्टयं परमेश्वरस्य लोकसङ्घहकारणत्वशक्यकार्यकरणसामर्थ्यं भक्तजन-
सुखसन्धायकत्वासाधारण महिमासः दत्त्वद्योतनार्थमित्यवगन्तव्यं । प्रसीद प्रसीदो
भवेति आक्रोशन्नुच्छृणु । दिवसाननेकानु निमिषमिव क्षणमिव नेष्यामि ।
अत्र भावितीवनरकयातनानुचिन्तनादिभिर्भावैर्जनितः कौपीनधारणशिरो-
ञ्जलिपुटसङ्घटनादिभिरनुभावैरभिव्यक्तः कदेति पदमूर्चितेन चिन्ताख्येन
सञ्चारिभावेन च परिपुष्टः स्वात्मावमानलक्षणो निर्वेदस्यायी शान्तरसः परि-
स्फुरतीत्यवगन्तव्यम् ॥ एवमुत्तरत्वापि योज्यम् ॥

स्नात्वा गङ्गैः पयोभिशुचिकुसुमफलैर्चयित्वाविभो ! त्वां
ध्येये ध्यानं निवेद्य क्षितिधरकुहरग्रामपर्यङ्कमूले ।

आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वप्रसादात्स्मरारे
दुःखं मेध्ये कदाऽहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥ ८८

व्या—स्नात्वेति ॥ गङ्गाया इमानि गाङ्गानि * तस्येदमित्यण् । तैः पयोभि-
र्गङ्गाजलैरित्यर्थः । स्नात्वा शुद्धो भूत्वा । हे विभो शम्भो ! शुचिभिः शुद्धैश्शास्त्र-
सम्मतैरिति यावत । कुसुमैः फलैश्च त्वामर्चयित्वा सप्राराध्य एतेन बाह्यपूजाया-
भप्यंशतः प्राधान्यमस्तीति सूचितं ध्येये ध्यातुं योग्ये वस्तुनि । तत्राणां विन्द-
एवेत्यर्थः । ध्यानं निवेद्य एश्यग्रचित्तो भूतेत्यर्थः । तथा क्षितिधरकुहरे यो
आवा पाषाणस्सएव पर्यङ्कः सुखशय्या तस्य मूले । निषण्णसङ्ग्रहिति शेषः ।

समाधिव्युत्थानानन्तरं सुखसंवेशयोग्यताद्योतनार्थं ग्राहणं पर्यङ्कत्वरूपणम् ।
 आत्मन्येवारमत इत्यात्मारामो विषयान्तरासक्तिशून्यसञ्चित्यर्थः । ‘रमन्ते
 योगिनोऽनन्तेनित्यानन्दे चिदात्मनी’ति स्मृतेः । तथा फलाशी फलाहारः ।
 शरीरधारणार्थमिति भावः । गुरुवचनरत्नः आचार्योपदिष्टकर्मचरणतत्परस्सन्
 अहम् इत्थंभूतताया एव श्रेयोहेतुत्वादिति भावः । हे स्मरारे मदनान्तक !
 त्वत्प्रसादात् त्वदनुग्रहात् मकरेण मकराकाररेखया सह वर्तत इति समकर-
 श्रणो यस्य तस्मिन् तथोक्ते । पुंसि महाभाग्यसम्पन्ने पुरुषे विषये राज्ञीत्यर्थः ।
 सैवासमुत्थं परिचर्यासमुत्थज्ञं दुःखं । कदा मोक्ष्ये ? तथा मामनुगृहाणेत्यर्थः ।
 परमेश्वरानुग्रहं विना श्रेयोलाभाभावादिति भावः । समकरचरणस्य महाभाग्यसम्प-
 ञ्चत्वमुक्तं सामुद्रिके—

‘मकरो मत्स्यरेखा च पद्म शङ्खाकृतिः पदे ।

महाधनी महाभोगी दाता दीर्घायुरेव च’ ॥ इति ॥

एकाकी निस्पृहशशान्तः पाणिपत्रो दिग्म्बरः ।

कदा शम्भो ! भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥

८९

व्या—एकाकीति ॥ एकाकी असहायः । सङ्गरहित इति यावत् । ‘सङ्गात्संजायते
 काम’ इत्यादिसङ्गजनित कामादिपरम्परायाः अनर्थहेतुत्वादिति भावः * ‘एका-
 दाकिनिष्वासहाये’ इत्याकिनिच्च प्रत्ययः । कुतः नि स्पृहः विषयाभिलाषशून्यः ।
 अतएव ‘शान्तः रागायनुपहतचित्तः’ । ‘शान्तो दान्तउपरतस्तिक्षुसमाहितो
 भूत्वा’ इति श्रूतेः । अतः पाणिरेव पात्रं यस्य स तथोक्तः । तथा दिशा एवाम्बराणि
 यस्य स थोक्तः सञ्चहमिति क्षेषः । हे शम्भो कर्मणां सञ्चितप्रारब्धानां निर्मूलने-
 समूलविघ्वं सने क्षमस्समर्थः । कदा भविष्यामि कर्मबन्धात्कदा मोक्ष्ये इत्यर्थः ।

‘भिद्यते हृदयग्रन्थि शिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् द्वषे परावरे’ ॥ इति ॥

ईश्वरसाक्षात्कारमन्तरा कर्मक्षयाभावात्तदर्थं त्वं प्रत्यक्षो भवेति मावः ॥

पाणि पात्रयतां निंसर्गशुचिना भैक्षेण सन्तुष्यतां

यत्र क्वाऽपि निषीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यगेऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृशा-

मध्या कोऽपि शिवप्रसदसुलभस्संपत्स्यते योगिनाम् ॥ १०

इया—अथैवभूतानां शिवप्रसादान्मोक्षमार्गोऽविलभेनैवसुलभो भवतीति
निगमयति—पाणिमिति ॥ पाणि करतलमेव पात्रं भोजनमाजनं कुर्वतां पात्रयतां *
पात्रशब्दा तत्करोतीति एवन्ताहटदशात्रादेशः । निसर्गशुचिना खभावपरिपृतेन ।
भैक्षेण भिक्षाकदरबकेन । सन्तुष्यतां सन्तोषं प्राप्नुवतां * 'भिक्षादिभ्योऽण्' ॥
‘भैक्षं भिक्षाकदरबक मित्यमरः । यत्र कापि यस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे इमशाने वने
वेत्यर्थः । निषीदतामुपविशतां मुहुः पौनः पुण्येन विश्वं प्रपञ्चं बहुलृणमीषद-
समाप्तं तृणं तृणकल्पमित्यर्थः * 'विभाषा सुपो बहुच्चुरस्तात्तु' इति बहुच्चत्ययः
* प्रकृतेः पूर्वं भवति 'स्वादीषदसमाप्तौ तु बहुच्चप्रकृतिलिङ्गक' इति प्रकृति-
वचनात्प्रकृतिलिङ्गता । पद्यतामाकलयतां तथा तनोरत्यगेऽपि देहसम्बन्ध-
शून्यत्वाभावेऽपि । अखण्डोऽपरिच्छन्नो यः परमानन्दो ब्रह्मानन्दस्त्वावबोध-
मनुभवं स्पृशान्ति । अनुभवन्तीति तथोक्तानां जीवन्मुक्तत्वादिति भावः *
स्पृशोऽनुदके छिन्प्रत्ययः । योगिनां ध्याननिष्ठानां शिवप्रसादेन सुलभसुलभ्यः-
कोऽप्यनिर्वाच्यः अष्वा मोक्षमार्गं द्वार्यः । सम्पत्स्यते सम्पन्नो भवति ॥

॥ इति वैराग्यशतके शिवार्चनं सम्पूर्णम् ॥

॥ अवधूतचर्या ॥

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी

नैश्चिन्त्यं निरपेक्षभैक्षमशनं निद्रा इमशाने वने ।

स्वातन्त्र्येण निरङ्गुणं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा

स्थैर्यं योगमहोत्सवेऽपिच यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ? ॥ ११

था—शिवार्चनस्य मोक्षोपयोगयावधूनभावफलकत्वा ‘दत्यागेऽपि तनो-
रखण्डपरमानन्दावब्रोधस्पृशा मि’ त्युपक्रान्तत्वाङ्केदानीं तांवदवधूनचर्यमाह-
अथावधूतचर्येति ॥ अवधूतो नाम ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानतत्परः विस्मृतबहिः-
प्रपञ्चः जीवन्मुक्तशब्दवाच्यो मलिनो योगपुरुषस्तथ चर्या आचारः । उच्यते इति
शेषः ॥ उपक्रान्तमवधूतचर्या दशभिर्वर्णयति—कौपीनमिति—शतखण्डैरनेक-
शक्लैः जर्जरतरमतिविशीर्णं कौपीनं गुह्याच्छादनचीरखण्डं । यदि अस्तित्वे-
दित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । नि ‘कौपीनं स्यादकार्यं च गुदचीरप्रदेशपोरि’ ति
त्रिशः । तादृशी तथाभूतशतखण्डजर्जरतरैवेत्यर्थः ॥ कन्था पुनः कन्था च ।
अस्तियदि नैश्चिन्त्यं विश्यचिन्नाराहित्यं च यदि । तथा निरपेक्षमनुवर्तनापेक्षा-
रहित भैक्ष मशनं भोजनं यदि इमशाने प्रेतभूमौ वने महारण्ये वा निद्रा-
च यदि स्वातन्त्र्येण स्वच्छन्देन निरङ्कुशप्रतिबन्धं विहरणं विहारश्च ।
यदि सदा प्रशान्तं प्रसन्नं * ‘वादान्ते’ त्यादिना निपातः । स्वान्तं चितं यदि
योगमहोत्सवे योगस्तमाधिरेव महोत्सवतस्मिन् स्थैर्यं च यदि अस्तिचंतराहें
त्रैलोक्यराज्येन त्रिलोकाधिपत्येन किं न किपपीयर्थः । तस्यैव परमौख्यावह-
स्त्रादिति भावः * त्रयो लोकस्य त्रैलोक्यं * चाषुर्णयीदित्वात्स्वार्थं व्यज् ॥

ब्रह्मण्डमण्डलीमात्रे किं लोभय मनस्विनः ।

शफरीरकुरितेनाभिधः क्षुब्धो न खलु जयते ॥ ९२

था—नन्वत्यन्तसोख्यावहत्वेन प्रसिद्धं त्रैलोक्यराज्यं निषिद्धं कौपीनादि-
सम्पत्तेरेत्तमतः प्रतिपादितं । तदसत् यतस्तस्यैवात्यन्तप्रलोभकत्वादित्याशङ्कय-
मनस्विनस्तवदेवतादेव प्रलोभकं किंतु ब्रह्मण्डमपि तत्राकिञ्चित्करमेवेति सद-
ष्टान्त माह—ब्रह्मण्डमिते ॥ मण्डलोमात्रं बिम्बमःत्रं घटादिवदिशत्या परि-
च्छिच्छमित्यर्थः । ‘मण्डलीभूतमि’ ति वा पाठः । नथा अपण्डं मण्डलं सम्पद्य-
मानं मण्डलीभूतम् * अभूततज्ज्ञाने चित्रः * ऊर्ध्वादिच्छिवडाचश्चेति गतिसंज्ञार्थां
* ‘कुगनिप्रादय’ इति समाप्तः । नि ‘बिम्बाऽस्त्री मण्डलं त्रिष्वि’ त्यमरः ।
ब्रह्मण्डं चतुर्दशभुवनगर्भितब्रह्माण्डकटाहः मनस्विनो धीरस्य । योगिन इत्यर्थः ।
* प्रशासायामिनः । लोभय चित्तप्रलोभनाय । किं भवतोति शेषः । न भवत्येव
किमुत तदेककोणे निलीनं त्रैलोक्यराज्यभिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—अभिधः
संसुद्रः शफरीरकुरितेन मत्ख्यविशेषोल्पनेन । क्षुब्धः क्षोभितः मथित इति

यावत् * 'क्षुब्धस्वान्ते' त्यादिना निपातः । न जायते खलु । 'नि प्रोष्टी तु
शफरी द्वयोरि' त्यमरः । मत्स्योहुण्ठनेनाद्विक्षोभणमिव त्रैलोक्यराज्येन मनस्वि-
मनः प्रलौभनमित्यर्थः । अतस्तदेवातिसौख्यावहमिति भावः ॥

मतर्लक्ष्मि ! भजस्व कञ्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मासम भू-

भोगेषु स्पृहयाक्षवस्तव वशे का निः स्पृहाणामसि ।

सद्यस्यूत्पलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-

भिक्षावस्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥

९३

व्या—अथ वैराग्यप्रकारमाह—मातरिति ॥ मातर्जननि हे लक्ष्मि ! * 'अम्बार्थ-
नद्योर्हस्य' इति हस्यः । अत्र मातृग्रहणमेतावन्तं कालं त्वया रक्षिता वयमिति
भवत्यतिशाथसृच्चनार्थमित्यवगान्तव्यम् । अपरमन्यं कञ्चिद्भाग्यवन्तं पुरुषं भजस्व
सेवस्व । मन्काङ्क्षिणी मद्विषयाभिलाषिणी । मासमभूर्माभवेत्यर्थः । * 'सोत्त-
रेलङ्घचे' ति चकारादाशीर्थे लुङ् * 'न माङ्गन्योग' इत्यडागमशतिषेधः ।
नन्विदानीं कुतएतद्वैराग्यमित्यत आहु—भोगेषु स्त्रकचन्दनादविषयानुभवेषु ।
स्पृहयाक्षवः स्पृहावन्तः पुमांसः । * 'स्पृही' त्यादिना चुरादीदन्ताण्यतादालु-
च्चप्रत्ययः । तत्र वशे त्वदायत्तायां वर्तन्त इति शोषः । त्वदधीना भवन्तीत्यर्थः । नि ।
'वश आयत्तायां चे' त्यमरः । तहि यूथ क इत्याशङ्कायामाहुः—नि स्पृहाणां
भोगाभिलाषशून्यानां काऽसि कीदिविष्वाऽसि । न काष्यसोत्यर्थः । वयं च निःस्पृहा
इति भावः । अतोऽस्मान्विहाणान्यत्र गच्छेति सम्बन्धः । नन्वेवं चेद्युष्माकं कथं
जीविकेत्याशङ्कायामाहुः—वयं सम्प्रतीदानीं सद्यस्त्वकाल एव * 'सद्यः परुत्परारो'
त्यादिना निपातनात्साधुः । स्यूता विरचिता * वर्णणं क्तः * 'च्छवोः शूडनुनासिके
चे' ति ऊठि यणादेशः । पलाशपत्रपुटिका किंशुकपर्णपुटिकैव पात्रं भिक्षाद्वारणो-
चितभाजनं तस्मिन् । पवित्रीकृतैः पावनीभूतैरित्यर्थः * अभूततद्वावे चिवः *
'अस्य च्वा वि' तीकारः । भिक्षावरहुभिः अज्ञकबल्लोपितशाकादिभिक्षादव्यैरेव
भिक्षासक्तुभि रि ति पाठेऽपि भिक्षासक्तुविशेषैरित्यर्थः । वृत्तिं जीविकां
समीहामहे अभिलषामहे । विरक्ता भवाम इत्यर्थः । अतः किमर्थं त्वमसाक्षमिति
भावः । अत्रपलाशपत्रपुटिकायासद्यस्यूत्त्वकथनमविशदत्वद्योतनार्थम् । अन्यथा,

भिक्षाहरणानुपयुक्ता स्यादिति वेदितङ्गं । तथा ‘पलाशं पञ्चपत्रं चे’ त्यादिवचना-
त्पवित्रीकरणयोग्येषु पलाशपत्रेषु निक्षिससाधरणान्नादीनामपि पवित्रः चं किमुत
निसर्गशुचि भिक्षावस्तुनामिति चावगन्तव्यम् ॥

महीशय्या पृथ्वी विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितसङ्गमुदेतः
सुखी शान्तश्शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ १४

इया—अथ योगिनस्सार्वभोमसाम्यमाद—महाशठेति ॥ पृथ्वी भूमिः ।
महाशय्या विशङ्कृपर्यङ्कः ‘मही शय्या पृथ्वो’ ति पाठे पृथ्वो पृथुः * ‘बोतो
गुणवचना’ दिपि डीषु । महोशय्या । नि ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽवनिमें-
दिनी मही’ त्यमरः । भुजलता बाहुवली विपुलं विस्तीर्णं मुपधानं ‘उपधानं
तूपर्बह्मि’ त्यमरः । आकाशं च वितानमुलोचः । नि ‘अष्ट्री वितानमुलोच’
इत्यमरः । अयं प्रवर्तमानोऽनुकूलः अनिलः पवनः व्यजनं ताळवृन्तकमित्यर्थः ।
“इयजनं ताळवृन्तकमि” त्यमरः । शरच्चन्द्रो दीपः शरद्यग्रहणं चन्द्रस्य
प्रकाशातिशयद्योननार्थं । इत्येतत्सर्वमयत्वमिद्वमपरिच्छिन्नं चेर्थं । प्रसिद्धं तु
नैत्रभूतमिति भावः । स्वयं विरतिविरक्तिर्व वनिना तस्यास्पङ्गेन मुदितस्सन्तुष्टः ।
अत एव सुखी आनन्दपूर्णः शान्तश्शरमशीलो मुनिः ।

‘निवृत्तसर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

स्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमूल्याद्वानो मुनिः’ ॥

इत्युक्तलक्षणः कंशिद्योगीश्वरः । अतनुभूतिरखण्डतैश्वर्यसम्पन्नो नृपस्सार्वभोम
इव शेते स्वपिति । निरातङ्कं निद्रातीत्यर्थः ॥

रूपकसङ्कोणोऽय मुपमालङ्कारः । तथा उपमानान्नृपादुपमेयस्य मुनेरपरि-
च्छिन्नशश्यादिसम्पन्नत्वेनाधिक्यप्रतीते वर्यतिरेको व्यजयत इत्यलङ्कारे लङ्कार-
श्वनिः ॥

भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितस्वायत्तचेष्ट स्सदा
हानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्पस्वी स्थितः ।

रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनम्सम्प्राप्तकन्थासनो

निर्मानो निरहङ्कृतिशमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥ १५

व्या—अथ योगिस्वरूपं निरूपयति—भिक्षेति भिक्षादी भिक्षाज्ञमात्रभोजनेन शरीरधारणतत्पर इत्यर्थः । जनमध्ये सङ्गरहितः आसक्ति विहीनः । ‘सङ्गात्सञ्चायते काम’ इत्यादिसमृतेस्तस्य निदानत्वादिति भावः । किंतु । सदा सर्वदा । स्वायत्ता स्वाधीना चेष्टा व्यापारो यस्य स तथोक्तः । स्वच्छन्दः विहारनिरत इत्यर्थः । स्वाधीनात्मीयव्यापारो वा । नि ‘अधीनो निघ्न आयत्त’ इत्यमरः । तथा हानादानयोस्त्यागस्वीकारयोः विरक्तः असङ्कीर्णः यो मार्गं स्त्र निरत आसक्तः । नियमेन हेयवस्तुहानोपादेयोपादानतत्पर इत्यर्थः । यद्वा हानम् इदं हेयमितित्यागः । आदानमिदमुपादेयमिति स्वीकारः । हेयोपादेयबुद्धिशून्य इत्यर्थः । ‘निख्वाण्ये पथि विहरतां को विधिः को निषेध’ इत्यादिवचनात्तस्य विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः । तथा रथ्यायां वीथ्यामार्णीर्णम् अनुपशुक्तत्वाज्ञै विक्षिप्तः । कुतः विशीर्ण विशकलितं । तत्कुतः जीर्णं पुरातनं तथाभूतं वसनमाच्छादनं यस्य रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः । ‘चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षा’ मित्यादिना तस्य तथाविधवसनधारणस्वाभाव्यादिति भावः । * अर्श आदित्यान्मत्वर्थीयोऽच्चरल्यः । * अर्शं आदिराकृतिगणः । यद्वा रथ्यायां कीर्णमनादरेण विक्षिप्तं विशीर्णं जीर्णं च वसनं निजाच्छादनं येन स तथोक्तः सम्प्राप्तं समधिष्ठितं कन्थैवासनं येन स तथोक्तः । चतुर्गुणितकन्थोपर्युपविष्ट इत्यर्थः । अत एव निर्मानोऽभिमानशून्यः । संसारात्यासरहित इत्यर्थः । निरहङ्कृति रहङ्कारशून्यः । तदात्मात्यासरहित इत्यर्थः । शमो नाम वैराग्येण निर्विकारचित्तत्वं तेन यः सुखाभोगः आनन्दाऽतिशयः तत्र एकं मुख्यं यथा तथा बद्धा स्पृहा येन स तथोक्तः । ब्रह्मध्याननिष्ठ इत्यर्थः । कश्चित्कोऽपि तपस्वी महातपाः योगोश्वरः । * प्रशंसायामिनिः । स्थितःनिरातङ्कं वर्तत इत्यर्थः । रथ्याकीर्णेति सम्प्राप्तेति च विशेषणद्वयेन बाह्यवैराग्यमुक्त मन्यैरान्तरवैराग्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ‘स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावदस्तुवर्णनमि’ति लक्षणात् ॥

चण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः

किं वा तत्त्वविवेकपेशलमति योर्गीश्वरः कोऽपि किम् ? ।

इत्युपनिषद्विकल्पजल्पमुखरैराभाष्यम् ना जनै-

र्न कुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९६

इत्या—अथ येगिनां मानावमानहुवृत्तमाह—चण्डालं हृति ॥ अयं परिदृश्य-
मानः चण्डालः किं अन्यजो वा । अथवेति पक्षान्तरे । द्वे जाती शूद्रदत्तवाह्नियरूपे
यस्य स तथोक्तः किं ब्राह्मणो वा । ‘जन्मना जायते शूद्रः धर्मणा जायते द्विज’
हृति वचनादिति भावः । यद्वा द्वे जाती जन्मनी गर्भनिर्गमसंस्काराभ्यां यस्य सः
द्विजातिः किम् ? अथ यद्वा शूद्रः किं वृषलो वा किं ? वा यद्वा तापसः किं
तपोनिष्ठो वा किं ? किं वा तत्त्वविदेक पेशला परमार्थपर्यालोचनतत्परा मतिर्थस्य
स तथोक्तः कश्चित्कोऽपि योगीश्वरः किं ? ज्ञाननिष्ठो वा इत्यनेन प्रकारेणोत्पन्नै-
रुदितैः विकल्पजल्पविकल्पवाक्यै सुखरा वाचालास्तैरित्थं भूतानि वाक्यानि
वदन्निरित्थः । जनैः पथि मार्गे आभाष्यमाणा अधिक्षिप्यभाणा अपि न
कुद्धाः न कोपिताः । चण्डालत्वाद्याक्षेपेणेति भावः । नैव तुष्टमनसः न सन्तुष्टान्तः-
करणाश्र । द्विजातित्वाद्याक्षेपेणेति भावः । योगिनो योगारुद्धाः स्वयं यान्ति
तृष्णीं गच्छन्ति । ब्रह्मनिष्ठत्वादिति भावः । तथा च गीतावचनं ।

‘न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धि रसम्मूढो ब्रह्मविद्वद्विग्नि स्थितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ।

ज्ञानविज्ञानतृसात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाइमकाङ्क्षनः ॥’ इत्यादि ॥

‘हिंसाशून्यमयत्तलभ्य मशनं धात्रा मरुत्कल्पितं

व्याळानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजस्तुष्टास्थलीशायिनः ।

संसरार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

तामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९७

इत्या—अथ हिंसादिराहित्यवृत्तिमाह—हिंसेति—हिंसया अन्योपतापकवधा-
दिभिः शून्यं रहितं । अयत्नेन यत्तं विना लभ्यं प्राप्यम् अशनमन्तः । नि ‘भिसस्मि
स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमि’ त्यमरः । धात्रा चित्रविचित्रसृष्टिकर्त्रा ब्रह्मणा व्याळानं

सर्पणां । नि 'व्याको दुष्टगजे मर्पे' इति विश्वः । मरुता वायुना कल्पितं निर्मितं पशवः गोप्रभूतयः तृगङ्कान् बालतृणानि भुञ्जन्तः सन्तः स्थलीशायिनः अकृत्रिमप्रदेशे शयनवन्त स्तुष्टा स्सन्तुष्टाः । संसारः पुत्रमित्र-कलत्रादधारावाहिरूपा संसृतिः स एव अर्णवः तस्य लङ्घने अतिक्रमणे क्षमा धीः येषां तेषां नृणां जनानां यथा तरणिद्वारा समुद्रं तरन्ति तथा ज्ञानद्वारा संसारं तरन्तीत्यर्थः । सावृत्तिः पूर्वोक्तसिद्धजीवनं । कृना निर्मिता ब्रह्मणेत्यर्थः । तां वृत्तिं अन्वेषयतां मार्गमाणानां निरस्तरजस्तमोजनितदोषाणां सर्वे गुणाः सततं सर्वदा समाप्तिं नाशं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥

'यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान्प्रभुः ।
शेषवृत्तिविधानाय सुप्तः किन्तु मृतोऽपि वा' ॥

इति वचनरीत्या वृत्तिकल्पने जागरूकस्सन् भगवान् वर्तत इति मत्वा हिंसादि-राहित्येन वृत्तिं कुर्वन् यद्यच्छया सम्प्रापद्वेषेण फुष्टस्सन् यत्र कुत्रिता वसन् रजस्तमोदोषैः अलिप्तस्सन् योगी सर्वदा आत्मानुसन्धानं कुर्वन् स्थातव्य इत्याशयः ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य

ब्रह्माध्यानाभ्यसनविधिना योगगिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः
कण्ठूयन्ते जरठहरिणास्त्वाङ्मङ्गे मदीये ॥

९८

व्या—अथ निर्वृतिप्रकारमाह—गङ्गेति ॥ गङ्गायाः सुरनद्याः तीरे कूले । नि 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिष्वि' त्यमरः । तीरग्रहणं तद्वत्शीतत्वपावित्यादि-सिद्धर्थः । हिमगिरेश्वोत्तमगाय शिलायाः पाषाणस्य उपरि बद्धं पद्मासनं येन तस्य । किञ्च ब्रह्मणः ज्यानमुपासनं तस्य अभ्यसनमभ्यासः तस्य विधिः विधानं तेन । नि 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' त्यमरः । योगनिद्रां गतस्य प्राप्तस्य योगिनः मम । तै सुदिवसैः पुण्यदिनैः । भाव्यं किं । यत्र ते । जरठहरिणाः बृद्धकुरङ्गाः । निर्विशङ्काः निर्भीकासन्तः । स्वाङ्गं स्वशरीरं । मदीये 'अङ्गे शरीरे कण्ठूयन्ते । तैर्भाव्यं किमित्यभिप्रायः । एवं च ग्रामनिवासं त्यक्त्वा गङ्गातीरे

हिमवत्पर्वतपाषाणोपरिपद्मासना सनवर्तीं ब्रह्मन्यानाभ्यासविधानेन योगनिद्रां
गतस्सन्नदं निर्विशङ्कैः जरठहरिणै स्सकं यदा स्थास्ये तदा मे सुदिवसाजायन्त
इत्यभिप्रायः ॥

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षपक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशा दशकं मचपलं तत्पमस्वल्पमुर्वी ।
येषां निसङ्गताङ्गीकरणपरिणतस्वान्तसन्तोषिग स्ते
धन्या संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकरः कर्म निरूलयन्ति ॥ ९९

व्या—अथ केवलं सर्वमङ्गपरित्यागमाह—पाणिः पात्रमिति श्लोकेन ॥ पाणि
रिति ॥ पवित्रं परिशुद्धं । पाणिः हस्त एव पात्रं भाजनं । नि 'योग्यभाजनयोः पात्र-
मि'त्यमरः । अमणेन सञ्चारेण परिगतं प्राप्तं भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । अक्षव्यं नाश-
रहितम् अज्ञम् अशनम् आशानां दिशां दशकं विस्तीर्णं विशालं वस्त्रं वासः
ऊर्वीं भूमिः अस्वलेपं महत् अचपलम् अचञ्चलं तत्पं शश्या येषां
निसङ्गतायाः सङ्गरहित्यस्य अङ्गीकरणेन परिणतं परिपाकं गतं यत् स्वान्तं तेन
सन्तोषिणः सन्तुष्टास्ते धन्याः । सन्नयस्ता स्त्यक्ताः दैन्यस्य व्यतिकरनिकराः
यैस्ते तथोक्तास्सम्भृतः । कर्म निर्मूलयन्ति नाशयन्ति । एवं च यत्र कुत्रवावसन्
पाणिपाकेण भैक्षाज्जं भुक्त्वा दिग्मवरः उर्वीशयनः निसङ्गपरिणतचित्तेत सन्तुष्ट-
सप्तन् त्यक्तदैन्यव्यतिकरनिकरः धन्यः । धारावाहिकजन्मपरम्पराप्रदं कर्म निर्मूल-
बन्तीत्यभिप्रायः ॥

मातर्मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ! तेजः सुबन्धो जल ?

भ्रातव्योम ! निवद्धं एष भवतामन्त्यः प्रणामाज्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतस्फारस्पुरनीर्मल-

ज्ञानांपास्तसमत्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥

१००

व्या—अथ पञ्चभूतानि सम्बोध्याह—मातरिति ॥ हे मातः जननि मेदिनि
वसुमति ! हे तात जनक ! मारुत वायो ! हे सखे सुहृत् ! तेजः ! हे सुबन्धो
शोभनवन्धो ! हे जल उदक ! हे भ्रातः सहोदर ! व्योम अम्बर ! भवतां युष्माक-

मन्त्यः चरमः । प्रणामाज्ञलिः । नमस्कारपूर्वकाज्ञलिः निबद्ध एव । नि 'पणिर्मिन्दुजः प्रसृतिस्तौ युतावज्ञलिः पुमानि' त्यमरः । युष्माकं सङ्गस्य योगस्य वशेन अधीनेन उपजातं यसुकृतं तेन स्फारं विस्तारं रफुरत् निर्मलं च यदू ज्ञानं तेन अपास्त दूरतस्त्यक्तः । समस्तमोहमहिमा पुत्रमित्रकळत्राद्यभिनिवेशाज्ञानाति-
शयस्सन् अहं परेष्व ब्रह्मणि सच्चिदानन्दस्वरूपिणि निर्विकारे निष्कलङ्के निरञ्जने ब्रह्मणि लीये । एवं च दारैषणा वित्तैषणा पुत्रैषणा रहितं स्सन् चिदानन्दस्वरूपः सन् विदेहकैवल्यपर्यन्तं जीवन्मुक्तं स्सन् अहं वर्ते हत्याशयः ॥

॥ वैराग्यशतके अवधूतचर्या सम्पूर्णा ॥

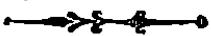
इति श्रीभर्तुहरियोगीन्द्रिविरचितसुभाषितत्रिशती
॥ सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

शृङ्गार - वैराग्यशतकयोः

॥ श्लोकानामकारादिकमसूची ॥

अ	श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.	श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.	
अर्च्छाच्छ्लेष्मदन	...	६७	आवृत्तः संशयाना	...	३७
अजानन्दाहास्यं	...	५२	आवासः क्रियतां	...	३२
अदर्शने दर्शन	...	१८	आवासः किल्किञ्चि	...	६४
अपसर सखे	...	४२	आक्रान्तं मरणेन	...	१०५
अभिमतमहामान	...	१६	आशा नाम नदी	...	८५
अभुक्तायां यस्यां	...	१३०	आसंसारं तिभुन	...	१४८
अमीषां प्राणानां	...	८१	आसारेण न हर्म्यतः	...	७१
अर्थं सुह्वानिशा	...	७२	इ		
अर्थोनामीशिष्वे त्वं	...	१२५	इतो त्रिद्युद्वली	...	७०
अग्रे गीतं सरस	...	१३७	इदमनुचित	...	२२
अवश्यं यातारश्चि	...	८०	इमे तारुण्यश्रो	...	१३
अश्वीपहि वर्यं भिक्षा	...	१२८	इयं बाला माँ	...	५०
असाराः सन्त्वेते	...	२३	इह हि मधुर	...	४४
असूचासञ्चारे	...	५०	उ		
आ			उत्खातं निधि	...	८०
आदियस्य गतागतै	...	१०८	उपरि घनं घन	...	६९
आधिज्याधिशतौ	...	१०६	उन्मत्तप्रेमसंर	...	५९
आमोलितनयनानां	...	२२	उन्मीलत्तिवली	...	४१
आयुः कलोललोलं	...	१८	उरसि निपतिता	...	२१
आयुर्वर्षशतं नृणां	...	१२३	उद्वृत्तः स्तनभार	...	१३

श्लोकाः

पुटसङ्ख्या.

ग

गङ्गातरङ्गकणशो	...	४७
गङ्गातीरे दिम	...	१६३
गान्वं सङ्खुचितं	...	१४२
गुरुणा स्तनेभारेण	...	१४

च

चण्डालः किमयं	...	१५७
चुम्बन्तो गण्डभित्ति	...	५६
चूडात्तंसितचन्द्र	...	७८
चेतश्चिन्तय मा रमां	...	१३५

ज

जल्पन्ति साध्यमन्यैन	...	४१
जात्यन्धाय च दर्मु	...	४६
जाणा एव मनोरथा	...	१५०

त

तपस्यन्तः सन्तः	...	१४४
तस्मादनन्तमजरं	...	१३८
तस्याः स्तनौ यदि	...	१५
तरुणीत्रेषोहीपित	...	६८
तावदेवमृतमयी	...	३६
तावदेव कृतिनाम	...	५६
तावन्महत्वं पाण्डित्यं	...	५३
तुङ्गं वेइम सुतसता	...	७३
तृषा शुष्यत्यास्ये	...	७३
त्वं राजा वरमप्युपा	...	१२४

श्लोकाः पुटसङ्ख्या।

६

दिश वनहरिणे	...	२८
दीनादीनमुख्यस्स	...	७५
दुराराज्याश्रामी	...	१४५
द्रष्टव्येषु किमु	...	७

७

धन्यास्तु पव	...	४८
धन्यानां गिरिक	...	८५

८

न गम्यो मन्त्राणां	...	४५
न नटा न विटा न	...	१२८
न ज्यातं पदभौमि	...	११६
न संसारोत्पङ्क	...	८६
नामृतं न विषं किं	...	३७
नाभ्यस्ता प्रतिवा	...	११८
निवृत्ता भोगेष्ठा	...	८४
नूनमाज्ञाकर	...	११
नूनं छिते कवि	...	१०
बो सत्येन मृगाङ्क	...	३८

९

परिभ्ल भृतो वाताः	...	६३
परिभ्रमसि किं सुधा	...	१३३
परेषां चेतर्सि प्रति	...	१३२
पातालमाविशसि	...	१४०
प्राणि पात्रयतां निस	...	१५४
प्राणिः पात्रं पवित्रं	...	१६२

श्लोकाः

पुस्तकाच्चया.

स

रम्यं हर्ष्यतलं	...	१४७
रम्याश्वन्द्रमरी	...	१४८
रागायागारमेकं	...	२४
राजस्तुष्णाम्बु	...	२३
रात्रिस्तैव पुनः	...	३१६
रे कन्दर्पं करं .	...	५०

उ

लीलावतीनां	...	३९
	व	.

वचसि भवति	...	५६
वक्तुं चन्द्रविभासि	...	५
वयमिह परितुष्टा	...	१२६
वयं येम्यो जाता	...	१२२
वर्णं सितं शिरसि	...	१४३
वलिभिर्मुखमा	...	८३
वितीर्णे सर्वस्वे	...	१५२
विश्वारितं मरु	...	४२
विलुहदैधन्यैः	...	१२५
विद्यानाधिगता	...	१२०
विद्यदपचितमेषं	...	६९
विश्वामित्रपराशर	...	६२
विरमत बुधा	...	५३
विरहेऽपि सङ्गमः	...	५२
विश्वम्य विश्वम्य	...	१७
वैद्यासौ मदन	...	४६
व्याघ्रोव निष्ठति	...	१५०
व्यादोर्धेन चलेन	...	४३

श्लोकः	पुटसङ्ख्या.	श्लोकः	पुटसङ्ख्या.
श			
शम्भुस्वयम्भु	...	सिदात्प्राप्तित	...
शास्त्रज्ञोऽपि प्रगु	...	सुधाशुभ्रं धाम	६६
मृद्गारद्गुमनीरदे	...	तनौ मांसग्रन्थी	९०
		सजो हृद्यामोदा	६७
		स्मितं किञ्चित्	६
		स्मितेन भावेन	२
		स्मृता भवति तापा	८६
स जातः कोप्यासी	१३१	स्वपरप्रतारऽसौ	५७
सति प्रदीपे स	१३	स्त्रात्वा गङ्गैःपयो	१५३
सह्यं जना वच्मि	३४	स्फुरस्फकारज्योद्धा	१५१
संसार तव पर्य	२७	स्त्रीमुद्रां कुसुमा	६१
संसारेऽस्मिन्न	४५		
संसारे स्वप्नसारे	३१		
सन्मार्गे तावदास्ते	५८		
सद्गारकुसुम	६३		
सा रम्या नगरी	११३	हिंसाद्यून्यमयल	१६०
		हेमन्ते दधिदुर्घ	७३

BHARTRIHARI'S

SRINGARA SATAKA

PRAISE OF WOMAN'S POWER

Sloka. 1. First twenty slokas come under the heading “स्त्रीप्रशंसा”, “The power of women”. This mangala sloka is in praise of Cupid, Manmatha, as the greatest god of love, he is saluted in preference to the Murtis of the cosmic rulership Trinity. Are they not भगवान्'s 3 cosmic rulers? They may be, but they are wholly subordinate to and ruled by Lord Cupid, by making them the house-hold servants (slaves) dasas of women, (their consorts). The power of the women over their husbands is the power of Cupid. How do they exercise that power? By their wonderful eyes, resembling the eyes of the timid deer which takes fright at everything. They are the servants of their consorts at home (गृहमंदासाः). Why at home only? In public, they are shown and paraded as husbands, not as slaves for obvious reasons. How long is this service to be? सततम्, 'for ever. They are gods eternal and their consorts are goddesses eternal and the services naturally eternal. They are dubbed with the name of भगवान् that respectful appellation is theirs and 'Aiswarya' and five other great गुणs known as पञ्चगुणाः are imported by that word. That may be in regard to cosmic rulership, but the God whom the poet salutes here is sovereign over these भगवान्. He is 'Bhagavān of Bhagavans. Does not the Veda sing the glory of the Bhagavan as beyond words and thought?

यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । They do. But that description will apply more truly to Manmatha. His

achievements are most wonderful and baffle description. Has this great sovereign a flag ? He is मकरध्वंज | वृषभ. हँस and गरुडध्वंज of the three Murtis have gone down and lord Cupid's fish flag is flying high. The word इक्षण points to the movements of the eyes, wherein lies Cupid's power. Their ladyships conquer by merely looking. 'I saw, I conquered.' 'vede vice'. No arms, no battle. In sloka 93 of 'Nithisathaka' कर्म, 'fate' was saluted by the words तस्मै नमः कर्मगे in preference to the three Murthis, ब्रह्म, विष्णु and रुद्र who are also subject to the power of fate. Here Cupid is saluted by the words तस्मै नमो भगवते मकरध्वंजाय | शंभु is mentioned here first evidently because, it is a very 'good Mangala name meaning 'wishing and effecting. शं, मङ्गलम् to all. That name would be the best मङ्गल beginning for this शतकम्। रामचन्द्र बुधेन्द्र says in his great commentary that the word स्वयंभु here is formed like the word शंभु with an Unadi suffix. With a kvip suffix the form would be स्वयंभूः, long. The commentary also mentions the fact of Cupid being the son of हरि | born as प्रवृत्ति and therefore appropriately called भगवान्. He is the Atma (self) of his father. Vasanta Thilaka metre.

Sloka. 2. Women enslave men and bind them by chains, which are their amorous graces. Their भाव, every one of them enchain men. What are those भाव ?

- i. स्मितेन by one smile they bind and make you captive.
- ii. भावेन, by one amorous gesture. दावेन is another reading
- iii. लज्जया by bashfulness, or the affectations of it.
- iv. भिया by seeming fright.
- v. पराङ्मुखै by turning of faces. The word may be taken as भावार्थ meaning परान्मुखत्रैः
- vi. अर्धकदाक्षवीक्षणैः by half glances not so much danger in full glances.
- vii. वचोभिः by words.
- viii. दुर्धर्यकिलहन by jealous anger;
- ix. लीलया amorous gait etc. बन्धनं द्वियः, women are veritable chains, by every one of their movements. The word बन्धनम्, singular form, is used.

The commentary says the singular denotes जाति, a whole class meaning a multitude of chains. It cites the usage वेदाःप्रमाणंम् in illustration. The word खत्रु indicates that this is well-known. It also means 'surely'. वक्षंस्य metre.

Sloka 3. In the previous sloka, holding captive in chains is mentioned. Here the glances, the words, the smiles and the gait are all said to be both weapons and ornaments. The word एतत् in the last line refers collectively to all the foregoing, in the first three lines. This is an ornament to them enhancing their loveliness. It is at once a powerful weapon for conquering men. The movements of the eye-brows and the half closed eye-glances have the greatest power in the process of conquest and are mentioned first. The first word denoting the eyebrows is of great significance as the eye-brows are fancied to be Manmatha's bow from which arrows are darted स्त्रिरधा, वाचः. The words spoken or whispered are charged with love लज्जितान्ताश्फङ्गासा. Mere smiles might not so much matter. The mixture of bashful expression at the end of the smile matters very much. The gait is slow and sportive. प्रस्थितं च स्थितं च, the elegance of the gait, and the elegance of the stoppage of the gait. The standing posture just after the cessation of the gait is lovely. मालविका's स्थितं, mere standing posture, was admired by अग्निमित्र more than her dancing. शालिनी metre.

Sloka 4. The air all round is filled with black lilies as it were. By glances with the knitting of the eye-brows, sometimes and in some places लज्जापरिगतैः। The appearance of bashfulness in the glances; भीतिक्रसौः: fear and fright shown in the glances. लोलाविलसितैः: graceful eye movements pregnant with inner feeling. All these qualify नेत्रवलितैः: circling eye

movement, which are lovely and enchanting because of amorous passion. प्रकर means a number (of lilies). They look on all sides and at frequent intervals and the black lily-like impressions made in the air seem to continue, at any rate in the mind of the lover. शिखरिणी metre.

Sloka. 5. Natural graces of person स्वाभाविकं मण्डनम् are described here. Artificial women-made graces are described later. Face, eyes, colour, locks, breasts—all compete with other lovely things in Nature, and invariably conquer. परिहास and परीहास are both good. The dirgha form is used here to emphasize the superiority. अलिनीनां जिष्ठः अलिनी is a female bee. The bees hover over the locks for the fragrance and for the flowers and an opportunity is afforded them for comparison. Gold ornaments worn also afford occasion for comparison of the colour. The sweet, soft speech stealing the heart, is placed last. The month is the last to open, and lisp words pregnant with passion. Previously, the passion was unuttered by words, but shown only by natural graces. स्वभावतः आगते स्वाभाविकं, तद्वित suffix.

Sloka. 6. Commencing youth powerfully adds to the charms of women. At that stage she is called मुख्या। In the last line the question is put ‘what is not lovely in a deer-eyed woman touching youth?’ स्पृशन्त्याः just beginning to touch it. किमिव हि न रम्यं मृगदशः, The poet has in mind दुर्घ्यन्त's similar question-form-description of शकुन्तला। किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां। The smile is partially innocent, but it is a bit cunning. The eye movements are not yet cunning. They are सरल, तरल means ‘moving to and fro’. वाचां परिस्पन्दः words begin to vibrate slowly with pauses, on account of bashfulness. स्पन्द is a gentle-

movement. They breathe budding warm passion which is like nectar to the lover. The beginnings of her gait show sprouting elegant graces and are closely observed by the lover. The plural in the word गतानां suggests that the beginnings of every movement are closely watched with interest. 'She rises', 'she begins to walk' शिखरिणी metre. किसलयित, like a tree sprouting tender leaves. The suffix इत् as in तारकित् means 'studded with,' sprouting fresh leaves, as the sky is studded with stars. The तद्वित् suffix इत् applies to the words in the तारकादिगण.

Sloka. 7. The 'प्रश्नोत्तर, question and answer, method of expression is adopted here to show that the highest one could wish for in any matter could be found only in her. The commentary says this is called उत्तरालङ्कार, a variety of उदाच्च ! which shows up the best in a great thing. What is the loveliest sight to see ? Her love-responsive face. The mere face is lovely, but with the love expression there, it is charming beyond words. प्रेमप्रसन्नमुखं is suggestive of this.

The answers all begin with तत्. Hers!. Hers! is the admiring answer. The last question is 'what is the sweetest to meditate upon ever and anon without break? Her graces in her budding youth. The word सर्वत्र qualifies द्येष्यं ! The word सहृदयैः suggests, 'if you have a heart you must always meditate upon her, Her budding youth, and the innumerable graces !

Sloka. 8. एतास्त्रण्यः, These wonderfully great young girls, कस्य मनो न विवशं कुर्वन्ति whose mind will they not overpower ? By what ? कश्चाक्षैः By their side-half-glances. They are lovely like the timid eyes of female deer looking with bewilderment in fear. In the first half, their conquest over the female swans by the ringing noise of their moving bracelets, and the gold-

beads in their waist ring, and the resounding of their anklets—all these are suggestive of her walking gently with all the grace of swans, and even more. वसन्त त्रिलक metre.

Sloka 9. रामा is a lovely woman captivating the lover's heart. Whom would she not captivate with her body anointed with thick Kesari Paste? The words पङ्क and कलङ्कित suggest that this paste is intended to beautify her, mar her superior natural beauty like mire and stain, कलङ्क. The necklace hanging over the yellow gold coloured breasts is gently moving in the respiratory movements moving the breast or in the proverbial कम्प shakings indicative of amorous passion. The swans closely follow the moving lotus feet, resounding with the noise of the moving anklets which will be mistaken for the warm cries of the swan closely following. They are also attracted and follow admiringly. 'Dodhaka' metre. रमयति
इति रामा ॥

Sloka 10. Women are called the weaker sex; the Sanskrit language also calls them अबला—weak and wanting in strength. Poets describe them as such. The framers and developers of the Sanskrit language must have been very great men. कविवराः have given her that name. They never call her strong. They always (नित्य), call her weak. The word नित्य is suggestive of this. However strong she may be physically and temperamentally, the name अबला is used to denote her. जूने, surely. विपरोत्वाचः—Their description is the reverse of the truth. ताः कामिनीः Those women with passion for their lovers.—Their passion also will be stronger. In the second half, he gives a very powerful and well-known illustration. शक्र is Indra. He is the deity representing and embodying बलं, physical

strength. He is the lord of स्वर्ग which comes in for attacks frequently by mighty असुरs and he defeats them in battles. He was conquered hopelessly by the person and the glances of अहलया. The weak sex conquers men's hearts by their looks even if they are moving in fear. In the case of अहलया she must have been in terrible fear.. Even their fear, helps them to conquer. Panini says Indiya is so called because it is अन्द्रदर्जय, unconquerable to Indra. Indra is there interpreted to be जीवत्मा। He was only a morally weak जीव, not a strong तपस्वी। वसन्त तिलक metre.

Sloka. 11. The great Cupid with his victorious flag is an humble servant of hers, obeying her commands loyally and quickly. How is this made out? The second half gives the proof. He goes and attacks the heart of any young man on whom her wandering glances alight for the moment. The falling of her moving eyes on any person is a signal to her servant 'Manmatha' to attack him violently and make him her captive. The words सुभूवः is significant. She has a pair of charming eye-brows which together are proverbially described and known as Cupid's bow. The knitting of the brows and the eye movements are sharp arrows darting from that bow. The expressions शूक्री भट and शू विश्रम किंकर are common.

Sloka. 12. Here a contradiction विरोध is ought to be shown by Slesha, pun on words. The woman is all passion, and her heart is agitated and she inspires passion and agitates men's hearts. She is diametrically opposed to anything like शान्तिरस of austere persons of self control. The Sringara Rasa which is hers is directly opposite of शान्ति रस peculiar to

संयमी, practisers of योग। The Slesha is managed in this way. The Kesa (locks) are संयमी meaning they are tied up. संयमी also means योगी of self control. धरुणा- दशातं and समृद्धि are called संयम। The locks are tied up and are संयमीs and they are therefore comparable to योगी संयमी. This is only a word conceit by pun. The eyes are long and reach the border of the ears. Such long eyes are a mark of beauty. पारंपरं is the extreme border. Sruthi means both Veda and the ears. तपस्वी, कृषि, योगी would have mastered the Vedic Sruthi lore and reached the shore of the Vedic Ocean. The eyes again come in for comparison with योगी, masters of Vedic learning. Inside her mouth are her naturally white and clean teeth in two rows (गण). The teeth are called द्विजः, twice born. They are twice-born like the twice-born classes called द्विजाः। The breasts are comparable to the मुक्ति region inhabited by मुक्ताः because they are the resting place (habitation) for numerous pearls मुक्ताः in their necklace. The fourth line sums up the result as a contradiction between the passion she and her person inspires and the intense शान्ति रस made out in regard to these by a pun. She is herself addressed here and jocularly she is described as an embodiment and inspirer of शान्ति रस। The metre is शार्दूल विक्रोडित—the sportive roaming of a tiger. The name of the metre is also appropriate for the matter. The tiger skin is used by योगी for योगास्रन्.

Sloka. 13. A lovely woman is addressed. It may be mentally and not directly in person; or it may be in person. The word मुग्ध means here a सुन्दरी—beautiful woman. The word धानुषकता means—skill in archery. The word धानुषक is derived as धनुः प्रहरणमस्य धानुषकः—The man who has a bow for

his weapon. धानुषकस्य भावः—धानुषकता। What is this wonderful archery skill in you which has not been seen before anywhere, and which is seen in you! The second half expounds her superiority. Archers use strings (गुण-s) for their bow and dart arrows at targets with the help of the strings. They don't dart the strings at the targets. The woman's गुण-s or her charms and graces—these proceed from her person and hit targets of young men's hearts. The गुण-s themselves are the arrows here. There is a pun on the word गुण which has two meanings, and the superiority admired in the previous first half is made out only with the help of this pun श्लेष in this double-meaning word. The second half gives the proof of the statement asserted in the first half with the help of श्लेष. There is काव्यलिङ्ग अलङ्घार here. There is also a छवनि suggestion of व्यतिरेक अलङ्घार which shows up one as greater than the उपभानः This woman's method of archery outbeats great archer's methods. As the commentary shows, the woman's targets are invisible and incorporeal, being the hearts of young men. This is another great superiority. श्लोक. (3) said the woman's elegant graces are her weapons.

Sloka. 14. प्रदीप is a brightly burning lamp. Without my dear, her company missing, this entire world is pitch dark to me. The world lamps—Sun and Moon, lighting the entire world, shed no light to my eyes when they do not see her eyes. She has got the eyes of a young deer. Her eyes are the real light to me. In her presence looking at each other face to face, my eyes enjoy a power of vision. In her absence, without the light and joy of her looking at me, my eyes have not got the power to see. Dasaratha said—his eyes had gone away with Rama and were not with him to see anything around. The eyes of this lover are perhaps in a similar plight. The first

half begins with सति meaning an effect 'with' ('where there is'). The second half begins with विना—meaning—'without'. This is charming. The word तारा in the first-half means 'star'. When there is 'star light'—what is the good of that तारा light? Her eye तारा is not here. आक्षि—eye is said to be a तेजस् मृगशाक्षा अक्षिणी घस्या—The commentary says finely—she is my नयनज्योतिः—The अलङ्कार here is विशेषोक्ति. Though there are adequate causes of light in the shape of Sun, Moon etc., there is no effect of light—it is dark all around. The Commentary says also that by this अलङ्कार here it is suggested by व्यवहार that the lover—speaker is blind with महामोह.

Sloka. 15. The lover is content to allow her heavy and massive breasts, un-steadily moving eyes, her knitting eyebrows, her tender lips red with passion to torment him but she seriously objects to the रोमलेख which he paints as painted by मनस्थ in a middle position as मध्यस्थ depart from its मध्यस्थ position of neutrality begin to attack him furiously and produce fever-heat of love. There is क्लेष here in the word मध्यस्थ of double-meaning. The breasts are उद्धर्त्तं—quite circular—the word also means an "unruly and going away from the right path". The eyes are तरङ्ग (moving)—the word also means 'inconstant' and unsteady and turning. चल means moving and fickle. All these described in the first half are depicted as mischievous by nature by a pun. The क्लेष meanings make out the mischievous nature taking pleasure in the mischief of causing pain to the lover. There is काव्यलिङ्ग here. The आक्षेप made in the second-half is also based on a क्लेष. There is काव्यलिङ्ग here also.

Sloka. 16. Her body is described here as being studded with precious stones, because of her limbs etc., being comparable or identifiable with valuable stones. Her face is the moon-stone crystal, known as चन्द्रकान्त. Here also there is शूष्मा in all the three comparisons or रूपकs. चन्द्रकान्त means 'lovely like the moon'. The शिरोहृषि-*s*-hairs grown on the head are महानोऽु. very black. The word also means black gems of great value. The beauty in the moon-face is entranced by the black hair. The palms of the hand are of पञ्चराग or lotus colour. पञ्चराग is the name of a precious stone of the वज्ज्ञ colour. रेजे is perfect tense III person singular of the root राज—in आत्मनेपद. रत्नमयो means 'full with Ratnas'. The meaning of the suffix मय is प्राचुर्य (fullness or abundance). सा—placed at the end of the sloka is expressive of the admiration for this unique moon. Her loveliness is indescribable. She is a remarkable 'she'. The great ब्रह्मन beyond description is named as तत् and सह.

Sloka. 17. She is pictured here as full of planets—ग्रह-*s*. She is ग्रहमयी. Her स्तनभार—heavy breasts, is गुरु which means both 'Jupiter' and 'heavy.' स्तनभार is singular and appropriate for being equated with Jupiter. मुखचन्द्र means—the face itself is चन्द्र—मुखमेव चन्द्रः—मुखचन्द्रः भास्वत् means both 'shining' and the 'sun'. This is an attribute to the moon-face or the face-moon. The face is two planets—moon and sun. Her legs are शनैश्चर meaning both 'Saturn' and 'slow gait'. Her legs are two Saturn planets. This is another unique महिमा. The उत्प्रेक्षा here indicated by the word इव is based upon शूष्मा in the words denoting the planets.

Sloka. 18. The lover addresses his mind—"Why do you get agitated by her breasts being heavy, buttocks lovely, and

face beautiful. If you aspire for them, you must try to deserve them by gathering great पुण्य. Without that अदृष्ट—merit you cannot be blessed with the fulfilment of your desire. You must either keep quiet or amass enough पुण्य to make yourself fortunate as to get her hand and heart. The last contains an अर्थान्तरन्यास अलङ्कार—a general proposition applying to the particular case. Keenly desired objects would not come without the necessary adequate पुण्यs. The plural is used to denote a large number of meritorious धम acts bringing abundant गृण. वसन्ततिलका metre.

Sloka. 19. Here actual approaches and love sports between lovers are described as indescribably sweet. इमे (these) is the first word of the Sloka referring to the various details mentioned here. They are fresh in the memory of a man. तारुण्यश्री नवपरिभळाः—तारुण्यश्री is the splendour of beginning youth. Word नव indicates that the youth is just setting in, then sweet fragrances begin to rise from her person. These fragrances etc., प्रौढसुरत प्रताप प्रारम्भाः—advanced skill in keen and vigorous love sports. These begin to come into play after some period of intimacy when coyness was present. प्रौढसुरते प्रतापः—सामर्थ्यं तस्य प्रारम्भाः सरविजयदानप्रतिभुवः—guaranteed victory to the Cupid. अभिनवविकरैकगुरवः—filled with fresh bodily indications or bodily involuntary indications of surging love passion inside which exhibits itself outwardly in that shape. गुरवः means here full with. एक means ‘largely’ चिरं चेतश्चोराः—which have been stealing the heart forcibly for a long time. किमपि indicates ‘indescribability. विजयते, with the prefixes of वि and परि, the root जि gets the आत्मनेपद—शिखरिणी metre.

Sloka. 20. Genuine passion exhibited by sweet words of dear wives described in this closing stanza of this chapter.
 किमपि र्वैरालापाः—their free sweet words-indescribably sweet ;—
 रहसि uttered while alone ; प्रणयमधुगः—very very sweet because of the hearty nature of the love ; प्रेमोदाराः—Lovely because of the sincere warmth ; रसात्रयतां गताः—grounded on basic शृङ्गार रस, erotic passion. फणिति मृदुलाः—soft words softly uttered ; सुग्धप्रायाः—maiden with innocent sweetness. प्रकृशितसम्भदाः—imparting a desire for close union. प्रकृति सुभगाः—naturally beautiful. विस्त्रभाद्रीः—saturated with full unsuspecting confidence shown by their secret nature and the unreserved disclosure of the passion in the heart. सरोदयदायिनः—which rouse Cupid in the mind. The commentator says that the नायक in this context is a genuine lover.

DESCRIPTION OF LOVERS IN UNION

Sloka. 21. शृङ्गार is of two kinds. संभोग and विप्रलम्भ—
 संभोग is when the lovers are in near company-unseparated. विप्रलम्भ denotes separation and absence. In this one sloka विप्रलम्भ is described. A woman separated from her lover wanders from place to place in a forest. When the Moon is shining she is not quite in her wits. She is love-mad. She moves from one tree to another, resting for a while in the dark shade under each tree. The dark shade gives her protection from the moon's rays which pain her badly. The twice-repetition of the word विश्रम्य is called वोप्साः The repetition is grammatically twice. Roaming about aimlessly in the gardens or forests is one thing a separated woman does. Being restless she would not stay long under the shade of any one tree. But,

she moves on restlessly from one tree to another. Travellers walking in the sun would seek the shade of trees in succession and rest under them. To this woman, the moon is scorching like the sun. She seeks the shade and rests there not for protection from heat but for avoiding sight of and contact with the moon's rays which are unbearable to her. What does she do to protect herself from them when she is exposed to them in the intervals between the trees? She tries to ward off the rays of the moon with her upper garment, taken from her breasts and raised above by her hand. This is another piece of love-madness. उपजाति metre.

Sloka. 22. The reading of this sloka available to the commentator is not correct. The plural forms दर्शनमात्रामाः परिवङ्गरसैक्लोलाः are undoubtedly the correct readings. The speaker in the sloka uses the royal 'we' in regard to himself. These two words qualify the speaker and not the woman. This sloka is quoted in a प्रबन्ध commentary of the 12th century. The correct reading is given there, and the sloka is also explained in Tamil. That reading is given in a recent Poona Edition. The great commentator here has suffered from want of the correct reading. अदर्शने—before seeing her of long-eyes. आयताक्षि. दर्शनमात्रकामा.—it would be sufficient if he got a sight of her दृष्टा having seen her. परिवङ्ग रसैक्लोलाः—there is a desire only for the' sweetness of' embrace. आलिङ्गितायां पुनः—but when the embrace has been got. आशास्महे विग्रहयोरभेदः—permanent union by the oneness of the two bodies; perhaps he thinks that the Divine couple Parvathi and Siva. The mention of the oneness of the bodies suggests that the two souls have already become one. The commentary quotes the Upanishad's texts saying as follows—"May be embraced intensely by dear consort.—The man knows not - has no consciousness of

himself or any externals. Illustrations given with regard to the state of deep sleep in which the जीव is in the closest union with the परमात्मा in His loving and eager embraces. The काव्यप्रकाश says that the Rasas including शङ्कर are sweet like ब्रह्मानन्दरस and the commentary quotes those words here without mentioning the source.

Sloka 23. In the previous sloka, there was a suggestion, the union of the ईश्वर couple and a comparison with ब्रह्मयोगरस. Here it is stated that स्वर्गलोक—happiness cannot compare with the pleasure derived from the presence and contact of the dearest partner. मालति जाति flower on the head. जृम्भणं मुख—yawnings in the mouth जृम्भणं मुखे is the reading adopted by the commentator. This is indicative of love-passion. कङ्कुमाचिं चन्दनं त्रिपुष्टि—sandal paste with Kesari powder wet in the body. All these may apply to the woman also. वक्षसि प्रियतमा—the dearest in the bosom in hard embrace. मदालसा—with a little stupour by intoxication. स्वर्ग एषः—this is स्वर्ग. स्वर्ग means the greatest सुख - निरतिशयसुखं and also means the स्वर्गलोक. आगमः—the Puranas and Sastras which speak of Swarga Loka. परिशिष्टः—is only a supplementary appendix of secondary importance. रथोद्धत metre.

Sloka 24. This sloka praises the संभोग शङ्कर of family women (कुलस्त्री). In the various stages, the gradual diminution and final disappearance of coyness are indicated. प्राक् in the beginning. मा मा इति repelling my approaches with the prohibitory words—don't-don't. मनाक्—even a little-visibly. अनागतरसं—passion concealed or not materially ripened or not appreciable तसः जाताभिलासं then passion beginning to be born; सवीडं with

coyness and shame sense not freely exhibiting the passion. तदनु—after that श्लथीकृत तनुः—slackening the resistance of the body and limbs. प्रत्यस्तधैर्यं पुनः—The bold stiffness of the resistance disappearing. This is the reason for the slackening of the stiffness of the limbs indicated by the previous word. This may be taken along with that. ततः—afterwards—प्रेमाद्र—with fresh, keen passion. स्पृहणीयनिर्भर रहःक्रीडाप्रगल्भं - स्पृहणीय—covetable; निर्भर—full and intense; रहःक्रीडा—secret love sport; प्रगल्भं—forward and bold in taking the initiative; ततः—then निइशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं—without any coyness and freely stretching out and prolonging each others limbs and thereby giving great pleasure. रम्यं कुलखीरतं—contact with कुलखी is very pleasing.

Sloka. 25. The description here is of the woman being above the man. No comments are necessary. The स्तनि flows from her lips above. मालिनी metre.

Sloka. 26. आमीलितनयनाः—with her eyes closed or half closed in the excessive joy. यस्सुरतरसः—that love-union. रस संविदं अनुभाविति—is clearly visible as it comes after obvious sweetness of experience. (संविद्—the sweet[experience and joy by each of the couple becomes perceptible to each of them.) मिथुनैः—The author is speaking of loving couples in general. मिथो अवधारितं—visibly certain to each other. मिथः also means—‘in secret.’ She knows first hand to a certainty his joy and he knows her joy. Their minds are evident to each other and speak to each other, as it were, confirming the identity and simultaneity of the sweetest joy. अवधारितं मिथः—mutually confirmed—not necessarily by speaking but by the meeting of the two hearts, so as to enjoy unity and oneness. आख्यातिहृदये

हृदा—the words of Valmiki in regard to the love between Sita and Rama may be called to mind here. दद्मेत्र—this above is अवित्तथं—wholly true and real, and decent and respectable which calls forth a loud praise of भगवान् in the गीता as one of his विभूति-s, glorious अंश-s; the words of भगवान् are 'धर्मविलङ्घो लोकेस्मिन् कामोस्मि भरतर्षभ।' I am the Kama not inconsistent with धर्म. In this sloka—Oh best man of Bharatavamsa, Arjuna had several wives and was a reputed intense Sringarist. But his Kama was always most legitimate. He repelled the approach of the most beautiful Apsaras, Urvasi, because of his own manliness for a year. The word रुषभ—possibly reminds us of this virile man enjoying his काम in full with his several legitimate wives, and losing his Rishabha manliness in resisting and repelling an illegitimate approach from a woman who had once been a sweet consort of his grandsire. कामनिबहृण—the combination of pure and legitimate Kama. Kama should be enjoyed legitimately or not at all. निर्वद्धं is a very appropriate and suggestive word. निर्वहणसन्धि is famous in Kavyas and Natakas. This is the best culmination of Kama-Sandhi. The वृत्तं is आर्या—suitable for the कामवृत्तं of decent and noble couples.

Sloka. 27. This Sloka begins with the line—दद्मनुचितं अक्रमश्च पुंसां what is going to be referred to in this sloka is improper, and even a grave wrong against decency. These lines coming immediately after the previous sloka suggest that there is nothing improper or अक्रम in what was described in the previous slokas. What is it now protested against as improper and outrageous (अक्रम) यदिहजरास्पि मान्मथाविकाराः—that there should be amorous passions and indulgent attempts even in Sringara—2

old age in this world. The word इह 'in this world' is significant. Here there is जरा but in Swarga, there is no old age and indulgences continue unrestrictedly during the whole time of the life in Swarga. The word पुरां means that in the case of men this first-half sloka applies; to women नितम्बनी-स- the second half applies. They must make the stage of their breasts falling down the limit of their sexual indulgence. If after coming to that condition of age, better death for them than sexual indulgence attempts. स्तनपतनं अवधिः यस्य तत्—
 स्तनपतनावधि—The word नितम्बनीनां suggests—"What if they have big buttocks, if their breasts are fallen." जोवितं रत्नं वा—Let her close her indulgences or close her life. पुष्पिताग्र—Metre.

Metre of this name is ironically selected from the old woman who has passed all पुरां periods. She had पुरा before.

Sloka. 28. This is addressed by a person in a King's service in a foreign land living away from his young wife. He requests him to relieve him from service so that he may go to his wife so that his youth and her youth may not be wasted, without legitimate enjoyment. No doubt he may earn wealth and propitiate his own grief by continuing to serve but what is the good of hoarded riches? The youth of the body with all the keenness of passion is faded and gets lost. तृष्णाम्बुराशः—तृष्णा एव अम्बुराशिः Greed for riches is itself an uncrossable ocean. No one has, in this world, gone to the other shore of the ocean; everyone is immersed in, hardly rises out of it. कोवा अर्थो अर्थः—The first अर्थ means—value-good; the plural अर्थ means countless dollars. सानुसगे यौवनेस्त्रवपुषि गलिते—When youth of impetuous passion has dropped out of one's own body. यौवन here is not coordinate

with स्वयुः Why do you want to be relieved ? I want to get home before my dear's lovely beautiful person is disfigured by beginnings of old age which quickly attacks and attacks the beauty of black-lily eyed woman. त्रिकसितानि कुमुदानि इन्दोशरणि च—त्रिकसितकुमुदेन्दोशरणि तत्सदशा आलोकः आसां सन्ति इति;—प्रेयसीनां means 'dearer' (comparative) अर्थ=money may be dear (प्रिय) but the sweet heart is dearer. आकृष्ण आकृष्ण—The repetition shows that the old age begins to set in; it very quickly and in rapid succession attacks and disfigures one limb after another. जरा—old age—is an old woman who is jealous of the beauties and charms of youthful women and is eager to make them old and charmless like herself in the quickest time. The connection between this sloka speaking of the catastrophy of women's old age with the previous sloka is obvious. The words of Ramachandra on the sea-stone at Setu [न मे दुखं प्रिया दूरे न मे दुखं हृदेति च । एव देवानुशोवाभि वप्नोस्याह्वते वर्तते]—may be called to mind here.

Sloka. 29. This sloka is sung in a vein of Vairagya despising the bad features of youth. There is nothing else which is the home and birth place of a number of evil temptations and evil doings and consequent disasters, besides impetuous youth. It is the birth place and one dwelling home of many an evil passion. It is the cause effecting one's fall into hundreds of great hells. It is the seed fruitful of passion madness. It is a cluster of thick clouds observing the moon of good knowledge (spiritual). One—the most powerful friend of proud कन्दर्य—एक means both 'one' and 'important' प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं—प्रबन्ध—means a 'series.' Youth exhibits various kinds of evil propensities and actions. वज्. means a number. The commentary quotes the proverbial sloka about योवन etc.

Sloka. 30. नवे यौवने प्राप्ते = On the setting of fresh youth, which is described by the various compound words in the first three lines. Some rarely blessed man does not lose himself and his head, and is unaffected then. It is a water-giving cloud growing the tree of अलङ्कार—erotic sentiment. The word नीरद literally meaning giving water, used for denoting a cloud is significant. It is a stream of the pleasures of the various sports. It is a dear friend of Cupid. It is an ocean yielding fine pearls of clever pearl-like words. पार्वणविधि is the full-moon. The chakora birds drink the moon's rays with zest; so do the chakora like-eyes of youthful women drink the beauty of their lovers. It is a mind of splendid loveliness in youths. The commentary points out that in this, and in the previous sloka the अलङ्कार is रूपक not सावयव but निरवयव. शार्दूल विक्रीडित metre.

Sloka. 31. This royal author appreciates the hardships of service under bad masters. He refers in this sloka to the indignity and unbearability of service under kings—'कुनृपति' and of waiting at their doors for doles of alms. He pictures both these in the long compound word beginning with कुनृपति. संसार may literally mean passing of well-good असारं—The poet describing it as असारं suggests that the word is a misnomer and ironically used. What is really दुस्सारं is named as संसारम्. It is a tragedy of words कुत्सितो नृपतिः—कुनृपतिः—संनिदध्युः—potential III per. plural form of धा with सं and नि. The root is of the III conjugation where there is reduplication. Who would bear all these indignities of संसार but for the enchanting moon-like faces of lotus-eyed young women with jingling anklets and waists bent under the weight of massive breasts? Seeing their faces is like seeing the rising bright moon. The अलङ्कार is काव्यलिङ्ग,

possibility of what is stated in

self is held out beautiful alternative
hill-caves washed with Ganga-
rees with trunks rubbed by हर's
act सिद्धों who come and occupy
erence to the Himalayan hill-top
good for the soul unlike the
l-half which is only प्रेयस् and not
en the two is stressed in the

उत्प्रेयः ॥

o are Cupid's arrows piercing
es lovely like those of little deer
ould sully his head by undignified
ers? स्त्रास्त्रं—though singular is
rality of women as in the usage
er gender word not changeable
य. A singular may indicate जाति—
the plural. स्त्रास्त्रा metre.

self is addressed. It will not be
not for the unfordable whirl-
eyes and forcibly encircling eyes.
the संसार road. दवीपसा is the
the suffix ईयस्. पदवीनदवीयसि is a
hich has caught the ear and mind

(गोपालनिश्चति)

:-

(ष्ट्र्यसार - मङ्गलश्लोक)

Raghava Bhatta's commentary on the word मदिरेक्षणे in sloka 16 of Sakuntalam Act III gives लक्षण of मदिरावृष्टि from आदिभरत—‘आघूर्णमानमध्या या क्ष मा चञ्चिततारका । दण्डिर्विकसितुपाङ्गा मादिरा तस्मदे’॥

In sloka (22) of Act I he explains the word as मदिरे संजातमदे त ईक्षणे—मदिरेक्षणे । The आवर्तने of the eye glances circle around like whirlpools into which the youth looked at is caught from which he could not get out. The sea is full with dangerous whirlpools like Scylla and Charibdys, very difficult to cross except by avoiding them altogether; unless these young women are avoided you will be caught in the vertex of their clever cunning glances encircling far and wide, and catching the young man aimed at within the circles. The word आघूर्णमान in the मङ्गल श्लोक is perhaps suggestive of this idea. There was a lot of controversy over the meaning of this word between great scholars into which we could not enter.

DESCRIPTION OF BOTH THE ALTERNATIVES. (BETWEEN विराग AND काम).

Sloka. 34. Though this is शृङ्गार शतक, the poet who sang the नीति शतक before and is going to sing the वैराग्य शतक next, is keen about pointing out the दोष of काम शृङ्गार and putting forward the alternative of the शान्ति Rasa of वैराग्य. The poet spoke of मदिरेक्षणाः in the previous sloka. Evidently he came after Kalidasa, and was saturated with Kalidasa Literature. In sloka (22) of Sakuntala Act I the enquiry was about the choice between two alternatives one of which was a life of celibacy in the forest आश्रम in the company of female deer to whom Sakuntala used to give grass cuds. Here also just after the mention of मदिरेक्षणाः at the end of the previous sloka, the poet, with Kalidasa's sloka in his mind, mentions the

celibate forest life in the company of forest deer giving them कुश—grass cuds. The colour of the कुश grass is like that of the green bamboo. The top portion of the कुश would be tender and soft to eat. The lower portion would be hard and rough. That portion is removed by the edge of sharp stones. The foresters are too primitive to use iron blades. They would use sharp stones like men of the stone age though iron and steel and their products were well known even to the Upanishads. The sloka begins with the word दिश्म—‘give’. This is more important than even giving उपदेश to ज्ञात्येष. Service to the forest deer is very sweet to the आश्रम मुनिः. In the second half the other alternative of giving to young consorts betel leaves torn in twain by the tips of the red-coloured nails, is described. The white colour of the betel leaves is like that of the cheeks of शक girls—contact with शक was frequent. The commentary cites a sloka saying that red nails are indication of a life of joy and fortune.

Sloka. 35. Be the pleasures of the senses (विषयः) विरस—repulsive just after the event culminating in a sense of exhaustion. Be they असार विरतिविरसाः. विरति means—the closing. भगवान् describes राजससुखं as follows.—

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमभ् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

The words परिणामे, विषमिव are echoed by the description विरतिविरसाः. शुक्राचार्य describes विषयः as विरस at the end of the act of pleasure. He says.

“ क्रियावसान विरसः विषयैश्पद्मारिभिः ” Sukraniti.

The second line speaks in stronger language and uses the word जुगुप्तःतां—let them be spurned or revulsed from a^s disgusting things. Although the form of the word जुगुप्ता is

desiderative, it does not give the meaning of 'wish' here. It has the निन्दा force. The commentary quotes the Panini's Sutra "गुपेनिन्दायां". The form here is passive III person singular Imperative. यद्वा means 'or'. Let them not be merely discarded as not सार or विरस at the end after trying them. The alternative in the second line is—or be one disgusted with them and stand at a great distance condemning them as attended with ever so many evils—सकलदोषास्पदं - सकलदोषानं आस्पदं· आस्पदं means—'repository'. The commentary gives the synonym प्रतिष्ठा—The fixed habitation. In the second half he praises two alternatives. The third line says 'there is nothing more meritorious in this world than doing good to others.' (i. e.,) पुण्य and हितं—doing हितं to others is हितं to oneself. 'परहितं हि स्वहितं.' The forth line says—There is nothing sweeter in this संसार than women with कुशलय eyes. The commentary quotes the famous भारत लोक of व्यास declaring 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपोडनम्' शिखरिणी metre. The काम alternative is given in these slokas as the latter and better alternative.

Sloka. 36. Here the poet invites the unbiased and dispassionate opinion and choice of wise men, addressing them as अर्थ-s. अर्थ-s one supposed to give the lead in right conduct. मत्सर्वयै उत्प्रार्थ—The alliteration is sweet. मत्सरस्य भावः—मत्सर्व—Keeping away and driving out prejudices. कार्यं विचार्य—Considering deeply as to what should be done by us. कर्तुं योग्यं कार्यं समर्यादि—without transgressing propriety and wisdom. आर्याः इदं वदन्तु—Let them declare their opinion about this. इदं—refers to the choice between the alternatives to be recited later in the second-half. किमु—question inviting an answer.

भूधराणं नितम्बाः सेव्याः किम्—The word नितम्ब has two meanings.—(1) A mountain side or (2) a woman's buttocks. In the Sanskrit original, the choice is between two नितम्ब-s. Would you resort to the hill-side नितम्ब-s and attach yourself to them or to the नितम्ब-s of women smiling with amorous passion exhibiting symptoms of love and with captivating personal charms. उत् means 'or.'

Sloka. 37. There are only two ways for wise men of learning to choose between, संसार—was described before as असार—Now in the beginning of this sloka, it is described as सार—what is the सारं—स्वप्नसारं is the comic answer—Let us not depict संसार as other than सारं—we will describe it as सारं consistent with the word संसारं with prefix सं. It is of the stuff of dreams. The सारं is only imaginary and even the imaginary vision is momentary and realised as false immediately on awakening. संसारं परिणामि-s results and fruits are very transitory—तरङ्गं द्वेगतो—There are only two courses open to पृष्ठिडत्त-s. The second line gives the first alternative of being sweetly immersed in the nectar ocean of true Brahmic-joy-experience. लक्ष्मिं धियां—Their thought streams are joyous. Let their time be spent in some indescribably sweet way. The word कथचित् suggests this. The second half begins with ननोचेत्—'if not.' The second alternative is fully explained in the commentary.

Sloka. 38. Live on the holy sin-removing Ganga-bank—गाङ्गे वारिणि—The word वारि—literally meaning 'water' denotes the water bank by a trope (लक्षण). The other place to spend the life with or in is mind—captivating, necklace bearing—couple of breasts of a young women. मनोहारिणि हारिणि. हार-^s=necklaces. Commentary quotes श्री-हर्ष's sloka—“तरुणो स्तन एव दोष्यते-

भणिहारावलिरामाणोयकम्. श्री हर्ष might have had Bharthru-Hari in mind.

Sloka. 39. The poet is conscious that his slokas extolling शङ्कर to some extent in a love-vein or प्रलापा-s. He says in the opening line almost at the end of this chapter—‘why enter into long vain descriptions without cogent reasons’—suggesting a preference of the शङ्कर alternative in preference to शान्तिरस alternative. Let us recommend both alternatives equally. Let यौवनं be chosen or वनं be chosen. मालिनी metre.

Sloka. 40. In the winding up of this chapter, the poet who is the author of नीति and वैराग्य शतक-*s* wants to declare the truth. He begins to swear like the great ज्यास. He begins the श्लोक with the truth-affirmation word ‘सत्यं’—‘Truly do I speak here—Verily I say unto you.’—He uses the Biblical language. न पक्षपातात्—I am not speaking from any bias for either पदा. The chapter on पक्षद्वय is now closing and he refers to the two पक्ष-*s* here. पञ्चांस is consciously or unconsciously falling into one side and leaning in favour of it. This truth holds firmly in all the seven lokas. What is this great truth which is heralded with such loud trumpeting solemn affirmations. I declare the truth about the alternative of living with women sweetly. I will assess the merit and demerit without any basis. There is nothing so sweet and mind-captivating than they with heavy नितरङ्ग-*s*. There is nothing which is productive of so much evil and pain. There is nothing which can be said to be productive of pain alone and no other.

DESCRIPTION OF CENSURE OF WOMEN WHO LOVE AND HER LOVED

Sloka. 41. The love-madness and the morbid imaginations of a lover are described in the first three lines. A number of

इति-s are used after word after word to show the out-breaks of the lover's admiring frenzy for the woman. कान्ता इनि—'My beloved dear'-is the loving admiring expression used even by men of learning including religious scriptural learning. प्रस्तौति विद्वानपि—Even the Vidwan begins to loudly admire her in public from time to time in various ways.—उत्पल्लोचना इनि—'O her black-lily eyes'—he says—He could not speak full sentences. His admiration is ventilated by frequent out-breaks of single words of glorious description at intervals. विषुलश्चोणिभरा इति—She is pressed by the weight of her big buttocks which make her gait slow. He wishes he could carry her on his back or on his shoulders as Lover Gopala did in Gokulam. The word भर suggests this. The legs are oppressed by this weight; the bosom and the hip are oppressed by the weight of the massive breasts which bend her while standing or moving. सुमुखांभोजा इति—The face is lovely like the lotus. हङ्कृ—Seeing the limbs mentioned above-one by one admiring them with short but highly eulogistic words. मुद्यति—perhaps he was describing her gloriously in her absence in the first two lines. In her absence he was acclaiming her praise bit by bit; now when he sees her, he loves himself—हङ्कृ मुद्यति—Raising from that condition of ecstacy putting him beside himself for a short time, he rejoices—मोदते अभिरमते—feels joy all round. In the last line the poet exposes the absurdity of the Vidwan's मोह—labouring under the spell of love-madness for a woman who is comparable to a leather-bellows filled with dirt of various kinds, which one can see for himself. What is the magic evil power of stupid and mad love for women!—is the exclamation of the poet laughing at the admiring exclamations of the Vidwan-lover. The commentary quotes very apt slokas. शार्दूल विक्रीडित. metre.

Sloka. 42. The poet asks in the last line of this short अनुष्टुप् sloka—"How can she be called a दयिता—a loving and dear woman when she produces unpleasant and unwholesome effects when she is remembered, seen or touched. "Remembered she at once produces fever heat by inducing love-fever," is the first line. "Seen—she drives one mad"—is the second line. "Touched—she stupifies you"—is the third line. "How can you call her दियतमा as you repeatedly do? Not at all—says the commentary. "She is the reverse of dear" it also says."

Sloka. 43. None here, the danger of allowing love-passion to seize our mind is pointed out. Separation must come now and then. So long as you are in sight of her and she is in sight of you, she is all nectar—अमृतमयी the suffix मयी imports fulness. 'Taking it as स्वाध्य—it may mean अमृतस्वरूप—nectar itself. यावत्—so long as she is with us—चशुस्पथात् अतीक्षा तु—but when she goes away from your sight. The thought of her burns you like poison because of the unbearability of her separation. विषादपि अतिरिच्यते—It is more burning than a burning poison. The poet perhaps has in mind the Geetha words—“मरणादप्यतिरिच्यते”—How can any poet-scholar forget Geetha even for a moment? चशुष्यथात्—suggests that he is closely looking at her when he has to leave her and go away to some place. He is looking at her as he is advancing away from her. When he goes away to a long distance (i. e.) out of seeing distance, he begins to burn as if under the effects of a burning poison. Or it may be that she has to go away to some other place, and he is looking at her closely as far as he can see, when she goes out of sight his burning pain begins.

Sloka. 44. What was said in the previous sloka is described in the negative form in this sloka. There is no nectar so sweet, no poison of such deleterious effects except woman (like a

woman). The same thing is expressed in a positive form in the second-half. How can a beloved woman be both nectar and poison? Is it not a contradictory statement? The diametrically opposed descriptions are justified by qualifying the applicability of the descriptions to different times with different attitudes, on her part. युक्ता—If her mind is united lovingly with the man, she is an अमृत creeper; if she lost her love-passion for him and is with him merely to conform to social obligations, she is a poisonous creeper. विरक्ता—If her mind is estranged from her husband she would be unpleasant, disagreeable and poisonous like a poisonous creeper though she may be युक्ता—in close embrace of pretended affection.

Sloka. 45. Here ‘woman’ is described as a यन्त्रं—a trap or an artifice. Here she is said to be poison, seeming as all nectar. Previously she was described as poison and nectar in changed conditions. Here she is really poison’ deceitfully showing herself as all-nectar. She is also described as an entrapping-net-पाश for men. Who created such a cunning artifice for deceiving and entrapping men? Who created this nectar-seeming poison? Who created this entrapping net-catching men? These questions are in the fourth line. The question “By whom was this created” is intended to apply also to the various paintings of woman in the previous three lines. The question कन् सृष्टं—with the neuter word सृष्टं can be co-ordinated grammatically with the masculine and neuter words like आवर्तः, पट्टः, विघ्नः, पाशः etc., by the rule of एकशेष. सृष्टं here refers to the entire body of all the individual descriptive words beginning with आवर्तः—The combination of आवर्त, भवनं, पट्टं etc., is included in the question word सृष्टं. In the combination of neuter words with non-neuter words—the resulting word must be neuter and may be singular or plural. That is the

grammatical rule of एवेत्. Here the singular neuter form is adopted. आवर्तं संशयानां—never-ending circle of doubts. She is an object of doubts returning again and again. अविनयभवनं—a dwelling place of all breaches of decorum and modesty. पहुणं साहसनां—A crowded city of rash actions and adventures. दोषाणां सञ्चिधानं—Inexhaustible mine of faults. कपटशतमयं—full with hundreds of cunning devices and dissemblings. क्षेत्रमप्रत्यथानां—A soil breading suspicions and no-confidences. स्वर्गद्वारस्य विघ्नः—An obstacle bolting the door to Swarga. स्वर्ग in the Vedanta Sastra would mean मोक्ष the highest happiness. स्वर्ग may be given both meanings here. नरकपुरमुखं—The opening gate-way of hell-city सर्वमायकरणं—a box containing all illusion-creating magics. विषमसृतमयं मयद्—Suffix here has the force of 'रूपं' (seeming as). But when closely examined and tested, she is really विशं प्राणिलोकस पाशः—A net spread out to catch men. The commentary says—'the word केन conveys the idea of कृतिसत्—censure. केन means—"By which cursed and despicable person." The creator of this artifice of a woman is censured. केन—'By whom'—without naming the person who created, suggests an unwillingness to utter the name of such a bad creator. The creator ब्रह्मदेव is called 'कः' 'केन' might mean—"By the creator" whose name is 'कः' There are a number of रूपक-s here of छीयन्त्र. सरधरा metre.

Sloka. 46. The poet says 'woman has been extolled by poets falsely as moon-faced etc. and men have been thereby deceived into entertaining highest notions of women and doting upon their person. Even men who are learned and know the truth, are deceived and dote on women like unlearned people.' The sloka begins with the negation word 'नो' which means 'no.' English is Aryan language claiming Sanskrit as a parent.

East and West meet. There are two further negations beginning with the word 'न' in the first and second lines. This poet says "No, No," to the exaggerated description of women by other poets. सत्येन—should be taken with every negation. सत्येन means 'in truth.' What is the poet's fancy praise? मृगाङ्क एष वदनीभूतः This moon in the sky with its figure of an antelope in the middle has become the face of this woman with eyes like the antelope's. मृगदर्शी वदनी भूतः. The poet is finely suggesting by the use of the word मृगाङ्क for चन्द्र and मृगदर्शी for woman. 'The only thing in common between The moon and these women praised to the skies is the word मृग in the names given for them both here.' वदनं—face. भूतः—'has become.' In this word there is the प्रत्यय called चित्र in the middle making वदन into वदनी. The प्रत्यय is used to denote अभूत तत् भाव' 'One thing newly made into another which it was not before. The Lakshana compound word of Panini is capable of meaning 'a description which is not true to fact.' अभूत means-not true. Such a meaning for this term of Panini has been given also somewhere. In describing a ब्रह्मन्—see as ब्रह्मभूत this प्रत्यय of चित्र is avoided for obvious reasons. They want to show the ब्रह्मभावन as real. भूत conveys the meaning of परमार्थ also. The ब्रह्मन् seen is ब्रह्मन् in truth. It is also wanted to be conveyed that he was already ब्रह्मन् as the प्रति-ब्रह्मैव सन् affirms. न च इन्दीवर द्वन्द्वं सत्येन लोचनतां गतं—The blue black lilies have not in truth become her two eyes, as poets fancifully describe. जङ्घयष्टिः - यष्टि—means a 'twig' and also a 'creeper.' At the end of compounds, denoting body, it means 'slim or slender.' पाँडिती is described as सरसाङ्गयष्टिः in Kumara Sambhava V 85. यष्टिः—mean a 'branch with leaves' and the plural in कनकैः suggests that the lovely-branch like body bears

gold leaves. After these three negations by this poet of other poet's poetic descriptions as not true, he begins the second-half with किन्तु. This statement praising women is not true सत्यं. प्रतारित means—'deceived.' प्रतारितमनाः—प्रतारितं मनः अस्य इति-विजानन्—The prefix वि indicates the clearness of the knowledge. There is a distinction between ज्ञानं and विज्ञानं in the Vedanta—not mere book-knowledge or beginning unripe knowledge, but developed clear knowledge. त्वज्ञांसास्थिमयं वपुः skin, flesh and bone form the bulk and the weight of the body. मांस अस्थि are hidden by the skin. त्वक् is placed first in the compound to show that the outer skin and the colour and the shine of it conceal the not-lookable flesh and bone within, and deceives people into doting upon women. Description of Prahlada of human body in विष्णुपुराण is called to mind by this description. मन्दोजनः dull, unwise man. Even the knowing Vidwan becomes a dull man or the अन्वय may be मन्दोजनः - विजानन्-जनोऽपि. Both the dull unlettered man and the intelligent learned man. शब्दूलविशीडित metre.

Sloka. 47. Here is described the foolish notion of stupid lovers, that the natural graces naturally appearing in women are gestures of love to them. Kalidasa's sloka of दुष्कृत-s confession of this is in the poet's mind. 'अहो कामी स्वतां पद्यति'—king's soliloquy at the begining of Act II. सहजाः विलासाः—The ordinary natural smiles, eye-movements etc., without any idea of any particular youth. Her graceful walk, her graceful looks, her graceful movements of hands etc. The word लीलावतीनां denotes that woman is full of beautiful natural graces. ते एव—those meaningless and aimless graces. स्फुरन्ति—this spring up again and again in the lover-fool's mind's picture. There is a parallel description given in the second half which

reflects on the first half as the दृष्टान्त and contains दृष्टान्त अलङ्कार containing विश्वप्रतिविश्वमात्र—The redness of the lotus is natural. The bees mistaking the redness as a Raga gesture to them to come and sit upon them, coming near, hover around and roll themselves on them foolishly in vain with all their six-feet. There is a श्लेष in the word रग taken as meaning (1) 'red' and (2) 'passion.' The word सहजः in the first half means the same as निसर्गसिद्ध in the second half. उपजाति metre.

48. What was once very lovely and sweet in youth becomes in advanced eye repulsively ugly and bitter like poison. It becomes detestable like poison with the advance of time. It becomes totally unrecognisable with what it was in youth. वयतीते अस्मिन्नकाले—When this time of youth has gone (in advanced age) इदं तत् किं—in the opening of the second half may mean—'Is it that?' Is this, that which was मधु? The अधर which contained मधु then, contains विष now. Is this the same as that? What gave indescribable सुखं then gives indescribable असुखं now. पाकद्रुमफलं · पाक means 'just ripened, young.' The first fruit of a young tree beginning to bear अतिरसं—beyond description—most exquisite. These two attributes refer to तत् which refers to the youthful flesh and sweetness, described in the first-half. भविष्यति—the poet predicts the future as certain. The word किंपाक according to the शब्दरत्नकोश means 'a useless tree.' 'विषमुष्टौ निरथकं च' is the question. These two words may be taken as picturing advanced old age stage. विषमुष्टि and निरथक will be suitable to the description of विष. अतिरसं may be then interpreted as 'past' beyond the stage of रस'—having become quite dry and sapless.

Sringara—3

Taking रेक्षपाक as one word, this might be the meaning.
शिखरिणी metre.

49. She is described here as a river which is apparently lovely but is really attended with dangers. इयं नदी कान्ताकारधरा—‘presents lovely exteriors.’ The word अभितः in the middle may be taken both before and after. अभितःकृष्णः Containing cruel dangers like alligators etc., throughout. The outer lovely features are described in the first-half. उन्मीलत्तिरुच्छीतरङ्गनिलया—The attributes apply both to the young women and a river. त्रिवलि—three folds in the belly. The river has तरङ्गः (waves) rising in three rows or three folds. तिस्रो वलयः त्रिवलयः—द्विगुप्तमास—compound word is a संज्ञा for the three folds in her person. उन्मीलन्त्यः त्रिवलयः एव—तरङ्गः तेषां निलया—The chakravaka-like. स्तन—pair in the woman’s bosom are compared to look like a pair of chakravaka birds sitting in the river. The lotus face of the woman is like the lotuses in the river. This is a सावयवरूपक. If you do not want to dive into the संसार ocean, do not go near this woman-river.

50. The inconstancy of women who flush with this and that person is painted. को नाम योषितां प्रियः—Who can be said to be dear to a woman? Which single person can be said to occupy her heart constantly? जल्यन्ति साधि अन्येन—They talk vulgurly and loudly with some-one. The word साधि is significant—as closely as if she were his heart; in close intimacy with. The word अन्य is used also in the sense of एक—one. सविभ्रमाः—with amorous indications they see one. पश्यन्ति means—the eyes merely see but the heart does not go with the eyes. This is shown by the third पाद. When they see the second man, they in their heart, are thinking of another. When they were

talking with the first man apparently like a lover and asserting love, they were not sincere. Their love vows were empty, and insincere.

51. A friend is addressed and warned against the danger of approaching a woman whose glances in truth emit poisonous fire. कटाक्षदिविषनलात्—She is a serpent which is malignant by nature. प्रकृतिविषम - प्रकृत्याविषम - योषित्सपात्—The woman is identified with a सर्प—The रूपक is सावयव. Identity in several parts is described. Does not the serpent spread out its फण—hood? She spreads out her chanting and entrapping charms and artificial graces विभ्रम-s. In the first-half, she is described as a सर्प with various identities in detail. In the second-half her surpassing the serpent in dangerousness is described. The excelling the उपमा-सर्प is a व्यतिरेक— unique distinction. The अलङ्कार in the second half namely व्यतिरेक अलङ्कार is suggested by ज्ञनि by the रूपक अलङ्कार—The distinction which makes her more dreadful is this—इतरफणिना दषः—one bitten by the other serpent. The word इतर meaning 'other' means, other than woman—योषित् सर्प. The word इतर positively assumes that the woman is a सर्प. She is a सर्प and the serpent is another सर्प. Both are सर्प-s. Snake-bite may be cured by herb-medicines—जौघ-s or mantras. जौघ suggestive of मन्त्र also which is referred to in the fourth line. चिकित्सितुं शक्यः—is possible to be treated and cured. चिकित्सितुं is some desiderative form without the meaning of 'wish.' It is merely स्वार्थ. This is peculiar. It means to treat and to heal. मन्त्रिणः—men who have मन्त्रसिद्धि—power to cure poison by mantras. चतुरवित्तः भौगिग्रस्तं—भौग is the hood, भौगि—the serpent with

the hood. ग्रस्तं means seized like a man seized in the folds of a serpent, he is seized in the folds of the clever woman identified as serpent. The मान्त्रिक refuses to undertake the removal of the woman's love-exhibition-poison by his mantras. He thinks it is beyond his power. He cannot cure him of his love madness by his mantras. हरिणी metre.

52. Cupid is pictured as a fisherman casting his love-nets far and wide with the bait called woman in the ocean of संसार. बडिशं is the artifice with bait attached to attract and entangle fish. His बडिशं is known by the name of छो—youthful women in his बडिशं. Her red अधरं is the fresh flesh. मकरकेतन means—He has a big fish-flag. The flag serves as a mast for his fishing boat. येन—by which woman वन्त्रं. Men run after अधर flesh and are caught in मन्मथ's net. The word मर्त्य is significant—liable to die. That is the fate of the fish. विकृष्ट्य—the men caught, are dragged like the fish. विपचति—fries. अनुरागवह्नौ—in the consuming fire of love. The fish are fried after death. This मर्त्य—the lover is fried alive. The अलङ्कार is सावयव रूपक as before. वसन्ततिलका metre.

53. Warning is given to the mind not to travel in the forests of a woman's body or in unscalable hill high breasts. There the thief मन्मथ lies in waiting to steal you forcibly as a robber. The word तस्मर is grammatically peculiar, made up of तंत् and कर. त् is dropped and स् is introduced by a वार्तिक rule. A similar peculiar form is बृहत्+पति making बृहस्पति. रूपक is the अलङ्कार.

54. The poet speaks of himself as a cursed lover. Better to be bitten by a very poisonous serpent with तेजस् and शीर्य, of crooked gait moving to and fro, and colour of the black

lily,—than to be bitten by the powerful eyes of a woman which are long, moving, crooked and bearing the colour of the black lily. वर्त—better. अहं भोगिनादृष्टः—Better I am bitten by a serpent. न तत् चक्षुषादृष्टः—I should not like to be bitten by her eyes. तत्—here refers to the woman of indescribable power. The attributes in the first half apply both to the black serpent and the black eye. As the serpent is one, the singular number is used for the eye. What is the reason for this preference? The reason is explained in the second-half. सन्ति चिकित्सकाः दिशि दिशि—there are snake-poison healers in all the directions. दिशि दिशि is दोष twice repeated. It has the force of 'in every direction.' प्रायेण धर्मार्थिनः—They do it not for money, but as rescue work which is गुणं प्रायेण—mostly. मान्त्रकाः generally would not demand any remuneration for their services. If they get money, they will lose their power. The serpent bites, and injects its poison into the blood with its fangs, not by merely looking. This मुखाक्षी of enchanting eyes, by a moment's glance, injects virulent poison which makes one mad of her. There is no doctor for this, nor is there any medicine. The अलंकार is व्यतिरेक. Surpassing the उपमा॒न.

55. The poet says that he is cheated by five wicked men namely his five इन्द्रियाः which posing as friends and helpers do untold injury to their own possessor and owner. They attract and beguile saying,—here is sweet music for the ear which dance. This is sweet रस to sip (referring to अधर) Here is fine fragrance of her body smelling far. The softest and the most thrilling touch is only the touch of her breasts. The plural in स्तनानां is said by the commentary to denote many pairs of breasts. It quotes a वामन Sutra as authority. A class

of pairs is denoted—द्वित्तिविशिष्टा जातिः—Attractions are shown for all the five senses. मालिनी metre.

56. Love is said to compare with अपस्मारोग which produces fits and loss of money etc., a sort of epilepsy. The disease is described by a sloka quoted in the commentary. The eyes whirl and roll bewildered. It is beyond mantras and medicines. No number of Sastraic प्रायश्चित्त, शान्ति ceremonies can subdue it. It frequently, widely stretches out the limbs and keeps one rolling. The love disease is given the name of स्वरापस्मार—The other अपस्मार is curable by the above methods. For this अपस्मार there is no cure. व्यतिरेक अलंकार; शिखरिणी metre.

57. Here कङ्गिनी women are censured: also in the next two stanzas. They give their beautiful person to any born-blind man, to an ugly man with angry moods, to an old man with all limbs worn out, an uncivilised village rustic, a man of low bad birth and to a person suffering from ulcerous leprosy. They give their body to be freely used by them for the desire of some trifling coins. There are पञ्चख्ती-s who make their person marketable as commercial goods. शख्ती is a knife. They are knives which cut the कल्पलता (tender creeper) of Viveka. लतिका is the diminutive form of लता. विवेक—wisdom discriminatory, is a कल्पलता—which will give great benefits by way of affording proper guidance in making selections. This valuable विवेक creeper is cruelly cut as by a knife. They lose altogether the guidance of their wisdom in the matter of selection of a bed-fellow. One chooses books he wants from a कल्पलता. The choice of a bed-fellow must be dictated by wisdom which is the कल्पलता for that. She has cut that कल्पलता as a knife, and deprived herself of the most necessary guide namely wisdom. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 58. She is described as a fire of Cupid. The fuel is her own comeliness, beauty and charms which kindle and replenish the fire. In this fire, the youth and riches of lewd men are sacrificed. The अलंकार is परिग्राम says the commentary. The आरोप of the courtesan as a flame is made for the result of suitability for offerings of हविस् being made.

Sloka. 59. Sloka exposes picturesquely the disgusting nature of the common woman's अधर. Let it be ever so rosy and lovely. Which man of birth would kiss it? करधर is a vessel for receiving this spit of all her visitors namely spies, soldiers, thieves, pimps, dramatic actors and paramours. चेत्क— a person who is clever and who is an expert दृति in bringing together a man and a woman. विट is a beloved paramour.

Sloka. 60. Women are the greatest dissemblers and pretenders. Honey in words. तिष्ठति—This is invariable हृदि—but in the heart, it is all virulent poison only. हालाहल is कालकृष्णत्रिष्ण. For this reason the अधर is sipped, but the heart region is struck by with the wrist in sex contacts.

RELATING TO MEN OF STRONG ABNEGATION OF PASSIONS-GOOD विरागिः.

Sloka. 61. The men who conquered काम are praised as blessed. The chapter begins with the statement—"Blessed are they alone whose minds are not affected by looking at the body of a woman." They are described by three attributes—One describes their long white eye. The second describes their big breasts weighty with their pride of youth. The third describes the three creeper-like folds shining over the thin slender waists. The lover looks at her face and the eyes, comes down to her breasts, then near her waists. वसन्ततिलका metre.

Sloka. 62. A young woman is addressed—"Stop, stop—**विरम—विरम**—Why do you waste your slow glances with half closed eyes? We are new men now. अन्ते वयं—We are different persons altogether. अरतं बाल्यं— the youth is ended. वनान्ते आस्था—keen desire has dawned. Run away to the woods. We look upon all the world as straw. The commentary quotes the proverbial old text—'निस्पृहस्य तृणं जगत्'—For the man of no desire—the whole world is a straw. The word उपरति is the Vedanta word for सन्धास—renunciation of the world and retreat to the forests. The word उपरतं here calls the Vedanta word to mind and retirement to the wood is immediately spoken of. The word जालं here is significant. It means both (1) a number of worlds and (2) a net woven with strings or ropes. Straw may be used for the purpose.

Sloka. 63. In the first-half, the love gestures and overtures of the old youth acquaintance are described. Why does she continue to show this eager passion for me? Why does she look at me always अनवरतं—No doubt her eyes have the same charm as before. They beat the colour of the black lily. What does she mean? Our old love passion and craze is gone. Our fever-heat flame of love owing to the burning of love in the heart being stricken by the flower arrows of मङ्गथ is now extinguished. त्राकी—poor woman. Commisseration is meant—This woman would not desist from the passion for the old काम life. व्यतिकर means संबन्ध—The जगर जगला—love fire flame is due to the piercing by the flower arrows of Cupid.

Sloka. 64. Here the addresses are to Cupid in the first line, to the cuckoo in the second line and to the beautiful old lover in the third. Why do you, Cupid, trouble your hand in

vain by the drawing of your bow and causing loud noises ? In the last line, the poet says—his mind is drinking the nectar of sweet meditation on the blessed feet of the crescent headed Lord, the mind kissing the feet in the whole course of the contemplation. He would no more kiss the अधर of his own beloved but he would kiss and kiss Lord Siva's blessed feet which Parvathi describes from her own perpetual personal experience as containing ब्रह्मरस आसव—sweet ब्रह्म सृष्टि flowing [भगवत्—Skanda IV chapter IV-Sloka-15] The भक्तs of Siva are described as thirsting for this आसव मृदु flowing from the blessed feet. Scriptures say मृद्वः flows from Vishnu's feet 'विष्णोः पदे मृद्व उत्पन्नः' she says the same about her Lord Siva's feet. ब्रह्मरसासवार्थिभि—In the second line he asks the cuckoo—"Why do you in vain 'coo' your sweet indistinct cries guiding musicians in the manner of uttering स्वरs as Magha describes. In the third line he addresses the Moon herself. The description लिङ्गं विद्यं शुभं मृदुर is very very sweet. लिङ्गं means full of affection विद्यं means—very intelligent and skilled and शुभं means very lovely मृदुर means—sweet. Desika describes the sweetness of the literature of old Acharyas of the Ramanuja School as 'अद्याजं विद्यं शुभं मृदुर'. He evidently had this sloka of Bharthru Hari in mind. In the last line the mind is drinking the nectar of sweet द्यान of the Lord's blessed feet. It was engaged in द्यान of the woman before. It was विषमृतं—This is now pure अमृतं शार्दूलविक्रीडितं metre. The word चुंबितं means—being tasted and sipped. The द्यान here is of the exterminator of Cupid.

Sloka. 65. Here the poet has in mind Valmiki's description of the pure and intense love between Rama and

Sita at the end of the Balakanda. The heart of one was established and dwelling in the other's. Their hearts communicated with each other freely and without reserve. The thoughts and sentiments arising in the heart of one were immediately known to the other's heart which was inseparably and closely united with the other heart, in which the thoughts and feelings arose. When the minds were so mutually firmly planted in one another's, there was no real separation of hearts and minds, and any separation of bodies would not effect a separation of the minds. Valmiki's statement was a preparation of the reader for knowing the bearability of the physical separation by Rama and Sita whose minds were inseparably united. No number of Ravanas could separate the mind of one from the other. Hanuman expresses this clearly in his sloka. While he says—“This पतिपरायणा सीरा and this धर्मलक्ष्मी Rama bear to live solely by reason of each other's hearts being निरुप्रतिष्ठित in the heart of the other.” This is exactly what is stated in this sloka. In the case of those whose minds are united with each other, there is union, even when there is bodily separation. The converse is stated in the second line. If the minds are not sincerely united but there is mutual aversion even physical union will be worse than separation. Separation will be felt to be more desirable than union, if there is no union of hearts. ‘Better to be away from each other’ will be the feeling. The metre is क्षणं which means—‘a typical noble woman.’

Sloka. 66. An absent traveller sees a number of clouds gathering in the sky and is warned of the approach of winter when lovers ought to meet together on any account. He thinks and reasons as follows:—“What is the good of my going home now? If my wife is loving and loyal, she would give up her life, the moment she sees these clouds, as she must-

She cannot hold her life a minute longer. Rama said—I cannot live in separation from Sita even for one minute—कृष्ण. If she is not loving and loyal as before, and there is a change in her affections, what is the good of my going there? Either way, it is not worth while to return home. She is either dead, or she does not love me enough. If she is dead as she must be as a true-lover, what is the good of my going home after her death? रथोद्धता द्वितीये. The मनोरथ flies उद्धत here.

Sloka. 67. The poet addresses enlightened men in general and appeals to their wisdom to desist it from the paltry and momentary pleasure of union with woman. Make your women-companions—the qualities of करुणा—compassion for distressed, मैत्री—friendship for equals and प्रज्ञा, मैत्री, करुण; सुदिता and उपेक्षा are recommended by Panjali's योगसूत्र to be constantly cultivated, and the fruit of such cultivation is चिन्तप्रसादनं and then what is called ऋतेभगवत्ज्ञा will flow. ऋतेभगवत्—means that the stream of thought will be ऋतं सत्यं. These are all aids for the attainment of the ब्रह्मयोगसमाधि and लय—absorption into परब्रह्मन् which is pictured in slokas 98 and 100 of वैराग्यशतक. The words करुणा, मैत्री are suggestive of the योगसूत्र prescribing the cultivation of the three qualities named by words in the feminine gender, and are described as companion women. “मैत्री करुणा सुदितोपेक्षाणां भावनातः चिन्तप्रसादनम्” (योगसूत्र.) The poet says in the वैराग्यशतक—“एकानारी सुन्दरी वा दरी वा”—Either a नारी companion or a दरी companion, दरी being a hill cave. The word प्रज्ञा is suggestive of the योगसूत्र-ऋतेभगवत्ज्ञा—These women-companions will rescue us from hell and from संसार—re-birth. They will usher our absorption into परब्रह्मन् which is the ultimate goal. In-

the second-half, the poet says—"Neither the heavy circular breasts with necklaces hanging nor her buttocks with gold beads sounding, will save the man. शरण means—saviour. शरण न खेलु surely they will not be our saviour from hell. श्रोणीबिम्बं स्तनमण्डलं—words बिम्बं and मण्डलं are by words—we talk of सूर्यमण्डलं - सूर्यबिम्बं and of अर्चमूर्तिबिम्बं. Holy things which will help in the attainment of freedom from संसार. बिम्बं means श्रोणी; मण्डलं means स्तनं—are used here in an ironical vein. हरिणी metre.

Stoka. 68. In the first-half, the continuous flow of मैत्री रत्न as a result of योगाभ्यास is described. The man whose mind is blessed with such a flow of मैत्री, करुणा etc., is a कृती (धन्य). The word स्फुरति means—the dawn and appearance of full मैत्री in the mind after long practice—अभ्यास - अविच्छिन्न—the स्फुरण must be unbroken and continuous. Where should मैत्री appear? आत्ममनसोः—in the soul and the mind (i.e.,) in the soul with the mind. आत्म may mean ब्रुद्धि. The meaning would then be in the ब्रुद्धि and the mind. This meaning is better because they are described as becoming कृश—thin. By योगाभ्यास, ब्रुद्धि and mind become very minute and thin. How do they become thin?—Because of their being subjected to योगाभ्यास as a व्यसन—as a hobby indulgence. Gambling, drink and other determined indulgences are called व्यसन—something pursued constantly with eagerness and obstinacy. In the place of other व्यसन योगाभ्यास—engrossment is indulged in by this blessed man. For such a blessed man—what good is there from what are described in the second-half namely the sweet talks, the honey of the lips, moon-faces of women and contacts with them with the enjoyment of her fragrant breathings and embraces

etc. The Vedantis say आत्मरति is incomparable. In आत्मरति though there may be no couple, still there is sweetest रति. They praise अत्मसिध्युतं—self alone being the companion of the self. Although the self may be एकं एव अद्वितीयं—it is pictured as सद्वितीय itself आत्मना सद्वितीयः which poets use—points to this paradoxical truth. It finds in itself all आनन्दः derivable from women etc. The ब्रह्मानन्द includes within itself all kinds of आनन्द सनिश्चासामोदैः—in hard embraces, the sweet fragrance of her breath is enjoyed at close quarters. शिखरिणी metre.

Sloka 69. When we were enveloped by अज्ञानं with all प्रकृति magic exhibitions like women, we perceived the whole world to be full with our loves, and we dreamed and fancied of her love to be every-where. One is madly fond of a thing and is constantly thinking of it, his mind being over full of it, sees it everywhere, and sees everything as that thing. When Rama ruled, people became राम मय in thought, मरीच was constantly thinking of Rama in both fear and admiration, and they saw Rama in every tree. कंस constantly thinking of कृष्ण in fear, saw the जगत् as कृष्णमय—‘अपश्यत् तन्मयं जगत्’ says Suka. In the age of youth, when we were thinking of our woman only, we saw the whole world as she. What was wrong with the eye? The man with a jaundiced eye sees everything yellow. The eye disease of तिमिरं was spread in the eye by reason of too much काम and the eyes therefore misperceived the जगत् as the woman doted upon. That was the power of अज्ञानं. When there was अज्ञानं and consequent distortion of eye-sight, that was so; but now हृदानन्दः when our eye and vision have been cured of the disease by the application of the अज्ञन—medical ointment of विवेक spiritual wisdom which is पटुतर—more.

are false pandits who cannot truly and safely guide men. स्वपरप्रतारकः असौ - प्रतारक—means a deceiver—one who misleads. This pandit misleads both himself and others. He cheats himself and others of the wonderful pleasure of young woman contacts. This sastraic pundit practises and advises others to practise यज्ञः तपस् and other धर्म-s, and promises to himself and to them the attainment of स्वर्गं thereby. The fruit of their धर्मं which they advise others to follow is स्वर्गं. It is well-known that there are celestial nymphs any number in स्वर्गं to associate with the new arrivals in स्वर्गं. The nymphs are ever so many and offer themselves voluntarily to these new-comers. These pandits despise the women here, but want to get to स्वर्गं by their धर्मं and contact the nymphs. प्रतारक is a वच्छक. अलोकं is अनुत्तं. तपस् is the practice of ब्रतं with fasts etc., involving restraints and pain.

Sloka. 73. Men are rare who can conquer the pride of Cupid. There are many men who can tear off the head of an elephant in ruts. There are men who can kill a furious lion in the forest. But I solemnly declare before these and others of might, and prowess, प्रसद्य—most emphatically. Such men who have the strength to subdue Cupid and his pride, प्रसद्य—forcibly are rare. प्रसद्य—may be taken with दर्ददल्जन and with ब्रतीमि. The commentary says for subduing the pride of काम. Grace of the शत्रु of काम—Lord Siva should be obtained by devotion to him. वसन्ततिलका metre.

Sloka. 74. Here also the poet uses the emphatic way of expression of तावत् and यावत्, he began with in the first sloka (70) The same यावत् and तावत्—are used in sloka (76) also. The last line beginning with यावत् specifies the limit up to which

सन्मार्गं इन्द्रिय control लज्जा—sense of shame, विनय modesty—can hold. They cease and vanish when the arrows of glances are darted from the eyes of gay and sportive lasses. Do not arrows require a bow to be darted from? There is the bow of Cupid in the shape of the two eye-brows on the forehead just over the eyes. They are the bows from which the glances dart. The eyebrows are bent and knit when the glances shoot. The bow is drawn and bent when the arrows are darted. The same thing happens to the bow of the eyebrows.

श्रवणपथगतः—The bows are bent up to the ears of the archer. The eyes naturally come very near the ear, and in darting these glances, they are further lengthened so as to come nearer to the ear. Arrows are generally winged. The blue eyelids are the wings. The रूपक is a full सावयव रूपक. The commentary gives the name as समस्तवस्तुवति सावयवरूपकालङ्घारः । सन्मार्गं आस्ते तावत् यावत् when the arrows are darted, he at once goes astray from the right royal road of good men—and धर्म. He will keep in the right path only till then. तावदेव इन्द्रियाणां प्रभवति—He will have mastery and control over his इन्द्रियs only till then.

तावत् लज्जां विधत्ते—He will heed shame only till then. **तावदेव विनयं अपि समालङ्घते**—He will hold on to modesty only till then.

विभीषण's famous slokas of advice and admonition to Ravana beginning with 'यावत्' in युद्धकाण्ड—सर्ग XIV—“यावत्त्रगृह्णान्ति शिरांसि बाणाः” The commentary quotes a very apt sloka from the प्रबोधचन्द्रोदय—That poet must have been inspired by Bhartru Hari.

Sloka. 75. When women make their approaches taking the initiative—आरभन्ते full of love heat and almost in love madness, even the creator ब्रह्म would not venture to come in the Singara—4

middle and cross her wish by throwing an obstacle. प्रत्यूहं आधातुं—The beauty in the word आधातुं is that the creator भाता cannot interpose a veto by an obstacle. कातरः खलु even he would be afraid because of the woman's angry curse, or because he might himself be attacked.

Sloka. 76. The great assets like (1) elevated character (2) Mastery of all Sastras (3) high birth and (4) wisdom—all these will be able to help the maintenance of self-control only till then. Till when? Till the cursed fire of Cupid of the five flower arrows begins to burn in the mind and body. Cupid पञ्चेषुः is the fire. हतः is cursed Cupid. पञ्च इषवः यस्य—The अमर श्लोक—enumerating the five arrows of सन्मथ is cited in the commentary. The रूपक here is सन्मथ's fire. एकदेशवर्ति रूपक.

Sloka. 77. Where is the man who becomes a follower of good path in this संसार? भाजनं means योग्यः Fit for walking in proper path. The primary meaning of भाजनं means पात्र—a fit person.

The word बाढ may be taken with विरलः—very very rare. It may also be taken with आत्तबोधः—the previous word. With good illumination of knowledge and wisdom. शास्त्रज्ञोऽपि Though he has read and understood the Sastra. प्रगुणितनयोऽपि नय is जीति Sastra. गुणनं is repetition. Although he has repeatedly studied the जीति Sastra and absorbed it. What is the difficulty? Why should such men be rare! The reason is given in the second half. येन—because एतस्मिन् in this संसार. In the second line—words संसारे, अस्मिन् were used. The crooked creeper-like iron-hook with a curve at the end, unbolts the bolted door of hell city—निश्य नगरं द्वारं by inducing illegitimate and sinful indulgences which invite punishments in

the shape of नरक दुर्गति॑. When he is taken into दुर्गति॑ of hell, where is the hope of सद्गति॒? उद्धायन्ति—unhinging the bolt and opening the door. What is the cursed iron hook by which this वामाक्षी of lovely eyes—unhinges the bolt. Her वाम crooked अक्षिः (eyes); her कुटिल curved भूलता—eyebrow creeper कुञ्चिकेत्र भवति acting like a hook. The कुञ्चन—curving movement of the brow is also suggested by वामाक्षीणां कुञ्चिका कुञ्चनं is contracting. The contracting of the eyebrow is the action. वाम means both सुन्दर and वक्. उद्धायन्ति—breaking open the door. मन्दाकान्ता metre.

Sloka. 78. Cupid strikes cruelly, a creature already cruelly stricken by many a malignant disease and physical defects like deprivation of limbs etc., A dog running after a bitch is described. कृजः—lean and emaciated. कामः—blind of one eye. खञ्जः—lame. श्रवणरहितः—ears torn. पुच्छविकलः—lost the tail. बर्णो—with ulcers. पूयाङ्गिज—with pus oozing. क्रिमिकूल शतैः आवृत्तनुः with body covered by hundreds of insects of various kinds. कुलं suggests that insects are permanently there breeding. क्षुधा क्षाम—afflicted by hunger. जीर्णः old. पिठरक is a pan or pot. कपाल is a broken piece of a pot. The pot contains some food. The dog thrust its head into the mouth of the pot for getting at the food. In shaking the pot for reaching the food, it was broken, and some broken piece got into its throat. Or some playful boy may have put round its neck a माला of broken pot pieces. In this condition it is charged by impetuous Cupid, and pursue the bitch madly. हन्ति पृथ—Cupid would not refrain from sending his love-hit charges into this badly stricken creature. The commentary

points out the word एव here qualifying the verb हन्ति has the sense of अन्यतायोगद्यवच्छेद. He would not hesitate to torment it with love passion. It is almost a dead dog. Still Cupid will afflict it.

Sloka. 79. The poet says here that men who foolishly discard association with the fair sex by marrying and taking to a house-holder's life, and go away into forest life or wandering life of a भिक्षु are rightly punished by being made to observe nakedness, baldness. जटा matted tresses and head. कापालिक व्रत—wandering with begging bowls or पञ्चशिख व्रत. तेनैव—by that very मन्मथ whose सुद्रा—sealed treasure in the shape of woman—this man in the name of वैराग्य discarded—the entire fair sex who are valuable sealed treasures of मन्मथ. सुद्रा means—shape or sign or a seal or a stamp or a ring. मन्मथ sets all his hope on his treasure in the shape of a woman (The meaning of sign is woman's shape, the sex sign) वैरागी—is described as discarding from a distance anything in the name or sign of a woman. स्त्रीसुद्रा may indicate married life with ring exchange. This man discarded women altogether and wanted to enter सन्यासी life. He despised women who are मन्मथ's valuable treasure, on whom he has set the seal and stamp of his precious hope. Why? Because they are सवार्थसप्तकरी—of मन्मथ—most valuable treasure of Manmatha, showering on him the fulfilment of all his desires. अर्धसंपत् will be kept in sealed boxes. प्रविहाय यान्ति—Resolving to have nothing to do with any sign of other sex, they renounce the house-holder's life and make प्रवृत्त्या. When they make प्रवृत्त्या, they must either become दिग्बर्ध—rude men or clean-shaven-head men (मुण्डत Sanyasis) or पञ्चशिख men-men with five locks.

or bearers of जट or wandering mendicants with कपाल—human skull in hand. कापालिकः - पञ्चशिल is a founder of, the Sankhya system. Having evoked the anger of the great king Cupid by insulting his most valuable treasures in the shape of a woman, they invite upon their heads the cruel punishment of King Manmatha. Deprivation of cloth, and being sent out naked is one punishment. Women bear the seal of मन्मथ on them as the treasures and weapons for him to conquer the whole world.

Sloka. 80. Munis living on air, water or leaves of trees and reducing their body in physical strength by the most rigid austerities like Viswamitra and Parasara with very little blood or flesh in their body went into love impetuous madness on mere sight of the lotus-face of women of very lovely beauty—सुल्लितं—would it be possible for eaters of table rice-food with plenty of ghee, milk and curds to control their इन्द्रिय-s? If they are able to exercise such control, the Vindhya range of mountains will float in the ocean. The अलंकार is अतिशयोक्ति. Viswamitra's incident with Menaka and Parasara's incident with Matsyagandhi-daughter of Dasaraja-King of Fishermen are well-known.

DESCRIPTION OF THE SEASONS WHICH INFLAME LOVE-PASSION

Sloka. 81. The seasons provide उद्वीरनविभाव-s—which kindle and inflame love-passion. In the first chapter, he describes women who are आलस्वनविभाव-s. In the closing chapter, the seasons with their love-kindling elements are described. At first, sweet-scented gentle winds like the southern winds are mentioned. The chapter opens with परिमङ्गलः (charged with परिमङ्गल.) The

poet's ambition is that these verses should be full of fragrance—**दक्षिण मारुत** with शैत्य सौरभ्य, मान्दा are powerful kindlers of love. The branches of trees bear new sprouting leaves. The edges of these sprouts kindle passion. In the second-line the mates of cuckoos with deep passion and with sweet and joyous throat having eaten new mango tender shoots. **विघुर** means—the trouble given by the crows. **उत्कण्ठा** keen desire to meet the mate, makes the cooing cry very sweet. On hearing the love cries of the female cuckoo, love is inflamed in the lover's breasts. Last come the moon faces of women with very few sweet drops from the face, because of the cool wind. The sweating is a sign of inward passion. **विरळ** means 'rare'. Repetition of the word **विरळ** twice gives the sense of 'very very rare.' The word **उद्धारा** would mean primarily—'vomiting.' The word would be bad usage if meant to convey the primary sense. But when used in the sense of merely coming out or flowing. the word is stated by Vamana to be **अतिसुन्दर**. Here it is so as pointed out by this great commentator. The face is suggested by इनि to be a **चन्द्रकान्त** stone with water drops trickling. **प्रसरतिमधौ धृत्यां**—when the spring is progressing. **धृत्यां**—in this world. कस्य न जातो गुणोदयः who does not gain an accession to sweetness and loveliness? हरिणी Metre.

Sloka. 82. The last line contains an **अथर्वन्तरन्यास**—a general proposition from which a particular is proved. **मधु** is spring. **मधुरयं**—This spring season which has set in. **विरहिणः शरीरिणः प्रहिणस्ति**—Torment separated lovers. **शरीरी** suggests that the body is felt to be a burden by the separated lover. With what **साधन**s does he inflict pain on them? The **साधन**s are sweet indistinct love coovings of female cuckoos—**कोकिलः**

कल means sweet and indistinct cries. कोकिला—though जाति—class is meant, the feminine suffix हृ does not come. The grammatical rule 'कोकिला जातावपि' exception for this word getting आ instead of हृ as the female gender suffix is quoted by the commentary. The other साधन is the gentle fragrant sweet cool मरुय winds, मरुय being covered with sandal-wood forests which contribute fragrance and coolness. Are not all these मधुर—sweet like nectar? They must sweeten life, not make it bitter like poison. The fourth line gives the general proposition to make this possible. विषदि—In times of distress like separation from dear love, even, nectar becomes bitter and dangerous to life as poison. विषायते - विषवदाचरति—The suffix is त्यच्—the author quotes 'उपमानादाचारे' हन्त means 'alas.' द्रुतविलंबित metre.

Sloka. 83. Fourth line says—"In the month of चैत्र the pleasant nights delight the heart of some blessed lovers. दधिता पाश्व—when the sweet-hearts are by their side and not absent. Their presence accounts for the sweet enjoyment of all these pleasing features. The word पाश्व is very important. किलि किञ्चित् is the assemblage of love-indications on the sweet heart's person, joy tears etc. The commentary quotes the लक्षण वाक्य-आवासः—They are the abode of these love-speaking bodily features. Indicating आधार only, the singular आवास is used as the commentary says. विलासालसाः With their pleasing graces, they are slow in their movements. The gait is slackened. कर्णे कोकिलकामिनी कलरवः The sweet cries of loving female cuckoos fall sweetly in the ear. स्मेरो लतामण्टयः—is a bower of flower creepers smiling with flowers. कतिपथैः सत्कविभिः

समं गोष्टी—The company of a few persons of good poetic talent and taste. सितांशोः मुग्धाः करः—The lovely rays of the moon—with all its sweet environments. And with his sweet-heart by his side the heart is delighted. अलंकार is समुच्चय Assemblage of so many sweetening things. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 84. The cluster of flowers in the माकन्द tree which is red like a fire of burning separation, burning in the hearts of women whose husbands are absent—on travel. कला is likeness. कलमातन्वतो showing likeness to; an offering thrown into the fire of burning pain in consequence of the absence of her beloved husband on distant travel. आतन्वती means “spreading” माकन्द is रसाल tree. The मञ्जरी cluster is gazed upon with eagerness by female cuckoos. In the second half, the cool मलय winds are described. मलय is श्रीखण्ड शैल—(श्रीखण्ड is sandal) The winds are अल्प—soft. पाठचर is a stealing thief. प्रारभार is thickness. They steal the thick fragrance of young पाटल trees bearing flowers newly. The fragrance goes very far. The शैत्यं is shown by the reference to sandal wood forests covering the hill. These winds lessen the sense of weariness and exhaustion in the body, and also the atmospheric heat and consequent sensation of heat. Here वसन्त is described. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 85. Women angry with their lovers for some reason or other, may be suspicious of some intrigue and repel the approaches of men and be stiff on account of wounded pride, dignity and love. That stiffness must disappear immediately on the blowing of the मलय wind wafting sandal-wood fragrance. The stiffness will continue only so long as these winds set in.

Sloka. 86. The sweetness of this sloka is exquisite. उत्कृष्टा is the keen longing for meeting absent lover whose heart will not be kindled with such a longing when the atmosphere is charged with the fragrance of the petals of the flowers of the सहकार trees. निफर is a numerous collection. मूर्च्छत means “heavily laden with आमोद” — fragrance smelling far and wide. मधु spring is full of मधु and the description मधुसधुविधुमधुप is full of the अश्रु sounds of मधु-मधुविधुर being intoxicated with honey and reeling by the intoxication—मधुप honey-bee. The yoga meaning of drinking honey is also very appropriate.

Sloka. 87. All things set out in the first three lines increase मद and मदन-(म=मथ) in summer. Such features of succeeding seasons as would kindle Cupid are described in the slokas. First line speaks of deer-eyed women. They are cool to the touch, cooler than sandal रस purest अच्छाच्छ - अच्छ is pure. अच्छाच्छ is doubly pure, immeasurably pure. धारागृहाणि—rooms with water-sprays कुसुमानि—flowers; कौमुदी—moonlight; मन्दो मल्ते gentle wind; सुमनसः - जाति flowers which blossom in the summer. सुमनसः may also mean रसिक poets to whom the poet referred in sloka (83). This would avoid the repetition by reason of the word कुसुमानि in the second-line. शुचिहृन्यंगृष्टे—newly swept, clean upper stony floor The prefix वि in विवर्धयन्ति means ‘very intensely.’ वसन्ततिलक metre.

Sloka. 88. निदाघतै—in the summer season. सुकृतिसः—men of पुण्यं acquired previously. एत् सुखं उपलभत्ते = enjoy all these pleasures. What are pleasures recounted in the first three lines? हृद्यामोदः स्तजः—flower garlands with आमोद—fragrance; हृद्य delightful to the heart. व्यजनपत्रनः Nature's

wind is itself the cool breeze-giving fan. Or the breeze is given by Pankas or other fan-contrivances. चन्द्रकिरणः—Nature's light in the shape of moon-light. परागः flower dust. कासारः—a pond for water sports etc. मलयजरजः sandal-powder or paste. शीघ्रविशदं—fine intoxicants. शुचिस्सौधोत्सङ्घः—clean terraced floor. प्रतनु वसनं—very spare dress or cloth of very fine texture. पञ्जजटशः—lotus-eyed women, lovingly looking at. शिखरिणी metre.

Sloka. 89. इदमखिलं—All this. In this sloka, the last is सजोहृद्यामोदाः which was the first in the previous sloka. Here also we have मलयजरजः with the attribute of रेतसुरभि—immeasurably fragrant. Here we have the lotus of the sweetheart's face. In the previous sloka we had पञ्जजटशः, lotus-eyed women. सुधाशुभ्रं धाम. The mansion is clean-white like chunam. स्फुरदमलरश्मिः शशधरः—The moon with the black hare-like mark is shining clearly. The black mark in the moon enhances its beauty. रागिणि जने अन्तः क्षोभं करोति. The moon with love passion always produces intense internal agitation. च तु विषय संसर्गं विमुखे—But not at all in the man who has turned his face from desire for contact with sense objects. The poet in whom वैराग्य has dawned and who is singing the वैराग्यशतकं more with a view to inculcate वैराग्यं than to inculcate शङ्कार, every now and then in the middle speaks in praise of वैराग्य—The शङ्कार शतकं is purposely placed between नीति and वैराग्य-शिखरिणी metre.

Sloka. 90. Here the winter season itself प्रावृद्ध (feminine gender) is described as a young कामिनी by श्लेष. कस्यहर्षं न तनुते—To whom will she not give joy? The second and third

attributes should be read before. They make out the तरुणी-garb of the winter season. विकसज्जाती पुष्पसुगन्धिः—The winter bears the fragrance of जाति flowers which blossom in her. The तरुणी has got this fragrance both naturally and by the flowers she wears in the season. उक्तपीनपयोधर भारा—She has heavy पयोधर-s which means both breasts and clouds. Both of them are उक्तत—high and पीन—stout. By श्रेष्ठ—the तरुणी क्रेष for the winter is acquired. Winter kindles love-passion. The poet says she does it because of her being comparable to a तरुणी by the following two attributes. प्रावृद्ध is so called because of वर्षण in abundance. प्रकर्ष is meant by the prefix प्र.

Sloka. 91. सुखी is the person who is blessed with the company of his dear. असुखी is he who has the misfortune of being separated from his dear. Kalidasa says—"On the sight of the मेघ, even the सुखी has apprehensions about his dear's safety when thunder and lightning induce fear and sense of danger." Here the poet says, both सुखी and असुखी-s are filled with उत्कण्ठा longing to be united with their dear lovers at once. विथत् उपचित् मेघं—The sky is intensely filled with clouds. भूमयः कन्दकिन्यः—कन्दकिनी means full with कन्दक-s young sprouts shooting from the ground. The sight of these sprouts incites sprouting love. गन्धवाहा: winds. The name is apt taking the योग meaning also. They carry the fragrance नवकुट्ज कदम्बामोदिनः कुट्जः is गिरिमल्लिका—blossoming in mountains in winter. Kalidasa refers to fresh कुट्ज कुसुम-s with which the यक्ष offered pooja to the मेघ. The poet has that in mind. नवकुट्ज is प्रत्यग्कुट्ज कुसुम mentioned by Kalidasa. कदम्ब-tree flowers in

winter. The scent of those flowers is carried. अःसोशी means containing the fragrance of. वनान्तः—The gardens and little forests are रम्य—lovely by reason of कळ—indistinct and sweet. केशराव - केरु cries of शिखि कुल groups of pea-cocks. मालिनी Metre. उत्कृष्टयन्ति - उत्कृष्टवन्तं दुर्धन्ति । सूत्र - 'तत्करोति' etc., of Panini is quoted.

Sloka. 92. The poet is all pity for the absent traveller suffering by separation from his love at home. What can he look at? Upon the sky are clouds in thick groups. घनपङ्क्तुं घनं—first घनं means 'cloud'; second घनं means 'thick.' तिर्यक्—'on the sides.' गिर्योऽपि—The hills contain. नर्नितप्रयूरा:—Pea-cocks which are involuntarily made to dance by the sight of the clouds. क्षितिरपि कन्दलघवङ्—The earth is white with young sprouts.

Sloka. 93. Here the poet is all sympathy and pity for women separated from their lovers in this winter season. On all sides, there are seen things inflaming passion. इतो विद्युद्भ्लो चिलसितं—here there are flashes of lightning streaks. She trembles and wants to lock herself up in her lover's embrace. इतः केतकिरोः स्फुरद्गन्धः—the spread of the fragrance of the केतकि tree flower. इतः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितं - प्रोद्यज्जलद—Here the clouds are appearing with their thunder peals. इतः केरोकीडा-कळकळरवः—Here the sporting and love joy cries of female peacock. ऐते संभृतरसाः विरहदिवसाः कथं यात्यन्ति—संभृतरसाः is बहुधीहि—with these love रम्य—inflaming things. Every day will be too long and unbearable. That is the effect of the plural word दिवसाः.

Slokā. 94. Here, women going in quest of their lovers at night in drizzling rain with thunder and lightning are described. अमूर्ची संचारे तमसि—the darkness is very thick and pitch. It is so thick that even a needle cannot find place and move in the middle of the thick darkness. नमसि प्रौढजलद इनिश्राज्ञं मन्ये—The sky is elated with pride by the noise of the mature water-charged clouds. The reason for its thinking itself a प्राज्ञ very wise—is because of its dignified loud thundering noise. प्राज्ञ मन्य—is one who thinks himself a very learned and wise man, but who is not really learned or wise. Shallow men thinking themselves very learned are called प्राज्ञ मन्य-s. They will make very loud noise in सभा-s. As the sky makes such noise, it is compared to a wise acre who noisily utters empty words. The thunder from the skies is inarticulate and empty of meaning. So is the noise created by that vain man posing as a pundit. प्राज्ञ मन्य is a peculiar form. अत्मानं प्राज्ञं सन्यत इति—प्राज्ञ मन्यः The commentary quotes—‘आत्माने खश्च’ ‘म्’ is retained in प्राज्ञ in the compound. पृष्ट is water drops. पतति पृष्टानां च निचये—when rain drops are falling. At such a time, they are going to meet their lover in his place. सौदामनी is lightning. सौदामिन्याः विलुप्तिं—is the illumination by lightning. It is कनकमनीयं—lovely to look at like gold streaks. The lightning flashes light the way and help the darkness. Therefore it gives joy to women walking in the road पथि मुद्दं प्रथयति. मुद् is joy, मुद्दं is the Accusative case Singular. प्रथयति—spreads. म्लानि च प्रथयति—At the same time it causes mental pain to them because it exposes them to the vision of people walking in the road. म्लानि from the root उल्लै means हर्षक्षय—the vanishing of joy. Who are these.

women? They are स्वेरसदनां—incontinent women who are called अभिसारिका-s going to their lovers by appointment. Her लक्षण is given in the commentary.

Sloka. 95. In this sloka is described the joy of those luckymen who with their consorts are locked up in the hardest embrace for long periods. When it is raining hard and it is not possible to go out; when the weather is chill producing shivers, शोनोत्कंप and the sweet-heart has to voluntarily embrace them hard; when the cool winds carrying water drops help to relieve the fatigue produced at the end of long sports. A winter day is called दुर्दिनं. The winter days are charmingly described as becoming सुदिनं. बत indicates wonder. To these fortunate men—धन्यानां very bad days would become very good days because of the सगम with their sweet hearts as described in the first three lines. आसार is pouring rain. धरा संपात. That is a fortunate thing because it prevents going out altogether and compels the couples to be together. The cold shiver is also a blessing because it brings on and is the occasion निमित्तं for being embraced by the sweet-heart गाढं—very hard. गाढं समालिङ्गयते—The prefix सं is also very expressive. The embrace is sweet, loving and hard. By whom? आश्रतदशा—The sweet-heart of long eyes. This is also very suggestive. With her long eyes, she looks lovingly and intently long on her husband. This is स्वयंग्रह by a woman which could only be rarely had if at all husbands value very much. Magha-I sarga describes Siva as valuing greatly the स्वयं ग्रहाञ्छेष by Parvathi trembling when Ravana was shaking the Kailasa. The word उत्कर्ष is suggestive. In the shiver, the body moves up and down naturally without any effort. This also adds to

the sweetness of the embrace with upward and downward movements without effort but with violence on account of the shiver शीतोत्कर्ष निमित्तं—is an adverb qualifying the verb क्रियाविशेषणम्. In the third line are described cool draughts of wind laden with water-drops. शोकर—They are proverbially said to remove fatigue after long sports. This is another fortune. Fatigue relieved, desire springs up again on a feeling of fitness. The अलंकार is विरोधभास दुर्दिनं becoming सुदिनं is an apparent contradiction. Bad day is the etymological meaning of the word दुर्दिनं. But the रूढि meaning it conveys is a 'winter-day' which may be pleasant. The contradiction is removed by taking the रूढि meaning of the word as a 'winter-day'. शादूलविक्रोडित metre. The विरोध is only an आभास—a seeming contradiction. There is no real विरोध but only a seeming विरोध.

Sloka. 96. Here शरत् season is described. This is shown by सलिलं शारदं पिबति in the last line. Drinking शरत् season water which would be crystal clear and cool. He who does not drink this water coming from the goglet bent by the creeper-like arm of the sweet-heart wearied by long sports. When the water falls from the goglet, it is mixed with the moon-light shining. It is the शारद moon which is proverbially lovely and cool. He who does not drink this water as described here is a man of very dull and poor पुण्य—too poor to be active and to move, and to set itself in motion. ज्योतस्या भिन्नः अच्छाः धाराः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा—This is क्रियाविशेषग् qualifying पिबति she acting to drink. कक्षो— is a goglet vessel. तः—is the तसिल् suffix used here in the Ablative sense—'from the vessel'. It can be used for all cases. The other compound

word beginning with संभोग and ending with आवर्जितं is also क्रियाविशेषणं. The bending of the vessel so as to make the water flow down by the creeper-like tired arm of the beloved, fatigued by long pleasure contact, adds beauty and interest. When does he want and get this water? When unbearable thirst असृष्टा तृष्णा has come in—प्रोद्धूतासृष्टतृष्णः—प्रोद्धूता - प्रकर्पेण उद्धूता - असृष्टा तृष्णा यस्य सः । रभसेनसहित - सरभसं - सरभसं सुरतं : सरभससुरतं - तेन आयासः तेन सज्जानि खिज्जानि अत एव शुथानि शिथिलानि अङ्गानि यस्य सः She is also very tired. The sports began after sleeping half the night—i.e., fore-night मधुबुद्धिरतः this was also the cause of the thirst. हृष्येषु विविक्ते—in solitude on the mansion. स्वग्रहरामेत्र.

Sloka. 97. Here, the dewy हेमन्त season happenings are described. Fortunate couples lie down happily in this season. सर्पिरशनाः—सर्पिः is ghee. Their food in that season is mainly curd, milk and ghee. The commentary points out that curds though not helping warmth like milk and ghee are recommended by medical books for eating in the हेमन्त for longevity. सर्पिः is a neuter word. दधि दुधं सर्पिश्च अश्वन्ति इति—दधिदुधसर्पिष्वि अशनं एपां ते—When he and she—masculine and feminine combine together, the combination denoting word must be masculine in the एकशेष - मञ्जिष्ठ वासोभृतः—मञ्जिष्ठ is coloured. माञ्जिष्ठानि वासांसि विभ्रति इति - काञ्चीर द्रव is kesari kumkuma paste. काञ्चीर द्रवेन सान्द्रं यथा तथा दिग्धानि वर्षेषि येषां ते । विच्छिलैः रतैः छिज्जाः—exhausted by various sports. वृत्तोरुस्तन करमिनीजनकृताश्लेषाः वृत्त—circular; ऊरु—big. Here the करमिनी voluntarily makes embraces. ताम्बूलीदलपूरितमुखाः—पूरा is a number of betel leaves. With mouths filled by betel leaves.

धन्याः—male lovers. गृहाभ्यन्तरे—in well-locked up rooms affording good protection from the cold dews. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 98. —Cursed are they who are not embraced even for a minute by their deer-eyed consorts whose warm touch will give warmth in the dewy season. सुहिनक्षोददक्षा—she is able to fire warmth in the cold weather. In this dew season, the honey bees drink the honey of the कुन्द flower blossoming then, and are intoxicated. The colour of the कुन्दs matches the nature पियङ्गु fruit borne in that season. द्विरेफ is a name for ऋमर—bee. द्विरेफ means containing two 'r's रेफs. प्रालेय means dew. The beautiful मन्दार trees are finely shaken by the dewy winds. कण्ठलग्ना—holding fast to her lover by arms put round the neck. Young men युवाः who have not this good fortune, their night passes very heavily. This is terribly painful to pass, like यमलोक giving unbearable pain. यामिनी is a night consisting of three यामs. आयामयामा—Each याम is very long and tedious. स्त्रघरा metre.

Sloka. 99. The cold winds in this cool weather act like विटs paramours by their doings described in the first three lines. The biting cold winds kissing the cheeks cause the making of सीकारा noise involuntarily on account of the biting cold touch of the winds touching the cheeks. The winds dishevel the hairs of the head which are scattered over the face. This description would apply to the paramour वक्षस्तु उत्कञ्चुकेषु—in the bosom from which the covering coat has flown away by the wind or by the lewd hand of the विट. The blowing of the chill wind over the bare bosom produces पुलक in the breasts (i. e.,) makes the hair stand on end. आपादयन्तः

Sringara—5

producing. The winds cause the thighs to shake and the cloth to drop from the big buttocks, always is common to the विश्वशिर - शिशिरस्य इदं • तद्वितं By Paninis sutra 'तस्य इदं' स्त्रघना metre.

Sloka. 100. एष शैशिरः मस्तु—This cold season wind संप्रति—now प्रायः—very much. कान्तासु कान्तायते—Play and act like the कान्ता—beloved husband towards beloved wives. How? केशानाकुलयन्—(1) scattering the hairs of the head—dishevelled (2) दृशोमुकुलयन् causing the eyes to close (3) बलात् वासः आक्षिपन्—forcibly dragging the cloth for stripping (4) पुलकोद्रमं आतन्वन्—extensively making the hairs stand on end. (5) शनैः अङ्गेषु कर्पणं प्रकटयन्—slowly producing shakings in the limbs (6) वारं वारं उद्धरसोत्कृतकृतः—again and again producing large सीत्कारः from her mouth on account of the biting दन्तच्छदान् cold (7) पीडयन् rudely dealing with the lips which cover the teeth, कान्तायते - कान्तवदाचरति—acts like a कान्त a dear lover. Commentary quotes 'उपमानादाचारे'. The suffix is कथ्यः. प्रायः is a word denoting an उत्प्रेक्षा. Similar words are मन्ये, शङ्खे ध्रुवं, नूनं. Here the implied इव in the word कान्तायते gives an उपम अलंकार प्रायः may indicate उत्प्रेक्षा which would combine with the उपमा शार्दूलविक्रीडित metre.

The sataka closes very beautifully with the words कान्तासु कान्तायते—The ideal of true legitimate love is that a कान्त should love his कान्ता and be loved by her. कान्त means 'loved by the wife,' कान्ता means—'loved by the husband'. The couple must be united with each other by indissoluble bonds of true and intense love. They must be united into one person. Unity of person is the शङ्खरमिथुन—ideal. They both together must unite themselves with divinity by

intense love and भक्ति. The कान्त treating the कान्ता through the आत्मा within her as Divine, and the कान्ता doing the same in reference to her husband, the result will be that both unite themselves with the Divinity and the most beautiful result is—all three become one—a unity in Trinity. This is an ideal consummation of model-wedded life pictured by Yagnavalkya's teaching to his dear wife—प्रिय as he called her then which is known as the मैत्रेयी ब्रह्मण. It teaches the model conjugal life on a wholly spiritual basis with the result of blending the husband and wife with Divinity which they see and worship in each other, thereby writing themselves *inter se* into one through unity with the common Divinity. Yagnavalkya wound up his life with सन्धास the culmination of वैराग्य by giving this great teaching of union by love between the couple through union with Divinity which is the self—प्रिय आत्मा of both—all the three blending sweetly into one एक अद्वितीय Self. भर्तुहरि—the king Vairagi winds up his शृङ्खर शतक with suggesting this spiritual ideal of married life namely the लय absorption of both into Divinity which is common to and one with themselves, and to them and to the entire world of आत्मा. This is a fine introduction to वैराग्य शतक following immediately. Marital life between a loving couple must spiritualise the love and purify it into pure soul love. The love must be sublimated into spiritual soul love.

**BHARTRIHARI'S
SRINGARA SATAKA**

TRANSLATION

1. Salutation to that Great Lord Cupid with his Fish-Flag (ever hoist), by whom the great cosmic rulers Sambhu (Siva), Svayambhu (Brahma Deva), and Hari were made the perpetual domestic servants of deer-eyed women (their consorts) and whose great achievements, beggarling description and beyond words, cover him with wonderful glory.

2. A smile, a facial love expression, bashfulness, frignt amorous half-glances from aside, sweet-ringing words, jealous anger, elegant sportive movements-by all these love-expressions, women bind men by chains.

3. Significant side-glances with cunning knitting of the eye-brows, whispered words breathing love, laughter closing with exhibition of bashfulness, slow and gay gait and amorously elegant, repose-postures-all these are women's ornaments and weapons.

4. The space all around appears as if strewn with clusters of blooming blue lotuses by the lovely eye-movements of maidens Cupid-charged, sometimes coupled with eye-brow knits, now with expressions of bashfulness, now with tremor, now with naive, love-betraying graces.

5. Face lovely like Moon, eyes so lovely as to hold lotuses up to ridicule, colour beating the colour of gold, black locks on the head conquering the black trees hovering near in numbers, breasts looking lovely like elephants' head, buttocks massive, enchanting sweetness of speech—all these are the natural adornments of maidens.

6. Lovely smile with some significance, eye-expressions of combined innocence and love-tinge, words issuing from the lips, sweet and significant beginnings of love gait, the sprouting of tender-youth graces—what is not charming in a deer-eyed maiden just entering into youth?

7. What is the best sight to see? Deer-eyed-maiden's face blooming with love. What is the sweetest fragrance to smell? Her mouth-breath. What is sweetest to hear? Her speech. What is sweetest to taste? The honey of her rosy lips. Which is the most agreeable to touch? Her body. What is best to meditate upon for youngmen of tastes? Her budding youth and the resemblances to her appearing in all Nature.

8. These young damsels putting to shame female-swans by the sweet sounds produced by the precious stones on the moving bracelets waist-belt and anklets—whose mind will they not enchant and make captive with their glances lovely like those of young deer in fright and bewilderment?

• 9. With their bodies smeared with kesari paste, with necklaces moving to and fro on their yellow breasts, with anklet sounds from their lotus feet calling to mind swans following them, attracted by their lovely gait, whom in this world will not such lovely women captivate?

10. Surely the great poets who always described lover-maidens as abalas (the weaker sex) speak falsely. How can their description of weakness apply to them by whose love glances hither and thither the great Indra and others are wholly subdued and become captive?

11. Surely Cupid is the humble servant of the damsel with lovely eye-brows, because she over-powers the hearts of those who are aimed at by her glances.

12. O! young women of slender frame! your locks are tied up. (They are describable as Samyami Yogis' with their senses and mind tied up and restrained without being let loose) your eyes reach the border of your ear. (Srutis) (They have reached the shore of the ocean of Veda-sruti-knowledge.)

The interior of your mouth is full with pure white teeth(dvijas twice born) (It is filled with numbers of spotlessly pure twice-born men.) These elephant-head-like-breasts wearing always pearl (mukta) necklaces are describable as being the permanent resting place of Bramhan-seer Muktas free from the pangs and bonds of Samsara. In this way your body, though in a way full of Santi-peace, and the opposite of agitating passions, rouses in our hearts the deepest passion.

13. O! lovely woman! what extra-ordinary archery skill is displayed by you, who hit the targets of men's hearts by strings (Guna) only and not by arrows.

14. With lights shining, with fire blazing, with stars, Sun and Moon shining, this world is all darkness to me when I am without only deer-eyed love.

15. By all means let her massive breasts trespassing beyond bounds, her ever-moving unsteady eyes, her eye brows often knitting, her tender lips with redness and passion, cause pain in my heart. But why should this row of hairs painted by the hand of the flower-armed Cupid Himself like a row of luck-indicating letters, loveliest looking, occupying a middle position in the body, produce heat and burning sensation?

16. With face lovely like the Moon (Chandrakanta crystal-stone) with nila (Black) hairs (black coloured gems.

of great value, with palms, red-like lotus (Padmaraga stones) she shone like as if full of gems of various kinds.

17. With weighty (Gurn) breasts, with her moon-face shining (Bhasvat-Sun), with her legs moving slowly (Sanais chara-Saturn) she shone as if full of planet Grahas. (Jupiter, Moon, Sun, and Saturn).

18. If her breasts are massive, if her buttocks are lovely, with her face beautiful, Oh! my mind! why are you worried and lost in thought, thinking about them?

If you covet them, earn punyam by meritorious acts. Cherished objects cannot be obtained without plenty of punyam (good-work).

19. The fresh fragrance and loveliness of budding youth, the commencement of passionate and keen sexual sports, the heart-stealing love-charged graces inflaming the heart with even new passion, guaranteeing victory to Cupid —such indescribable charms of deer-eyed women are surpassingly powerful.

20. The secret love-prats of deer-eyed women laden with love-sweetness, breathing deep affection, full with deep emotion, softly uttered, moist with sincerity, evoking more and more passion—these with indescribable power carry away our hearts.

21. One woman of slender frame wandered resting and resting under the dark shades of trees (without moon-light) warding off the rays of the Moon with a breast-covering cloth removed therefrom and held by her hand.

22. When she is not yet seen our only desire is to see her. Having seen her we desire only for the sweetness of her embrace. When that long-eyed woman is embraced, we keenly wish for the inseparable unity of the two bodies.

23. The Jasmin garland on her head, the flowers beginning to blow, kesari-mixed sandal-paste just put over the body, the wine-topsy dearest hugged part in the bosom—all these are real swarga happiness. The swarga sung by the scriptures is merely secondary.

24. Delightful is the amour with one's legitimate wife—with cries of "no" "no" in the beginning, without any exhibition of passion, then desire dawning in the heart, then coy bashfulness, then lesser resistance to embraces, lessening of obstinate stiffness, warm affection and love-passion getting the better of her, willing response and even the taking of initiative in intimate love sports, then delightful, unreserved hard-pressing embraces with all limbs rapturously cooperating.

25. Fortunate men drink honey of the lips of their sweet-hearts lying over the bosom tired after their long amorous sports in that posture with their weary cheeks and chin over the men's face. The tied up locks untied and scattered dishevelled. Her eyes closed in sweet ecstacy.

26. The sweetness and rapture visibly evident from her eyes closed in the excess of ecstacy, the mutually transparent excessive joy enjoyed by both—this alone will show the fullness of sexual delight.

27. If passion-impulses rise in men's hearts even in old age, that is surely improper and inopportune—the same must be said about women in whose case it may be said that either their life or their amours must stop with the falling down of their breasts.

28. Oh! King! My master! there is no one who can get to the end of his desires vast like an ocean. What is the good of wealth however great when one's youth which is the time for the satisfaction of sexual love, goes away.

from his body? We must return to our homes with our sweet-hearts looking forward with eager eyes to our arrival, before their loveliness and beauty are trodden and effaced by the setting in of old age.

29. In this world, there is nothing so bad as youth which gives birth to countless difficulties, which is the one abode of unhealthy passions, the source of many great miseries equal to a hundred hells; which is the progenitor of delusions, which is a cluster of thick clouds obscuring the Moon of intelligence which is the one greatest friend of Cupid and which generates and unfolds more and more unhealthy desires.

30. He is a rare great man of good fortune whose heart is undisturbed by passions on the setting in of fresh youth which is a rain-pouring cloud of the tree of sexual love, a flowing stream of passionate desire for love-sports, the dear friend of Cupid, an ocean teeming with pearl-like, fine and clever language (speech), the full-Moon with rays sipped eagerly by the chakora-like eyes of young women of slender face and the veritable mind of loveliness and glory.

31. How would noble men of pure hearts set their heart on this wretched worldly life 'Samsara' in which livelihood has to be eked out by waiting in service at the door of unworthy kings? Were it not for the passion for pleasures with these—young girls shining with the splendour of the rising Moon, eyes lovely like lotuses, the gold belts ringing with the sound of gold beads and with bare waists threatening to break under the burden of heavy breasts.

32. When there is the soul-elevating Himalayan peak with caves inhabited by Siddhas, with trees with branches broken by the rubbing of Siva's bull's shoulder, with its rocks dashed against by the Gangetic waters (where he may

retire and make lovely penance) which thinking man would dishonour his head by bending it before unworthy lords, were it not for women, wth eyes like frightened little deer's, piercing their hearts as sharp arrows.

33. O ! Samsara ! worldly material life ! the road to your end will not be long were it not for the intervening women with lovely rolling eyes whose power is difficult to resist.

34. Either give a cud of kusa grass, cut with the sharp-edge of stones and green like bamboo leaves to the forest deer or give to young women betel leaves white like the cheeks of Saka young ladies torn in the middle by your reddish nail tips.

35. Be the objects of sensuous pleasures valueless and becoming bitter just at the close of the indulgence, be they discarded as disgusting because of their being attended by ever so many evil consequences. Be that as it may, in this world, there is no greater virtue in doing good to others, nor is there anything more lovely in this worldly samsara life than women of eyes like blue lilies.

36. Oh ! Great men ! casting off all prejudices ponder and tell us for certain without going beyond the bounds of propriety, "Which should we seek and take shelter under the sides of mountains or the buttocks of women with deep passion by the impetuous Cupid.

37. In this worldly life "Samsara" fleeting and short lived like dream-shows but bitter in consequences there are only two ways for men of learning and wisdom. Let their life be spent happily sporting in the Nectar's sweet streams of Brahmic knowledge and enjoyment; or else let it be spent in the company of lovely damsels who hug and embrace them in their extensive breasts and buttocks putting their palms over the limbs of their body gently and pleasingly.

38. Let a person rest on the banks of the holy Ganga which will remove all sins or on the lovely and heart-stealing breasts of the young woman.

39. Why waste words at length in irrational prats like this. The alternative for men to spend their life time is between (1) the youth of beautiful women keenly intent on sexual sports under the excitement of new wine and pressed under the heavy weight of massive breasts or (2) the lonely forest-shade.

40. O ! men in the world ! I speak truly to you and not out of any partiality. In all the seven worlds this truth holds good. There is nothing so lovely and pleasing as a woman with massive buttocks nor is there anything productive of so much misery as that.

41. Even a man of learning loses himself, gets overjoyed and mightily pleased and begins to describe woman's flesh which is on its face a bundle of unclean, awkward and nauseous things as admiringly as "My love ! with eyes black like a lily, with buttocks extensive, with breasts stout and high spread above the bosom, with lotus-like lovely face, fine eyebrows, what dire effects are produced by false illusions !

42. Remembered, she produces love-fever; seen, she clouds the senses; touched she stupifies. How can she be said to be a dear-love ?

43. She is all nectar only as long as she is in sight. Gone out of sight beyond the function of roads, she burns the lover more than deadly poisons.

44. Excepting this woman of big buttocks there is no other Nectar nor other poison If in company, she is an ambrosia creeper. The same woman if separated is a poisonous creeper.

45. A whirlpool of doubts, a home of breaches of discipline, a crowded city of devil-daring adventures, a big group of faults, the land of hundreds of cunning deceits, a bar to entry into Swarga, the city of Hell, the receptacle of all cunning and dissembling-by whom was created this trap of a woman, the Nectar-sweet-seeming poison and binding fetters for men ?

46. This Moon in the sky has not really become this woman's face nor have two black lilies taken the shape of her eyes. Nor is her slender body made of gold. She is falsely described thus by poets deceived by whose words even sober men become fools and run after and dote on woman's body of skin, flesh and bone.

47. The lovely graces of women's glancee, gait and other movements are natural to them, not at all prompted by any love for this fool in whose mind they loom largely as indications of love to him. The reddish hue (Raga, love) of lotus pond is natural to them but the honey-bee whirls round and round about them foolishly mistaking the Raga as love for it.

48. This face of this women of slender frame which excels the loveliness of the full Moon and which is very very beautiful, in which honey is stored in the lips, this face which is full of exceeding sweetness now like this fruit-tree will after this beauty-season is gone, become bitter and unpleasant like poison.

49. If you do not wish to plunge into the Ocean of Samsara, stand far away from this river of a woman with the triple row of hairs near the naval whose charms whirl like a whirl-pool, with her two breasts high and stout, looking like a pair of chakravaka birds, sitting on the river sand, with her face lovely like a lotus in the river, having a very lovely appearance but with a cruel heart within.

50. They talk amorously with one. They cast loving glances on another. They cherish in their heart yet another—who is really dear to women?

51. O! my friend ! move away far from the blazing fire of the glances of women, from the naturally crooked poisonous serpent called woman with hoods spread in the shape of sporting graces. A man bitten by other serpents can be cured of the poison by medicines. Mantrika yogis (who can save from serpent poison) give up as hopeless the attempt to rid a person of love poison injected by a clever woman.

52. The fisherman Cupid—of fish-flag—casts wide his net in the ocean of Samsara with a bait called woman by means of which bait he very quickly draws into his net men hankering after the flesh of her lips like fish and fry them in the fire of love—sickness.

53. O ! my mind traveller ! Do not wander in the forest of a woman's body with mountain-like breasts ; there lies in hiding Cupid, the robber.

54. I would rather be bitten by a long crookedly—crawling serpent of beautiful, dark colour with virulent poison, than be amorously looked at by a woman having all these qualities. There are good and clever physicians doing rescue-work all over the country but there is no physician or medicine that can heal me, who is entrapped by a momentary glance of a beautiful woman.

55. Alas ! I had been fooled and deceived by five rogues—namely my Indriyas (senses) posing as my friends and well-wishers but really deluded me holding out false and untrue temptations saying “ Here there is sweet music, here there is sweet dancing, here there is a sweet drink, here there is sweet fragrance, these breasts give the sweetest touch.”

56. Love-sickness which paralyses consciousness is not curable by mantra—incantations nor by medicine nor does it end by hundreds of various healing Vedic santi rites. By producing feeling both of mind and body, it often disables the limbs and makes the eyes look wild and the head giddy.

57. Who could conceive any attachment for courtesans selling their beautiful body for little money like commercial goods to the congenital blind? the ugly, decrepit old men with all limbs worn out by age, the village rustic, the man of disreputable birth, the ulcerous lepper.

58. This courtesan is a love-fire flaming with the fuel of beauty in which the youth and wealth of amorous young men are thrown as offerings.

59. Which man of good birth could kiss a courtesan's tender, soft lip however lovely which is a spit-receptacle for whores, soldiers, thieves pimps, actors, charlattants.

60. Honey sits in the mouth of women. But in their heart, there is bitter poison only. For this reason their lip is sucked, but their bosom, their heart region, is slapped with the wrist.

61. Those only are praise-worthy whose mind is untempted by attractive beautiful women with long bright eyes, stout breasts, proud with youth and the three hair-rows looking like creepers over the slender waists.

62. O! young girl! stop! stop! why are you throwing away your slow eye—glances, half-closed in love! your pains will be thrown away in vain. We are now entirely a new set of persons. Our youth is ended. We long for the woods. Our love frenzy is all-dry. We look upon the world and its temptations as a straw.

63. This young girl casts steadily upon me her eyes, surpassing the loveliness of the black lily-petals. What does she mean? My love-frenzy is all spent. The warm flame issuing from the flower arrows of Cupid, is all extinguished. This poor girl would not yet desist from her tempting attempts.

64. O! Cupid! Why are you troubling your arm with the drawing noise of your bow! Oh! Cuckoo! Why are you cooing in vain your melodious indistinct cries? O! lovely girl! enough with your love-laden, clever, fine, sweet, glances. I am now immersed in the Nectar-sweet meditation on the feet of the crescent-headed Lord, kissed by my mind.

65. If the minds of the couple are united in love, even when there is bodily separation on account of distance and absence, they may said to be in union and not separate. If there is mental aversion to each other or even on one side, physical contact will only generate immediate wish for separation.

66. A traveller returning home after some absence, sees the commencement of winter season by the appearance in the skies of a chain of fresh clouds and makes up his mind not to go home thinking in his mind as follows: "What is the good of my joining my home?" On seeing these clouds my dearest either has breathed her last in despair or lives with courage. In the first case it is no good my going there after her death. In the second case also it is no good going, for her continuing to live betrays 'not enough' love

67. Oh! wise men! Desist from association with women and the momentary pleasure derivable therefrom, vanishing quickly. Put your mind in constant touch with 'karuna' compassion for the distressed and 'maitri', affection and love to good men. Substituting, the company of these two

'*karuna*' and '*maitri*' for the company of women ('*karuna*' and '*maitri*' are words of feminine sex or striking). Neither the massive breasts of women with hanging necklaces nor their buttocks resounding with the noise of the waist-string beads, will come to your rescue when you are suffering in hell.

68. When a good man engaging himself in the practice of yoga, has his intelligence and mind well-restrained and the sweet feeling of love to all humanity (*maitri*) is sweetly flowing in the heart, why should he care for the pleasant talk of women or the honey of their lips or their moon like face or their sweetly fragrant breath or their amorous sports with embraces of pot-like breasts.

69. When we were groping in the darkness of ignorance (*Agnana*) produced by the shades of night ushered by Cupid, the whole world looked to us as filled, with women. Now when I have been cured of all love-maladies by the application of the medicinal ointment of firm-spiritual wisdom, my eyes, attaining the standard of spiritual level, see the three whole worlds as Brahman.

70. This spiritual lamp of pure light will shine in the minds of even strong men only until the pure lamp light is tossed and shaken and extinguished by the glow of amorous glances of deer-eyed women

71. Even among men learned in the Vedas and frequently engaged in reciting them, there (occasionally) arises a mere pious talk of giving up attachments for women in the future. Who has got the strength to part from the buttocks of black-lily-eyed women with the lustre of red—stones in the waist—string ornament?

72. He is a false man of learning who despises young girls (under the guise of dispassion). He cheats himself and

others by doing so because the fruit of 'tapas' advised by the Sastra, the Swarga Paradise, where there are celestial nymphs.

73. There are valiant men who can break and tear the heads of wild elephants in rut; there are some who are clever in killing even savage lions in a duel, but verily do I say unto you boldly in the presence of brave men, that men who can conquer proud Cupid, are extremely rare.

74. A man can be in the righteous path, keep his senses under control and his sense of shame and modesty, only till the overwhelmingly-powerful arrows of the amorous young women's glances darting from Cupid's bow i.e., their eye-brows, bent and drawn up to the ears with black eye-lids serving as wings, fall over and hit at the target of mind.

75. When young women excitedly begin their love sports in the heat of their love, even Brahma Deva would be afraid of throwing obstacles in their way.

76. Greatness, learning, high birth and wisdom will avail a man only as long as the cursed love-fire or Cupid with his five arrows does not begin to consume him and his limbs.

77. Even a person well-read in the sastras, a master of Nithi sastra and law and mature-wisdom, does not ordinarily in this Samsara make himself eligible for the attainment of good-worlds because the crooked eye-brows of women of lovely eyes, serve as the key to open the gate-door of the city of Hell to him.

78. A dog emaciated, blind of one eye, lame of leg, the ears torn and incapable of hearing, with lost teeth, with ulcers all over the body, blood with puss, with swarms of insects, flies, ants...etc. sitting on the wounds, starving and hungry, decrepit and old with broken pot hung round the neck, madly

Sringara—6

goes after the bitch. Cupid hesitates not to strike even the sorely stricken.

79. Those unwise men who give up the fair sex, the favourites of Cupids and the givers of all pleasures one could wish for and tread the path of celebrated recluses are mercilessly punished by Cupid in that they are made either nude (Digambara) or bare-headed with hairs wholly shaven (*mundi*) or the five tufts of hair (pancha sikhas) or with braided hair (jata) or mendicants begging food with pieces of broken pots in hand.

80. Great Rishis like Visvamitra and Parasara, living on air, or water or the leaves of trees—even they have been driven into love-frenzies by merely looking at the lovely lotus-face of women. If men nourished with table rice-food with plenty of ghee, milk and curds, could keep their senses under control; the Vindhya Mountain will then float over the sea.

81. Gentle winds! waft the fragrance of blooming flowers, the branches of trees are lovely with tender leaves sprouting; female cuckoos are brimful with sweet passion for their mates. The moon-like faces of young women are decked here and there with (pearl-like) drops of perspiration. When the spring season sets in what on the earth does not gain in loveliness and beauty?

82. This spring season causes pain to seperated lovers with the amorous indistinct sweet coos of female cuckoos, and the Southern Malaya breeze. Alas when misfortune comes, even Nectar is bitter and dangerous like poison.

83. The wonderfully beautiful rights of Chitra month fill the heart of some lucky men with delight. What with dear young women full of zest for amorous love sports and slow

elegant movements, sweet love-coos of female cuckoos, ringing in the ear, green creeper bowers with flowers, the company of poets singing love songs, the lovely rays of the moon.

84. Clusters of flowers look like blazing love fire into which the hearts of women separated from their lovers gone out as travellers to distant countries are thrown as oblations as it were. Female cuckoos look with keen desire at the mango-trees. The Southern breezes from the Malaya Hills with sandal wood forests, charged with the fragrance stolen from the young petals of flowers, blow gently relieving the fatigue and warmness in the sultry day.

85. The unbending pride of the young women, resisting the approaches by their lovers can continue only till the Malaya breezes begin to blow with sandal wood fragrance.

86. Who would not become love-sick in the spring when the atmosphere is all round charged with the fragrance of tender-mango leaves and flowers and the bees are intoxicated with sweet honey ?

87. In summer deer-eyed women freshly smeared with purest sandal paste, cool-rooms with water sprays, fine flowers, moon-light, gentle breeze, season jasmine flowers, clean upper storey floor, inflame both Cupid and love-frenzy or passion.

88. In the scorching summer, fortunate men get the pleasure of garlands of sweet fragrance, cool air moved by fans, cool rays of the Moon, flower dust, water ponds, the fine dust of Malaya-breezes, pure wine, clean upper storey floor, the thinnest dress and lotus eyed women. .

89. Clean white washed houses, Moon-shining brightly, the lotus face of the beloved, the very fragrant Malaya-blown-breeze-fine-dust, sweet smelling garlands,—all these would

cause agitation in the hearts of lovers, not in the austere man scorning the pleasures of the senses.

90. Whom does not the winter season delight, comparable as it is with a young woman inflaming love-passions, sweet smelling with blooming jasmine flowers and filled with heavy clouds (payodharas) also meaning breasts high and massive.

91. The sky thickly covered with clouds, the earth filled with shooting sprouts, the winds carrying the fragrance got from fresh jasmine flowers, gardens resounding with the sweet cries of peacocks, always full with love longings; men, whether separated from their love or in company with them:

92. Up above there are numerous thick clouds. On all sides there are peacocks made to dance with joy, on hills by the sight of the clouds. The earth is teeming with young tender plants sprouting. Where could the poor traveller safely cast his eyes upon?

93. Here there are lightning streets flashing here the fragrance of 'kethaki' flowers, here the thundering noise of the clouds gathering in the skies; here are the indistinct cries of playing pea-cocks, how can the days of separation from their lovers be passed easily and pleasantly by women of lovely eye-lids.

94. When the night is pitch dark, the darkness being intense so as not to allow even a pin to move within it, when rain is falling thickly from the clouds, proudly creating noise with their thunder, these lovely gold-cover coloured flashes of lightning fill the hearts of ladies voluntarily seeking their lovers' residence by walking in the streets in the nights alternately with joy and sorrow.

95. It is not possible for women to go out of their mansions because of the pouring rain. Men are embraced fast by the long eyed women because of the shivering cold. The winds moist with rain-water drops, so cool as to remove all the fatigue at the end of competitive amorous sports when the lovers are so fortunate as to be together, even bad raining winter-days, become good days.

96. Having slept half the night, and become tired by keen vigorous amorous sports begun after mid-night with limbs all weary and a burning thirst in an intoxicated state alone with his love, in the storied mansion, a lover-unless extraodinarily unfortnate-drinks the water (boiled and cooled) poured by the tired hand of his love equally fatigued.

97. In the dew Hemantba season, fortunate men lie happily inside embraced by their loving sweet hearts with circular big breasts, with their mouth filled with betal leaf, cuds by them with various amorous sports with intervals, wearing saffron-coloured clothes, their bodies annointed with a Kashmireksari paste, after having taken food with curds, milk and ghee.

98. In the season when the bees are in the height of joy because of 'kunda' flowers resembling 'priyangu' blooming just then and living in a house with big 'Parijatha' tree moving by the blowing cold winds, bringing dew drops. If young men have not the fortune to be clung hard by deer-eyed women with their warm breasts, dispelling the chill of the dew drops even for a short while, the long night will be like a hell to them.

99. The cold winds of the cold season act like lewd lovers in regard to women in that they kiss the cheeks producing a long involuntary sound like 'seat' on account of the unbearable chill causing the hairs to stand on end in their

bosom and their breasts though covered, causing their thighs to shake in the chillness and making the cloth slip from their big buttocks.

100. This cold winter wind acts mostly like lovers in regard to women, scattering the hairs of their threads, causing their eyelids to close, forcibly pulling off their cloth, making their hairs stand on end in their body, slowly causing their limbs to shake, blowing over their lips causing pain, producing frequently the protesting sitkara-cry.

BHARTRIHARI'S

VAIRAGYA Sataka

CENSURE OF UNDUE DESIRE OR GREED

Slока. 1. The author is a great शिवभक्त. शिव—a yogi of yogis. The जट—tresses on his head show him as a perpetual तपस्वि—ascetic, his तपस् being for the good of his cosmos. He has the crescent on his head. The crescent is pictured by the प्रबोध चन्द्रोदय—second Mangala sloka as आत्मज्योतिस् proceeding upward from the ब्रह्मरन्ध्रं about the middle of the forehead above the nostrils and between the eye-brows, in the shape of sparks of आत्मज्ञानं arising from the restrained regulation of breath in the course of his तपस्. This ज्ञानज्योतिस् risen up from the ब्रह्मरन्ध्रं which is very cool because it is ज्ञानं and आनन्दं—love, collected together over the brain shines as the crescent. The poet here compares the ज्ञानदीप in the हृदय to the crescent on the head. The Gita describes the ज्ञानदीप lit in the हृदय by the Lord which disperses and destroys all the nescience तमस् gathered thickly in the हृदय for ages. Devaki's first sloka to her just-born infant Krishna described him as अद्यात्मदीपः—The poet here follows Devaki's description in describing हर as a ज्ञान lamp in the हृदय. The poet has the Gita sloka in mind, and describes the दीप as भास्वर—following Gita description. “ज्ञानदीपेन भास्वता”. He also describes the driving away of thick अज्ञान darkness. Where is this lamp lighted? The answer is in the mansion of the yogi's हृदय—The छान्दोग्यदहर विद्या describes the body as a city of ब्रह्मन् and

the हृदय of the man with that body as पुण्डरीकवेश—a lotus residence. The word चेतसद्वा here reminds us of that Upanishad's description. The दहरविद्या is said to be symbolised by Chidambara Kshetra and the Lord dancing there in joy. This description of हर of the fullest वैराग्य and the foremost among यति-s as described by Kalidasa is a very apt beginning for the Vairagya Sataka. The second line points out काम being burnt as a moth in that दीप flame which is described here as a प्रदीप to show the brilliance of the knowledge-flame. मन्मथ is described as शलभ, moth which voluntarily flies at the lamp flame and falls into it, trying to extinguish the flame. It extinguishes itself in the fire. That was what Manmatha did. Kalidasa describes this in Kumarasambhava as “पतङ्गवत् वह्निमुखं विविक्षुः” लोलादग्ध—burnt without any effort, as in easy play or sport. The lamp requires a wick and the light will be produced by the burning of the edge of the wick. श्रेयोदशाग्रे - दशा means both (1) wick and (2) condition or stage. Burning काम passion is that brings on मोक्ष which is called निश्रेयसं, the top most and highest श्रेयस्. काम passion is the enemy of ज्ञानं. तृष्णाक्षय is declared by the Rishis to be the highest सुखं श्रेयस् is हितं good for the soul. श्रेयस् - श्रेयः is what one covets such as काम pleasure etc., काम pleasure is considered to be श्रेयोदशाग्र— the highest pleasure stage. भास्त्रः qualifying प्रदीप reminds us of the Githa words ज्ञानदीपं न भास्त्रतः—the lamp should be fed fully by abundant भक्तिनेह. Sankara's भाष्य on this Gita sloka gives a wonderful picture of this. Sloka begins with the words चूडोत्तितचन्द्र— the beautiful ornament worn on the head of the highest Lord. The Lord bearing the crescent on the head is described as praising

by his head the गुण-s of good poetry. The poet expresses his hope for the appreciation of his Vairagya Sataka by the greatest divine Vairagi Yogi. The third line describing the thickest darkness in the mind echoes the Gita words अज्ञानं तमः—The darkness is of unlimited मोह produced in the mind प्राप्तभार is heavy thickness in the fore-front सुच्छाटयन् चद् is the root चाटयति कलिका is a sprout. चारुकलिक is a lovely little flame sprout. चञ्चलया भास्वरः shining by the flame top. विजयते with the prefixes वि and परा—the आत्मनेपद form is got by the rule. 'विपराभ्यांज' This sloka is found as a miscellaneous stanza No. (16) in Telang's Edition-Bombay Edition of 1893. It is not given in the Vairagya Sataka. शार्दूलविकीडित सावयव रूपक अङ्गारः In the last hundredth sloka, the metre, the poet winds up saying हीये परब्रह्मणि—That is the Vedantic goal of souls. It is also stated there. निर्मलज्ञानापात्त समस्त मोह महिमा—the description is like the expelling of मोहतिमिर प्राप्तभार. In this sloka when the मोह darkness is expelled, the result is लय—absorption in परब्रह्म ब्रह्माण्य is the goal of the Upanishads. अध्यय is लय. The poet, a great Vedanthi Pandit sees the उपसंहार (winding up) sloka exactly in accordance with the उपक्रम लोक. The agreement of the उपक्रम and the उपसंहार slokas here charmingly confirms the correctness of the copy adopted by बुधेन्द्र in his commentary printed in 1929, and printed about half a century ago by the Nirnaya Sagara Press. There is no such good order in the Bombay Edition of 1893.

Sloka. 2. This sloka is number (2) in Telang's Edition. The sloka is addressed to तृणा herself. Men would not give up तृणा. The poet therefore prays to the woman तृणा to leave the man out of compassion being a woman. The sloka begins

with आन्तं. In the previous sloka the dispelling of मोहमानित darkness was described. Here beginning with the word आन्तं—wandering far and wide passing hills and jungles, actual wandering आन्तं is described. There is difficulty about the word देशं which is Masculine gender. The commentary justifies it on some usage by the Maha Bhashya. It also says देशं may be taken as Accusative and the word उद्दिश्य may be understood after it. Telang takes it as Accusative. Perhaps the poet's reading was दूरं which would make very good sense. That would be in fitting with अपार and प्राप्तभार in the previous sloka or the word may be विश्वं which also makes excellent sense. It will be appropriate. All these wanderings far and wide and long turned out a wild goose chase. In the second line सेवा of masters or in professions unsuited to caste and birth अभिमानं without any fruit is described. सेवा is despised as श्वृत्ति । सेवां श्वृत्ते विदुः ।—सेवा itself is very demeaning. सेवा at the sacrifice of self-respect under undesirable masters is much more demeaning, and when it is without any फलं its ignominy is immeasurable. The poet guardedly says उचितं अभिमानं of जाति and कुल—not too much pride but only a little of it. The poet remembers the Gita words 'नातिमानिता'—Sloka (3)—Chapter XVI—Gita. Desikar says in his तात्पर्यचन्द्रका on this sloka that a little remembrance of caste and कुलं may be permissible. “वंशवीर्यं श्रुताद्यनुगुणमात्रया भवत्त्वसौ सह्येतापि” Desikar evidently remembers the word उचितं—a little-slight-reasonably slight' when he wrote the चन्द्रका commentary. All our poets knew भर्तुहरि by heart. Most of the slokas have been quoted as proverbs. If there was any good pecuniary gain the end might possibly be said to justify

the means. The eating without invitation waiting at the door of other people without any sense of shame like crows waiting for वायुस बलि doles is described in the third line. The crow illustration suggests that the eating was on आदृ days when a number of poor people are fed. The crow comes when it has some hope of getting a *pinda*. The hope is only आशङ्क्या. It has also some fear in approaching the बलि thrown. This man has also fear of being seen by others in this despicable act of eating. He looks round here and there to see if there are any people to recognise him as the crow looks here and there when it eats the बालि. आशङ्क्ष suggests this also. The commentary very aptly gives the synonym of बलिभुक् for काक in this connection. The performer of the Sraddham gives food बलि in the Sraddha to these uninvited guests just in the same spirit. He treats them equally. That is the effect of the उपमान suffix वत् in काकवत् “तेन सुल्यं क्रियाचेत् वर्तिः” is the grammar rule. Here the doling क्रिया and the eating क्रिया is exactly as in the case of the crow. The commentary calls it परान्नपिण्डं. जूम्भसि—carry your operations of demeaning your victims gives more and more vigour. पापकर्म पिशुने. पिशुनं means सूचकं—indicating. By our fate to enjoy such a despicable life is a clear indication of masses of sin earned in the past. आन्तं, and भुक्तं are भाव प्रयोग. It has been wandered by me. It has been eaten by me. Telang reads पापकर्म निरते—It is not quite satisfied with निरते पिशुने is decidedly better.

Sloka. 3. This is sloka (4) in Telang's edition. निधिशङ्क्या—suspecting or hoping to find mines and treasures. Even a distant hope was thought enough to dig deep. उन् prefix suggests—‘excessive digging.’ ध्याताः धातवः minerals

are burnt by a slow fire, the fire being blown by mouth. This alchemic endeavoured which for ages has been in vain. The root अः means 'to breathe out.' The fire would often be extinguished or be enveloped by smoke. The mouth has to blow. The propitiation of kings is more difficult than the three things stated before. They are very difficult to please, but by extraordinary endeavours we manage to please them. In the third line the मन्त्रजप made in burning grounds whole nights is mentioned. तत्पर means 'wholly and heartily devoted to the work.' मःताराधन - The आराधन ordinarily be of देवत not मन्त्रशब्द. Some Meemamsakas hold that मन्त्रशब्द is itself the Devathas. The Devatha has to be meditated upon by reciting the मन्त्र. In भर्तुहरि's days probably that 'the due मन्त्रशब्द is itself is Devatha' was prevalent. Great Vedantha Acharyas appeared later and demolished the old Meemamsaka view. Telang understands आराधन as synonymous with साधन. He says साध् and राध् are synonymous roots, but आराधन is not a प्रसिद्ध meaning of the word and the user of the word in that meaning will be अप्रसिद्धि दोष. Telang gives the synonym भग्न for काण quoting राम चरित. A 'broken coin' in the vernaculars, and in Sanskrit 'blind coin' is perhaps proverbial. It would not be accepted as current coin. 'स कामा भन्त कैकेयि' is proverbial in Ramayana. The poet has evidently this in mind. Be satisfied with this much pressure on me to play to your time. Same metre (शार्दूलविक्रीडित)

Sloka. 4. Here तृणः is addressed as आशे and मोघाशे. आशा is synonymous with तृणा. One word is from the root अश् to eat, and the other is from तृष् to - 'thirst for drink.' The Upanishad speaks of the negation of विजिधितसः

hunger and desire to eat and पिपासा—thirst and desire to drink. मोघ means vain. मोघाशा is vain desire without a dog's chance of fulfilment. 'Why do you make me dance to your tune'—with the pathetic appeal here to this lady. खला-s are bad masters. Their harsh words were patiently borne, not by the virtue of patience which will be noble but only please them by patiently bearing the abuse. The words used तदाराधनपरैः are quite like मन्त्राराधन तत्परेजमनसा in the immediately previous sloka. Here आराधन is undoubtedly pleasing. कथमपि—with indescribable reluctance. निगृह्य अनन्दर्जितं—tears were trying to gush weeping before the master would be resented. The tears were suppressed अन्तः—inside from coming up. Not only were the tears suppressed. I had to affect an admiring laugh. शून्येन मनसा—The laugh was affected. The mind was vacant. अञ्जलि was made to them. Here also शून्येन मनसा may be understood. स्तम्भ means they were beside themselves in hot pride, and their body was stiff and unmoving. नर्तयसि मां—you are making me dance at beck and call. किमपरमतः—What else is this? शिखरिणी metre.

Sloka 5. Telang points out that this stanza occurs in काव्यसंग्रह page (363). He cites Naishadha II-48 for comparison with निजागुणकथप्राप्तक—self praise is a great sin. मानवीडैः—shamelessly. Commentary quotes—"आत्मप्रशंसा मरणं" अमोषां प्राणानां कृते—for the sake of these most evanescent प्राण s. A striking illustration is given for the shortness and fleeting character of life. सुलितविसिनी पत्रपयसां. Drops of water on a lotus leaf which are looking like pearls, will move to and fro, and disappear quickly. 'नलिनोदलगत जेलमतितरकं तद्वज्जीवितं' is the famous भजनोविन्दम् song. सुलितं means 'Comparable with,' 'exactly like' कृते—for the sake of these very short-living प्राण,

what have we not done or agreed to? विग्रहित निवेदीः— with our wisdom completely dropped out. द्रविणमद् निसंज्ञप्नसां—by their pride of wealth, their minds have been stupefied and do not retain ordinary consciousness. निसंज्ञानि—The synonym संभितानि is given in the commentary. The meaning of वित्तसंभ्रतिगतधियां is the same. The stiffness of the body looks as if consciousness संज्ञा was dead and rigor mortis has set in.

Sloka. 6. क्षमतं, is again भावे प्रथोग. I forebore but not by the virtue of patience which would be a great step in spiritual progress but by sheer necessity. I gave up legitimate pleasures of a गृहस्थ in the exigencies of service under cruel masters. But the abandonment of pleasures was not on account of the virtue of contentment and स्वात् abdication of desires and pleasures. Exposure to bitter unbearable cold winds necessitated by the nature of the service was patiently borne; but that was not the patient enduring of such hardships in the process of तपस्. Day and night Mammon was worshipped by इयानं with restraining of breath in the yogic way but शंभु's blessed feet were not so meditated upon. पद् would mean also स्वरूपं and स्वातं लोक. The poet has in mind here नियमित प्राणादिभिर्मृग्यते सन्धाणुः in Kalidasa's Vikramorvashiya नीति sloka. तत्तत्कर्त—that and that. The twice repetition means—'everything'. यदेव मुनिभिः यत् means यद्यत् यद्यत् मुनिभिः कर्मकृतं—तत्तदेव कर्मकृतं. The repetition of यत् does not matter. It will be understood by the rule 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः' But तैस्तैः—Here there is वौषसा repetition. The fruit due for every one of those कर्म-s. The Munis exercised patience and endurance and ध्यानं. We also did the three acts but the spirit, the manner and the object were different in the two cases. शार्दूलविक्रीडित metre.

This Sloka is (13) in Telang's Edition. He gives an extract from a Sanskrit commentary which is different from this commentary. In the second line—his reading is सोदा दुःसहशी-तवात्तपनः क्लेशाज्ज तसं तपः He gives the reading adopted in this commentary. He says another reading—'क्लेशा न' given in his foot notes.—This will be better. Reading in this commentary सोदा दुःसहशोतवात्तपन क्लेशो न तसं तपः—is decided by a better reading. This is also given in Telang's foot-notes. नियमितप्राणैः In the Vedantha the word प्राण denotes the इन्द्रियs in general. It also means मुख्यप्राण called श्रेष्ठ the vital breath and breathing. In yoga it is meant by नियम—restraint of the इन्द्रियs and the restraint and regulation of breathing are both necessary. Both meanings may be taken. Telang quotes Rama Rishi's commentary giving the इन्द्रिय meaning and says no authority is cited for that. The meaning is well-known in the Vedantha.

Sloka 7. The commentary says by three slokas beginning with this—जरा old age is despised and through that तृष्णा is despised. This Sloka is very very frank. It is written in the simplest and most forcible language. The description is picturesque. The commentary here in the last line, there is a vital mis-print. The sentence ought to be क्षिप्रं खटवाङ्गत् हरिचिन्तनेनैव तृष्णोऽमूलनहेतुः सेपादनीयः इति भावः खटवाङ्ग was a Raja Rishi, who, learning from some Devas that his life was limited to one muhoortam more only, at once fell into हरित्यान reverie and reached हरि. This instance was quoted by शुक्र to परीक्षित् in the very first chapter of this उपदेश—which is the first chapter in Skandha II. The relevancy was परीक्षित् had now still seven days left in his आयुः and he could very easily qualify himself for immediate मोक्ष by his attentive and

reverential hearing of भागवतं recitation with thrilling emotions from the great भक्त परमहंस · शुक्. भागवत sloka—स्कन्ध II chapter I. Sloka (13) “मुहूर्तान्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्” उपजाति metre. •

Sloka. 8. वलिभिर्मुखमाक्रान्तं The face is covered with wrinkles. The three वलिः in women's belly was described in शङ्खार शतक are a mark of fine beauty. The wrinkles and folds here disfigure the face. The commentary gives the meaning of रेखा which would be appropriate for त्रिवली in women which is a mark of beauty. •

Here the wrinkles are unwelcome and ugly. पलितेन अङ्किते शिरः—Whiteness is impressed on the hair. गात्राणि शिथिलायन्ते गात्रं means the entire body. Here this is interpreted as limbs, hands, legs etc., They are absolutely loose and hanging as it were, and ineffective for movements. गात्रं conveys the meaning of 'limbs' by लक्षणम् as the commentary says. The idea is—when one limb gets useless, the whole body is considered to be useless thereby. Everytime a new limb gets out of joint, the entire body is felt to be gone. Many times the body is lost and therefore many bodies are said to be lost. Cowards are said to die many deaths. Sita says to Hanuman—uses the word गात्रैः in her sloka about her keen desire उत्कण्ठा to embrace Rama's body. “गात्रैः शोकाभिकर्णितैःसंस्पृशेयं सकामाहम्” are her words. It may be said there that she wished for many bodies although she was बैदेही without a body—to embrace Karma. शिथिलानीन आचरन्ति शिथिलायन्ते—Being out of joint they are not able to function properly. एका तृष्णा तरुणायते—Only one part of me namely तृष्णा is young and gets stronger. तरुणोव आचरति - क्यद्व् suffix.

Sloka. 9. Effects of old age are described in detail.
भोगेच्छानिवृत्ता—Because of physical inability Sankara asks in his भजगोपिनिदम्—“वयसि गते कः कामविकारः - शुष्के नीरे कः कासारः.” Even the idea of being a man has dropped out. समानाः—Men of same age and same position were friends. सुहृदः स्वर्यात्—have gone to heaven. The suggestion is that I am still suffering in the hell of this earth. सपदि—soon सद्य एव—It is better to die early than to live in advanced old age. शनैर्यष्ट्युत्थानं यश्च्या उत्थानं—I can get up only with the stick. The stick gets up erect immediately. It is not शनैः as with me. Eyes have darkened by heavy cataract तिमिर—is eye-disease covering the eye. All these are certain signs of immediately approaching death. अहो मूढः कायः—the body has lost all life and even consciousness. There is very little of consciousness. The body may be said to be already practically dead. Why should the dead man fear the danger of death. There is very little of life left in the body. Why should they fear of future death when death of the limbs etc., has practically taken place? Literally the fourth line means—the body which has lost consciousness is afraid of death—danger.

Sloka. 10. In the closing sloka about आशा, it is painted as a river. By crossing that river and getting to the other bank, Yogisvaras with purest minds enjoy atomic bliss. River रूपक here is सावयवः. The मनोरथ imaginations are the waters. The waves are तृणा waves tossing and agitating the mind. The alligators are राग—passion. The passions devour the man. The birds sitting on the river and soaring high above the clouds are anxious doubts about achievement and non-achievement of desires. We may also refer to hot arguments in

debate about Sastra matters which do not fix steadily in one place but fly to and fro and soar up to the skies. The poet was a great Sastra Pundit, had a contempt for this high soaring and hot-worded तर्क-s about Vedantha where actual experience alone matters for confirming Vedantha truths. In तर्क reasoning, it is positively dangerous. The tree of धैर्य standing on the bank of the river is uprooted by आशा river floods. मोहावर्तसुदुस्तरतिगहनाः - मोह and आन्ति make the head reel. They create whirl-pool circles one round another. If you are caught in them, you are gone, and get drowned there in the depths. These whirl-pools are दुस्तर and अतिगहन—They are very difficult to cross. The only way is to avoid them altogether from a great distance and sail far away from them. चिन्ता is the two high banks of a river. चिन्ता oscillates between the two banks. The banks are high. When you go to the edge of either bank, you cannot scale the high bank, and the चिन्ता has to return from the river surface itself. It is thus moving from one edge of the river-side to the other, being unable to scale over the high bank on either side. प्रोत्तुङ्ग meaning अत्युक्त �suggests this idea. Yogiswaras who have no चिन्ता and who sing in joy as तेषां चिन्ता नास्तिकिल " get to the other bank of the river easily scaling it by their pure mind.

THE PRETENDING OF ABDICATION OF SENSE OBJECTS AND PLEASURES

Sloka. 11. The happenings in संसार life from family tide and connections are not at all कुशलं. I see no मङ्गळं—no good in them. नानुपश्यामि—However deeply I ponder over the संसार

family pleasures. I see no good. If we earn पुण्य by यज्ञ-s etc., and the पुण्य-s either earned in past life or now, begin to give fruit. What is the fruit the Sastras say they give? They may give you pleasures here or in swarga none of which is कुशलं good for the soul. स्वर्ण is short-lived. It is proportionate to the पुण्य and the पुण्य is क्षोण. भगवान् sings—"We come back to this mortal world." Gita is quoted in the commentary. The pleasures which are चिरपरिगृहीत have been long enjoyed महस्तः: पुण्यौष्ठः—by heaps of great पुण्य-s acquired before. The pleasures now we enjoy may be very great महान्तः, but these pleasures come to us only to give us pain eventually. 'परिणामे विषयम्' is भगवान्'s description of राजस सुखं. These pleasures have come into existence only to give us व्यथा. However much we are addicted to pleasures as विषय-s the pleasure indulgences, though apparently pleasant in the beginning, are poison in the end, and leave us exhausted and sorry. Beginning with pleasure, we come to व्यसनं—become sorry men.

Sloka. 12. The argument here is as follows. The sense objects giving pleasures, we so keenly indulge in, however long they may have been with us must one day pass away. अवृद्ध्य यातारः - यातारः is periphrastic future tense. While so, why should we not take the credit of giving them up ourselves before they have to disappear by casualty or by abandonment of us? What is the difference between the two विशेषा—separations? Why not स्वयं त्यजति जनः अमूर्तुः? If स्वयं त्यक्तः—If they are given up by us of our own will having become disgusted with them. The त्याग—abandonment by us will give us infinite शान्तिं सुखं—The poet is thinking of the sloka. यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्।

तृष्णाक्षय सुखस्य एते नार्हतष्ठोडशीं कलाम् ॥ By त्याग अमृतत्वं may be reached. The त्याग of the pleasure objects must be made by us. What credit is there to us if the separation is affected by their disappearing or giving us up. That is the effect of स्वयं त्यक्ताः and त्यजति जनः स्वयं अमूर्त् स्वातःश्यात् by themselves and by their own will. ब्रजन्तः:- if they go away. That will be for your greatest sorrow. असुल परित्पाय मनसः— The commentary quotes the Gita sloka—‘तान् तितिक्षस्व भारत’ We may add the next sloka सोऽमृतत्वाय कल्पते स्वातःश्यात् is interpreted by the commentator as कर्तुत्वात्. He quotes the Panini's sutra स्वतन्त्रःकर्ता—By their own free will is the meaning. स्वयं त्यक्ताः—suggests that disgust has come for them. That Vairagyam which is so badly wanted is one of the principal साधन-s qualifying one for ब्रह्मविद्या. These साधन-s must be permanently retained throughout life as an अङ्ग for the practice of ब्रह्मविद्या. शिखरिणी metre.

Sloka. 13. The ब्रह्मन् knowers of totally purified ब्रुद्धि give up all desires and renounced the wealth in their hand which they have been enjoying, and may enjoy long hereafter. The poet contrasts in the second-half the ब्रह्मज्ञानिन् praised in the first half with men who would not give up their आशा for wealth which he never got before. We have not now nor can we hope for with any certainty. Even the desire for wealth of no certain prospect (न दृढप्रत्ययो) but only gloomy and uncertain hope. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 14. Vairagis who live in hill-caves and constantly meditate with tears of joy on the परञ्जोतिस् are धन्य-s blessed आनन्दाश्रुजलं may be taken by आवृत्ति with the previous word श्यायतां and the succeeding word पिचन्ति. The birds without

any fear sit on their body and drink these ब्रह्मायोन joy tears. But our life is wasted in hunting after sensual pleasures in the nature of garden sports with women described by the big compound word begining with मनोरथं in the third line शार्दूलविकीर्ति metre.

Sloka. 15. The poet regrets that even with very sparse food, ground bed, no servant excepting one's own body, rag for clothing, desire for sense objects and pleasures would not leave him. परिजनो निजदेहमात्रं—The saying स्वयंदासा तपस्विनः is proverbial. They are their own servants. They have no other परिजन - कन्धा - rag, भिक्षा, no परिजन are all indicative of a fool's life. वसन्ततिलक metre.

Sloka. 16. The poet is angry with poets who describe स्तनः, face and जघनं as (1) golden pots, (2) the moon, (3) the trunk and head of elephant respectively, whereas in truth, they are all disgusting as flesh knots, phlegm abode and wet with sweat and urine respectively. मुहुर्निन्द्यं रूपं—deserve to be censured again and again. शिखरिणी metre. Prahlada's descriptions in his teachings to his boy colleagues are in the poet's mind. शिखरिणी metre.

Sloka. 17. It is possible only to one person to be a गृहस्थ - रागि and a great विरागि. That great person is हर - हर is so called because He has taken to Himself half the body of His sweetest dear. This is the poet's suggestion by the description देहार्धहारो हरः He is a great example of a रागिन् in that way. He is also the greatest example of नोरागः—men without राग and without attachment for woman. All others who are smitten by Cupid's arrows smeared with virulent snake poison could

not either enjoy like ह्वर or renounce desire and attachment like Him. भोक्तुं वा मोक्तुं वा न क्षमः शार्दूलविक्रीडिते metre.

Sloka. 18. The poet has no objection to ignorant people falling into nets of काम which are productive of numerous disasters विपज्जाल जटिलान् कामान्—They may act out of ignorance like the moth—शलभ falling into-burning fire without knowing its great power to burn, or like the fish being caught in the net while coming to eat the flesh bait. But the poet is wondering at the great power of मोह which makes knowing people like himself—विजानन्तोऽपि not abandon the काम s शिखरिणी metre.

Sloka. 19. The poet says here that what is removal of bodily ills like thirst, hunger or love, passion heat is foolishly mistaken for pleasure. Quenching of thirst is only removal of a bodily craving. So is eating food with flesh by hungry man. So also the hard embrace of a woman by a man fired by काम passion and thirsting to quench it. प्रतीकारं व्याधेः—these are only cures for disease which a man wrongly mistakes for सुखं, treats as सुखं - सुखमिति विपर्यस्यति जनः - विपर्यास is wrong notion—contrary to truth.

Sloka. 20. The poet praises as a blessed man the person in full possession of every comfort and every sweet thing in life,—high mansion, son who is considered very good by good men, riches innumerable and auspicious and loving wife renounces them all so momentary and quickly perishable and embraces the सन्यास order. The man who is suffering under अज्ञान says with pride and pleasure.—I have this mansion, this good son enjoying the good opinion of good men, this countless riches, this auspicious and dear wife, and thinking the world and these all to be imperishable and permanent lodges himself in the prison house of संसार.

CENSURE OF CONDEMNATION OF THE ABJECTNESS OF BEGGING

Sloka. 21. In condemning begging as abject and piteous the poet first gives an excuse for people who beg for help. He says—No man of self-respect (मनस्वी पुमान्), the last words in the sloka, would beg for his own belly burning with hunger fire but for the piteous sight of his noble wife, suffering the misery of the starvation of her many children, not to mention her dear husband's and her own starvation. He says—pity for the wife and children dragging the mother's very old and worn out cloth crying for food in bitter hunger. The poet defends such begging by sheer necessity by men of undoubted self-respect on the ground of their unbearable feeling of pity for the noble and loyal wife suffering unspeakable misery by sight of her hungry children as described in the sloka. The poet was surely thinking of the great Kuchela—the Kutumbi (कुटुम्बिन्) the suffix meaning a very large family and his wife क्षुत्क्षामा (चतथा विधा)—meaning she was also a Kuchela—exactly clothed in rags as her husband. The sloka begins with दीना. The women in such a piteous condition hopelessly suffering from abject poverty and too many hungry children. The next word दीनमुखैः describing the miserable children with most sorry faces accentuates the pity of the situation and the unbearability of it which drives the मनस्वी पुमान् to the dire necessity of opening his mouth as a beggar—uttering the words ‘देहि’—The picture drawn here is exactly like the picture of Kuchela and Kshuthkshama. सदैव—this dragging the mother's worn out cloth by hungry children is a matter of everyday occurrence. शिशुकैः—the suffix क is both diminutive and compassionate. Little babies—poor babies. आकृष्ट जीर्णम्बरा—The

words are very suggestive. Many children drag the old cloth which will be torn to pieces by the mere touch of hand and the dragging. The word अङ्गर is suggestive and shows the great genius of Sanskrit Language. अङ्गर means—both cloth and sky. The highest ideal cloth for जीवन्मुक्त—saints is the sky अङ्गर—the आकाश which the श्रेताश्वतरश्रुति says ordinary मानवः men could not wrap round like cloth. यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । The word मानवाः suggests—अपानवः divine persons alone could do it. Lord Siva and अवधूत जीवन्मुक्तs could do it. This is the Jain दिगङ्गर ideal. The poet suggests by the word अङ्गर—the dragging of the worn out old cloth by a number of children would tear it to many pieces and leave the woman with sky for cloth. It would make her a दिगङ्गरा that is the pity of it. The husband who is undoubted by a मनस्ती पुमान् is seeing it. What could he do but open his mouth with the word देहि - को देहि इति वदेत् ॥ कोशहि—bitterly crying. Crying out of hunger not for fancy articles—क्षुधितैः निरज्जविधुराः—having no food at home for the children in miserable plight. विधुर indicates कष्ट—what more कष्ट - हइयाः न चेत् देहि—If this dear house-wife were not seen in this condition. को देहि इति वदेत्—who would utter the two-lettered word देहि - स्वदगंभजठरस्यार्थे—for the sake of his own cursed belly he would not even at the point of death utter these two letters. For the sake of his belly, not even if it was burning furiously with the bitterest hunger. The word दग्ध conveys both meanings. गद्ददगळवुद्ध्यद्विलोनाक्षरं - गद्दद—The letter sound come out indistinctly out of oppressing shame and fear of a refusal—याच्चाभङ्गयेन गद्ददगळ - गळ is कण्ठ—the throat—the oral organ त्रुव्यते—breaking in pieces. The two letters come in broken

songs. The word त्रुष्णत् after गळ suggests that the man and his throat feel that the throat may break into pieces rather than break with these two ignominious songs. विलीन—the sounds are very low are in the lowest tone being विलीन in the कण्ठ itself mostly. These two letters are themselves ashamed to come out from this noble man's mouth. अश्वरं this two lettered word would not come from his mouth as one full word. The letter sounds are broken between each other. The word does not come as a word but the letters are uttered with intervals. Kuchela went to Krishna. He came back after spending a whole night talking—the Great Lord was talking all the night with his old friend who had come to him as a living skeleton. 'कुचेलं मालिनं क्षामं विप्रं धमनि सन्ततम्' But Kuchela would not in the long conversation utter this two-lettered word. What did the Lord think of this man's mission and visit? The Lord thought in his mind—'This great man however cruelly afflicted by poverty, has come to me for doing pleasure to his पतिव्रता wife. 'पत्न्या पतिव्रतायास्तु सखा मे प्रियकामया प्राप्तो मां' were the noble, admiringly appreciative words of the Lord—'सखा मे'. This poet has the whole picture of the 'Kuchelopakhyanam.' by Suka—a matchless description of a matchless incident and is reproducing it by द्वन्द्व in inimitable words of matchless sweetness. The word दग्ध्य is indicative of निर्वैद—disgust. He is disgusted with his belly and thinks it a cursed one. The commentary quotes a very apt sloka of the great Suresvara's वार्तिक which is one of the grandest books of the world "अत्य दग्धोदरस्यार्थे किञ्च कुर्वन्ति आसाम्रतम्" what lengths do not men go for the sake of this wretched belly!

Sloka. 22. The stomach (belly) is described as a पिण्डी—vessel (कुण्डी स्थाली) which makes us act the role of a beggar

विद्वनं acting like. This vessel is impossible to fill. It is दुष्पूरा—. We fill it several times a day but it empties itself soon after the filling and wants fill again. This filling, emptying and refilling goes on without any break. It is comparable to आशा which once filled wants a new fill or a new desire at once. It never feels full and satisfied. It feels itself empty after the fulfilment of one desire. The belly is the cause of the necessity to play this ignominious role. अभिमत महामानग्रन्थि—self respect is dear to every one and likes to keep it as a knot bound to himself without being united and going away. He wants to keep it under his seal. प्रभेद पटीयसी—This पिठरी is very clever in untying the knot and breaking the knot of self respect. पटीयसी is comparative form of पटु. गुह्तर etc. The man has no doubt a number of great गुण-s lovely and smelling sweet like lotus. But this पिठरी spreads as clear as bright moon light and closes the lotuses and makes them shut up. चिपुळ...etc. The man no doubt has a very full sense of shame which is like a creeper stretched long or a cluster of creepers. But this पिठरी is like an axe, and cuts them वल्लीकोरकुठारिका is another reading which is better and is in symmetry with उज्जवल and प्रभेदपटीयसी. अलङ्काररूपक. हरिणी metre.

Slока. 23. Here the poet says that the man who is hungry and has to fill his उदर दरी (belly cave) will not go to his agnatic relations coming from the same street. तुल्यकुल्येषु—as a suppliant टोन. प्राणैस्सनाथः If there is life in the body for food. प्राणैस्सनाथः suggests—if he is living in the body, he will not go. But if he is not living there and is dead, his dead

body might meet his agnatic relations. मानी—the man of great self-respect. क्षुधार्तः—but he is afflicted with hunger and starvation and threatened with death. आर्तः suggests that वरं—He prefers to go from door to door. द्वारं द्वारं प्रविष्टः—Where? Not in a town—पुण्ये ग्रामे महति—in some blessed fortunate big village. The village is so fortunate as to receive this hungry man of profound self respect and to give him food. Or the word पुण्यं may mean—a holy village in which good men, who would gladly give भिक्षा or living—वने वा or in some forest habitations where वानप्रस्थ-s live सितपटच्छन्नपाणि कपली। मादत्य—Taking a broken earthen piece covered by a white cloth. पाञ्चो means the edges and margins of the earthen vessel. कपालि is a broken pot piece. In the village or forest habitation, there are द्विज-s twice-born people who have within them digested Mimamsa ज्ञान learning, who with their Mimamsa knowledge हृतहुनभुक्त—offer दक्षिण् in the sacred fire. धूमधूम्रोपकणे—the vicinity of the village houses or the forest asrama is filled with smoke from the sacred fire with the ghee and other offerings. The smell of the ghee contributes to the holiness of the place. The ghee smoke आज्ञय धूप is pleasant, and not disagreeable as other smokes. आज्ञय is interpreted by the commentary as वेदशास्त्रपुराण-s and all विद्या-s. The द्विज-s are masters of all विद्या-s स्नाधरा metre.

Sloka. 24. All lovely places like hill-forest resorts where one man lived with perfect self-respect with very little fair are destroyed by a cataclysm. Why should not men go there when there are such places? Why should they, like to sustain their body disgracefully with पिण्ड food given by others. यत् therefore life in Himalayan peace-retreats is very pleasant. They

are cool with the atmosphere changed with drops of Ganga water thrown by Ganga waves. There is no need to sprinkle water in these resorts by any human agency. Mother Ganga will, with her wave hands sprinkle drops of water. In the Himalayas, (there is no lack) of cold winds may not be desideratum. But this frequent sprinkling of the asrama by Ganga Herself with her wave-hands is inestimably great consideration. विद्याधर celestials come and live on the beautiful rocks there. Why should not these men of learning विद्याधर-s also go and live in those parts? हिमवतः स्थान—The highest, the longest and the widest mountain affording innumerable places like this—What has happened to this great Himalaya? Has it been destroyed or deluged in a Pralaya? यत्—Therefore मनुष्या—men coming from the great मनु who passionately extols the greatness of poverty and measures a man's merit according to the scale of his poverty. The poorer—the greater. The greater have-not—is the greater. श्रेयान् परःपरः सावमान परपिण्ड— the परपिण्ड is a पिण्ड of shame. It is disgrace to eat it. वसन्ततिलका metre The poet is full of शुक्र's great वैराग्य question slokas. ‘चीराणि किं पथि न सन्ति etc स्वदागुहाः किम्’ is one of the questions.

Sloka. 25. Here is food-question. Where to get the food to prevent starvation? Is there any alternative to begging the food? The poet answers this with a question in the opening. Are roots (कन्दा.) available in the forests in abundance near कन्दर-s caves which would afford shelter from rain and sun, all destroyed by a प्रलय—cataclysm. Is there no कन्दर-s with कन्दा-s left? Have all of them perished? कन्दा—roots and कन्दर—shelter—read well together. Have hill-caves disappeared! निर्झरा वा गिरिष्पः—Have hill-streams giving the

crystal like clear water disappeared ? Have the branches full with sweet juicy fruits been uprooted from the trunks of trees-leaving the bare trunks alone ? What to do for clothing ? Must it not be begged ? The thick branches of trees will give beautiful वृक्षरस bark-fibre serving as holy cloth. यत् wherefore the faces of खजानि—bad men (with their eyebrows-श्रूताः caused to dance and knit whimsically tossed by the wind पवनवश आनन्दित of वित्तस्थ of the vain pride of wealth. How much wealth ? स्वल्प—petty वित्त. Even that is दुःखार्त—ill-gotten. प्रसभप्रगतप्रश्रयाणां प्रश्रय is courtesy. Courtesy has wholly departed from those faces. प्रसंभुः wholly. स्माधा metre.

Sloka. 26. The poet invites his friend to rise and go with him to the forest. पुण्डिमूलफलैः वृत्तिं तथा प्रणयिनीं - वृत्ति is sustenance of life. With what ? पुण्डिः मूलफलैः—holy roots and fruits. This such a वृत्ति - तथा प्रणयिनीं is like a dearest sweet heart. अधुना कुरुत्वा—choose that life now and what bed to sleep ? भूशयत्रा—the earth bed. Would it not be hard ? नवपह्लवैः अकृपणैः—put plenty of tender fresh leaves thickly over the ground. कृपण अकृपणैः these are very dignified ; not at all undignified. यावोवनं—Let us go there. उत्तिष्ठ—rise, rise from this depth to that height. There we would not even hear about words—ईश्वराणां—of Lords, क्षुद्राणां—petty base men. अविकेक मूढमनसां—of minds covered by ignorance and total lack of wisdom and discrimination, वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां—Their words harsh and ill-tempered on account of the disease of being moneyed. यत्र ईश्वराणां नामापि न श्रूयते—where you will not hear even the names of such people. The description of the forest life of the ex-Duke and Lords in “As you Like It” may be noted. The beauties of forest-life are very well depicted by

Shakespeare. शार्दूलविमीडित Metre. The Bhagavata slokas 4 and 5 in II Chapter of II सन्धि almost at the opening of Suka's teachings are quoted here for comparison with these slokas.

सत्यांक्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बहौ स्वसिद्धे ह्युपर्बहैः किम् ।

सत्यज्ञलौ किं पुरुधान्पात्र्या दिग्ब्रल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाहृष्टिपाः परभृतः सरितोऽप्यगुण्यन् ।
रुद्धां गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्
कस्माद् भजन्ति कंवयो धनदुर्मदान्धान् ॥

The second sloka is quoted in the commentary in sloka 27. The poet evidently had Suka's slokas in mind. How could a singer of Vairagya Satakam forget the great Vairagi-Suka? The commentary disapproves of the reading 'यामोवनं.'

Sloka. 27. तदपि - तथापि—Even when all this is available without any effort or expense ready at hand for the mere wish. धनिनां द्वारि—At the doors of money-bags. सन्तापं सहन्ते—Endure disgraces and mental pain. कृपणाः—As miserable dependent men exciting pity. Why is this abject dependence on others waiting at their doors and sacrificing one's most precious freedom and independence? Go to the forest—you will get everything, food, water, clothing, bedding all the best in an honourable and natural way maintaining one's freedom in full as an स्वरादू—independent man—which is also the high मुक्ति ideal. क्षितिरुहां फलं—The fruits of trees which grow by themselves. क्षितौ रोहन्तीति—you need not plant and tear them. Nature makes them grow by themselves. अखेदं—without any labour or effort. स्वेच्छालभ्यं - स्वेच्छामात्रलभ्यं—स्वच्छन्दलभ्यं—

as the commentary says. The food is got not by the pleasure of a master—स्वेच्छा by our own wish. प्रतिवर्नं—you get it in any forest. Go to any forest, you will get these. पयः—water स्थाने स्थाने—here, there and every where. It is not a question having the fruits for food in one place and water in another place. You have the water where you have the food. शिशिरमधुरं—cool, sweet water—not only that—holy water of holy rivers. The river water is got directly from the river—not through any channel or pipe or by carrying it in pots. अखेदं—without any effort. In the second line अस्ति is understood. In every sentence अस्ति भवति—meaning is taken as understood. That is the grammatical rule. Tree-bark garb was mentioned in sloka (25) as coming from शाखाःs of trees. That may be understood here. मृदुस्पर्शशय्या—That was the softest touch, softer than a bed of feathers—Bed constituted by what? पलत्रमयी—made of fresh, tender leaves. सुउलित लता of very soft, young and tender creepers which may be softer than the leaves of trees. लताs creepers would be lower than the heights of trees. One can easily pluck them. With all these delightful and easy supply of necessities, why should this great ignominy described in line (4) be endured? धनिनां—you have to go and wait at the door of innumerable rich men. A very few of them may give something. Many will give nothing after making you wait for a long time. That is the suggestion of the Plural. The singular in द्वारि—doors has जाति plural significance. The plural in धनिनां is purposely used to suggest the above idea. कृपणः—There is a great Vedantic charm in this word. The very well known प्रसिद्ध meaning of कृपण is a 'miser'. Even unlettered men could understand it.

in that sense. अमर gives five words as having the sense of petty misers. "कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचान्मितंपचाः The अमर commentary सुधा says पञ्च यो धर्मत्वं पुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थं संचयं करोति तस्य These five words denote a man, who by hoarding greed, starves धर्म—charity, आत्मा, himself, पुत्र—sons दारादिकं wife etc., not giving them full means and full comforts, and in the case of धर्म starving it altogether hoards money कदर्य—he interprets as कुत्सितो अर्थः स्वामी. The धनस्वामी—the owner of the money is a bad man. He would not use it, but allow it to multiply—किंपचानः—The man who cooks food scantily and most inadequately for the people who have to be fed including himself is a किंपच मितंपच is a person who cooks very insufficient little quantity for himself and his family to eat. All these words tend primarily to mean the miser, that type of a miser who will stint necessaries and comforts to himself also. The word कृपण here is very apt. The man who goes to beg is a wretched miser. He calls the man who does not give to him a miser. But the beggar is the worst miser. What has this beggar got which he does not give to himself to be called a miser? Is it not a fact that he has got nothing? The answer is beautifully suggested by the Upanishads.—Freedom, independence, self-respect and honour are the greatest wealth of a man. These, he must not deny to himself. He can give to himself all these in rich abundance if he likes. They are within himself as a rich treasure. Might he not enjoy that treasure by giving them in full, to himself? He refuses to enjoy them which are treasured up in himself when he goes to serve another man or to beg a present or favour. Might he not enjoy himself the store within him? The beautiful alternative held out in the first three lines.

preserve honour, freedom, independence and dignity and purity of soul. Now let us see what the Upanishads say in regard to the meaning of the word कृपण and the charm buried in the apt use of that word. Brihadaranyaka says—“यो वा एतदक्षरं गार्गि अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति सः कृपणः अथ ययेतदक्षरं गार्गि विदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति सः ब्राह्मणः”. The अक्षरं - आत्मब्रह्म buried within his हृदय is a हिरण्य निधि. He would not open the seal and see the treasure inside. To see it is to enjoy it, and to be delightfully absorbed into it. Having this priceless treasure अक्षय अक्षर treasure within himself—nay the treasure is his own self. It is enough if he sees it. To see it is to enjoy it. He keeps it sealed from his own view. The whole life time he would not open the treasure box by removing the upper cover. Is he not a worst miser?—asks the Upanishad. शिखरिणी metre.

Sloka. 28. The poet thinks of his early days when he saw them spend in begging requests before lords of money and in being drawn away by temptations of sense objects and pleasures which made them look very small even in their own eye. अहमस्व ददति—He thinks of them now when he has retired into the forests, and is making his ब्रह्मच्यानं in a cave. When he is immersed in इषानं, एकाग्रं and अनन्यं, he cannot think of his old days. But when the continuity of ज्यानं is broken (ज्यानच्छेदे), he will think of them with laughing in his mind over the happenings he saw. धनपति पुरः—Before moneyed men. The word धनपति is the name of कुबेर— the great treasury-master. These petty men consider themselves as धनपति— Kubera and he was considered to be so by men who sought their help. They praised him as a Kubera. प्रार्थना दुःखभाजः—

the misery and pain of begging of them. ये वर्तन्ते—The life was led, and livelihood was eked out in that way. Those days were days of misery and pain. वासराणं is another reading—कर्मणि पृष्ठी - अन्तःस्फुरित हसितं—with a laugh arising in the mind. शिखरिकुहरग्रावशया निषणः—शिखरी is a mountain with peaks. कुहरग्रावं—on the rock floor of a cave. शया निषणः—seated on that rock which is used also for lying down to sleep. शया may be understood as couch. He is now in the midst of योगध्यान for which a seat higher than the ground floor is recommended. 'नातिनीचं' says भगवान्—not to sit upon a low couch. This rock is slightly higher than the ordinary ground floor there. शया suggests this. मन्दाकान्ता metre.

Sloka. 29. ये सन्तोषनिरन्तरप्रमुदिताः Those who are rich in contentment and are continuously rejoicing in that contentment feeling no want for anything like money etc., whether they are haves or have-nots, तेषां मुदो न भिन्नाः—their मुदः—joys न भिन्नाः will not be broken in their continuity. They do not want anything. The golden mountain Meru is no good to them. ये अन्ये तु धनलुब्ध सङ्कुलधियः—As for those others who have plenty and entertain insatiable greed, धनलुब्ध for more and more gold and are always oppressed by that feeling. तेषांतृष्णा न हती—Their greed is not removed by satisfaction by Meru's gold nor is their greed capable of satisfaction by the gift of all the gold on Meru. Have-nots and contented - haves do not want it. Greedy men's greed cannot be satisfied by the whole of it. इत्थं—While matters stand thus, विधिना—by the Creator. संपदां तादृक्षपदम्—the repository of so much indescribable wealth. कस्य कृते—for whose sake? स मेरुः—That Meru. कृतः was made.

It is no good to either of these types of men. स्वात्मन्यव समाप्त हेममहिमा—All gold is finished within it. (2) The महिमा of gold will shine by distribution. This undistributed gold totally preserved in itself—such a Meru does not please me—न मे रोचते. The Dative is the proper विभक्ति grammatically. शार्दूलविक्रीडितं metre.

Sloka. 30. The best and most honourable way of living most religiously, pleasing ईश्वर, and following his great example so dear to him, is described. It is called a सत्र of शंभु. सत्रं is the longest of यागs, sometimes extending over twelve years. दीर्घसत्र is frequently mentioned. This शंभु व्रत life lasts very long, for the whole life-time, and is therefore, aptly called a सत्र. What is शंभु's व्रतम्? Though he is the Lord of all the world, he gets his food by भिक्षादन व्रत. It is that life that is described here. भिक्षाहारं—All these attributes qualify सत्र—neuter gender. Food is got only by भिक्षा in this सत्र व्रत—It is a बहुत्रीहि compound. अदैन्यं—without indignity, how can the व्रत of the Lord involve any loss of dignity. अप्रतिसुखं—There is no other सुखं which can equal it or replace it. भीतिच्छिदं सर्वतः—eradicates all fear from any side at any time and on any account. The word सर्वतः may be understood with every विशेषणम्. दुर्मात्सर्थमदाभिमानमथनं—Previous to taking to this life of a mendicant, there were people who entertained bad envy against them. There was also मद् and अभिमान which produced contempt for them. Now after the mendicant's life has been adopted which nobody could envy—All those past old envies etc., have been destroyed. This compound word also means envies, pride etc., which this man had before against other people who were haves when this man was a

have-not. All that envy and other feelings मद & अभिमान have been destroyed by the taking up of this mendicant life in all humility, and with deep love for every one and hate for none. “अद्वैषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च”—as भगवान् sings. दुःखौघविद्वंसनं—various cares, unfulfilled desires, privations etc., were filling him with sorrow before. Now that he has renounced all connection and all hates—all those occasions for sorrows have been removed. अन्तर्हं—This ब्रत is done every day which alone is the occupation. It has to be done regularly every day. Once this ब्रत is entered upon, and on no day could you seek your food in any other way such as by earning etc., सर्वत्र—The भिक्षा can be had anywhere all the world wide over—देशो विशालः—no difficulty in getting it—some-where in this wide world. अप्रयत्नसुलभं—He does not make requests. People will come near his bowl cheerfully by themselves. They will rush from inside the house to give him the dole. They would be sorry to miss the opportunity for such a पुण्य act of great merit of giving a small भिक्षा to the best पात्र sometimes in his करपात्र - साधुप्रियं—It is pleasant here to साधुς who practise it. ईश्वर is the greatest साधु—He is described especially as a साधु by Suka. (शुक) in sloka 43 - VII Chapter - VIII स्कन्ध. There he describes the blue marks in शिव's कण्ठ as a beautiful ornament for the great साधु who drank the poison to save the world.

“ यज्ञकार गले नीलं तज्ज साधो विभूषणम् ”

The word साधु in साधुप्रिय would also denote शिव. Sankara says that new सन्यासिन्-s are ashamed of going out for भिक्षा to which they were not accustomed, and which in the beginning they consider as humiliating. पावनं—This भिक्षा-life purifies.

the man wonderfully. शंभोस्सत्रं—This religious life was initiated by शंभु and adopted by Him. अवायं—no man will try to prevent him from this व्रत. अक्षयनिधि—निधि is capital from the interest of which people live. मूलधन—Though there is no capital at all in the shape of money, this 'no capital वृत्ति' is an inexhaustible mine of food. This भिक्षा life gives food eternally, and never fails to do so. It cannot be exhausted because the entire world is the giver of the भिक्षा in trilets with pleasure and zest. This भिक्षा वृत्ति is an अक्षय पात्रं as the mendicant calls it. शंसन्ति—This is described in this way by योगीश्वरः—masters of yoga. This is the best life for the yogi. शार्दूल-विक्रीडित metre.

THE DESCRIPTION OF EVANESCENT CHARACTER OF भोग-s AND THE SHORT-LIVED NATURE OF PLEASURES

Sloka 31. The भोग's life must be fearless. ज्ञानी from fearless. अभयं from everything. सर्वभूतेभ्यः is the ज्ञानी's state of mind. All others than ज्ञानी-s would have fears. In fact, every worldly pleasure-object and pleasure is a source of fear. Fear is inseparably connected with them. To the भोगि सर्ववस्तु भयान्वितम्—Everything in the world is attended with fear. भुवि नृणां सर्ववस्तु भयान्वितम्। To the ज्ञानी—nothing is भयं 'वैराग्यमेव अभयम्'—वैराग्यं is the only thing which can secure absolute freedom from fear. This is stated clearly and emphatically at the outset of this chapter.—What are the good things covetable in the world? भोग—pleasure. कुरु—high-

birth, वित्तं—wealth. मानं—self-respect, बलं—strength, रूपं—beauty, Sastraic learning, good qualities and good reputations, one's own body—all these coveted things are inseparably attended with fear. शांदूलविक्रीडित metre.

Sloka. 32. शास्त्रेचादिभयं—will be dragged to debates which are always indecisive, both sides claiming victory invariably. No one can convince the opponent by arguments. वेदान्तवाद-s are loudly condemned. This great threat refusal to accept the debate challenge, will be acclaimed by the other party as inability to debate. गुणेखलभयं—what if you have the best गुण-s खल—the slanderous tongue of खल will indulge in vituperation of youth. Was not Seeta slandered by some rogue? This thing is expressed in another form in the next sloka. लोकैर्मतसरिभिर्गुणः - जन्म life is seized by death. The seizer is on birth, but it is postponed. अत्युज्ज्वलं यौवनं—greatly shining youth, captivating other's hearts and inducing various indulgences will be seized by coming old age with मस्कं, सन्तोषः - contentment is marred by the springing up of desire for money may be for absolute necessities only—all the same—the सन्तोषं will be disturbed. वनभ्रुवो व्याळः—If he retires into the forest for peace, there is fear from serpents and wild elephants. व्याळ means both. नृपा दुर्जनैः—kings good and noble by themselves are poisoned by bad consorts. किं केन वा न ग्रस्तं—What is not seized by what? ग्रस्तं is a synonym of आक्रान्तं. The Vedanti poet has in mind the Upanishadic way of forcible expression. “तत् केन कं पश्येत्”.

Sloka 33. The method in this sloka is this—आयुः आरोग्यं and भोग are said to be coveted things. आयुरारोग्यमैश्वर्यभोगांश्च is a proverbial sloka. The chapter is condemning

भोग-s as uncovetable, The heading is भोगास्थैर्य—The chapter starts with भोग and भयं. In this sloka (1) आरोग्यं, (2) ऐश्वर्यलक्ष्मि and (3) आयुस् are dealt with in the order stated.

- There is a reason for this change of the usual proverbial order. The Maha Bharatha sloka says. आरोग्यं इन्द्रियौलबण्यं ऐश्वर्यं शत्रुशालिता । वियोगो बान्धवैरायुः किन्तदेनात्र तुष्टिति॥ The order in that sloka is followed by the poet here. There also the great Veda Acharya author uses the words ‘किन्तत् येन अन्त्र’ with the Upanishadic ring. Here in the last line ‘तत्किं तेन’ comes very near ‘तत्केन कं’ आधि is mind troubles. व्याधि is physical ailments. . There is no end to physical ill-health, troubles and mental uneasiness or derangement troubles of, various kinds—
विविध—The diseases are multiplied, getting newer and newer names. आरोग्य—health is undermined and uprooted by these. The word आरोग्यं is very apt. It means ‘रोगस्य अभावः’ when there is भाव of innumerable रोग-s of mind and body, how can there be अभाव? One भाव will destroy an अभाव of that. What is to be said when there are so many contradictory भाव-s. Therefore it is said, the अभाव—is uprooted root and branch.
उन्मूलयते - लक्ष्मीर्यन्त्र—where there is अष्ट लक्ष्मि. The singular लक्ष्मीः has plural sense by जाति meaning. व्यापदः means various great dangers. वि means विविध and also महत्पतन्ति तत्र—They fall over the Lakshmis and attack them. Are not the Lakshmis guarded by guards and safe-rooms? They are, but the doors are forcibly broken open, and the Lakshmis within locked doors are seized and taken away elsewhere. “द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र” says Kalidasa. जातं जातं—Every man born. अवद्यं—certainly without fail. It is a synonym of

भगवान्'s “ध्रुवोमृत्युः” and भगवान्'s father वसुदेव's proverbial words at the opening of X chapter “अद्यवा अबदशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनांध्रुवः” [X-1-38]. The previous half of the sloka is ‘मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सहजायते’ मृत्यु is also born with him. When he is born, his मृत्यु is born with him as an integral part of his body. जातं जातं has also the force—‘immediately on birth’. The poet has in mind the Geeta and Bhagavatha शुक्र's sloka “जातं जातमहन्” with regard to Kamsa's killing each of Devaki's first seven children as soon as they were born. This royal poet must have mastered the भक्ति विरक्तिप्रन्थ of Bhagavatham. “भक्ति विरक्ती भागवतेन”—Bhagavatha learning and culture was an equipment for singing well and effectively about Vairagyam. आशु—soon. विवरं आत्मसाकरोति विवरं विलिङ्गनिलह—he has no voice or veto rights. All are not Savitris, or मृत्युञ्जय-s. Mortals are मृत्युञ्जय-s “पुनःपुनर्वशमाप्यते मे”—sings Lord Yama in the Katha. आत्मसात् आत्मवश आत्माधीन. The suffix साति gives the meaning of “तदधीनतदधीन चचनेसातिः” is quoted by the commentator. तत्यन्तेनयत् are a mere reproduction of किन्तद्येन अन्न in the भारत श्लोक quoted above expressing the same ideas. किं निर्मितं सुस्त्वरम्—These words are very appropriate in this chapter headed ‘भोगास्थैर्यम्’ निरङ्कुशेन विधिना—no one can pull up the Creator. The disposals are always his, exclusively and unrestrainedly whatever we may propose.

Sloka. 34. The sloka begins with भोगाः very appropriately. भोगाः are evanescent. तरङ्गाः—they break and become one with the ground surface (are raised to the ground, the moment they flare up). They are compared to the waves which rise high

and come back to the surface of the sea, and are raised to the water. उत्तुङ्गतुङ्ग तरङ्गभङ्ग तरकाः—The pleasures also reach a great height, and within a short time, like the waves, break down, and are therefore short-lived like the waves. In the previous sloka, the three आयुस् etc. were dealt with. The fourth भोगाः are mentioned here at the very opening. The connection between the slokas is very beautiful. प्राणाः क्षणवंसिनः—They perish by themselves in a moment. The Bouddha Literature with which the poet is conversent is full of क्षणवंस वाद in regard to everything. 'That वाद is true in regard to प्राण's of men. This is the poet's suggestion. The word क्षण itself comes from the root क्षण—to break to pieces. Buddhists call the क्षणिक padarthas क्षणs as they break to pieces and die the moment they come into existence. The word वंसि is explanatory of the word क्षण. The poet finely says—I will borrow the Buddhist view for the purpose of the statement. क्षणभङ्गराः is the meaning. It is thus similar to भङ्ग in the previous description of भोगाः (क्षणभङ्ग is the बुद्धवाद). The words भङ्ग and क्षण in the same line point to the बुद्ध क्षणिकवाद being present in the poet's mind here. स्लोक—means little. स्लोकान्येव दिनानि—Only for a very few days will last. यौवनसुखस्फूर्तिः—the presentation or appearance or experience of यौवनसुख of youth pleasure enjoyment प्रियासुखिता—will be lost in dear wives. यौवनसुख will be appreciable in them only for a few days. The Accusative case in 'few days only'—is अत्यन्तसंयोगद्वितीया. Youth will fade very soon. The second half begins with the word तत्—therefore. निखिलं संसारं the whole of संसार—is wholly असारमेव - असारं only. The word संसारम् is a misnomer. There is no सं, there is no सार. It is all absence of सार - असार-

When there is no सार at all, where is the सुखं? The word स्फूर्तिः also suggests such सुखं as may be in youth is only seeming. Even that seeming will vanish after a few days. बुद्धा—knowing संसार—bearing the misleading name is total absence of सारं wholly. बुद्धा बुधाः—If you know this well, you will be बुधाः, otherwise not. Only realisers of this are बुधाः. Only realisers—बुधाः can be बोधकाः. बुधाः and बोधक गुरुः are addressed. Let realising बुधाः take pity on the ignorant common people and endeavour perseveringly to lead the common people towards ब्रह्मज्ञान - भगवान् लोकसंग्रह sloka is quoted in the commentary words बुद्धा, बुधाः, बोधकाः indicate thought of बुद्ध and his क्षणभङ्गवाद.

Sloka. 35. Here also बुधाः are addressed to fix their बुद्धि in yoga. This sloka also contains indications of the poet's remembering the Buddhists and their passion for Vairagya and concentrated meditation even if it may be शून्यं—that is vacancy. A negative something permanent. They have their yoga and समाधिसिद्धि referred to here, शून्यं is one of the names of God in Sahasranamam. The Vedanta is universal enough to include any side of religion or philosophy. The famous sloka “यत्सत् तत्क्षणिकं जलधरपटलं”—Summarising the Buddhist philosophy is in the poet's mind. In that sloka, the cluster of clouds is a दृष्टान्त for क्षणिक things. Here in this first line भोगाः are said to be चञ्चल like lightning in the middle of मेघवितान which is a synonym for जलधरपटलं in the Buddha sloka. We have अड्जपटल in the next line. Kings in those days were generally very tolerant and gave shelter and patronage to Buddhists etc. Sri Harsha was a splendid example of such tolerance as the Harsha Charitram describes. Bharthruhari

with his vast culture, spiritual in sight and royal tolerance (qualities) had read the Buddhist literature and had a corner in his heart for it. Not only the जलधरपट्टल मेघवितान is an example but also the lightning flashing in the middle of the clouds. तटिचञ्चलमायुश्च is a proverbial Rishi sloka. The poet clearly has that in mind when he says सौदामिनी चञ्चला and आयुः in the second line. सौदामिनी, सौदामनी and सौदाम्नी are three forms, सुदाम is a name of cloud and also of a mountain. सुदाम्ना अद्विणा एकदिक् - सौदामिनी इति विग्रहः says the commentary. The lightning flashes in the direction in which the सुदाम mountain lies. तनैकदिक् is the सूत्र which prescribes the तद्वित and suffix. सुदाम्नि मेघे भवा - सौदामिनी—The same अद्वप्रत्यय says अमरसुधा चञ्चला is also a name of lightning. Here the etymological Yoga meaning of 'fleeting' must be taken.

‘The pearl - like water drop, the lotus leaf tossed by the wind and dried up are driven scattered in a moment’ is the illustration for the shortness of life. The water drop of a moment’s duration may shine like a pearl and so also the short आयुस् may shine for a short while. यौवनलालसाः the desires conceived and pursued keenly in youth. When the desire to enjoy is very keen, it is called लालसा - तृष्णातिरेके च लालसा— says Sudha. लोलाः - are flickering. इत्याकलय—reflecting thus. हुत—quickly-losing no time. योगे बुद्धि विषयं—turn your mind to yoga—concentration अभ्यास बुद्धि indicates determination unlike the word मनः समाधि is fixity of mind-activity in one object by the cultivation सिद्धि of धैर्य and समाधि. योग is सुलभ. The words समाधि, सिद्धि indicate the poet’s memory of योगसूत्र II-45.

‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’

Sloka. 36. The peroration here in the fourth line is—cultivate passionate attachments भासक्त ब्रह्मन्. तरीकुं—to cross भावयाम्भोधिपारं—to the other side of the fearful संसार ocean. The commentary points out charmingly that this appeal for योगद्व्यान. It is made three times by three slokas. आयुः यौवन beauty and pleasure capacities, riches, pleasure-enjoyments, the loving embrace of sweet-heart—all these are fleeting. न चिरं—not lasting long. Last sweetest thing mentioned is the embrace by sweet-hearts. प्रियाभिः प्रणीतं यत्—On their initiative which is very rare to get. माघ's sloka—‘स्वयंग्रहा स्नेहसुखं पिनाकिनः’—where the Lord of the Universe valued very highly such a voluntary embrace. The words कण्ठाश्लेष are an echo of Kalidasa's मेघ—‘कण्ठाश्लेष प्रणयिनि जने’ Here there is much of मेघ thought. अर्थास्सङ्कल्पकल्पाः—They will disappear like imaginations and dreams. भोग पूरा�—multitudes of pleasures. स्त्रधरा metre.

Sloka. 37. In the fourth line, the question is put—Tell if there is any the least happiness in संसार. स्वल्पं किञ्चिदपि यदि—if there is, वदत्—tell. The descriptions in the first three lines make an affirmative answer impossible. First line refers to—constraint in the womb in the midst of untold dirt, and stick. Can any one be born without being first in the womb for a long period? You first live within the womb before you live as a मनुष्य—human being. Can you avoid the गर्भवासं and suddenly shoot up down into this world? That is the suggestion in the word गर्भवास and the word मनुष्याः. भगवान् describes this wretched condition of most constrained confinement in the womb by the word ‘यथा उल्बेन आवृतो गर्भः’ as an illustration for काम with all its power enveloping ज्ञान. व्यतिकरिविषमः—pleasures

of wedded life in youth are stained by the mixture—व्यतिकरं of the unbearable pain of separations from the sweet-heart. कण्व sings of 'तनयाविष्टेष्टुःखैर्नवैः' The expression विष्टेष्टुःखै comes from memory of that—may involuntarily. The poet's memory is soaked with Kalidasa. Old age may be said to be a blessing on account of the drying up of काम. The poet says here for that very reason, it is असाधु. The word असाधु—the denial of साधुत्व suggests that the question was put to the poet, that वृद्धभाव was साधु because of the cessation of काम and capacity for काम indulgence. The poet imagines the question.— Is it not साधु—implying the questioner's view that it was साधु. The poet's answer is—Even that appeal is not साधु. Why not? What fear or disgrace is there? 'Infinite disgrace'—is the answer. The young wife laughs at the old husband in contempt, because of his being found to be unable to face her approaches. This वस्ति: has two meanings.—(1) life. (2) night. She laughs at the man at night while she is in bed. Life in this treatment by the wife with utmost contempt is miserable. The nights which were eagerly longed for before are nightmares now. वामाक्षीणी—There is much charm in this. Her eyes were सुन्दर वाम before. They were naturally lovely and were more lovely with love passion when on the bed side. Now, the reverse is the case. The same वाम सुन्दर अक्षी becomes वाम in a reverse sense. The old man is afraid to face her and look at her. वाम is विपरीतं. The alternative of ब्रह्मर्थानयोग which सुख is in itself—never mind what may come after death—will prevent a future birth and therefore free you from गर्भवास, योवन and सुख. The commentary points out that the word 'रे' is used in addressing नीच-s. "नीचसंबोधनेतु 'रे'" is quoted from Amara.

Sloka 38. The poet wonders. चित्र—O men! forgetful of the coming dangers do as a habit—आचरति what is injurious to themselves. आचार is suggestive of constant doing. जया—old age is threatening with her finger like a tiger. Old age tears the body like a female tiger, which is more ferocious than the male. Innumerable diseases are constantly attacking the body like a host of enemies. Life is leaking out more and more profusely as water from a leaky pot. तर्जयन्ति is परस्मै गद form, not sanctioned. The commentary sites usage in its favour, 'तर्जयन्तिव केतुभिः' ॥० वसन्ततिलका metre.

Sloka 39. The poet says here—give up स्त्री काम and hundred other काम-s आशापाशशत उपशान्ति विशदं चेतः—clean the mind of all these dirty काम-s. उपशान्ति—end and reach the शान्ति—peace of the soul. कामोत्पत्ति वशात् cultivate आत्म काम—काम for yourself which is the greatest प्रियं to you. सर्वसात् प्रेयः अन्तरतरं यत् आत्मा—That is by itself naturally dear to you—other things that you hold dear only for your sake. आत्म is स्वयंप्रिय to you, and it is the greatest प्रियं. Cherish and nourish love for स्वधाम—your own ज्योतिस्—स्वज्योतिस्—स्वयंज्योतिस्—आत्मज्योतिस्—your own स्वरूप, your own permanent abode and resting place which is your pure स्वरूप, your innermost परमात्मायदि अस्तदव्वः श्रद्धेयं—If you have any confidence in my words. The poet is clearly thinking of the मैत्रीयी घास्त्रण and other उपदेश-s of Yagnavalkya stressing the dearest and sweetest nature of one's own आत्म to oneself. “आत्मार्थे पृथिवींत्यजेत्” is proverbial. The word स्वधामनि—says the commentary is full of many Vedantic meanings. It has given some of them here. The poet perhaps has in mind the first

Bhagavatha Sloka where the words धान्नास्वेन occur.
शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 40. The Scriptures say, “परमात्मनि यो रक्तः विरक्त अपरमात्मनि। परेब्रह्मणि कोऽपि न सकः” is the cry of ‘Bhaja-Govindam’ song. O Sadhu! don’t imagine and pursue रति रस in भोग-s other than परमात्म भोग. No objection to भोग, आगम, रमण and रति—but let all that be in the ultimate आत्मा—परमात्मा—in your own self. Don’t be इन्द्रियाराम. स्वकुटुम्बराम—as the term used by Prahlada. स्त्रीकाम, वित्तकाम. Be आत्मराम, आत्मकाम, आत्मरति as the scriptures advise. यत्रस्थितो—If one stand in that स्वधाम and rest there; one will value ब्रह्म इन्द्र and other देवणांs and their lokas and enjoyments and authority as particles of straw. तृणकणः मरुत् is a name of God. “आविरिच्छात् अमङ्गलस्” is proverbial. विरच्छ is ब्रह्म and is therefore mentioned first—as the highest. One would not covet any of these. यत्स्वादात्—after tasting the sweets of which, all विभव-s, pleasures, palms and glories like the sovereignty of the three worlds become निरस—the opposite of रस. That which was tasted, as described by यत्स्वादात्, was रस itself. ‘रसोवैसः’ says the आनन्दवल्लीश्व्रुति—After tasting the genuine, unalloyed, ineffable, everlasting रस flowing by itself in torrents, by grace without our effort, the other रस-s which are really रसभास-s will be totally bitter—विरस. The Rishis say—“एतेवै निरयाःतात स्थानस्य परमात्मनः”—स्वर्ग and other lokas of pleasure are hells compared to the ultimate परमात्मन् abode or state. The third line describes परमात्मभोग. कोऽपि सः—It is something which cannot be described. ब्रह्मानन्द which is this भोग is beyond words and thought—says the आनन्दवल्ली कोऽपि here voices that श्रुति स एकः is intended to

call to our mind the आनन्दवल्ली text—“स एको ब्रह्मण आनन्दः” कोऽपि voices यतोवाचः sloka. परमः the highest than which there is no greater परो मा अस्मात् इति—is the derivation of the word. नित्योदितः Once it is begun to be experienced by us, once it is उदित rises like the glorious sun, it never ceases, the sun never sets. ‘नास्तदेत’ says the श्रुति, एकल एव मद्येस्थाता—which shines in the middle meridian for ever. जूभते means that. नित्योदित also suggests—this आनन्द which appertains to the आत्मस्वरूप is नित्य and has been always there. Rising sun—उदितः is not a new sun. It is the old नित्य sun, existing and was shining during our night, but is उदित to us only when he rises—that is, when he can be seen and experienced by us with regard to ज्ञान आनन्द अवबोधगुण-s naturally apertaining to आत्मस्वरूप, the Rishis say “प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एव आत्मनो हिते” At the hour of मोक्ष when obstructing screens, screening our ज्ञान आनन्दगुण-s from us were not shining, but did exist. They are merely manifested, not newly created at the time of मुक्ति. नित्योदित conveys all this meaning. उदितो जूभते—When it rises, it rises in its maximum glory and intensity. There is no change or fluctuations in its glory. It begins with the maximum which never decreases. मा कृथाः-अकृथाः is Aorist. With the prohibitory word मा ‘do not do,’ the अ in अकृथाः called अडागम् disappears. The sense is not the aorist past sense, but the imperative sense because of the prohibiting word मा.

DESCRIPTION OF THE POWER AND GREATNESS OF TIME

Sloka. 41. काल is saluted here out of fear of its terrible power. Time weareth out everything. भगवान्—says. “कालः

कल्यतामहमः' Of violent change makers, I am the most violent काल. The revolutionary changes effected by the passage of time are proverbial. The poet refers to the old days in which so many great blessings were enjoyed. A beautiful city, a great King, a number of good सामन्त-s—chieftains, an excellent सभा of learned clever men of taste—those moon-faced women, the boisterous and unruly young princes, the clever poetic bards singing praises thrice a day—and all those various pleasant conversations and incidents—all this has now disappeared and exists only in our memory. By whom the disappearance of all this is done? They are the victims of काल—Salutation to that काल. The words सा, सः तत्, तस्य, ते, ताः, यस्य, तस्मै all are सर्वनाम-s indicating indescribable beauty, glory power etc., सर्वं is again a सर्वनाम collectively including all this सा etc., शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 42. In the first half, the difference between those good days, and the present days of misfortune is described. In the second half, the sports of Lord Kala in the shape of moving the wooden pieces on the dice board at random at his own capricious pleasure. The good and bad luck of people depend upon the capricious movements by Kala who is Fate. लोलयन्—throwing the dices down after shaking them in the hand. The board on which the movements are made is the cosmos and the wooden pieces moved on the board are men. प्राणिशारः—Men are the शार-s wooden pieces. कल्यः means is clever in this gambling game. The whole sport is a big gamble. The movements are so uncertain and unexpected—So the results. Fortunes are suddenly made and more suddenly lost in this gambling of Lord Fate Kala. Another reading for कल्यः is काल्या. Lord Time—the नियति God plays with

काञ्जि the Goddess. This is the reading given in Apte's Sanskrit Dictionary of 1890. That reading was the reading known to Desika of the 13th century, who in his श्रीसृष्टि� echoes and develops भर्तृहरि's idea here. 'मध्येक्षत्रिगुणफलकं निर्मितः स्थानभेदं'—The second line there uses the word लिंगुणफलक—This means the same as भुवनफलक. अश्वशारप्रचार is used there in the fourth line for प्राणिशारैः here. In that sloka, Lakshmi and her Lord are painted as playing. मन्दाक्रान्ता metre.

Sloka. 43. In the last line the poet says—Having drunk the stupefying intoxicant of प्रमाद—inattention involving serious lapses, the intoxicant drink is मोहमयी—the मयद् may mean स्वार्थ - मोहस्वरूप सनकुमार says to धृतराष्ट्र—प्रमादं वै मृत्युमहंब्रवीभि—I declare that प्रमाद is the enemy and destroyer of men. “प्रमादालस्य निद्राभिः” says भगवान् in निद्रा - मोह is आलस्य—stupor—Also varied delusions and illusions. The third line says—Though constantly seeing birth, old age, calamities and deaths every day—all around—no fear is produced in the mind. That is because of the मोह which makes him drowsy and dull. उन्मत्तभूतं—has lost sanity and acts like mad men.

Sloka. 44. Here the hopeless monotony of life is pictured and despised. व्यापारैः पुनरुक्ते—the same monotonous day-to-day repetitions. On account of the मोह stupor produced as said in the previous sloka, we are not ashamed of this day to day monotony though we ought to be totally ashamed of it. In the previous sloka, मोह deadened the sense of fear. Here it deadens the sense of shame.

Sloka. 45. Here the poet says neither the way of salvation by ईश्वरध्यान nor the way of opening the doors of swarga by यज्ञः and other धर्मः, nor the sensuous way of ample

sense gratification was pursued. धर्म काम and सौभ पुरुषार्थ—none was attempted to be achieved. Only thing we did was that we acted as the acts for the destruction of mother's youth by a long period of pregnancy, delivery and confinement, during which time celibacy was enforced and the youth age spent in vain without pleasure enjoyment. The conception of delivery also affected the freshness of youth. स्वर्गद्वारकशटपाटनपटु धर्मः—यज्ञ and other धर्मस are effective—पटु to break open the doors of swarga gate and secure entry.

Sloka. 46. In the previous sloka, the regret was that the mother's योवन was wasted and injuriously affected because none of the three पुरुषार्थs was attempted to be got. Here the regret is—no honey was sought from the lovely lips of the sweet heart, on moon rise, no विद्या was learnt, no heroism and valour was shown, which could spread fame up to Heaven. Consequently his own youth had been wasted. The waste of the mother's youth and injury to it—was the regret before. विद्या विनोतोचिता—उचिता means अभ्यस्ता—learning. This sense of उचिता is appropriate for the context because this विद्या is used for controversies with numbers of opponents upholding vitally different doctrines and conquering them. चन्द्रोदये—passion is inflamed. उद्दीपनविभाव—The रस is drunk looking at the moon and the face of the कान्ता and comparing them. शून्यालये दीर्घत्—the lamp is burning and spreading its light far and wide. There is no one to enjoy it or be benefited by it. The दीपमा is wasted.

Sloka. 47. In the last line, he regrets his having had to wait at the door of other peoples' houses for getting doles of food like crows. लोलुगता—अलोलुहः is one of the virtues insisted by भगवन् in the Geeta. The word फिङ्ड is appropriate

for crows, and this man waiting for the chance of food on Sraddha days. The commentary quotes the Amara. पराज्ञःपरपिष्ठादः—The whole life has been spent like this, for depending for food at a late hour on Sraddha days making enquiry to the various days on which the house-holders are performing Sraddhas. He has no time for learning any विद्या or to earn गुण्य by doing services to the parents reverentially.

Sloka. 48. वालुकसेतुं are proverbial as very frail embankments, easily washed away by the floods, being made of sands. The trees are planted either close to the river bed or in the said bank. They must be expecting to fall in any flood, which may come at any time, being jungle streams.

Sloka. 49. The word वियोग in line (3) in the sloka beginning with आयुः indicates the poet's having in mind the भारत sloka—“वियोगो ब्रान्धवैरायुः” Longevity is not at all a blessing. The Rishis say—one has to survive many dear and near relations by serving long.

Sloka. 50. Shakespeare's description, beginning with “All the world is a stage” and describing various stages of life may be compared with this. In ordinary dramas, when at the close of the drama, actors make their exit behind the screen, they are not dead. Their drama is acted in one night and their actings are repeated many times during their life. One night they retire at the end of the play behind the screen and come back another day on the stage in the course of the play. Here, this drama is enacted by this actor during the whole life-time. This is a drama which has plenty of reality in it, and is all serious unlike the dramatic play. Of course, this poet who believed in transmigration, and Shakespeare did not, might have in mind the return of this actor in another जन्म in

another shape. But the actor does not return in this birth after retiring into the screen of Death which transports him to Yama's City. Shakespeare describes Yama's place as "the undiscovered bourne from which no traveller returns;" in Hamlet's serious soliloquy "To be—or not to be—that is the question."

DESCRIPTION OF A CONVERSATION BETWEEN A सन्यासि—ASCETIC AND A KING

Sloka. 51. The idea of a conversation between a king and a सन्यासि was perhaps suggestive by Sri Bhagavatham—**एकादशस्कन्ध**—chapters VII to IX the conversation between the अवधून and the king यदित्वं राजा—You occupy the highest elavated place उन्नत in your kingdom by saying वयमपि उन्नतः, the suggestion is clear that the Raja is also उन्नतं in some ways. कण्व's message—sloka to दुष्यन्त when he speaks संयमधना throwing it into the balance against दुष्यन्तः vast धनः may be called to mind here. उच्चैः following संयमधना may be taken also with that. उच्चैः may be taken there both before and after. The word उन्नत here is an echo of उच्चैः there. The truth no doubt is that the Muni is far superior. No King can or will dispute it. The claim of vast superiority if voiced in line (3) the Muni here claims the उन्नति for himself not by his own merit but by the अभिमान grace and affection of the great गुरुप्रज्ञा-s under whose feet we sat. They counted him as their शिष्य. That अभिमान of theirs, that is-their शिष्याभिमान in regard to me gives me a tremendous height. Their connection as गुरु, to me elevates me very high however low I might be. गुरु प्रज्ञा is the term used here. Great प्रज्ञा-s of superior

and vast knowledge. The गुरु is not a गुरु by hereditary claim—but is one of the greatest प्रज्ञा-s. उपासित—this is a wonderful Sanskrit word suggestive of fine meanings. To be near—to sit near a गुरु or divinity or other great persons with reverence is itself productive of wonderful results. The गुरु or divinity with whom he sits near, elevates him to his height. He becomes उन्नत by the mere near contact with them. It also produces a sense in them that this man is theirs. मदीयत्वाभिमान—The placing of the king first in the balancing is very nice. त्वं and वयं are the antithesis here. वयं—plural is very charming here. If he said ‘अहं’, it might refer to himself and savour of personal egotism and pride. वयं—plural suggests that this claim of उन्नति is made on behalf of Munis as a class, not as a personal individual claim. The poet is echoing कण्ठमुनि, and expounds his heart in plural. त्वं ख्यातः विभवैः—You are of vast renown by your विभव-s, विभूति-s to use the Geeta word—your royalty splendours, your sovereign authority, your kingdom etc., नः यशांसि दिक्षुकवयः प्रतन्वन्ति—here again plural for the मुनि and also for his यशस्. दिक्षु—in all the cardinal directions and in the ends of the world—another plural again. The singer's singing कवि-s here sing out of love and reverence not for any worldly gain. The Kings' kingdom may be in some one cardinal direction not in all. He will be known only in his kingdom. स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते is proverbial. ख्यातः means—you are known. It would not necessarily mean that he is a ख्याति. He may be a tyrant, and he may be well-known as a tyrant. That is not यशस्. प्रतन्वन्ति—तनु root means विस्तार. The उपसर्ग-प्र makes it very great विस्तार of the यशस्. The proverbial sloka—विकसन्त्येव ते स्वय should be

remembered here. Having balanced the meritst of first two lines, he is summing up the conclusion—that is, the result of weighing the two in the scales is summed up here in the third line beginning with इस्थं. मानधन!—the king is addressed by this. आवयोरुभयोरपि—Strictly speaking, the coupling up of अस्माकं and तव अस्—of us, and thine cannot give a dual. Word वदं is taken as a class collectively as a singular representing one party. आवयोः means 'of these two parties.' अतिदूरमन्तरं—The gulf is very very wide. Seetha's wonderful slokas 45 to 47 in Sarga 47 of आरण्यकाण्ड addressed to Ravana with utmost pride and scorn, "dreadful demon as he was, alone as she was" beginning with 'यदन्तरं' and repeating it several times, and repeating तदन्तरं also several times. The only difference is she was not speaking of her own height, but of her husband's height. Any pride of her was, in her opinion, due to her husband. She had no pride of her own except that she was राघव धर्मपत्नी. Why all this proud statements and comparisons?—The last line gives the answer. It was the duty of the king to note in what तपोवन-s, which मुनि गुहा-s were residing, and imparting विद्या to a number of peoples. It was the duty to provide facilities for the peoples and also safety to the inmates of the savage beasts and human savages. आश्रम from wild animals and demons. Whether the king is in the नगरं or in the वनं—the king was the Raja of the inmates of forest आश्रम-s. "नगरस्थो वनस्थो वा त्वच्चो राजा जनेश्वर". If you are unmindful of us and turn your back upon us—पराङ्मुखः—वयमपि—we also एकान्ततो निस्पृहा—will be altogether unmindful of you and independent of your sympathy and help. एकान्ततः—totally, exclusively पराङ्मुख. If you are a bit पराङ्मुख we will

be out and out पराङ्मुखः. एकान्ततः only one edge or extreme—that is पराङ्मुखः's side. We never turn to the पराङ्मुखः's side. एकान्ततः should be taken with पराङ्मुखाः—changing as plural. Suitable—विपरिणाम. Why we are निस्पृहाः—absolutely desireless? Why should they at all be or wish to be अभिमुख to the king? Is it that they seek his patronage? No—Only for his good. He must be blessed by Gods to protect his subjects. The Raja must be good, dutiful and prosperous. The kingdom's prosperity depends upon his prosperity. शार्दूलत्रिकीडित metre. The मुनिव्याप्ति is addressing the king with the pride of independence.

Sloka. 52. Questions arise here on the previous sloka and out of it. You talked of height, and being well-known. Am I not a sovereign of supreme authority over अर्थ-s-wealth, and treasures? Are you not अकिञ्चन-s having nothing? जनक—the royal Muni said “मे नास्तिकिञ्चन” you are literally penniless. Is not the gulf very wide between us? You have अर्थ-s and master of them. We are masters of splendid अर्थ-s and move splendid words—that is superior classical literature. Can all the riches in the world compare with treasures of literature—particularly Vedantic Literature. It is full of the highest अर्थ-s—the only परमार्थ—एकमेव अद्वितीयं बह्य यावानथोऽयावदर्थ—All the best अर्थ-s ideas and thoughts and literature—we are master of all. Not only mastery over language but also ideas—as much mastery over ideas as over language—Masters of language with corresponding rich ideas. यावत् is also suggestive of ‘totality’—साक्षण्य. Have you not heard of the popular term कवीश्वर? We are also ईश्वर—That is the suggestion by the words ईशिष्वे and ईश्वमहे. That is the suggestion with regard to the two. Second line suggests a big question—Are you not शान्तमुनि-*s*?

Can you claim शौर्यं and वीर्यं? Am I not vastly superior in this respect? The second line begins answering this question with शूरस्वं—you are a शूर. We are विद्याशूर-s and वादशूर-s you subdue the vain pride of your प्रतिपक्ष-s. We subdue the pride of our प्रतिपक्षवादि-s. We have got our पाटव—cleverness and skill there which is अक्षयं; and which your शौर्यं is not.

Our resources in बात् battles are inexhaustible which your शौर्यं cannot claim. Where you want to claim superiority for yourself, the tables are turned against you. In the third line is trotted out a great शास्त्र to demolish the Munis' claim. Men of great wealth—धनाद्या: hang on the king depending on his favour. They court attendance on him probably to get more patronage in their trades etc., to make more moneys or to escape heavy royal levies. Would any rich man go to Munis? Only the poor will go. The great Lord Krishna bitterly complained to Rukmani-Lakshmi—the आद्य-s never would come to see him. He wanted to suggest very humorously. Rich men would practise भक्ति and उपजामन to acquire the blessings of Lakshmi, but would not come to Him. Reference to भागवत् X Skandha-Adhyaya (60)-Sloka-14. “तस्मात् प्रायेण न ह्याद्या मां भजन्ति सुमध्यमे” The word धनाद्या: here is possibly reminiscent of it. Even very many well-to-do men in their advanced age thinking of an eternal blissful future, and wishing to cleanse their minds of all मल - मतिमलहतये—come to me as शुश्रूपुष्टोतुकामाः which is a synonym of that word. This is the antithesis to सेवा and सेवने. Your धनाद्य सामन्त-s are paid servants. These are unpaid शुश्रूप-s wanting nothing for their शुश्रूप, but ready to give vast दक्षिणा-s to us, which however we decline. If you have no fostering care for me, my attitude will be of extreme not caring. स्त्रवरा metre.

Sloka. 53. The comparison is pursued. What are luxuries and luxurious comforts for? For satisfaction—for परितोष can be the only answer. If I have complete satisfaction from my वल्कल-s as much as you from your दुकूल-s—where is the superiority for you? Satisfaction and contentment derive from a thing. Is it its true value? दुकूल-s and वल्कल-s are of equal value in that the satisfaction they give is the same. This reason for valuing them alike is given clearly in the second line. समःइह - इह—in this matter of dress—समःपरितोषः—the satisfaction derived is equal. Equality is modestly claimed. निर्विशेषोविशेषः—the expression and idea are supremely fine. The distinction claimed on the ground of दुकूल as against वल्कल is a *distinction without a difference*—निर्विशेषो विशेषः. Look at the genius of Sanskrit Language and of the possibilities of its expression! In the latter half the मुनि or the royal Rishi poet demolishes the claim trotted out in the previous sloka of kings being wealthy and Munis being poor. Who is a wealthy man and who is a poor man? कोऽर्थवान् को दरिद्रः? The महुप् in अर्थवान् means ‘vastness’. When the mind of the man pointed to as poor is filled with joy and contentment, not only जुष्ट but परितुष्ट—overflowing joy, and is absolutely easy, and rich with contentment and cheer. He is a great आद्य—not a proud king with an uneasy head, and insatiable greed, not contented with anything that he has at anytime, always coveting more and more and thinking himself a cursed have-not.

The third line contains a proud and confident assert. Let that man alone be called a दरिद्र. Which man?—Who is meant by the indefinite सः—यस्यतृणा विशाला is the answer. ‘Whose greed is vast and always vaster than the riches that he has at that time. His possessions and riches may be विशालं but his

तृष्णा may be more विशाला. As for me I am enjoying तृष्णा क्षय—no तृष्णा—, I want nothing.—How can you call me a दरिद्र? को दरिद्रः—who is the man in want?—You are always in want however much you may have. I am never in want. I am never a have-not which you always deem yourself to be. मालिनी metre.

Sloka. 54. The last line says—“दुर्जनानं अविनयं अनुमन्तुं नोत्सहे”—“I cannot put up with and tolerate haughty bad men's disdain and insult. The description is given in the third line—new wealth नवधन, मधुपान—drink—आत्म सर्वेन्द्रियाणां—all senses and mind—the mind is also an इन्द्रिय—are intoxicated by the said two things. The question arises—how can you maintain your body with the bare necessities of life—food, water, raiment, and some bedding to sleep. The necessities are furnished by nature and simple life in the forest with high thinking and simple living as the motto. शितिरपि शपनाथ—mother-earth is the bed and the cot. Is it not a blessing to sleep at the lap of the mother? To sleep on the earth, no fear of falling down as from a cot, not a pie need to be spent for a bedding whose cost will be multiplying like anything. नोत्सहे—I cannot bear to.

Sloka. 55. Some ways and means of finding the bare necessities of life were mentioned in the previous sloka. Other ways are suggested here. अश्रीमहि वयं भिक्षां—we shall eat food thrown into our bowl as भिक्षा—fruits may not alone be sufficient, if one has been accustomed to eat rice and wheat and spices before. भिक्षा food will keep as to the old way of diet. The forester or the भिक्षु is an अधिकारी of पक्वाङ्ग cooked food. The people of India used to keep some food out of their cooked food for small doles being given to भिक्षु-s coming in the afternoon, when the fire in the oven has been extinguished and the

pestle and mortar are not being used, and the women in the house are taking rest. In appreciable doles of very little quantity are given. Nice house-holder and this भिक्षा giving is no burden to any single person. It is a coveted privilege, and it is given with the greatest order of affection and respect बहुमान—for the भिक्षु—‘भोजन आदरो रसः’—The भिक्षा-s are full of this रस. They are offered to the भिक्षु-s as to god. The भिक्षु is विष्णु they say. The great ईश्वर is a great भिक्षु—सन्ध्यासः is called विष्णु लिङ्गम् though—Of course विष्णु वामन went as a भिक्षुक, but not as a सन्ध्यासी. दत्तात्रेय was a combined अवतार of the Trinity. For clothing, the simpler and less costly method is mentioned. आशावाससोवसीमहि आशा means here दिक्—(sky) we shall cover ourselves with दिक् as आच्छानद. The word आशा means दिक्—etc. covering as cloth as दुकूल or वल्कल will cover the whole body. But दिक् will cover the whole body. वस आच्छादने is the root meaning. The sky, if it covers, must cover the whole body. The whole body is covered with nakedness. Nakedness is more व्यापक than cloth. Another beauty in the word आशा—The king is coyered with आशा—तृष्णा. Our आशा is शून्य. The genius of the Sanskrit Language gives both meanings to the word आशा—The highest spiritual आशा should become as आकाश ब्राह्म—bodiless, formless, most सूक्ष्म—with no attachments—nothing attaching it; and it attaching to nothing. शयोमहि महीपृष्ठे—we shall lie down and sleep on Mother Earth. Why divide ourselves from the Mother भूमिदेवि by a cot or a bed? We shall lie on the Mother's back or on Her lap. कुर्वीमहि किं ईश्वरैः—What have we got to do with King-Lords? The great commentator quotes the proverbial sloka सनत्सुजात from उद्योगपर्व to धृतराष्ट्र—

येन केनचिदाच्छज्जो येन केनचिदाशितः ।

यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदः ॥

"The Gods will recognise him as wholly in ब्रह्मन्. That is the Vedantic meaning of the word ब्रह्मण—though men and kings of men may not. That is सत्तसुजात idea in saying "तं दे श्वाह्यगं विदुः" The sloka—we quoted before from भगवत्—“चोसणि किं पथि न सन्ति.....”

Sloka. 56. In the previous sloka, the Vairagi poet said through the mouth of the यति—what use of kings for us? What have we got to do with them? Here the poet says—Of what use are we to kings? What have they got to do with us? न नराः - वयं should be taken from the second-half. We are not dramatic actors or dancers. We are not विद्-s acting as go-betweens, and talking lewdly to please lewd men. न गायकाः—nor songsters. न च सभ्येतरवादचुञ्चवः - सभ्य is something-talk etc., suitable for being uttered in decent सभा-s सभाहौ is सभ्य—worthy of an assembly in which the talk is spoken. सभ्येतर is असभ्य—vulgar वाद—talk. वादचुञ्चवः - चुञ्चु is a suffix like चण. “तेनवित्तश्वुञ्चप्त्वणपौ”—Buffoons living by such talks. नृपमीक्षितु-मत्रकैवयं - अत्र means—amongst such groups of kings pleasing men. कैवयं—who are we? We do not belong to any of these groups. कैवयं नृपमीक्षितुं who are we to get an audience to the king and see him. We cannot even look at him even from a distance. How can we go near him? स्तनभारानमिता न योषितः In the previous three groups there was no sex metamorphosis necessary. In the fourth group, it, which is impossible, is necessary. That is why it is placed last, and in a separate group altogether. स्तनभार आनमिता:—They are bent not by humility or modesty but by the sheer weight of their breasts. The bending is a forced bending not at all in humility. वैताळीय metre—fit for वैताळिक-s singing exaggerated praises and pleasing kings, and living there-by.

Sloka. 57. This kingdom भारत was brought into existence as a kingdom—जनित् by broad-minded kings. Now, the kingdom is cut out into various parts some consisting of a very few cities over which the ruler rules. क एष मद्भवः Why all this fever-heat of arrogant conceit, while dressed in this petty authority As the great Chakravarthis of old who brought the भारतवर्ष under one आज्ञाचक्र—any pride at all, they were ideals of humility. विद्वुत अपरैः—some founded ब्रह्मिय empire as stated in the first line. Others maintained it in the original integrity. दत्तं च अन्यैः तुं यथा—Others like परशुराम rooted out the earth of क्षत्रिय rulers, and after conquering the earth, gave it to persons like काङ्क्षयप, valuing the conquered earth as a straw. The third line states—Other heroic men or rulers of the fourteen lokas—none of them is elated with pride. There is much beauty in the word विपुल हृदयैः in the shape of द्वनि - विपुल is the name of the earth. पृथ्वी is another name. अनन्ता is another name. Conquering the earth विपुल—they have the mind to part with the विपुल. The answer is their minds are more विपुल—They are not satisfied with what they have given. They have not given suitable to their broad mind. If the earth is infinite, the mind that gives it away is more infinite.

Sloka. 58. In the second line, the poet asks,—why should there be any pride and conceit on account of getting to rule the earth? Was not the same earth ruled without any interruption even for a moment by hundreds of kings? Ruling the earth is an ordinary incident in life. Why should this new ruler be elated with pride and conceit over a thing which was common to hundreds of rulers? In the second-half the poet asks--why should petty rulers in name पतयः—not fit to be called भूपतयः, who are पति-s not of the earth or in the earth, but पति-s in a very small fraction अवयव लेश—of a fraction of a fraction

तदंशस्यापि अंशे - तत् referring to the entire earth, the earth which was referred to in the previous half—be elated—they ought to be sorry men ashamed by the pettiness of their principalities compared with the old चक्रवृत्ति-s विषादे कर्तव्ये. They should be ashamed and feel sorry for the pettiness of their state. प्रत्युत on the other hand, जडाः—these foolish men मुदं विदधति—are full of elation. Desikar's Vairagya Panchaka sloka—which was inspired by Bhartru Hari may be compared—

“ क्षोणी कोण शतांश पालन कला दुर्वारगर्वानल-
क्षुभ्यद् क्षुद्र नरेन्द्र चादुरचनां धन्यां न मन्यामहे ”

Sloka. 59. The first line puts the question—Is not the whole earth encircled by the ocean and together with it—nothing more than atom? नवगुः is the question सर्वोत्तमं—the whole of this earth together with the समुद्रवलय. The word सर्वः means—the whole earth and also the whole earth and ocean put together. It includes the whole of both earth and sea mentioned before. वलयित —encircled as by a वलयं—a waist belt, to show the infinite smallness of the earth and sea compared to the cosmos. Earth is described as a मृत्तिपङ्ड— the term is used छान्दोग्य सद्विद्या “एकेन मृत्तिपङ्डेन”. जलरेखया— the whole ocean is described as a minute रेखा—circular mark or line which has no magnitude. Everything is belittled in contempt by the Vairagi. समुद्र-रशनाचोऽवीं says दुष्यन्त having the समुद्र for रशना. That little atom of the earth planet has been parcelled by hosts of petty kings—राजां गणाः भुजते. The अर्णव पद form of the root भुज् which has both पद-s, is significant. भुज् - आत्मनेपद as here means—to enjoy—not to rule and protect which is the meaning in the परस्मैपद. The selection of the आत्मनेपदि suggests by इवनि that these petty rulers are not able to protect and rule

the territory but merely enjoy by collecting taxes and plundering the poor subjects for their own personal gain. How was this cutting up into various parcels between innumerable petty rulers effected? सङ्करशति—by waging hundreds of bitter wars between each other. स्वांशीकृत्य making it their shares. अंजः is suggestive of treaties after wars agreeing to divide the petty disputed territory into so many shares. They are able to hold these petty parts because of the treaty pacts not by their military power. It was got in a partition neither side having been able to win a decisive victory. अंजः refers to a partition deed peacefully. The war was suspended by a truce and the pact was entered into. The third line must be read as follows—

भृशं क्षुद्राः दरिद्रास्ते—These men would get allotments of small parts as a compromise in partition after costly and wasting wars leaving their treasuries empty and in heavy debt. They are petty chieftains. **भृशं दरिद्राः**—their finance is in a hopelessly insolvent condition. ते दद्युः किं—If you go to them for pecuniary help, will they give you anything? **अथवा ददतः**—If at all they endeavour or inclined to give—किं अपरं दद्युः - अपरं means a small thing. परं is great. What small things even can they give? **त्रिक धिक् तान् पुरुषाधमान्**—We will not say ‘fie, fie’ upon these petty bankrupt rulers with their petty states and empty treasuries, but we will surely say “fie, fie” upon those wretched pieces of humanity, पुरुषाधम-s who desire seriously to get the धनकण—small, atomic petty coins. **तेऽयोऽपि**—Even from these bankrupt, petty so-called rulers.

Sloka. 60. In the second-half, the poet says—Why should petty kings be excessively proud and swollen-headed, because of some men bending before them now for fear of being beheaded? **प्राणत्राणं प्रवणमतिभिः**—They want to save their-

own lives which are threatened by these petty tyrants who indulge often in capriciously beheading subjects whom they suspect or fear. These men would not bend before them except for fear of losing their life. The bending of the head is made only to save the head. The नमनं of the head is for प्राणत्राण—Either it must bend or it must be prepared to be chopped off. What credit or praise is there on account of these bending out of sheer fear? Why should they care for saving their head? Why should they not be prepared to allow their head to be chopped off? The answer is given in the first half. There was only one person—not a man but the Divine Creator called 'कः', who did not care for his head being chopped off by हश्चर—the enemy and destroyer of मदन and allowed the skull—कपालं of his own head to be worn by the slayer on his head, and to wear it as an ornament, and to be used as a bowl for his भिक्षा to receive food in भिक्षा, and eat it from that skull-vessel. The word कः is a name of ब्रह्मदेव—with his four heads, who is also called अज. The question is स को जातः—Where is the man who has been born to have such glorious patience, not caring for the chopping off of his head but allowing it for daily use by the slayer who keeps it on his head as an ornament for the head. Where is such a man born? Who would behave in this extraordinary patient and dignified way, being one Murthi in the Trinity like the other? Where in the world would such a man be born? The answer is—there was such a person. That was Divinity—born or manifesting itself as कः - अज - ब्रह्मदेव. He was अजः जातः—the unborn, manifesting himself as born. The Divinity which is described by the श्रुति - "अजायमानो बहुधा विजायते". The question is—किं कोऽपि जात आसीत्—Has ever such a man been born? The answer is कोऽपि—some

extraordinary great person—कः—the word may be repeated—or the same word शुकः may give this meaning also, by शब्दशक्ति-ध्वनि even without आवृत्ति. कोऽपि कः सः अजः जात आसीत्—There was such a person—an eternal-never-born person, appearing as born by manifestation, taking shape as a cosmic functionary God in the Trinity. मदनरिपुणा—This is very suggestive. ईश्वर was very great by killing काम, but his क्रोध रौद्र—was रौद्र. He was a slayer of काम—but a victim of his own anger. The victim of his anger was Himself—not ब्रह्मदेव victimised by it. मूर्खे ईश्वर who had chopped off the head in anger and cried “छिन्नं तस्य शिरो मया”—wore the white skull of the head on his head, showing his great respect, and exhibiting it on his head, and on (by) his head as a warning to the world against anger, exhibited by the hand, and also by wearing it on the top of his lofty head. He did not conceal the head chopping anger, but straightforwardly exhibited most publicly to the gaze of the world. Both the great Murthis set examples to the world. All was a drama inculcating most valuable lessons. उच्चैः विनिहितं—exhibited by putting it on the top of his head of the great cosmic पुरुष. धर्मं कपालं - नरशिरः कपालं is proverbially said to be अशुचि. This was ब्रह्मशिरः कपालं—ईश्वर treats it not as अशुचिध्वनि—but treats the white skull as pure and holy. That is the ध्वनि in the word धर्मं. उच्चैरलङ्घारविधये As a very beautifying ornament. The word विधि is also suggestive here. विधि-s कपाल is used for अलङ्घार विधि. The non-concealment, and the public exhibition of this wrong, and the repentence प्रायश्चित्त for it by भिक्षाटन with this snow-white clean vessel—all show the greatness of ईश्वर. The greatness of both is shown by each setting an example in patience and repentence for the world to note are shown by this extraordinary drama. Not only was He

नट—a master of Drama, but ब्रह्मदेव also was a नट—all bearing भूमिका—both the भूमिका-s. “कं धातयति हन्ति कं नायं हन्ति न हन्यते” भगवान्’s question and the following answer are wonderfully appropriate with this drama. There is a great deal more taught by this.

ADDRESSING THE MIND AND EXORTING TO CO-OPERATE (IN दैराग्य AND भक्ति)

Sloka. 61. The poet appeals to his own mind pathetically—the mind co-operating with the owner of the mind—that is the soul, मोक्षसाधन-s can easily be achieved. Without its co-operation nothing can be done. “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”—says Parasara. “आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः—आत्मैव रिपुरात्मनः”—says Bhagavan. The mind must be befriended and converted, into a co-operator from having been a non-co-operator for ages. The appeal and argument here is wonderfully good, your go about at the end of your bests to please the minds of other people, namely masters served under or rich men whose help is sought, and bring them round. You enter so many minds of other peoples, and try to please them by putting yourself to ever so many difficulties and sufferings. If you are प्रसन्न and quite calm, and determined to save your owner—my humble self, would not your determination not to go to other people for help with so much suffering and ignominy, but to be self-sufficient and contented. Will that not fulfil your keen desire which is undoubtedly to serve your owner? परेषां चांसि विश्वासि—you go out and enter into other peoples' minds. Why should you? Why not lie motionless in your own place—in your owner? आराघ्य बहुधः—pleasing them

in many ways by arduous service. The word आराध्य suggests—why should not try to be pleased and contented in yourself?—why do you go and enter. प्रसादं नेतुं—To bring about प्रसाद in other people's minds. Why should you not work out that प्रसाद in yourself? If you are प्रसन्न—crystal clear, would you think of going to other people and serving them? प्रसन्ने त्वयि confirms this idea. Why not seek your own प्रसाद? Why seek so many other peoples' प्रसाद? God has put your entry into me. We are thrown together inseparably by God. Why should you go and enter into other peoples' hearts? What does this entry into other peoples' hearts and attempt to please them involve? हृदयक्लेशकलित् is an adverb qualifying आराध्य and also विशसि - प्रसन्ने त्वयि is the beginning of the second half in antithesis to परेषां चेतांसि विशसि—at the opening of the first-half. The word अन्तः qualifies प्रसन्ने as also स्वयमुदित following. त्वयि अन्तःप्रसन्ने—if you sit calm and crystal clear within myself, not going out and enter into other peoples' minds. How do you want my help? I want your संकल्प - विविक्तः संकल्पः - विविक्त is निष्कळङ्क—wonderfully pure संकल्प which is विविक्त, unique out of the common. विविक्त—profoundly discriminatory—discriminating between हितं and अहितं to your owner. अन्तस्वयमुदितचिन्तामणिगणः—If you are प्रसन्न, you विविक्त संकल्प will come as an immediate consequence. स्वयं उदित—will spontaneously arise within you. चिन्तामणिगणः—what will arise?—A number of चिन्तामणिः चिन्तामणि is चिन्तारत्नं—a fabulous gem supposed to yield to its possessor all desires. It is the philosopher-stone for which innumerable mounty-banks have, for centuries been labouring to find with invariably the deepest disappointment. Mind is चिन्ता—the determination—सङ्कल्प arising in it may

result in the successful achievement of the desires. Such determination and perseverance in that determination will like the fabulous चिन्तामणि yield achievements. The सङ्कल्प of the man meaning the firmest resolution to get at a thing will achieve it. That probably is the real secret behind the चिन्तामणि or philosopher-stone. Resolution चिन्ता followed up by determinid and unceasing endeavour will achieve anything. "There shall be no Alps" as said by Napoleon. The सङ्कल्प determination is genuine gold. The poet here clearly adumbrates these ideas—Will not the चिन्तामणि सङ्कल्प of your own achieve in full (पुष्यति) or even more than expected, your अभिलिषितं—your desires? तत्र सङ्कल्पः किं ते अभिलिषितं पुष्यति न?—Why do you go and seek with great pains to please other peoples' minds? Please determine to be contented yourself and the whole problem is solved. All trouble of going to other people and pleasing them is avoided. Be pleased with yourself. The sloka begins with परेषां चेतांसि and finishes with ते सङ्कल्पः—and in the middle, it says प्रसन्ने त्वयि and तत्रयन्त.

Sloka. 62. The address to the mind is made in another very charming way. परिभ्रमसि किं—why do you wander and wander round and round. मुधा—and that in vain without any achievement? Why so much perseverance and determination in making vain attempts and vain wanderings? What to do? "Try, try, try again"—is the proverbial advice to man. Is not repeated perseverance with ever so many failures a great virtue? चित्तं—My mind wandered long ceaselessly, and continuously for very long time in my service without a moment's leave or rest? Please now retire. Your retirement is long over due. Please rest. That will achieve the highest

मोक्ष to me and to you. “ बन्धाय विषयाशङ्कि मुक्त्यैनिर्विषयं श्रुतम् ” भागवतं says (Skandha-1—chapter IV sloka 34) “ यदेषोपरता देवी माया वैशारदीमतिः । संपन्न एवेति विदुमहिम्नि स्वे महीयते ॥ ” The above sloka appears to be in the poet's mind here. It is reproduced with all its charm, in inimitably simple and forcible language. सूत says भागवतं मति - (चित्तं) feminine gender—Her ladyship—देवी has been ever wandering through the ends of the universe with swiftest wings. She is a great पण्डित of माया. The little of माया विशारदा is very appropriate for her. She has earned the title by her unceasing wanderings, and fortunately these wanderings made by her in the name of; and for me—her owner, her dear lord—(she is my देवी and I am her देव) Her wanderings, in my interest as she intended—all this have ended in misery to me.. Let her take complete rest and be उपरता—The उपरति there is सन्यास आश्रम विश्रम—total retirement and total peace. No more wanderings and no more movements. What is the gain by this stilling and stoppage? संपन्न—the attainment of ब्रह्मन् peace and bliss—perpetual—where does that peace and bliss come from? स्वे महिम्नि महीयते—All the महिमा is within it—All the trouble and misery was within her and her master. All the troubles and miseries are due to her going out. If she kept all to her within at home, not going out, she would have saved herself and her master. उपरति there is विश्रम here. विश्रम is synonymous with retirement and rest from perpetually wandering service for endless time. Where to rest? क्वचन—in some indescribable somewhere. What is the place? In your own innermost master-self. क्वचन must come round to the self because complete rest necessarily means—not going out of the self. The poet very cleverly says—somewhere.

without specifying the resting place. The mind being absolutely still and resting, the somewhere must be the innermost self, and nowhere outside. That is the ज्वनि of क्वचन. क्वचन refers to the स्वेऽमहिम्नि in the भागवत sloka. क्वचन may be taken also with परिभ्रमसि. You go somewhere and somewhere, without discovering what is in yourself, and in your master. क्वचन may be repeated—क्वचन क्वचन—somewhere and somewhere. If I am not going about and, am inactive, anything may happen. Good things may not happen. Bad things may happen. ‘My dear mind’—says the poet in the second line. What will happen naturally and by itself, will happen in that way, and in no other way. Whatever we may do or not do. ‘यत् भावि, तत् भवत्येव’ is the proverb quoted in the commentary—which is in the poet’s mind. स्वयं means—‘without any effort on your part’ अतीतमननुस्मरन् - अनुस्मरन् means—continuously thinking of past failures and disappointments. What good is there in grieving over the past? It is dead and cannot be called back. अनु means ‘continuously.’ ‘गतं नानुशोचामि’ is proverbial. The poet keeps the अनु in the proverb. Don’t build सङ्कल्प-s—castles in the air for the future. In the Previous sloka, determined सङ्कल्प to keep within oneself, without going out was recommended. Now the poet requests that there should be no सङ्कल्प-s of मनोरथ-s for the future. ‘What will you do?’—the mind asks. I will enjoy what are given to me by Providence without my wishing or expecting or even dreaming. The commentary quotes a very apt sloka of भगवान् about the Pandavas. “They do not grieve over past failures or troubles. गतार्थान् नानुशोन्ति च. They do not build मनोरथ-s—hopes and desires for the future. नार्थयन्ते मनोरथान्—The third line in

Sloka (62) is a paraphrase of भगवान्'s first sloka. The first पाद of second-half—“वर्तमानेन वर्तन्ते तेन मे पाण्डवाः प्रियाः” is paraphrased by the fourth line.

३८ Sloka. 63. चेतः प्रसीद अघुना—are the last words of the sloka. The word प्रसीद has two meanings—‘become crystal-clear rid of all impurities’, ‘to become favourable to me.’ Let me have your grace. एतस्मात् विरम—despite from (this) इन्द्रियार्थ गहनात्—from the jungle of sense-objects and enjoyments. गहनं means forest and also सङ्कुञ्च. Both meanings may be taken. This is from the sense entanglements. आयासश्चात् which pain weary and exhaustive. The senses cannot perceive or enjoy anything without the mind co-operating. Each sense will have only its perceptions and enjoyments. But the mind has to perceive and enjoy all the perceptions etc., of all the senses. श्रेयो मार्गं आश्रय. This shows the इन्द्रियार्थ मार्ग was अश्रेयस्—Instead of being इन्द्रियाराम, become आत्माराम. That is the way which is effective to dispel all the ills and miseries of संसार without anything left—अशेष in a moment. That आत्माराम मार्ग is meant by श्रेयोमार्ग is confirmed by स्वात्मीभावमुपैष्ठि which follows. Mind—मनस् must practically cease and become merged in the आत्मा with which it is connected. मनोयात्यमनोभावं—मनस् must become no मनस्. It must give up its स्वभाव as मनस् and judge the भाव of its आत्मा. स्वात्मीभावं is the positive statement of the negative statement अमनो भावं. “ततस्तो नियम्यैतत् - आत्मन्येव वशंनयेत्” says भगवान्. The स्वात्मीभाव of मनस् is meant there. It becomes वश to the आत्मा losing its prior independence. उपैष्ठि—attain wealth. सन्त्यज—Give up altogether. निजां गतिं - निज is स्व—your own independent movements. कलोल्लोलां—ceaselessly rising and falling and tossing like ocean waves.

भूयः—again. भङ्गरां भगरति मा भज—don't entertain taste for संसार pleasure which is fleeting. भजभगरति may also be intended. भूयो भज भवरति may also be intended, भूयः meaning 'abundantly'. This is expressively stated in the first line of the next sloka.

*Sloka. 64. मोङ्ग मार्जय—*Sweep off the cob-webs of stupors, delusions, illusions, produced by nescience. चन्द्रार्धचूडामणी रति उपार्जय—This means that other शृङ्गार रति-s indulged in before unduly, should be abandoned. The poet has his Mangala sloka in mind. मार्जय and उपार्जय alliterate well. In the second line—Life on the Ganga banks is recommended for hearty acceptance. स्वर्ग may also mean मोङ्ग here. Although it is a river coming from स्वर्ग, it is capable of leading one to मोङ्ग. तरङ्गिणी is significant. The river is rapid with तरङ्ग billows which would waft cool Ganga water drops to the residences on the bank. This तरङ्ग is in contrast with the तरङ्गवीचि-s etc., coming for disapprobation in the next half. Seven, fleeting though shining, things are bracketted in the second line. को वा प्रत्ययः—who could place confidence in them? अलङ्कारदीपक् प्रसुत and अप्रसुत things comparable with each other are placed together, with one common characteristic or क्रिया or action.

Sloka. 65. Think not once of Rama. Lakshmi with आस्था—with eager desire while she is चञ्चल—not staying. He dances to the eye brow gestures of kings and goes as a common woman to any one on whom the king smiles. What would you do? कन्था कञ्चुकिनः—covered with rags. भवनद्वाराणि प्रविश्य—entering the doors of houses in वाराणसी रथ्या पञ्चमु—In the many of Benares' streets. द्वार—suggests—not entering inside the

house but stopping at the outer door-way. These are rows of streets in thickly crowded Benares. It was so even in the days of भर्तृहरि also. It shows that houses are innumerable that there can be no dearth of भिक्षा. पाणिपात्रं पतितं—no bowl but the hands which serve as the vessel. The two hands are joined. पाणिद्वयं पात्रं अमन्त्रयन्तः - कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः—In Sankara's यतिपञ्चकम् is an echo of this. अपेक्षामहे—“निरपेक्षं सुनिं शान्तं निवैरं समदर्शनम्” is भगवान्'s description of a सुनि who must be निरपेक्ष. अपेक्ष of things like. कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारणीं etc. is accepted.

The commentary quotes a श्रुति - “पाणिपात्रं उदरमात्रं पात्रे पतितं अश्वीयात्” It justifies by महाकवि's usage the word कन्था कञ्जुकिनः with a suffix indicating possession although even the mere बहुवीहि - कञ्जुकाः will indicate possession.

Sloka. 66. The alternative here is between (1) tasting the sweets of संसार if the blessings mentioned in the first half are at hand and if not (2) the entry into निर्विकल्प समाधि—non-dual Yoga experience, which is the highest height of समाधि—what are the संसार blessings which are covetable and worthy? (1) Music in front. (2) Southern poets of mellifluous poetry. The royal poets' appreciation of poets from the south is interesting. In those days, there was no prejudice of north or south. To the back of the chamari-fan girls waving up the chamaris gracefully—with the gingling sounds of their bracelets. मन्दाकान्ता metre.

Sloka. 67. To the proud statement that such and such great blessings in संसार have been achieved, the answer to every statement is—ततः किं—and what of that? In the last line, even

bodies lasting for a long कल्प are imagined as granted and rejected as not wanted. वसन्ततिलका metre, so also the three following slokas in this chapter.

Sloka. 68. Here the possession of various marks and components of वैराग्यं is asserted. It is stated in the end. Having all this, what more is there to be wanted? The four ततः किं in the previous slokas indicated rejection of things stated as insufficient. Here the question at the end is indicative of sufficiency and wanting nothing more. The words संसर्गं दोषरहिताः calls to mind 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' - विजना वनाम्तः is suggestive of the Geeta sloka "विविक्त देश सेवित्वं विरतिर्जनसंसदि" - विजना is a synonym of विविक्त.

Sloka. 69. The peroration is grand here. Think of that ब्रह्मन् - अनन्त— infinite अजरं— changeless and decayless. परमं— greater than every other. विकासि— which expands us as infinite. ब्रह्मण— we are Brahmana. परमं may be taken as an adverb qualifying विकासि. It expands the loving devotee as Brahman like itself—as infinite as itself. Being त्रुदत्— great beyond limit and ब्रह्मण ‘infinitising into ब्रह्मन्’ his devotees are the two etymological meaning of the word ब्रह्मन्. The words तद्वद्वा immediately following show that it is called ब्रह्मन्. It bears infinitely expanding, and making ब्रह्मन्-s of his devotees. तत् चिन्तय— Think of that ब्रह्मा alone—not others. अवधारण एव is understood as a general rule in the absence of anything to the contrary in the context. “तमेवैकं ज्ञानथात्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ— says the मुण्डक श्रुति - विकल्प-s are considerations as to selection of this or that भोग-s. It also means—unreal things appearing as real—विकल्प means भेद - निविकल्प समाधि recommended in sloka (66) means the absence of dualism, difference and seconds.

in the concentrated meditation. असत् means—(1) unreal and (2) bad. The second half, says that though not wanted by the Yogi, योगसिद्धि is blessed with even great भोग-s as a sequel to successful Yoga. अनुषङ्गिणः These come in the train of Yoga attainment by the wish of Providence to bear his योग-s and क्षेम-s though he does not care for them. The ब्रह्मन् meditated upon is keen about giving them to the Yogi. They are अनन्याश्चिन्तयन्तः—wanting nothing else except God. To such men—योगक्षेमं वहाम्यहं—says भगवान्—that means स्वयं—unasked. कृपणलोकमताः—These भोग-s are valued highly by कृपण-s. The word has been explained in sloka (70). This is the final sloka to the mind.

Sloka. 70. The poet seems to remember Rama's sloka to Lakshmana.

उत्पत्तिपि चाकाशं विशन्नपि रसातलम् ।

अद्वन्नपि महीं कृत्स्वां नादत्तमुपतिष्ठते ॥

We would attempt and venture and even do such impossible things—but not think of ब्रह्मन् even while in delirious or in dreams, even involuntary—निर्वृति is perfect peace and bliss. आत्मनीनं - आत्मनेहितं—The तद्वित् - खच् suffix denotes हितं.

THE CONSIDERATION OF PERMANENT AND IMPERMANENT OBJECTS

Sloka. 71. “स्वात्मानन्द पदं प्रवेश कलनं मुक्त्वां - पदं is state place, स्वरूप - पद्यते प्राप्यते इति - पदं कलनं—you have got to be eagerly and passionately thinking of entering into स्वात्मानन्द That continuous, thinking will bring it to you.” “ज्ञानाभिः सर्वकर्मणि भस्मात् कुरुते ऽर्जुन”—This sloka of भगवान् is echoed by

with वैसकालानलं एकं सुन्तवा—excepting this one, other ways of practising, devotion to God with other objects. To ask in return for the devotion practised, would be a bargaining commercial proposition. वणिग्रहृत्ति—The poet has in mind Prahlada's sloka—यस्तु आशिष आशास्ते न भृत्यः स चै वणिक—All things mentioned in the first half giving fruits here or in Swarga in return, are only the nature of bargainers. Swarga ग्रामकुटी निवास—contempt for the great city of Amaravathi etc., as for a village.

Sloka. 72. धर्मपुत्र declared in answer to the यथ that the greatest wonder in the world was that men should think their bodies as स्थावर—everlasting when people are dying in hundreds before their eyes. 'शेषास्थावरमिच्छन्ति किमाश्रयमतःपरं'—Word शेष is used in that sloka in regard to the sense of 'all other men'. The last word in the previous sloka शेषवृत्ति-s meant. The word शेष at the end there, brings to the poet's mind धर्मपुत्र's sloka, giving expression to similar settings. Sloka begins with यतः—whereas. Three classes giving reason—The deluge fire will destroy mountains and the earth firmly held and supported by mountains, and dry up the ocean. But you think that the body will last as long as the deluge and even after. Human body's safety is ever shaking like the young elephant's ears.

The commentary quotes the वामनसूत्र justifying the tautological कर्किळभःकलभ—means an elephant cub. Such usage as भाजवभलि similar to this is called उक्तिपोष.

Sloka. 73. नित्यानित्यवस्तु विवेक—is one of the four साधनs is indispensably necessary before entering the threshold of ब्रह्मविचार - वाक्यं नाश्रीयते च वान्धव जनाः—Even near and dear-

relations do not heed your words in this advanced age. भायै
 न शुश्रूषते—wife would not even care to lend her ear to my
 words. The बन्धु-s hear and disrespect whereas she would not
 even hear. Even the पुत्र son, who is bound by religious duty,
 as described by Manu etc , and by social and natural rule, acts
 like an अमित्र - भर्तव्या मनुरबवीत् - मित्रं मित्रवत् आचरेत् is a
 proverbial sloka “when the son enters the sixteenth year, one
 should treat him as a son” Here the पुत्र acts as an अमित्र -
 मित्रवदाचरति. The आचार क्यए is used here to remind of the
 sloka मित्रवदाचरेत्, describing his duty to the father. The father
 treats him as a मित्र, and the son behaves towards him as an
 अमित्र. लालायते - लालेव आचरति—the whole mouth functions as if
 it were wholly लाल “लालामयं भवति”—as the commentary says.

Sloka. 74. If a few hairs on the head become a little grey, her contempt begins. जरापरिभवस्य स्थानं. The woman जरा disgraces him. Why should not the wife follow suit? आरोपित अस्थिशतकं. The bones do not appear to be natural, but they appear to be artificially set up. They have not the natural strength and firmness, and appear as loosely set up. आरोपित appears to suggest this. They pass round him at a distance, as if he were an untouchable person. They round him, from a distance as they would round a vessel reserved for them. The idea is that she makes a प्रदक्षिणा of the old husband, keeping out throughout the same distance, and not coming anywhere nearer while passing round in a circle. The radius is never nearer.

Sloka. 75. Great प्रयत्न should be made for अत्क्रेष्टस् by a wise man before old age sets in, and while in health and vigour. The senses should be functioning in full vigour to

begin the प्रयत्नं for spiritual welfare after old age sets in, and the body is like a house on fire. What would an attempt to dig out a well just then for getting water to extinguish the fire ! सःदीप्तं—and the fire is fully raging.

Sloka. 76. No doubt प्रयत्न should be made for आत्मश्रेयस् before old age sets in, and during health and vigour and youth. 'What आत्मश्रेयस् shall be resorted to ?' is the question here. Three alternatives are put. The second alternative is सहधर्मचर्या with a noble and virtuous wife who according to Hindu Sastras and society should be treated with respect—सवितयं word दारान् used here, itself shows that the wife should be always पूजिता—Ordinary दारा-s themselves are entitled to be treated respectfully; but this wife is गुणोदार दारा: In a life lasting for minutes, and sure and certain, we don't know what route to take.

Sloka. 77. दुराराघ्याश्रामो—दाराराधनं was spoken of in the previous sloka. दुराराघ्याराधनं is spoken of here. जरा takes away and deprives us of the uses of our dear body.—जरा देहं हरति दयितं. मृत्यु deprives of our life. Life without a good-body in old age is a burden. The only आत्मश्रेयस् is तपस्.

Sloka. 78. तपस् was determined to be the only आत्मश्रेयस्. It is the best स्थानं for तपस्. जह्नकन्या—coming from the ear of holy जह्नु Rishi adds to the purity, that is already pure—पवित्रं as भवाङ्गपतितं तोयं. The poet is very enthusiastic in making तपस्. "भागीरथो तीरं तपोवनानि" (Kalidasa).

Sloka. 79. अनित्यतामुपगते चित्ते—That the mind has found out the perishability of all pleasures, including the pleasures of good men's company, and pleasures of literature. None of the

pleasures mentioned in this sloka is रम्य. They will be रम्य only till their अनित्यत्वं is found out for certain by विचार. अनित्यता—The certainty of अनित्यत्व of all these eternal and infinite pleasures. There is a promise of नित्यत्व of the ब्रह्म सुख by the Upanishads. That alone must now be sought.

Sloka. 80. Are not good mansions to live in, good songs thrilling one with rapture, pleasant? रम्य—Is not the wife dear as प्राण, lovingly giving her best for the husband's pleasure? Very very dear, it may be so, but they are very short-lived, and threatened to disappear like the flickering flame of a lamp tossed by moth rapidly flying at it. Therefore, knowing how precarious all these are, good men retire into the forest. The poet also shows an eager longing for so retiring.

WORSHIP OF LORD SIVA

Sloka. 81. In sloka (83) in the last line, the poet says, “O—I now know that there is no गति - उपाय for मोक्ष excepting the blessed Feet of the slayer of Cupid. नान्यगतिः ‘शिवशरणमेव शरणम्’ says the commentary there. Prior to that अर्चना of Siva is necessary. It is of two kinds—(1) external and (2) internal. The first consists in the gathering of flowers, fruits, rice, spices-offering etc. But the internal अर्चना is far more dear to the Lord. It does not require any expenditure of money or external pains. It requires only internal culture by practice of yogic संयम—restraint of all senses. It is pictured as an elephant in rut which has to be tied up by chains in the pillar. आलान—which means गजबन्धन. संयम—means—restraining the अन्तःकरण—internal organ-mind. The use of the word अन्तःकरण suggests that बाह्यपूजा done by the

other senses with elaborate preparations and rituals is not so good. The commentary elaborates this. In पूजा, great value is attached to the proverbial right पुष्प-s, all internal culture of great गुण-s like अहिंसा, शान्ति, दान्ति, गुण etc., अहिंसा प्रथमं पुष्पं द्वितीयं इन्द्रिय निग्रहः—Here the इन्द्रिय निग्रह - अन्तःपुष्पं is mentioned. आलंसारात्—from the beginning of संसार, which as the commentary says is अनादि. The सृष्टि-s and प्रक्षय-*s* come excessively in never-ending circles. The commentary says आ and संसारात् are two words. लिभुवनं - ब्रयाणां भुवनानां समाहारः - समाहारद्विगु समास. चिन्त्यतां—They have searched the three worlds from time without beginning, but have neither seen nor heard. अस्माकं नयनपदर्थो नैव गतः—no such man has ever come across our eyes. श्रोत्रमार्गं गतो वा—The different word मार्ग—other than पदर्थो is used with a deliberate purpose.. To come in the way of the eye, there must be immediate contact between the eye and the man. But to come in the road to the ear, there need be no contact between the ear and the man. The ears do not hear the man, but only about him, second hand, third hand, or fourth hand reports—reports communicated from ear to ear—कर्णाकर्णिकष्या many reporters, not seeing or hearing the man. The करि—(internal organ-mind) is madly after a करिणी—which is the object of pleasure he coveted. अभिमान—It has set its mind upon its mate, therefore. it is मृत्त. क्षीब is a निष्ठा form like क्त् and तवत् suffixes. This form without the regular suffix is read by Panini as an exception नियत with the निष्ठा sense. आलानं—post to which an elephant is tied. A clever mahout who is able to tie up a क्षीब elephant in this condition, is a rare mahout. The mind must be restrained by the अङ्कुश of a determined बुद्धि. बुद्धि is the सारथि controlling

the प्रग्रह—reins of the मनस्. Desikar's श्रीस्तुति sloka says “आसंसारं वितत्तमखिलं वाञ्छयं यद्विभूतिः”—He was undoubtedly inspired by भर्तृहरि.

Sloka. 82. The poet expresses his wonder as to what तपस् has given him or any other speaker of such a sloka, the great virtues of peace, calm, tranquillity etc. The poet feels that he has this संपत् of शान्ति, दान्ति etc., which are indispensable साधन-s for शिवार्चन भक्तियोग. यदेतत्—placed at the beginning refers collectively to the great virtues up to बढ़िरपि in the third line. Having referred collectively by यदेतत् at the beginning to a number of साधन-s felt to have been acquired, pretty fully, he refers to the whole again by the words—देषा परिणतिः—meaning—“this wonderful development.” एषा—feminine is used suitably to परिणतिः—The commentary quotes the proverbial sloka ‘शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य.’ The usage in this sloka is exactly like that. स्वच्छन्दं विहरणं—complete freedom of movement at our pleasure is impossible, if one is under another man's yoke. अकार्पण्यमशानं—getting our food without any loss of self-respect is the way of placing oneself under obligation to another. अकार्पण्यं - कार्पण्य रहितं—This is an echo of ‘विना दैनेन जीवनम्’ The poet very appropriately remembers this sloka

अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनम् ।
देहि मे कृपया शंभो त्वयि भक्तिमच्छलाम् ॥

सह आयैः संवासः—living in the neighbourhood with आर्य-s as neighbours. He is not satisfied with संवाद or सङ्ग—occasional contacts. He covets permanent residence with them. श्रुतं उपशमैकव्रतफलं - श्रुतं—Vedic learning must produce its fruit or perfect शान्ति and the pursuit and preservation of शान्ति as a

vow. The poet has in mind the text “शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनोविभिः” and also perhaps the Ramayana sloka—“शोलबृत्तफलं श्रुतम्” words फलं and शम are common. मनोमन्दस्पन्दं बहिः—the mind does not move quickly, impetuously outward as it used to do before: मन्दस्पन्दं means—that it moves, but only very slowly. The commentary says charmingly that the reason for its slowly beginning to move outward, is the mind having been turned and fixed inside.—अन्तस्मुखत्वात् मन्दप्रसारम्. We may compare with the भागवत् श्लोक - कृच्छ्रात् पुनलेव्यबहिः ईशिः शनैः प्रत्याहतं भागवतोत्तमोत्तम्” (Skandha 10. Chapter 12. Sloka 44.) describing Suka as getting his outside attention of mind slowly on account of his mind having been fixed in the अनन्तगुण-^s of ईश्वर by the question put forth by परीक्षित्, which reminded of this and sent him into a reverie. The word शनैः there is echoed by मन्द. The word बहिः is common. चिरस्यापि विमृशन्नपि चिरस्य, चिराय, चिररात्रा etc.—all mean चिर—says Amara. The commentary says that this is विभक्तिप्रतिरूपक अवश्य—the अवश्य in the form of a विभक्ति. The तपस् must be शिवपूजा. ‘शिवपूजाविधेः फलम्’ says a proverbial text beginning with यत्.

Sloka. 83. In the previous sloka, the poet said न जाने—“I don't know.” Here he says, “हा ! - ज्ञातं—Oh ! I now understand that the only hope is the Lord's blessed Feet. The sloka here is spoken at a time when youth has passed, and when the mighty बलवान् काल् - यम् is approaching. कृतान्तोऽङ्गमी - अन्त means-determined-निश्चयं कृतान्त—यम् has made irrevocable निश्चयं which could not be changed. He would not wait even for a moment and postpone the death.

Sloka. 84. This is the sloka which is said to have been quoted with full approval by Appaiya Deekshitha with regard

to himself. The commentary quotes the भारत sloka—“शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे” which Kalidasa has declared from the house store for his sloka “एकैव मूर्तेः बिभिदे त्रिधानुः”. The author says—“I believe in their identity and non-difference. Even so I have a natural liking and भक्ति in the crescent-headed Lord. भक्ति is-love towards respected persons. “महनीयविषये प्रीतिभर्त्तिः”—I respect Vishnu equally—but my love naturally goes towards Siva most. Therefore, my भक्ति is शिवभक्ति”—In the first-half, Siva is described as जगतामधीश्वर महेश्वर—The poet has in mind the Swethaswathara Smriti—‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’. अधीश्वर means अधिकः ईश्वरः. जगतां अधिकः ईश्वरः is an echo of Swethasswathara—explaining the meaning of अधि as अधिक. “विश्वाधिको रुद्रो नहर्षिः”—Swethaswathara speaks only of Siva from the beginning to the end. That is why the poet refers to Swethaswathara Rishi's Texts. The word जनार्दन calls to mind—“मोक्षमिच्छेत् जनार्दनात्”—I don't dispute that जनार्दन gives मोक्ष to his भक्त-s and that his अन्तर्यामि is विश्वम्.”

Sloka. 85. The word कदा is uttered again and again, “When shall I show the keenest eagerness”? When?—When? In Slokas 85, 87, 88, and 89. Coveted things are (1) Brilliant, clear moon-light, making the Ganga sands look snow-white—(Ganges water is white—धृत्य) and the sands are also very white now—so also गङ्गा water in the moon-light. (2) सुखासन calling to mind the योगसूत्र - ‘स्थिरमुखमासनम्’, (3) All nature, birds etc., sleep, in the night and no noise—all hush, (4) Total disgust with the extensively spread भवाभोग (without Vairagya in mind, the quietness of the surroundings will be no good) (5) The quiet of the night—our loud exclamations of the name of Lord Siva must break the

quiet. The way out of भव-संसार is crying to the Lord भव. Mere loud cries of Siva may not be quite sincere or make enough वैराग्य. Tears must be gushing profusely.—“When shall we reach that दशा—state?”

Sloka. 86. वितीर्णे सर्वत्वे - सर्वे means धन. Having given away all धन - तरुण करुणा पूर्ण हृदयः - तरुण is tender. करुणा is sympathy and compassion. • Compassion is always intense and warm, at the beginning. मैत्रीकरुणा मुदित and उपेक्षा भावन are necessary preliminaries for yoga. द्विगुणपरिणामां विधिगतिं • विधि is दैवं, गति is doings or workings. परिणाम is परिपाक - परिणत शरच्चन्द्रकिरणः—The poet is echoing Kalidasa's words—“परिणत शरच्चन्द्रकासु क्षपासु”—Though it was the reverse of विराग those he referred to there रजनि-s with brilliant moon-light in the previous sloka—The commentary says—“The one-half of the first and last yamas are considered as दिनं and therefore three yamas of the night alone are counted.”

Sloka. 87. In the previous two slokas, the poet spoke of the ways of spending the night. रजनीः त्रियामाः—Here he speaks of passing the days—दिवसान् as a minute—निमिषस्मिव चसानः कौपीनं—calls to mind the text. “कोपीनाच्छादनं वासः”

Sloka. 88. द्येये ध्यानं निवेद्य—The poet is thinking of आधर्वशिख - ‘वैभुराकाशमध्ये द्येयः’ He refers to that authority for शिवध्यानम्। “समकरचरणे पुंसि सेवा समुत्थं दुःखं” Commentary quotes sloka from सामुद्रिकाशास्त्र showing that a mark of fish—मकर—lotus and शङ्ख in the foot indicates full worldly fortune. सेवा to such a man was an unendurable misery. It is now dispelled by सेवा to Lord Siva.

Sloka. 89. पाणिपात्रः is a more advanced stage of सन्ध्यास, the अवधूत—stage—“पाणिद्वयं पात्रममन्नयन्तः” says यतिपञ्चकम् दिगम्बर—calls to शम्भु—who is दिगम्बर? The next sloka begins with “पाणि पात्रयतां”—Sankara—the singer of यतिपञ्चक evidently had भर्तृहरि in mind; also Desika singing वैराग्यपञ्चक had both in mind.

Sloka. 90. In the last sloka, he opens the expression of his highest ideal of पाणिपात्र. मैक्ष means a collection of a number of भिक्षा-s भिक्षा will be निसर्गशुचि only if it is taken from a number of houses—“मैक्षं भिक्षा कदञ्चकम्” says Amara. That is the चनि in the word भैक्ष—बहुतृण् - बहु is a प्रत्यय and it comes before, and not after. ‘बहुच्चुरस्तात्’ is quoted. बहु is not the word meaning. The meaning of this प्रत्यय is—‘a little less than’—तृणकल्पे is the meaning; ‘not even equal to तृण— but a little less’. अत्यागेऽपि तनोः—Even when the body is still continuing. कोऽपि अद्वा—some very extraordinary way of leading life.—What is that? अखण्ड परमानन्दावबोधस्पृशां - अखण्डप-रमानन्द is ब्रह्मानन्द अवबोध is experience, स्पृशां means—touching that experience. योगिनां is qualified by स्पृशां. Their way of ब्रह्मानन्द experience in life is easily got by Siva's grace. शिवप्रसाद calls to mind “छातुः प्रसादान् महिमानमात्मनः” संपत्स्यते-संपत्ति means ब्रह्मसंपत्ति मोक्ष—which would come only after the त्याग of the तनु body, but by the Lord's प्रसाद, the स्पृश of infinite ब्रह्मानन्द experience is enjoyed. संपत्ति also means—death.

THE अवधूत LIFE

Sloka. 91. The poet is having in mind the भागवत स्कन्ध (एकादश) संवाद between यदु and अवधूत [Chapters VII to IX].

Here at the close, the royal poet himself aspires for the अवधूत life which even यदु did not. There is difference of opinion about क्षत्रिय-s being qualified for सन्यास. The commentary defines an अवधूत as a जीवन्मुक्त - योगि forgetful of the outer world, and immersed in the contemplation of identity with ब्रह्मन् - वसानः कौपीनं was the मनोरथ in sloka (87). Here the कौपीनं is made of hundred patches. कन्था—rag is permitted for protection from cold—कन्थां शीतनिवारणीम्—It would also be matched by hundred pieces like the कौपीन - नेत्रिन्त्यं—no विन्ता : “विन्ता नास्ति किल”—was the famous song of अवधूत ‘सदाशिववह्नेन्द्र’ - निरपेक्षं. The भिक्षु does not sacrifice his independence by his भिक्षाटन वृत्ति. He would return quite satisfied, even if he got no भिक्षा. He is यदच्छालाभसन्तुष्ट—यदच्छा conveys the idea that he does not expect or. ask. He would leave it to chance—providence, and the discretion of the public. The term यदच्छालाभ—may also be split as यदच्छा, अलाभ. Even if by chance, he got nothing, he would be सन्तुष्ट-भगवान्'s formula—“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाज्यौ”—applies to the भिक्षु also—as much as to the greatest 'fighting soldier Arjuna on the eve of the great war. निरपेक्ष here conveys all these ideas, धशनं—if no food was got in the भिक्षा—he would be अबभक्ष or धायुभक्ष—Brahman is his real अन्नं. He looks upon the food got as Brahman. If no food is got, there is the permanent factor Brahman there to eat. निद्रा इमशाने वने—He looks upon his body as an altogether stranger, and unconnected with him. His आत्मा sleeps in परमात्मा union, and as the सूक्तकार says, the सुषुप्ति स्थान is आत्मा. The Upanishads repeatedly say so. The आत्मा is everywhere. What does it matter where the body is lying? He is in the high spiritual state pictured in slokas

37-38 of Bhagavata—Skandha III. Chapter 28 in Kapila's great उपदेश to his great mother who was admired by the son as निर्वेदवादिनी माता. She might not be व्रेदवादिनी being a woman but she was निर्वेदवादिनी. His body was असत् to him—who is the सिद्ध who is described by भगवान् in the two slokas as he had no awareness of the body. To him; it did not matter—whether his body was in a place where corpses were lying—The true निद्रास्थानं as a matter of fact, for the जीव, is आत्मा. One may be sleeping in a bed of feathers or in an ivory cot—पथः फेननिभाइशयाः दान्तादान्ता - रत्नपरिच्छदाः आत्मा—Snowy-white cot and snowy-white bed. His body is lying there, but he is lying in the निद्रा. That is, the Vedantic truth about निद्रा-स्वातन्त्र्येण—The मुक्त is described as स्वराट् which means स्वतन्त्र—he is his own Raja. अनन्यराजा अनन्याधिपति as the Sutrakaras says. To this जीवन्मुक्त—all this applies. स्वातन्त्र्येण—suggests all this. निरङ्कुशं विहरणं—goes about unrestrained. His आत्मा is unrestrained. आत्मा is derived from the root अत meaning 'सातत्य गमने'. He is unrestrained by his body, and the body follows the आत्मा wherever it spreads. It follows as a shadow. He does not follow movements determined mainly by mind and other parts of the body. “सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”—is the description of the मुक्त. निरङ्कुशं विहरणं is an echo of that idea. स्वान्तं प्रशान्तं सदा—Is not the mind active now when the body is alive? स्वान्तं is the mind—वित्तं—No, it is motionless-still—प्रशान्तं—not only शान्तं but प्रकर्षेण शान्तं—The mind is लीनं—absolutely motionless. How long?—Always. Has this जीवन्मुक्त no joyous festivals? As a great आस्ति,—are there no God-worship festivals to him, giving full God-enjoyment? He has महोत्सव-s, but these great उत्सव-s have no bustles, no crowds;—

it is all विविक्त—all solitudes—all अद्वैत—no द्वैत—no crowd, no plurality, no two, even between the आत्मा and the परमात्मा. It is Yoga-Samadhi union. “युजसमाधी”—It rains ब्रह्मानन्द—It is मेघ raining धर्म - धर्ममेघसमाधि—says the योगसूत्र—It is the अवभृथ दिव्यस्त्रान for the ज्ञानयज्ञ of the आत्मयाजि—It is the अवभृथ of this महोत्सव namely the effecting, or the accomplishment or discovery of the unity of the योगी जीवात्मा with the परमात्मा—स्थैर्ययदि—If this समाधि union is permanent and undisturbed by युत्थाने - योग महोत्सवे स्थैर्यं अपि च यदि—That state is called the highest and seventh भूमिक - त्रैलोक्यराज्येन किं - त्रयो लोकाः—त्रैलोक्यं - “स्वार्थं व्यज्” It belongs to चातुर्वर्ण्यादि. The poet's closing sloka words—“त्रैलोक्यराज्येन किं”? are an echo of Arjuna's निर्वेद words “अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते”—त्रैलोक्यराज्येन means त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः - निर्मित्त is also फल.

Sloka. 92. त्रैलोक्यराज्य may mean sovereignty over an extremely vast territory—three worlds. Here the opening words are ब्रह्माण्डं मण्डलीमालं—The entire cosmos with innumerable world systems is limited like a मण्डली—small circle—a pot etc., मात्रं is a suffix meaning—‘a measure’ (परिमाणं). It also means—‘only’. Both meanings must be taken here. “How can a man who has got eyes or mind consider the entire cosmos to be so very small and limited except by delusion? मनस्विनः to the ब्रह्मयोगि enjoying the योग महोत्सव mentioned in the last line in the previous stanza. The ब्रह्मयोगि is described by भगवान् as स ब्रह्मयोग युक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते [Chapter V-21-Gita]. भगवान् also says in (6—20) “सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अयन्तमश्नुते” what would he care for the ब्रह्माण्ड—the entire cosmos which is far greater than the त्रैलोक्य? He might even look at it while in

ब्रह्मयोग - यत्र नान्यत् पश्यति—The इनि suffix in मनस्ति having the force of मनुष् signifies the greatest and the best mind. किं लोभाय—would it attract him? किं means also कुत्सितुं—The second-half gives a दृष्टान्त reflecting upon this by ब्रह्मप्रतिविम्बभाव making a दृष्टान्त अलङ्कार—The great ocean is disturbed and agitated by the re-movements of the fish. The word अण्ड means an egg. The whole cosmos—ब्रह्माण्ड is spoken of as an egg. It came out of a golden egg. हैमं अण्डं—The whole ब्रह्माण्ड coming out of an अण्डं is little like creatures coming from eggs—अण्डज-s. The ब्रह्माण्ड is an अण्डज. Birds are अण्डज-s ब्रह्माण्ड world systems born out of primordial अण्ड fly in space constantly like birds. Fish is also an अण्डज.

Sloka. 93. He addresses लक्ष्मि—ऐश्वर्ये and its देवता—Lakshmi must be respectfully asked to leave. She is Mother-Lakshmi. Giving up of Lakshmi is done with respect “Go to another man.” The poet guardedly says ‘मत्काङ्क्षिणी मास्मृः’—“Don’t desire to continue me as your residence” The poet perhaps has in mind Kalidasa’s famous proverbial sloka—“श्रियादुरुपः कथमीपितो भवेत्—who cannot be had if Lakshmi wants to have him?” भर्तुहरि says here that the Vairagi is an exception to this. If she desired to live in this Vairagi and continue to do so, without leaving him, he would discard her and go away from her. “Mother Lakshmi!, do not lose the reputation made for you by Kalidasa’s व्याप्ति implying question. Don’t create exception to that universal rule enunciated by Kalidasa.” मत्काङ्क्षिणी is a paraphrase of श्रिया इपित—Don’t entertain इपा in me. मास्मृः—The अ in समृः—Aiorist II person singular is dropped after म. Instead of the past sense, imperative sense apertains to such a प्रयोग. Compare—‘मास्मामः’ at the beginning of Gita-Chapter II. स्म although

commonly bearing a past tense sense, when added to present-tense words, emphasises the past sense, here, when placed between मा and Aorist or imperfect form भजस्व means—unceasing continuous attachment. Lakshmi wants to live continuously in some men at least, so that she may not be liable to the general reproach of being चञ्चलं तैलधाराचदविच्छिन्ना—‘Don’t think of भजनं of me’. “Leave me alone and go to another person who may be very pleased to have you to the end of his life and even after.” Men of स्पृहः-s for भोग-स of wealth, क्षम, धर्म etc., are subject to you and at your disposal स्पृहा is the reason for enslaving them to you To the निःस्पृहा without it—what are you?—कासि? का means also कुत्सितं स्पृहयालङ्कः—The suffix is आलुच् denoting ‘possession’. The question arises—“You may have no स्पृहा for भोग-स, but your देह वृत्ति शरीर यात्रा—as भगवान् calls it, requires the purchase of provisions just to keep your body and soul together. Your soul requires a body for साधन-स of ब्रह्मयोग—The answer to this is given in the second-half. “I do not say—I will put an end to my देह. I do not say. I do not want some वृत्ति, (earning of living), but I can have भिक्षावृत्ति for which no money is wanted. Would not you want a wooden bowl or other vessel for getting भिक्षा? पलाश leaves, stitched freshly just now, in the form of a cup—पुटिका पात्र will do. I need not buy stitched leaf पात्र-े from the bazaar. The forest पलाश trees will give me enough fresh leaves.” The commentary quotes the text—‘पलाशं पद्मपत्रं च’ saying that even ordinary food kept in these vessels become pure. इह is स्पृहा—He gave up स्पृहा in Lakshmi and भोग-स. But we have good इह—समीह समीचीन इह for this भिक्षा वृत्ति.

Sloka. 94. You need not purchase food, you don’t want Lakshmi for that. Would you not purchase some cloth for a

'bed?' I don't want अल्पशयपः-s. The पृथ्वी—this vast and wide earth—this महाभूत is my महाशया—The word महा suggests पृथ्वी—it is being a महाभूत—No other शया in the world can match her greatness. She is also my mother. I will sleep on my mother's lap. Why put a cloth between her' lap and myself? I will be बाल—child—as the Upanishad advises—“बाल्येन तिष्ठसेत”—I would read it as 'बाल्येन शिशयिषीत' - विपुला is a name of पृथ्वी meaning also—'big, vast'; but the लिङ्ग is different. लिङ्गविग्रहिणाम may be made for understanding it with पृथ्वी—what about pillow? There is my long hand like a creeper?—लता signifies the pillow—which is as long as the hand, and quite sufficient for the head. This pillow can be used anywhere without any need for carrying it. Rama used his long hand बाहु—long like a serpent as his रूपवान - “बाहुं भुजगभोगाभं उपधाय”—Valmiki used the simile of a long serpent to suggest that the hand was the substitute for आदिशष - वितानं च आकाशं have you a canopy used for a cot? I have, and I have one big enough to be a canopy over my bed—the great earth. It is the sky, Have you got a fan or a panka? The महाभूत—air is my panka. वितान - आकाश अनुकूलः अनिलः—I lie in a way so that the wind may be favourable to me. ज्ञानद्वे दीरः—the lamp of the world is my lamp. Why do I want another lamp? In शरत्— there is no rain, and I sleep in the open. Who is the Sundari bed-mate with whom people ordinarily sleep. Your Upanishad says—a man sleeping with a प्रियास्त्री, embraced by her प्रियथा स्त्रिया परिष्वक्तः—does not in his आत्मद have any consciousness, inner or outer. 'न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तः'—This is the उपमान given by your Upanishad for the संपरिष्वङ्ग given by the प्राज्ञ throughout the state of sleep. The woman-bed-partner, and her

embrace—was a दृष्टान्तः. But I have the दृष्टान्त - प्राज्ञसंपरिष्वङ्गः—इनि itself in the place of the प्रिया woman. He is a प्रियतम्—the dearest—सर्वस्मात्प्रेयः. The वनिता here is a विः - विः means both पक्षि and परमात्मा. विः पक्षिपरमात्मनोः” It means also cessation of रति and सङ्गः in वनिता. “परमात्मनि यो रक्तः विरक्तो अपरमात्मनि” The latter is a condition precedent to the former. सुखी शान्तशेते मुनिरतनुभूतिः—This मुनि who is a निषिद्धन has not small (but very extensive) भूति - ऐश्वर्य like a king. The vast महाभूत elements are serving me. They are unlimited ऐश्वर्य. नृपैव may be even taken as a व्यतिरेक दृष्टान्त. He has only तनुभूति-s—limited ऐश्वर्य. He does not sleep with ease. No तनुभूति like a king. अन्वय दृष्टान्त—would give a व्यतिरेक for the उपमेय as in व्यतिरेकालंकार.

Sloka. 95. The first line is the paraphrase of the Gita sloka—“विविक्त सेवी लभ्वाशो यतवाहु कायमानसः” संप्राप्त कन्थासनः—the commentary points out the नियम. चतुर्गुण कन्धोऽपरि उपविष्टः—The अलङ्कार is स्वभावोऽक्ति—as the commentary says. The charming life and ways of Vairagi भिक्षु is charmingly described “चाहु यथावद्दस्तुवर्णनम्.” More than चाहु beauties of nature, this life is charming.

“सुख्य निन्दास्तुतिमौनी” says भगवान्. That is described here. The scriptures require him to be अव्यक्तलिङ्ग अव्यक्ताचार—not making known, and even concealing his माहात्म्यं. अनाविद्यकुर्वन्—as the Sutrakara says. Questions are put to him, when he is walking in the street without any ostentation, as the humblest man with no caste-marks, यज्ञोपवीत etc., with rags, and with bowls, and different enquiries are put about him by the people as in line (1). They put the questions to him or others also. He never gets angry or pleased.

“सानावमानयोस्तुल्यः” स्वयं यान्ति—go silently without giving any reply. स्वयं has this force namely. “The people in the street are pestering him with questions, coming near him. If he stays there with the questioners they will go on questioning him until he gives an answer. They would not go away. The only way to break the contact for him is to go away himself. That he does. यान्ति—they pass on without stopping to answer.

Sloka. 97. In the first half, the poet says—“The serpents eat the air, which food involves no killing of life. Serpents are वातादान-s—हिंसा शून्यं - अयत्न लभ्यते—got easily, without any effort. धात्रा—Providence has provided this महत्—air food. वशादानां— to serpents. पशवः—cattle eat the top portion of grass. They leave plenty of grass stalk at the bottom for it to grow again. Serpents and cattle lie on the ground. That is their bed. The same life is given by Providence to people who have got the strength of mind and culture to cross the संसार ocean. For people who seek and follow that life, all excellent virtues are in full. The commentary understands सप्तासि to be नाश. गुणः can be taken to mean त्रिगुण-s.

Sloka. 98. The yogi's life on Himalayan sides on 'the Ganges bank is described. पश्चासन is a common and easy योगासन unlike कठयोगासन-s. They will do for राजयोगि-s like king भर्तृहरि. ब्रह्मद्यान - अभ्यसनविधिना - आद्यान reminds us of the ब्रह्मसूत्र—‘आद्यानाय प्रयोजना भावात्’ and the Sutra ‘द्यानत्त्वं’. योगनिद्रा—is unaware of external surroundings as in sleep. किं भाव्यं मम तैः सुदिवसैः—what should those good days be like, and how should they pass? Old deer should, without fear, rub their body over my body, for allaying their itching sensation. निविशङ्काः—without any fear, or sense of my being a stranger, जरठ—old. Little deer would not have much fear in

the previous sloka also. मरुत्कलिपतं means—"provided by the Gods."—“मरुतः”. The highest जीवन्मुक्ता was—देवहृति—the mother of कपिल and wife of कर्दमप्रजापति. Her जीवन mukta life is described in detail in Bhagavatam—at the close of III स्कन्ध—slokas 22 to 30.

नित्यारुद्धसमाधित्वा एपरावृत्तगुण भ्रमा ।
न सम्मार तदाऽऽत्मानं स्वमे दृष्टिमिवोत्थितः ॥
तदेहः परतःपोषोऽप्यकृशश्चाभ्य सम्भवात् ।
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥
स्वाङ्गं तपोयोगमयं सुक्षेकेशं कदौम्बरम् ।
दैवगुस्त न बुद्धेव वासुदेव प्रविष्टधीः ॥

The body was परतःपोषः and दैवगुस्त—She was not aware of her body at all. स्वाङ्गं न बुद्धेव. Her समाधि नित्य. No युत्थान at all. The Gods wanted to preserve this body along with life to show to the unbelieving world the example of जीवन्मुक्ति and the reality and power of ब्रह्मानन्दानुभव to make one forgetful of all surroundings for ever. वृहदारण्यक उपनिषद् says—ब्रह्मनिष्ठ-s are looked upon by Devas as their आत्मा. ‘आत्मा हि तेषां भवति’

Sloka. 99. His palm is pure and holy vessel. From पाणिद्वयं पात्रं—it comes to एकराणिपात्रं. Food got in one palm is enough. मैङ्गं got by mere going about—प्रमण मात्रं, अटन मात्रं is अन्नं which never fails. There is no lack of people most eager to run with food from inside the house, and put it in his पात्रं. Therefore the अन्नं is अक्षय and the पात्रं is an अक्षयपात्रं. The cloth worn, is as wide as the world, up to the cardinal directions. It may be more an apt covering for the expanded आत्मा but unfortunately it wants no covering. It is अनावृतं the earth is an unshaking cot, and an extremely big one. निस्सङ्गता

develops स्वान्त सन्तोष and सन्धास which are enunciation of all servility and dependence etc., सन्यस्तदैन्यव्यतिकर निकराः निससङ्गता covers the first two chapters; also chapters IV to VIII. सन्यस्त दैन्यव्यतिकर covers Chapter III.

Sloka. 100. Here the poet is taking leave of the महाभूत-s etc., which had been covering and sustaining him from time without beginning and were the home for his आत्मा and body—whatever body came. गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठां says this last अज्ञलि—salutation. Earth is at rest as mother, who gave the body. तातमारुत—the देह is said to be पञ्चभूतिक—made of the five भूत-s. मारुत is described as तात—father. His seed gave the प्राण—air. The word मेदिनी—is also very significant. मेदस् is flesh. The mother gives the flesh in the गर्भ. सखे तेजः तेजस्—अग्नि is addressed as a friend. तेजोमयी वाक्—जायाग्नि burns and reduces to ashes all ऋग्म-s, and अग्नि was the assisting friend for all धर्म-s. It is वाक् of गुरु and सब्रह्मचारि-s fellow-students of Vedanta that supplies the ऋवण and मनन. “पादं सब्रह्मचारिभ्यः” One fourth is got from fellow pupils with whom discussions are made at the गुरुकुलं. तेजस् is ब्रह्मन्—ब्रह्मैव तेजः तेजस् is an address to परमात्मा. तेजस् if taken as परमात्मा, he will be an eternal सखा from time without beginning. सयुजौ सखायौ says the श्रुति. He has always been an eternal friend. सुबन्धो जल—water is a constantly helping बन्धु. Water is needed for everything—ablutions and धर्म practices, स्नान, आचमन etc., The स्नानं at the गुरुकुलं is the close of the गुरुकुलवास. आत्मव्योम - आकाशं is addressed as a brother. द्योम् is frequently used to denote परब्रह्मन्. So also words denoting आकाश, like खं and आकाश, Sankar Sutra Bhashya says this परमव्योम आकाश आनन्दः खं ब्रह्म—ब्रह्मन् is दहराकाश—the पर्वव्याप्त

आनन्दाकाश with which all सुक्त जीव-s are united undividedly—अविभक्त् ब्रह्मन् is an अविभक्त भ्राता of all जीव-s, and very keen about all जीव-s sharing Its unlimited full आनन्द equally and undividedly Itself. Whatever सुख there is in संसार is an infinitesimal particle of ब्रह्मन् आनन्द. Here also ब्रह्मन् is a भ्राता giving a मात्रा of his आनन्द. They are all an undivided family as it were which the jurists describe as one corporate unit. That is the legal and Vedantic position. महिमा of मोह is gone. The मोह was produced by सङ्ग with you—महाभूत-s. The dispeller of मोह described in the first sloka was ज्ञानदीप Hara which is again referred to here, at the उपसंहार. The मोहमहिमा is totally gone, but ब्रह्ममहिमा comes in its stead. How? 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' How? By a लय in परब्रह्मन्—That is लय is अविभाग संश्लेष without स्फुरण of भेद. This is described as अविभाग by the सूत्रकार. ब्रह्म अप्यय and ब्रह्म लय are the goal.

The Vairagya Sataka began with हर. The शृङ्गार शतक which is also partly वैराग्य began with शंभु. परब्रह्मन् is the last word of Vairagya Sataka शंभु is परब्रह्मन् ; हर is परब्रह्मन्. The Upanishad calls it 'परञ्ज्योतिः' in which the उपसंपत्ति लय takes place. "परं ज्योतिरुपसंपद्यस्येनरूपेण अभिनिष्पद्यते" "What is this स्त्रं रूपं? चितितन्मात्रं and ब्रह्मरूपं as the सूत्रकार says. चैतन्यमात्रं is ब्रह्म. 'आह च तत्मातं' says the Sutra Kara.

**BHARTRIHARI'S
VAIRAGYA Sataka**

TRANSLATION

**THE CENTURY OF DISPASSION AND SCORN OF
WORLDLY ATTRACTIONS**

**THE FIRST DECAD—CENSURE OF
VAIN DESIRE (TRSHNA)**

1. May Lord Hara shine over with surpassing brilliance in the mansion of the Yogi's mind as a lamp of spiritual knowledge, driving far away the thick darkness of nescience which was entrenched therein with ever increasing volume and power—the great spiritual lamp which burnt without any effort, impertinent Cupid flying at it like a moth, shining for the sole-purpose of leading mortals to immortality with delightful coolness comparable to the crescent adorning the Lord's head.

2. I have roamed long over distant lands, covered with hills and jungles making travel difficult and dangerous, in quest of wealth but to no purpose. I have entered services unsuitable to my birth and caste and worked hard in them, compromising my self-respect, but all without any gain. I have waited miserably at the door of others in the hope of getting a feed without any sense of shame like crows waiting for a morsel of Bali food and eaten the food to keep my body and soul together. Oh ! wretched desire ! the instigator of shameless acts ! You are not yet satisfied with having humiliated me so much, but you go on with more and more persistence.

3. The Earth-surface has been dug and dug in the fond hope of discovering valuable mines and treasures. Mineral

got by searching high mountains have been long put under fire, blown by my mouth in the hope of coming by the philosopher's stone for alchemic success. Rivers and Oceans have been crossed. Kings have with great effort been propitiated. Nights and nights have been spent in the burning ground, chanting mantras for the propitiation of spirits. With all this I am not able to get even one small blind coin. Madame Desire ! Please stop at least now.

4. The harsh words of bad masters have been patiently borne in the hope of winning their pleasure. Many a tear which began to gush was suppressed inside when angry words were uttered by unkind masters. Not stopping with the suppression of the tear, I even affected to laugh admiringly, though without any heart. My palms were joined and raised in respectful salutation of rich men vainly puffed up with pride and arrogance. Madame Desire ! desiring always vainly and fruitlessly, why do you still make me dance to your tune ?

5. For the sake of keeping us in life, which is as evanescent as drops of water on a lotus leaf, what have you not stooped to do, having lost wisdom altogether ? Have you not shamelessly bragged in vain and untrue praise of our own merits before wealthy men puffed up with pride of their own wealth ?

6. We have exercised great forbearance when we were insolently insulted but the forbearance was not due to any quality of forbearance in us but it was a sheer necessity for us to adopt having no other go. We have given up desire for various pleasures, permissible for home-life but the abandonment was not due to the virtue of contentment. We have exposed our uncovered body to biting cold winds, owing to poverty, not to the virtue of ascetic practice. Day and night we have ceaselessly been meditating on money, not on the Feet.

of Lord Sambhu, who is ever intent on blessing us. We have done the same things as religious ascetics do but we have not got any of the great fruits that they get by them.

7. Pleasures desired have not been enjoyed by us, but we alone have been worn out by the ever-burning desire for them. We have done no acts of penance by way of fasts...etc....but our body has been wasted by starvation etc. We have not spent time by doing good work. But time has been wearing us out, and wasting us. Our desire has not reduced itself but we alone are reduced by it.

8. Our face is beset with wrinkles. The hairs of our head have become grey; our limbs are getting totally unfit. Madame Desire alone is still persisting in youth and rejuvenating.

9. The desire for pleasure-enjoyment has died. Even the sense of being a man has dropped out. Friends and relations of equal age who are dear to us as our own life, have rapidly gone to Heaven. Our supporting stick, helps us to rise very slowly. Our eyes are badly affected by cataract but still, this body with no life in it practically dead, is in fear of the catastrophe of death.

10. Desire is a perennially running stream with the mirage-waters of day-dreams, rolling with the waves of new and new fancies, infested with the alligators of raging passions, the birds of cares flying higher and higher, uprooting by its inundations, the tree of courage and self-mastery standing on its banks, with dangerous whirlpools of delusions and illusions, difficult to cross or steer round, with high sand-shoals of wasting cares and anxieties, difficult to cross—pure minded masters of Yoga who have got to the shore of this perennial turbulent stream—are alone happy.

DECAD II

CENSURE OF THE PLEASURES OF SENSUAL
OBJECTS.

11. I do not see any real good coming out of a life of acts religious or temporal, done with motives desiring worldly benefits therefrom. When I reflect over the fruits which may be got by performing religious acts, I am oppressed by fear. The pleasures we have long been enjoying as a result of vast punya hoards, in previous births, can be called great only in the sense that they will give the pleasure-seekers more and more trouble and pain.

12. The objects of pleasure, we dote upon however long they may exist, must of necessity disappear sooner or later. Why should not the pleasure hunter try to take credit for deliberately abandoning them with scorn and disgust when their loss and the parting from them is absolutely certain. If the objects of pleasure by themselves leave us by casualty or otherwise, their parting causes limitless mortification to the mind, but if we leave them by our own strength of mind and suppression of our desires, the abstention will give us infinite joy in the shape of spiritual tranquillity.

13. Oh! it is a wonder that men with minds purified by Vedantic discipline and the dawn of Brahmic knowledge achieve the miracle of total abnegation of wealth in their ownership and enjoyment, discarding all desire for them. For our part we are not even able to give up our desires for worldly objects which we have not now, nor ever had before. We have yet to attain steadiness of mind.

14. Birds repose confidently without fear on the laps of those blessed men living in the mountain caves and meditating joyously without cessation on the Highest Light, and sip the

tears of joy falling from their eyes intoxicated with Brahmic joy, and frenzy. But alas! Our life is wasted by building by the mind castles and tanks with embankments and pleasure gardens.

15. Once a day some tasteless food is got by me to eat in my begging bowl. Mother Earth! You are my bed. My body alone is my servant. My clothing is a rag with a hundred patches. Alas! even when I am in this condition, the objects of sense would not leave me alone. (My desire for them would not go).

16. Women's breasts, lump of flesh and muscle are described as a pair of golden pots. Her mouth is the habitation for phlegm but still is compared with the Moon. Her buttocks wet with urine are described as rivalling the elephant's trunk.

All this nastiness which deserves repeated satirical censure, is repeatedly pictured rosely by some poets posing as wisemen.

17. Lord Hara who stole half the body of his dearest, to make a half of his own body is unique lover and top-most amongst lovers, although there is no greater person of ascetic restraint without any amorous passion for women. Others in the world affected and stupefied by the poison of the sharp arrows of Cupid, are not capable either to enjoy the pleasures provided by Cupid, like that greatest Lover, nor to renounce passion like that greatest Yogi.

18. The ignorant moth which knows not the great destructive burning power of fire may fall into the flames unknowingly. The fish, which knows not the danger, run to the baits and eat the flesh. But why should we who are well aware of the danger allow ourselves to be caught in the nets of Cupid bristling with dangers? Alas! how invincible is the power of amorous frenzy!

19. When the throat is parched, and the thirst is severe, one drinks good cold water to quench the thirst. Smitten by great hunger, one swallows morsels of cooked rice, spice with flesh etc. When the body and mind are burning with the fire of love-passion, one embraces a woman. All these are only remedies for ailments of the flesh and are mistaken for pleasure.

20. A person grovelling in spiritual ignorance, attaching imperishable value to high mansion, sons thought well of by the good, countless riches, an auspicious dear loving wife and fresh youth, imprisons himself in the jails of samsara. But a person blessed with spiritual knowledge realising that all this is short - lived and momentary, renounces them and embraces the life of an ascetic in the ashrama of sanyasa.

DECAD III CENSURE OF THE DESPICABILITY OF BEGGING

21. Which man with any self-respect would for the sake of merely filling his own belly could approach a rich man with the words, "Give me a gift! Sir!" with hesitating and indistinctly uttered sounds by a reluctant throat, risking a negative answer, were it not for meeting the desire of a good wife, suffering from abject poverty, with her torn old cloth, dragged by the tender hands of starving and sorry babies ever and anon and crying for food, in a foodless home!

22. This pan of a belly, hard to fill (but which requires filling several times a day) cuts asunder all other cherished self-respecting sense, causes like a bright Moon, one's lotus-like fragrant virtues to fade and like an axe uproots, like a spreading creeper shedding and spreading a feeling of shame and compels us to dance the role of a beggar.

23. A self-respecting man who has to protect his life from death by starvation, would prefer to go from day to day to a good big country village or a forest habitation with a bowl in hand covered with a white cloth, begging his food from door to door from the houses of holy men who mastered the Karma Meemamsa Sastra and performed fire oblations of food, strictly in accordance to the shastraic rules and give 'Bhiksha' out of the holy food remaining after oblations to Agni and would not approach with a beggar's face his own kith and kin for help even to keep away the wolf from his door.

24. Why should men run eagerly after doles of food to other peoples' door, exposing themselves to disgrace? Have the holy and lovely Himalayan mountain retreats, moist with drops of Ganga River waves and habited by celestial Vidyadharas, been destroyed by cataclysm?

25. Why do people face the faces of vanity-swollen bad men, totally devoid of good manners and good temperament, whose eye-brows dance in anger, in contempt and in arrogance, puffed up by their acquisition of a little ill-gotten wealth. Have forest roots (eatables) been devastated by deluge from the vicinity of hill-caves? Have clear silvery hill streams been obliterated from the surface of hills? Have the branches of forest trees bearing juicy fruits and barks, supplying clothing, been up-rooted from the tree trunks?

26. You may sustain yourself on forest root-fruit-fare which will fill you with the sweetness of contentment like a sweet wife. You may lie down on a bed of tender leaves spread on the ground. Do rise at once. We too will go to the woods keeping our self-respect and dignity—where the names of masters of wealth, petty, stupid, uttering indistinctly angry and unpleasant words, with head turned by the malady of the possession of riches, would never be heard.

27. Fruits are easily obtainable at our pleasure in every good forest. Sweet cold water of holy rivers is available there from place to place. Beds of the softest touch composed of tender leaves and creepers, can be had there easily without much effort. Notwithstanding all these great and special facilities provided by nature, available at will for the mere wish, pitiable poor men stand inviting at the door of men of wealth, bearing hardships and disgrace. Is this not to be wondered at?

28. When I rise into waking consciousness after a trance of Brahmic absorption and I am seated on the stone floor of a hill cave, I am reminded with an internal laugh of the days spent by needy men in the miserable condition of having to beg before money-bags of petty mind falling victims to pleasure temptations.

29. The rejoicings of those blessed men of absolute contentment, progress more and more and never cease. The greed of the worshippers of "Mammon" never decreases. While so, for whose benefit has the Golden Mountain Meru, of indescribable riches containing within itself all the gold in the world, been created by the Omniscient Providence? I do not like this.

30. Master yogis praise highly Lord Sambhu's dear life of a mendicant by which food is obtained for the mere asking, while walking along the streets for Bhiksha food, which in reality involves no indignity, but gives incomparable satisfaction, in pursuing which there is no fear of envy or attack from any quarter, which dispels all envy and hatred entertained previously by others and also the feelings of envy and hatred, one had before against others, which saves us from various troubles inevitable for acquisition of wealth.....etc., which is easy to practise every day and anywhere as it involves no appreciable loss to any single person, serving the 'Bhiksha.'

which is the pride and pleasure of Sadhus as being purificatory to the soul and which is an imperishable and inexhaustible capital asset.

DECAD IV

THE SHORT-LIVED NATURE OF PLEASURES AND ENJOYMENTS

31. In indulgence in pleasures there is genuine fear of the setting in of diseases. In regard to pride of birth, in a good family, there is fear of being censured as not coming up to the mark of the Dharma Achara practices, suitably to their religious birth and the fear of the line being broken by sons... etc., not being born. In the possession of wealth there is fear from Kings who have an eye on it though they are the supposed guardians of the security of the property. In the cultivation of self-respect, there is the fear of losing it, when driven by poverty to appeal to others for support. In the building up of a strong athletic physique, there is fear of challenge from rivals at least. In being endowed with extraordinary beauty of person, there is fear of losing all the beauty on the setting in of old age. The development of high shastraic culture is attended with the fear of controversial debates with other men of learning. In the possession and cultivation of good virtues and character, there is fear of being abused by slanderous tongues. In regard to one's own body there is fear of Yama. Everything in this world, one values, is attended with fear continuous. The only thing which would rid us from all fear from any service, is the life of Vairagya, 'the complete renunciation of all the pleasures of the world.'

32. Birth and life necessarily involve death sooner or later. Brilliantly shining youth is liable to be severely attacked

and damaged by old age. Contentment may be attacked by desire for money. The sweets of unagitated tranquillity may be upset by the attractive charms of clever women of youth. Good virtues and reputation established with great difficulty by the vile attacks of malicious men. Forest retreats may be infested with fear from poisonous reptiles and wild elephants. Great worldly possessions may not stay long but may cease at any moment. What in the world is free from uncertainty of fear !

33. A man's health is undermined by hundreds of ills of the body and the mind of innumerable kinds. Where Lakshmi enters and resides smilingly, there rush diverse dangers, breaking doors open. Every person born is subjected speedily by 'Mrityu' (Yama) to his jurisdiction and authority. Thus what is there created by Providence which can be said to be certain to exist for any length of time ?

34. The pleasures of the senses are unsteady and short-lived like waves rising and falling instantaneously. Life is liable to cease any moment. The experience of sweetness in beautiful women will last only for some few days. O ! wise men, you must therefore realise the worthlessness of the *Samsara* so called and be imbued with the desire of setting good examples and giving good spiritual instructions to the world needing it. Begin a life of yoga and strive in it perseveringly.

35. The pleasures of the world are fleeting like the lightning in the canopy of the sky, covered by clouds. Life is short-lived like water-drops sticking in the lotus-leaf, tossed with the winds. The desires for pleasures, common in youth may fade and die later on. Wise men ! reflect upon all these and quickly turn your minds towards the practice of Yoga, which could easily be achieved by persevering and firm

concentration and give *Samadhi* Union with the beloved object of meditation.

36. Life is evanescent like *billows*. The brilliance and strength of youth will last only for some days. The gathered wealth and comforts may vanish like castles in the air. The multitudes of worldly enjoyments indulged in, have only the fleeting shine of lightning flashes in winter. The loving embraces by sweet-hearts with arms thrown round the neck, hugging the bosom, could not last long however sweet. Throw your mind passionately and exclusively into Bramhan, the Infinite, to cross the ocean of the terrible fear of birth in *Samsara*.

37. While in the mother's womb, one has to live with great hardships in the midst of disgusting bodily excretions with hopelessly curtailed limb movements. The sweets of conjugal life in youth, are badly infested with fear of separation from the beloved any moment. Old-age—life with the ridiculing contemptuous looks of women with lovely eyes, is far from desirable. O! mortals please tell, if there is any, the least happiness in *Samsara*.

38. Old age is threatening like a tiger to seize men. Diseases afflict the body like malignant folks. Life is breaking out fast like water from a broken pot. It is a wonder that people conditioned like this should still think of doing evil to others!

39. Pleasures of all sorts are naturally short-lived. Life in this *Samsara* is full of only such short-lived pleasures. For whose and for what benefit do you roam from place to place? Oh mortals! enough of your worldly activities. If you have any confidence in our words, collect and concentrate your mind, make it crystal-clear by conquering hundreds of attachments binding you to *Samsara* and centre it constantly

with intense passion on the self-effulgent "Brahmo Thejus" which is your haven and final resting place.

40. O ! Good man ! "Planted in which a man of spiritual culture, looks upon the innumerable Deities of the hierarchy, beginning with Brahma and Indra as bits of straw, by tasting of which, sovereignty over the three worlds and other such glories are insipid, that Brahman's enjoyment, is the only incomparable bliss and it comes to stay perpetually once it dawns. Do not covet any other enjoyments which are merely momentary.

DECAD V

DESCRIPTION OF THE POWER AND WONDERS OF TIME

41. That beautiful capital city, that great king, that great circle of courtiers and subordinate rulers coming to the royal court, that assemblage of great pandits, those lovely women with Moon-like faces, those wild and turbulent erratic princes, those bards singing eulogies to royalty, those dignified talks—salutation to that great master Time by whose power all these have become things of the past.

42. The house in which there were a number of inmates, the master is now there alone solitarily. Where there was one at first and then many multiplied in the middle, now at the end there is none there. In this manner, the great Lord of Time, dexterous in playing this game sits day and night moving, on the chess board of the world, human beings, like wooden pieces in a sporting spirit.

43. Life diminishes every day by the movements of the Sun east to west. The passing of long periods of time is not even noticed in the stress of heavy engagements in large works. Even after seeing births, old age, dangers and deaths, no fear

arises in the mind about the uncertainty of life and the certainty of death. The people of this world have lost their sanity having drunk fully the cup of miserably deluding state of stupor produced by nescience and thoughtlessness.

44. The same night-shades are coming again and again; so the same days in succession in all their monotony. Knowing this uselessly passing away of days and nights, people run about from place to place without any aim or gain. With great exertion they also restlessly begin this and that undertaking, leaving each of them unfinished. We are thus tormented by the monotonous and useless repetition of many things and activities of worldly life. But alas ! we do not feel the shame of such a life of inertia and uselessness.

45. The Lord's blessed feet were never meditated upon by us in the Vedanta-way to exterminate the never ending cycle of births and deaths, misnamed as the good way of *samsara*. Nor has any 'punya' adrishtha been acquired which would be efficient to open the doors of Swarga Loka to us. Nor have the hard big breasts of women been embraced by us even in dreams. We have been acting only as axes in cutting at the root of the youth of our mother which might give her sweet enjoyments like a lovely garden.

46. No branches of learning suitable for acquiring the virtue of humility and for victory in debates with controversial opponents, were studied and mastered by industry. No fame was carried to the upper regions of *swarga* by piercing and breaking the heads of elephants by the edge of the swords. The honey of the tender rosy lower lip of a beloved woman was sucked at Moon-rise. Entire youth has been wasted without any fruit, alas ! like a lamp burning in an empty house.

47. No learning was acquired with anything like perfection or clearness. No wealth was acquired, no reverential

service was rendered to the parents with composed and dutiful mind. Dearest women with long eyes, moving fast here and there were not hugged and embraced even in dreams. Thus the whole life time has been spent like crows seeking doles of food and crumbs thrown by others.

48. Those to whom we were born have passed away after living long. Those with whom we were brought up have passed away and are living now only in our memory. Now we are alone every day getting nearer and nearer to the day of fall. We are in a plight comparable to the trees standing on the sandy river bed.

49. Human life is limited to the small maximum of hundred years; half of it has gone in nights sleeping or doing no work. Half of that and yet another half of that half have been spent in turbulent youth or in infirm and idle old age. Now the remaining days of life are spent in sickness and mournings of departed relations and friends and in the painful humiliating task of serving arrogant masters. What is the hope of anything like ease or bliss in life which is mere short-lived than the billows of a running stream?

50. Having spent a very short time as a child and a boy, another short period as a lewd youth, another short time in poverty without a penny, another short time with the fullness of riches, and some time acting the part of crabbed old age, in the world-stage with limbs rendered useless for work by advancing old age and with wrinkles adorning the body, man makes his exit from life by retiring into Yama's city behind the screen.

DECAD VI

ADDRESS BY AN ASCETIC TO A KING

51. You are a king. We also have reached a great height by the grace of our great Guru of high wisdom and learning at

whose feet we sat long with reverence and admiration. You are renowned by your rich possessions and your regal splendours. Poets and men of letters sing far and wide our praise. In this way the gulf between you, of worldly wealth and us, of the wealth of reputation for holiness, is very wide. If you do not turn your back upon us, we, totally desireless as we are, look to you for nothing and care not for you.

52. You are a master of wealth of various kinds. We are masters of the plenitude of the wealth of literature and command fully language and felicity of expression pregnant with ideas. You are a courageous warrior clever in fighting your foes. We are also adepts in the art of fighting with rival controversialists and putting down their pride. Men of wealth wait at your door in service and they do the same with us eager to drink our teachings for cleansing their mind, of all defects and impurities. If you do not care for me, I shall not care for you at all, Oh King!

53. We here in our forest retirement are content with the bark of trees for clothing ourselves. You are pleased to have silk clothing. Our pleasure is equal. The distinction between us is one without any difference. The man whose desire is vast and intense may be said to be a poor beggar (constantly in want of this or that). Our mind is content. Then who is rich and who is poor? Who is "a have" and who a "have-not"?

54. Fruits are quite enough for my food. Honest and good water is quite enough for my drink. The bare ground is enough bed for me. The tree-barks are quite good clothing for me. I cannot bear to tolerate the insolence of evil men whose senses are distorted by contemptuousness for us resulting from the intoxication of new wealth and new liquor.

55. Let us eat begged 'bhiksha' food. Let us be clad poorly with a 'Kaupeena' only or let us be nude wandering ascetics. Let us lie down on the bare-ground. What have we got to do with moneyed lords or kings?

56. We are not dramatic actors. We are not buffoons (fools who can keep royalty roaring in laughter). We are not professional singers. Nor are we adepts in vulgar talks to pander to bad tastes. Who are we to have audience with kings or to see them? We are not courtesans bent slightly under the weight of heavy breasts.

57. This kingdom was founded and established by noble minded kings in times of yore. This was ruled and preserved from decay by other noble kings. Some kings conquered this world by battle and made a present of them to others, discarding it and valuing it as a straw. Other great warriors enjoy vast territories in the fourteen worlds or the whole of them. Oh! how hot-headed are some men, guarding over a few cities and burning with pride on that account.

58. What great kingdoms were ruled without a moment's break by hundreds of kings! What honour and respect are kings who cannot boast of much territory entitled to? Foolish lords of fractions of fractions of infinitesimal fractions of those ancient kingdoms, brag of the greatness of their sovereignty; on the other hand they ought to be ashamed of the pettiness of their principalities.

59. The whole of this earth with its ocean girth—is it not small as a minute atom? (compared to the vast universe) Hosts of petty kings enjoy them in small parcels divided after bitter wars. Even if they give anything to persons going to them for presents, what will they be able to give? What is the real position? These petty chieftains themselves are poor and badly in want. Fie, fie on those wretched men, who wish

to get small coins even from such people (merely bearing the name of a king !

60. There was an extraordinary person born (Brahma Deva) whose pure white skull was borne by the enemy of Cupid as an ornament on his lofty head. What is this hot-headed limitless conceit of petty royalty by reason of some people bending suppliantly before them for the sake of saving their life ?

DECAD VII

ADDRESS TO THE MIND FOR RESTRAINT

61. O ! my mind ! Why do you set yourself assiduously embarking on difficult services from day to day for turning the minds of other people (masters) favourably to you by serving them most loyally and devotedly in diverse ways ? If you only make your own soul pure freeing it from morbid desires, would not the mere wish of that pure 'Atma' which (Sankalpa-wish) has the inherent greatness of a number of 'Chinthamanis' reputed as givers of all that is desired, secure to you immediately anything you want ?

62. Why do you wander far and wide quite uselessly. Please give yourself rest and be still. What will happen must happen in that way by itself and nothing can stop its happening. Not remembering desires unfulfilled, in the past, not entertainiug new desires for the future, I am enjoying what is sent to me without any thought or wish on my part.

63. O ! my mind ! stop ! stop from proceeding in the wearying and exhausting and difficult ways pointed by your senses. Enter on the safe and certain road to your soul's greatest happiness which is capable of dispelling all your sorrows in a minute. Restore yourself to your old pure, free

state. Give up your wave-like agitations. Do not, again entertain a fancy for this hopelessly short-lived samsaric pleasures. Maintain your poverty now steadily.

64. Sweep clean all nescience and consequent stupor and inertia and morbidness. Cultivate love towards the crecent-headed-Lord, seek residence in the pure and holy banks of the celestial Ganga river. What confidence or reliance can be placed on the momentarily rising and falling waves, bubbles, lightning flashes, the smiles of fortune, the tops of flames, serpents or the waters of rapidly running streams !

65. Oh mind! Do not even once think with desire of these fleeting riches (Lakshmi), which are like a courtesan dancing to the movements of the eye-brows of kings. We are eager to walk in the rows of holy Banares trees clad in rags and get the doles of food falling in our palms at the door of the houses entered into there.

66. Singing songsters in front, excellent poets from the south by your sides, the sweet noise of the bangles of chamara-fan-service-girls moving playfully with dexterity at your back, you have got all these luxuries ; do by all means cherish eager desire for tasting the sweets of Samsara. If you cannot command all these. O! mind, enter at once into one minded Yoga Samadhi unlimited and undisturbed by any duality or second object.

67. If you say, you have got the best Lakshmi's fulfilling all your desires to your heart's content, I say "what of that." If you say, you have put your foot upon the heads of your foes, I say, "what if." If you say, with your wealth you have attracted many new friends to love you, I say, 'what if'! If men's bodies will endure for an age what good is that!

68. You have now love and reverence for Lord Bhava, fear of deaths and births inevitable in Samsara, is in the mind,

freedom from undue attachments to near relations and from the passions roused ordinarily by Cupid and forest habitation, solitary and uncontaminated by evil company, and lastly the great wealth of 'Vairag्यम्.' What more should we want?

69. Therefore meditate constantly upon that great infinite Brahman which is the highest and beyond all limitations by time, space or a second object, which is changeless and expanded limitlessly. 'Why bother yourself reflecting with oscillations upon useless friends and things. As a sequel to Brahmic contemplation in its train would flow sovereign mastery over the world, enjoyable things in plenty committed by unblessed men devoid of Athmic realisation.'

70. You go down to Pathala, you rise to cloud-land, crossing all the cardinal directions you wander restlessly but you would not involuntarily even once remember Brahman, who is the best conducive to your 'Atma' and who will give you enough of bliss and joy.

DECAD VIII

A CONSIDERATION OF PERMANENT AND IMPERMANENT OBJECTS

71. What good is there in Vedas, Smritis Purana reading, very extensive sastras, and sacrifices elaborate ritualistic performances which may give a right to live in the (petty) village cottages of swarga. Excepting the one great thing namely the meditation on the one Ananda Brahman which will burn away like the 'pralaya' fire all weighty sins and sorrows of samsara and secure entry into the permanent perpetual blissful state of Athmananda enjoyment. What good is there in religious acts obsequiously performed in a commercial spirit, bargaining for adequate pleasure returns?

72. Whereas the resplendent golden mount Meru is sure to be burnt down by the all-consuming deluge fires at the end of the Yuga, whereas the oceans inhabited by big alligators and waves are sure to become quite dry then, whereas this earth held and supported by great mountains, must perish then, what need be said of the precariousness of the human body oscillating between life and death restlessly moving like the ears of a young elephant cub !

73. The body is shrinking badly. The gait is hopelessly faltering. The rows of teeth have dropped out. The eye is failing. Deafness is increasing. The mouth is constantly badly secreting. The near and dear relations would not care for our words. The wife refuses even to hear what he wants to say to her and much more her refusal to serve. Pity ! alas ! to the man of advanced age, even the son is hostile.

74. Seeing the white colour on the hairs of the head and the man disfigured and disgraced by advancing old age with hundreds of bones projected and visible, young women who were old friends, avoid them keeping at a great distance as they shun water ponds reserved for non-caste men.

75. While the body is still hale and free from disease, while old age is still far and yet to come, while the power in the organs of perception and action is yet undiminished, and before the termination of life, the best effort must be made for securing the best good to the "atma" by a wise man. When the house is burning terribly, how would an attempt to sink a well then be characterised?

76. Shall we go and live on the bank of the holy Ganga and be performing Tapas there? Shall we be ministering respectfully to the comforts of a wife, great with lofty virtues? Shall we drink the literature of various Shastras or the

nectar-sweet of varied literary poetry? We do not know what to do within this life which is limited to a short time. .

77. These Kings are difficult to please with their unsteady minds galloping like unruly horses. But we are entertaining hopes of getting rich presents of money from them. Old age is taking away all strength and alertness from the body. Death is waiting to take away our dear life. Friend! There is nothing better for the wise man to do than Tapas.

78. Respect by others is dwindling, our wealth is reduced badly; beggars go away from our door disappointed without receiving anything; the circle of relations have disowned and left us, the servants have gone, youth has slowly disappeared. Now this one thing alone is suitable for wise man, namely, residence in some flower-creeper-bower near the Himalayan Hill, washed and purified by the waters of the holy Jahuavi.

79. The shining rays of the Moon are lovely. Forest places with green grass meadows are lovely. Sweet is the pleasure derived from company with Sadhus, sweet are talks about literary poesy. Lovely is the face of the sweet-heart with cheeks bedewed with tear-drops while in a disturbed mood of anger and disappointment. All this and many others are no doubt, lovely, but when we have begun to reflect upon the transitoriness of the things of the world, nothing can be pleasing.

80 Is not a mansion pleasant to live in? Are not songs...etc. sung pleasing to hear? Does not the contact and company of a dear wife enhance the sweetness of life? In spite of all this, good and wise men, determining all this to be as uncertain and short lived as the shades of a burning lamp attacked by the wings of thoughtless and frantic moth flying at the lamp flame, retire into forests.

DECAD IX

WORSHIP OF LORD SIVA

81. Searching the whole of the three worlds, from the beginning of human life, my dear boy, we have not seen or even heard of a man who can tie up and hold in complete restraint, the wild elephants of the mind in rut, bent on courting the female elephant (pleasure objects gratifying the senses).

82. This freedom of one's own movements without any subjection to a master by way of service, this maintenance of life without sacrificing self-respect; this living in the neighbourhood of holy men affording frequent contacts with them ; this shastraic learning and culture that has given the great fruit of absolute calmness and tranquillity, this mind slow and reluctant to move outwards,—all this is the result of what great Tapas, I am not able to divine, however long I may ponder over this.

83. All ambitions entertained by the heart have died in the heart without any conclusion. The age of youth, with plenty of promise has passed away ! alas ! The great talents and knowledge acquired have gone in vain without men to appreciate them. What shall we do now ? Time of irresistible power is passing away very fastly. Death will not wait. Oh ! now it comes to my mind that there is only one way of hope—only the blessed feet of the destroyer of Cupid. Barring that, there is no other way.

84. With regard to Mahesvara, the Lord of the Cosmos and Janardana, the inner soul of the cosmos, I have no thought of any difference in entity ; I believe in their identity. Notwithstanding these my heart's love goes to the crescent-crested lord.

85. When shall we attain that state in which sitting with ease on the sands of the holy Ganga in Moon-lit nights, with the skies bright all round by the brilliant Moon when all is still and hush, Lovely uttering the blessed name of Siva a number of times, passionately for rescue from the never-ending samsara with tears gushing in the eyes though attempted to be suppressed.

86. When shall we spend in holy forests nights lit brightly with a full-Moon, thinking solely of Hara's blessed feet and relying on them as the sole refuge, having given away all that we had to the poor, with hearts full of compassion, remembering the cold cruel and strange happenings and vicissitudes by cruel Fate!

87. When shall I living on the bank of the Divine river Ganga at Banares wearing a "*Kaupeenam*" and bearing on the head the two palms joined in salutation as an "*Anjali*" and uttering loudly the names Oh Gowri Nath !! Tripura Hara !! Sambhu !! Thri Nethra ! and praying for his favour.

88. Oh ! The Destroyer of Cupid !! When shall I end the sorrows of service under a well-to-do man blessed with Fortune, delighting by your grace internally my soul, eating fruit-fare meticulously and reverentially following the lines taught by the Guru. Under a rock in a mountain cave, practising loving meditation on You, having made archanas to you by the holy waters of the Ganges, with flowers and fruits available there, after having duly done my bath in the Ganga!

89. Oh ! Adi Sambhu ! When shall I acquire the spiritual strength for uprooting all Karma, living solitarily with no desire for anything—mind and senses perfectly tranquil with the palms of the hands as the Bhiksha vessel clad sparsely or not clad at all !

90. The wonderfully spiritual way of life is attained easily by the grace of Lord Siva by yogis using their heads as the vessel for receiving food-doles, fully content with anything that may be received as Bhiksha, which is the holiest way of sustaining life sitting anywhere valuing the world and everything as like a straw and enjoying unlimited greatest bliss of Brahmananda even while living in the body.

DECAD X

THE AVĀDHOOTĀ'S MODE OF LIFE

91. A small ragged piece for Kaupeena, a very ragged upper cloth for protection from cold, freedom from all care, a life of a beggar content with any Bhiksha doled out without asking, lying down for sleep in the burning ground or in the forest, independent and unrestrained movements, being no servant or slave to any one, a mind always perfectly tranquil, firmness and steadiness in the blissful yoga abstractions,—when all these are in hand, what is sovereignty over the three Lokas worth?

92. Would even the whole of the cosmic circle be a temptation to a man of tranquil mind? Would the ocean be agitated by the jumping and other fast movements of fish? Surely the ocean would not be agitated.

93. Mother Lakshmi! go to another man for you to reside in. Do not think of favouring me. Those who have desire for worldly enjoyments are at your service but to those who have no desires, what are you? We now have set our heart on keeping our body and soul together by eating only Bhiksha doles, purified by being kept in a palasa leaf vessel newly knit.

94. The earth is the great bed. The arm is the great pillow. The fan is the favourable wind. The lamp is the autumn Moon. All these comforts for a couple of bed fellows. The sage observing silence and meditation having joy in the embrace of the quality of content for all senses of the pleasure sleeps, calmly with perfect commanding all the above said bed comforts as were used by kings. But without the uneasiness which is inevitable to the head that wears the crown.

95. Some rare yogi of Tapas lives always on food presented as Bhiksha, shunning places crowded with men, having full liberty of movements and actions. Firmly planted in the way of dispassion, having no desires negative or positive, clad in old rags found on the road, sitting upon rags put upon one over another without seeking any respect, devoid of all egotism and intent upon developing the sweet peace of tranquillity.

96. Walk alone in roads without any resentment or gratification on hearing the various talks and inquiries of people going through the road about himself as to whether he is out of caste or a twice born or one of the fourth class or a recluse or a seeker and realiser of spiritual Truths, or a master yogi or some other sort of man.

97. Serpents live on air provided by the creator, which is had without any effort and without hurting and killing any creature. Similarly cattle live on sprouts of grass to which all the said description applies. They lie on the ground quite pleased. The same mode of life, is adopted by men intent and competent to cross Samsara. Those who seek to follow such a life are rich and full with all great and noble qualities.

98. To me seated in the yogasana posture of Padmasana on a Himalayan Mountain rock on the bank of the Ganga enjoying ecstatic, unconscious, "nir vikalpa" samadhi known as

yoga sleep by the constant practice of loving concentrated meditation on Bramhan, what beautific bliss was not enjoyed by me in these days, and what was there left for me to be desired when old deer were rubbing their limbs on my body for removing itching sensations without any the least fear.

99. The hand is the holy Bhiksha-receiving vessel, the Bhiksha is got from a number of houses by walking in the streets. The food so got is immortal manna. The covering cloth is the sky of ten directions of infinite length and breadth. The bed is the widest terra-firma of earth absolutely free from any shaking or fear of falling down. Those blessed men devoid of any attachments and desires and for the very reason enjoying maximum of joy, rising and flowing in their heart, uproot entirely all Samsara and maintain their self-respect and independence totally avoiding any the least compromising of their independence and self respect.

100. Mother Earth ! Father air ! Friend Tejas ! Kinsman Water ! Brother Akasa ! Here is my last parting Anjali. Salutation to you all. Enriched with pure and true knowledge by intimate contacts with you, great Mahabhoota elements, and dispelling all darkness of nescience with its extraordinary power of keeping us, sunk deep in the mire of samsara, I enter into and merge indistinguishably in the Para Bramha Jyotis.

Our Sanskrit Publications

	Rs. As
KALIDASA'S SAKUNTALA with Sanskrit Commentary by Satavadhana Srinivasacharya and Introduction, English Notes and Translation ...	6 8
KALIDASA'S MALAVIKAGNIMITRA with elaborate Introduction, English Notes and Translation by A. S. Krishna Rao, M. A., Lecturer in Sanskrit, Loyola College, Madras. ...	5 0
MEGHASANDESA with Mallinatha's Commentary and exhaustive Introduction, Sanskrit-English Notes and English Translation, by Vidwan G. J. Somayaji, M.A.L.T., Professor, Andhra University, Waltair. ...	3 0
YADAVABHYUDAYAM Sargas I to IV with the Commentary of Appayya Dikshita and with English Notes and Translation. ...	2 8
SRI HARSHA'S RATNAVALI with Introduction, Translation, Notes and Appendix by P. V. Ramanujaswami, M.A., Principal, Maharajah's Sanskrit College, Vizianagaram. ...	3 8
Dandin's Kavyadarsa with Sanskrit Commentary and English Translation, by V. Narayana Iyer, M.A., M.L., Advocate, Madras. ...	5 0
Sri Harsha's Priyadarsika with Sanskrit Commentary and English Notes and Translation... .	3 8
HAMSASANDESA with Sanskrit Commentary, English Notes and Translation, by Swetaranyam Narayana Sastri. Sanskrit Pandit, Pachaiyappa's College, Madras. ...	1 . 8
BHAGAVATA. Text in 2 Vols. ...	15 0
RAMAYANA OF VALMIKI, Text in 2 Vols ...	10 0
MAHABHARATA, Southern Recension in 18 Vols ...	70 0

Apply to :—

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
292, Subhash Chandra Bose Road, MADRAS-1.
 Post Box 1372